

1

2015

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНО – ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

1
2015

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

1/2015 ГОДИНА LXVII

УДК 355/359 ■ YU ISSN 0042-8426 ■

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Стевица С. Карапанџин, пуковник

НАЧЕЛНИЦА ОДСЕКА ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

Драгана Марковић

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

Проф. др *Младен Вуруна*, генерал-мајор

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

Милан Тепшић, потпуковник

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

Тел: +381-11-3349-497

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Јованка Шарановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд *
vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, тел./факс:
+381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају

Часопис излази двомесечно

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

<i>Тодор Мирковић</i> Нови војни поредак	7–24
<i>Биљана Стојковић</i> Источно питање и украјинска криза	25–36
<i>Момчило Сакан</i> Геополитика Републике Турске	37–57
<i>Heidi Grau</i> и <i>Hans Georg Lüber</i> Швајцарско председавање ОЕБС-а 2014. – „Безбедносна заједница у служби грађана“	58–70
<i>Младен Р. Тишма</i> Правни аспекти организације и функционисања Европске свемирске агенције	71–80

ВОЈНОПОЛИТИЧКИ САВЕЗИ

<i>Мирослав Младеновић</i> <i>Зоран Јефтић</i> <i>Горан Мандић</i> Организација Уговора о колективној безбедности између илузије и анти-Нато	81–91
--	-------

БЕЗБЕДНОСТ

<i>Зоран Милосављевић</i> <i>Јован Крстић</i> Теоријски аспекти истраживања капацитета система безбедности – „никад више“	92–106
<i>Драган Јовашевић</i> Кривично дело агресије у међународном и кривичном праву Србије	107–123

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Александар Миленковић</i> Дипломатија одбране – теоријски приступ и практична примена (Студија случаја Републике Србије у 2013. години)	124–146
<i>Стевица С. Карапанџин</i> <i>Раде Славковић</i> Утицај верске службе на припрему и извођење операција Копнене војске.....	147–180
<i>Дејан Вучинић</i> Димензије породичног функционисања и избор војне професије	181–199

ВОЈНОЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

Мирослав Талијан

Владимир Татић

Ранко Лојић

Утицај стања привреде на економску и националну
безбедност 200–215

Томислав Д. Брзаковић

Данијела М. Динчић

Сузана М. Динчић

Имплементација ризика код евалуације инвестиционих
пројеката 216–231

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

Небојша Закић

Радмила Грозданић

Владан Ковачевић

Еволуција организација – од хијерархијске
до мрежне организације 232–249

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Станислав Стојановић

Вељко Благојевић

Стратегијски контекст Првог светског рата 250–278

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Горан Д. Матић

Приказ књиге *Војна организација Србије, Саве Грујића* 279–281

Никола Тошић Малешевић

Приказ књиге *Успомене службеника Патријаршије српске,*
Новака Турањанина 282–283

Никола Тошић Малешевић

Приказ књиге *Архив Српске православне цркве, ка почецима*
црквене архивистике, Радована Пилиповића 284–285

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

<i>Todor Mirković</i> The New Military Order	7–24
<i>Biljana Stojković</i> Eastern Question and the Ukrainian Crisis	25–36
<i>Momčilo Sakan</i> Geopolitics of the Republic of Turkey	37–57
<i>Heidi Grau</i> и <i>Hans Georg Lüber</i> Swiss 2014 Presidency of OSCE: “Security community in the service of citizens”	58–70
<i>Mladen R. Tišma</i> Legal Aspects of the Organization and Functioning of the European Space Agency	71–80

POLITICO-MILITARY ALLIANCES

<i>Miroslav Mladenović</i> <i>Zoran Jeftić</i> <i>Goran Mandić</i> Collective Security Treaty Organization Between Illusion and Anti-NATO	81–91
---	-------

SECURITY

<i>Zoran Milosavljević</i> <i>Jovan Krstić</i> Theoretical Aspects of the Security System Capacity Research - “Never Again”	92–106
<i>Dragan Jovašević</i> The Criminal Act of Aggression in International and Criminal Law of Serbia	107–123

DEFENSE SYSTEM

<i>Aleksandar Milenković</i> Defense Diplomacy – Theoretical Approach and Practical Application (Case Study of the Republic of Serbia in 2013)	124–146
<i>Stevica S. Karapandžin</i> <i>Rade Slavković</i> The Influence of Religious Service in the Preparation and Execution of the Army Operations	147–180
<i>Dejan Vučinić</i> Dimensions of Family Functioning and the Choice of Military Profession	181–199

MILITARY ECONOMIC REVIEW

Miroslav Talijan

Vladimir Tatić

Ranko Lojić

The Impact of the Economy Situation on the Economic
and National Security 200–215

Tomislav D. Brzaković

Danijela M. Dinčić

Suzana M. Dinčić

Implementation of Risk in the Evaluation
of Investment Projects 216–231

SYSTEM MANAGEMENT

Nebojša Zakić

Radmila Grozdanić

Vladan Kovačević

The Evolution of Organizations – from Hierarchical
to Network Organizations 232–249

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

Stanislav Stojanović

Veljko Blagojević

The Strategic Context of World War I 250–278

READING SUGGESTIONS

Goran D. Matić

Review of the book *Military Organization of Serbia* by Sava Grujić . 279–281

Nikola Tošić Malešević

Review of the book *Memories of an Official of the Serbian
Patriarchate* by Novak Turanjanin..... 282–283

Nikola Tošić Malešević

Review of the book *Archives of the Serbian Orthodox Church,
toward the Beginnings of the Church Archives Science*
by Radovan Pilipović 284–285

НОВИ ВОЈНИ ПОРЕДАК

Тодор Мирковић*

У политичкој, економској, војној и другој стручној литератури веома често се пише и расправља о политичком, економском, правном и другом светском поретку, али се веома ретко или се уопште не говори о војном светском поретку. У овом чланку говори се управо о светском војном поретку који сачињавају најмоћније војне силе са својим савезницима (или без њих).

Војни поредак, као и сваки други који обликује људска стварност, променљив је, како по времену трајања, тако и по структури. Обично се обликује у неком великом светском рату, када једне војне силе нестају, а друге искрсавају. Током трајања индустријске револуције и са прелазом у технолошко доба, нарочито у двадесетом веку, било је неколико таквих случајева.

Светски војни поредак може да представља само једна земља са својим савезницима када говоримо о униполарном светском војном поретку. У том случају та земља доминира светском војном/војно-политичком сценом и на одређен начин је обликује. Када војно-политичком сценом доминирају две војне силе говоримо о биполарном, а када доминирају три или више војних сила говоримо о мултиполарном светском војном поретку. Такви пореци, по правилу, не представљају један хармонизован мирољубив систем. Његови главни субјекти најчешће су у повременом или перманентном конфронтацији и у прошлости су завршавани оружаним сукобом. Изузетак је био недавни биполарни светски војни поредак који јесте завршен ратом, али „хладним“.

Недавни биполарни замењен је униполарним светским војним поретком. Од 1991. године, наиме, светском војно-политичком сценом доминира само једна земља – Сједињене Америчке Државе и једини преостали војни савез (НАТО), у којем оне имају водећу улогу. Ниједна друга земља или група земаља није била у стању да с њом равноправно учествује у одлучивању о кључним међународним проблемима, нити да јој се јави као реалан противник. Међутим, у новије време веома брзо, често и неочекивано, настају крупне промене у разним областима људских делатности, па и у констелацији снага у свету. Од недавно се са Запада на Исток врши пренос економске, а упоредо с тим политичке и војне моћи. Током последњих десет или више година драстично су повећани војни расходи групе евро-азијских земаља који се одражавају на јачање њихове војне

* Проф. др Тодор Мирковић је пуковник у пензији.

моћи. Таква тенденција се наставља, означавајући мултиполаризацију светског војног поретка. Тако постоје довољно јасни знаци и уверљиви подаци да се униполарни светски војни поредак замењује новим мултиполарним светским војним поретком и новим односом снага у свету.

Кључне речи: *поредак, војни поредак, светски војни поредак, сила, војна сила, војна моћ, војни савез, рат, оружани сукоб, констелација снага.*

Увод

Поредак је изузетно комплексан појам, који се различито дефинише и објашњава. Као о једном заокруженом систему можемо говорити о поретку у природи и о поретку у друштву. Поредак у природи успостављен је спољним силама, које га одржавају у његовој сталности и равнотежи. Евентуалне промене су под дејством спољних сила или дејствима човека, као што се у новије време дешава у Земљиној атмосфери. Поредак у друштву успостављају његове унутрашње силе. Подложен је честим променама како стања тако и у односу снага у њему.

Када је у питању ниво (обим, простор) обично се говори о глобалном/светском, регионалном и локалном поретку. Најважнији је, неоспорно, светски/међународни поредак, који се најчешће означава као идеолошко-политички, економски и правни. Ретко или се уопште не говори о војном (светском, регионалном) поретку, вероватно због тога што се сматра да је војска инструмент политике или њен део. У савременим условима, међутим, војска није само обични део политике, њен инструмент, како је говорио фон Клаузевиц, већ у неким случајевима главни њен део и/или поставља се изнад ње. Успостављање и постојање војних, војно-политичких и/или политичко-војних коалиција обликује један посебан систем, што указује на потребу целовитијег сагледавања не само тог система него (и пре свега) односа у њему. У овом чланку управо је о томе реч.

У новије време често се говори о *новом светском поретку* (политичком, економском, правном). Ову синтагму користили су велики државници и теоретичари, као Вудро Вилсон, Винстон Черчил, Збигњев Бжежински и други за означавање новог периода у историји обележеног крупним, драматичним променама у светској политичкој мисли и у односу снага, као што је био случај после Првог и Другог светског или у најновије време после хладног рата. У свим тим случајевима старе светске силе су нестајале, а нове настајале и успостављале нове односе међу њима. Војска или тзв. војни фактор у томе увек је имао (и има) изузетно важну, ако не и одлучујућу улогу. С обзиром на те и друге околности, не само да нема разлога да не говоримо, него се чак и намеће потреба да се говори и о војном (светском, регионалном) поретку, о његовим главним субјектима и односима између њих.

Када светски војни поредак посматрамо кроз доминацију једне војне силе говоримо о униполарном светском војном поретку, када су у питање две војне силе ради се о биполарном, а у случају да светском геополитичком и геостратегијском сценом доминирају три или више светских сила са ослонцем на војну моћ и савезништво, реч је о мултиполарном светском војном поретку. У релативно кратком периоду – од краја 19. до почетка 21. века савремени свет се суочио са сва три типа светског војног по-

ретка, мада не хронолошки поређаним наведеним поларитетима – у 20. век свет је ушао са мултиполарним војним поретком, са којим улази и у 21. век, док су се у међувремену измењали биполарни и униполарни светски војни пореци.

О светском војном поретку

Као што о светском поретку уопште не можемо говорити о једном хармоничном, устаљеном, мирољубивом систему, већ пре о главним носиоцима/центрима светске моћи и односима између њих, тако и о светском војном поретку не можемо говорити као о јединственом војном систему, него о систему у којем постоје и делују водеће, најмоћније војне силе и војни савези који се у међусобним односима понашају наклоњено или супротстављано. У том погледу готово свака епоха имала је своје специфичности – своје велике силе које су се бориле за нова освајања и, по правилу, међусобно сукобљавале и ратовале. Ратови које су оне водиле мењали су постојећи не само војни него и светски поредак и успостављали нови.

О постојању једног реалног светског војног поретка могло би се говорити тек у позном средњем и раном новом веку. Пре и после Христовог доба у појединим регионима евро-азијског геостратегијског простора постојале су поједине војне силе које су покушавале да изврше дубоке продоре и освајања (походи Александра Македонског, Џингис Кана и других), по правилу кратког даха и још краћег трајања, али ти и други догађаји и стања не би могла да се окарактеришу као светски војни поредак. У средњем веку, у ствари, постојали су војни пореци, али су били део друштвено-политичких система, као на пример систем *феудалних армија* у земљама западне Европе или војно-феудални *тимарски систем* Отоманске Турске, али су грађени углавном у оквирима појединих земаља.

У позном средњем веку, међутим, искрсавају велике освајачке и колонијалне силе које уз помоћ снажних армија покушавају да остваре своје економске и друге интересе. После распада снажне Римске империје и нестабилног Византијског царства, на европско континентално тло ступа снажна и агресивна Отоманска империја, која покушава да освоји, осим широких простора Азије, јужну и западну Европу и читаво подручје Средоземља.

Освајање већег дела балканског простора, коначан пад Константинопоља (1453) и покушаји Отоманске империје да под своју контролу стави путеве трговине са Кином и Индијом, као и њени потоњи покушаји да изврши продор ка срцу Европе, позвали су европске силе на узбуну. Оне су, наиме, на то реаговале јачањем својих оружаних снага, како ради непосредне одбране (Аустроугарска и Русија), тако и ради оспособљавања за продоре у афро-азијске и друге до тада непознате просторе (Португал и Шпанија, Енглеска, Француска, Русија и друге земље).

Нови век – нови војни поредак

Откриће Америке (1495) означило је напуштање средњег века и улазак савременог света у нови век, који су обележиле и карактеришу две битне појаве: колонијација и индустријска револуција. Једно и друго убрзало је настајање и војно јача-

ње нових сила и њихову међусобну борбу за превласт. После сваког великог рата успостављан је мир, вршена је подела победничке добити, једне силе су силазиле са светске сцене, а друге су јачале или искрсавале.

Колонијална освајања у 15. и 16. веку довела су Португал на ниво једне од водећих европских поморских и колонијалних сила. Међутим, она убрзо губи своју моћ у корист Шпаније, која у раном новом веку постаје најмоћнија европска земља, али не задуго. Из тридесетогодишњег рата (1618–48) који је окончан Вестфалским миром, Шпанија је остала ослабљена, без Португала и Холандије. Примат на европској и светској геополитичкој и геостратегијској сцени преузела је Велика Британија која успева да до пред крај 19. века стави под своју контролу близу једне петине Земље. Снажне војнопоморске и колонијалне силе су, такође, Француска и Русија, а нешто мање Холандија и Белгија.

У 17. и 18. веку војни геостратегијски поредак сачињавају Велика Британија, Француска, Царска Русија, Аустроугарска и Отоманска Турска¹. Осим борбе против Отоманске Турске, европске велике силе ратовале су и између себе, како за престиж на континенту, тако и за нове колоније², као на пример француско-британски колонијални сукоби, укључујући рат за аустралијско наслеђе, борбе за одбрану постојећих и освајање нових територија у Северној Америци у доба Америчке револуције, затим Наполеонови ратови – походи у Италију 1769; експедиција на Египат 1798–99; освајања централне и источне Европе 1803–1815³ и други.

Резултати Наполеоновог ратовања сумирани су на Бечком конгресу (1815) где су представници свих тадашњих великих сила, укључујући Наполеонову Француску, цртали нове границе и обликовали нову слику Европе. После тих ратова и одлука Бечког конгреса, моћ и утицај Француске значајно су опали, а ојачали Аустрије и Немачке. Аустрија је, на пример, повратила власт над Тиролом, тзв. илирским покрајинама Венецијом и Ломбардијом

Пре и после Наполеонових ратова, нарочито после неуспеле друге опсаде Беча (1683) и великог турско-аустријског рата, нагло је слабила и моћ Отоманске империје (њој се придаје атрибут „болесник на Босфору“) углавном у корист Хабзбуршке монархије, а посредно Француске и Велике Британије. Ипак, на Берлинском конгресу (1878) за истим столом, као велике светске силе, нашле су се: Аустроугарска, Француска, уједињена Немачка⁴, Русија, Турска и Велика Британија. Берлински конгрес означава је и као „конгрес мира“, али мир и уколико га је било, био је кратког даха. Борбе између великих сила за прераспodelу колонијалних поседa и за

¹ Немачка, као и Италија, све до пред крај 19. века, нису постојале као самосталне државе. Све до 1871. године постојала је Пруска и неколико других држава, које су, после Француско-пруског рата (у којем је Француска била губитник) уједињене у једно Немачко царство. Италија је вековима била поцепана у више малих држава/краљевина, претежно под страном контролом (француском, аустроугарском), да би тек половином 19. века био отпочет процес њеног уједињења. Године 1861. проглашена је Краљевина Италија, а 1870. године придружује јој се Венеција, тако да Италија добија контуре садашње државе.

² У том погледу посебно је карактеристичан Седмогодишњи рат (1756–63), који је представљао „први општеевропски рат у коме су биле ангажоване све значајније силе Европе, сем Турске“, в. Petar Tomas, *Vojna istorija, Vojno delo*, 1959, str. 735-41.

³ Током прве деценије 19. века, Наполеон Бонапарте заратио је са скоро свим важнијим европским силама, доминирајући континенталном Европом, али је ту своју доминацију ускоро изгубио поразом у покушају продора у дубину Царске Русије.

⁴ На Берлинском конгресу уједињену Немачку веома успешно је заступао пруског цара Ото фон Бизмарк.

Отоманско наслеђе настављене су и интензивираних⁵. Све то водило је Првом светском рату из којег ће произаћи нови светски поредак у свим његовим димензијама: политичкој, социјалној, економској и војној.

Полазећи од учесника и донетих одлука, може се сматрати да је Берлински конгрес прилично јасно обликовао нови, мада окрњени светски политички и војни поредак. Током 19. века, у ствари, у настајању су биле још две велике светске силе: једна на Западу и једна на Далеком истоку, али оне нису биле учеснице Берлинског конгреса. Сједињене Америчке Државе су, наиме, одмах после добијања пуне независности кренуле на освајање Запада, а затим и пространог пацифичког подручја, али су избегавале да се мешају у европске послове, док је Јапан, после дуго-трајне изолације, предузео значајне економске, социјалне и војне реформе из којих је изашао као једна од великих сила света; кренуо је у војне походе и у освајање нових територија. Међутим, и он се држао подаље од Европе, покушавајући да стекне што чвршће позиције у Југоисточној Азији.

Мултиполарни војни поредак пре Првог светског рата

За светски војни поредак пре и после Првог светског рата (укључујући период између два светског рата) посебно је карактеристично успостављање билатералних и мултилатералних војних савеза, њихово међусобно конфронтирање и непосредно сукобљавање, као и стварање и функционисање прве светске организације – *Лиге народа*, која је имала и елементе колективне безбедности.

После Берлинског конгреса Немачка је нагло војно јачала и испољавала освајачке амбиције. Већ идуће године (октобра 1879) образује *Двојни савез* са Аустроугарском „ради узајамне помоћи у случају напада Русије на једну од њих“⁶. Њима се одмах затим придружује Италија како би обезбедила своје интересе у Средоземљу, формирајући тако *Тројни савез* (Немачка, Аустроугарска, Италија), који од самог свог почетка, а нарочито од 1887. године, добија изразито офанзивни карактер⁷.

Такве тенденције су на време увиделе и добро процениле остале велике силе, па су приступиле међусобном договарању и споразумевању. Најпре су Велика Британија и Француска, до тада љути противници, 1904. године закључили споразум зван *Entente Cordiale* (срдачни, другарски споразум) ради заједничког супротстављања све јачој Немачкој. Године 1907. Велика Британија и Царска Русија су са истим циљем склопиле тзв. *Англо-руску Антанту*, да би исте године све три силе формирале *Тројну Антанту* којом су се обавезале на међусобну војну помоћ у случају избијања рата са Немачком⁸. Закљученим уговорима савезници нису били

⁵ Одлуке Берлинског конгреса и слични договори великих сила показују положај малих држава и народа. На Берлинском конгресу цртане су границе и утврђиване сфере утицаја великих сила. Области које су дате охрабреној Аустроугарској у подели Отоманског наслеђа садржавале су клице нових сукоба.

⁶ Тај савез назван је и „Антикомунистички блок“.

⁷ Опширније в. VOJNA ENCIKLOPEDIJA (Jugoslavije), Redakcija Vojne enciklopedije, 1865, Tom I, str. 198.

⁸ Наведене чињенице побијају све теорије о поводима за избијање Првог светског рата по којима кривицу за тај рат сноси Србија и Русија. Десет година пре почетка тог рата процењено је одакле долази реална опасност, која ће се, уз тражење погодних повода, и обистинити.

повезани формалним војним савезом, сем Русије и Француске, и тек су за време Првог светског рата заузеле јединствен став, а током рата придружиле су им се многе друге државе, укључујући Италију и Јапан у каснијој фази рата.

Мултиполарни међународни војни поредак између Берлинског конгреса (1878) и почетка Првог светског рата сачињавале су углавном европске велике силе груписане у војне савезе унутрашње неповезане, а међусобно видно супротстављене. Јапан је на Далеком истоку деловао самостално, а САД су на Западу избегавале да се мешају у европске послове, једна и друга настојећи да освоје нове територије.

Оштрина супротстављености између наведених војних савеза испољена је до пуног изражаја у Првом светском рату, у којем су настале изузетно крупне промене. Немачка и Аустроугарска су поражене; Немачка ослабљена⁹, а Аустроугарска разбијена. Ниједна од њих (Немачка бар привремено, Аустрија за стално) није могла бити сматрана светском или европском великом силом. Царска Русија трансформисана је у Совјетски Савез, који се идеолошки сукобио са свим осталим великим силама. Из рата је, међутим, изашла нова светска сила – Сједињене Америчке Државе, али су се, после Великог рата, повукле у својеврсну изолацију, настојећи да се посебно не ангажују у решавању међународних проблема. Тако су се одмах после Првог светског рата као велике светске силе котирале: Велика Британија, Француска, Совјетски Савез, Јапан и САД, при чему су само Велика Британија и Француска задржале одређену форму саветништва, док су остале три земље деловале самостално у складу са својим интересима и стратегијским циљевима.

Војни (не)поредак између два светска рата

Последице Првог светског рата биле су огромне – више од седамдесет милиона мобилисаних војника, десет милиона погинулих и два пута више рањених¹⁰. Разарања и „коллатералне штете“ су готово непроцењиве. Због тога су неки противници рата и поборници мира тај рат означили као „последњи велики рат“. Појавиле су се идеје о свету мира и сарадње, људских права и слобода. После уласка САД у рат, амерички председник Вудро Вилсон постао је изузетно активан и код савезника преузео иницијативу, како у погледу даљег тока вођења рата, тако и послератног уређења света¹¹. У свом говору, одржаном 8. јануара 1918. године, у 14 тачака изнео је своје погледе о циљевима рата и визији послератног мира. Његове идеје, међутим, нису наи-

⁹ Немачкој су одузете прекоморске колоније и осуђена је да плати 50 милијарди долара као ратну одштету.

¹⁰ Србија је била један од највећих страдалника у овом рату. Према процени делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, поднетом Мировној конференцији у Версају, ратна штета Србије износила је тачно једну половину укупне националне имовине, а у рату је страдало 28% становника. Према тим подацима Србија је изгубила 62% мушког становништва од 18 до 25 година, од којих је 53% погинуло, а 9% су постали трајни инвалиди.

¹¹ У Паризу је остао пуних седам месеци у разговорима са представницима Велике Британије, Француске и Италије све до закључења Версајског уговора 28. јуна 1919. године (в. Encyclopedia Britannica, одредница Woodrow Wilson).

шле на пуно разумевање и подршку представника Велике Британије и Француске. Идеје изнете у 14 тачака, међутим, унете су у Повељу *Лиге народа*¹², којом је извршен покушај обликовања новог светског политичког, економског и војног поретка.

Лига народа, глобална организација колективне безбедности, мира и благостања, основана је на крају рада Париске мировне конференције 1919. године. Њену Повељу (26 чланова) потписале су 44 државе, од којих 31 које су биле на страни Тројне Антанте, укључујући и оне које су јој се придружиле током рата, као Италија и Јапан. Као њени главни циљеви означени су: разоружање, спречавање рата преко колективне безбедности, решавање спорова између држава путем преговарачке дипломатије и побољшање глобалног благостања. Постављени циљеви само су делимично остварени и то у првом периоду њеног постојања.

Од три главна тела Лиге народа најважнију улогу имао је Савет (остала два су била Секретаријат и Скупштина), који је имао у надлежности бављење свим проблемима који утичу на светски мир. Савет је почео да ради са четири сталне чланице (Уједињено Краљевство, Француска, Италија и Јапан)¹³ и четири несталне чланице (Белгија, Бразил, Грчка и Шпанија). Уместо САД, чији Конгрес је оспорио укључивање САД у Лигу народа, пета чланица постала је Република Кина, а Вајмарска република (Немачка) приступила је Лиги и постала њена стална шеста чланица 8. септембра 1926. године. Одлукама Немачке и Италије да иступе из Лиге (Немачка 1933, а Италије 1937. године) њихова места заузеле су нове несталне чланице Савета.

Управо због неслоге између великих сила (Совјетски Савез, нарочито у Стаљиново доба, све капиталистичке земље је сматрао својим непријатељима и тако се, у основи, понашао; Немачка, Јапан и Италија напустили су Лигу и градили свој властити савез¹⁴; САД су избегавале да се експонирају у решавању међународних проблема) главни циљ Лиге – спречавање агресија и одржавање стања (*status quo*) успостављеног уговорима постигнутим на завршетку и одмах после Првог светског рата, није могао бити остварен¹⁵. Лига није успела да спречи експанзију Јапана у Манџурију и Кину; није успела у остваривању једног од главних циљева – разоружање, а још мање да спречи наоружавање неких земаља; није успела да спречи Италију да окупира Етиопију, као ни да утиче на ток Шпанског грађанског рата. Такође, није успела да спречи Немачку да анектира Аустрију, а нарочито, и пре свега, да спречи избијање Другог светског рата.

За период између два светска рата пре би могло да се говори о војном нередом него о неком војном поретку. Првих година после Првог светског рата, додуше,

¹² Као награду за напоре у успостављању и промовисању Лиге народа, Вудро Вилсон је касније добио Нобелову награду.

¹³ Укључивање у Савет Лиге Италије и Јапана – земаља које су биле на страни агресора, а касније и Немачке, главне претходнице у тој агресији показале се као једна од највећих грешака и неуспеха Лиге.

¹⁴ 27. септембра 1940. Немачка, Италија и Јапан основале су тзв. Тројни пакт, којем су се касније прикључиле Мађарска 20. 11. 1940, Румунија 23. 11. и Словачка 24. 11. исте године, а Словачка и Бугарска 1. 3. 1941.

¹⁵ „Тридесетих година, када су Јапан, Немачка и Италија напустили Лигу народа дошло је до кршења свих тих (миротворних) уговора и губљења интереса осталих великих сила у њиховом спровођењу, тако да је и моћ Лиге народа битно опала“, каже се у „Encyclopedia Britanica“, одредница League of Nations.

формирани су неки војни савези¹⁶, али, иако су имали подршку неких великих сила, Француске на пример, нису имали већи међународни значај. Из таквог војног нереда ушло се у Први светски рат у којем су ницале клице новог светског геополитичког и војног поретка.

Биполарни војни поредак у време хладног рата

Из Другог светског рата изашле су две неприкосновене војне силе: Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез које су релативно брзо око себе формирале војне блокове. Остале војне силе из предратног периода или су поражене или су изгубиле атрибут „светске” силе. Немачкој и Јапану наметнута су ограничења у погледу наоружавања, док су се Велика Британија и Француска уклопиле у западни војни савез и, практично, своју војну политику и стратегију подредили том савезу и његовој водећој сили – Сједињеним Америчким Државама.

Сједињене Америчке Државе 1945. нису поступиле на исти начин као 1918. године. Наиме, после завршетка Првог светског рата и тријумфалног изласка из њега, САД су се повукле у својеврсну изолацију и занемариле своје ангажовање у светским пословима. Максимално су редуцирале оружане снаге и ослонац на њих у спровођењу своје спољне политике. Насупрот томе, 1945. године, после демобилизације ратне армије, задржале су значајне војне капацитете, како оперативно-тактичке, тако и стратегијске намене. Испољиле су, такође, интерес да и у послератном периоду задрже водећу улогу међу западним савезницима. На такву одлуку САД утицало је понашање Совјетског Савеза, који је ослонцем на тзв. међународни комунизам покушавао да шири свој утицај готово широм света. Полазећи од процена да тзв. слободном свету прети опасност од СССР-а и међународног комунизма, маја месеца је, на иницијативу САД, закључен Северноатлантски уговор (Northatlantic Treaty), познат по акрониму НАТО, у који су касније укључени Италија и Немачка.

Као одговор на формирање Северноатлантског пакта, нарочито на укључивање поновно наоружане Западне Немачке у западни војни савез, на иницијативу Совјетског Савеза формиран је други војни савез – Варшавски уговор (званично Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи) у који су укључене средњоевропске и источноевропске социјалистичке земље. Тако су у условима идеолошко-политичке конфронтације и војног надметања створена два изузетно велика и моћна војна савеза, који су обликовали битност биполарног светског војног поретка.

Пре и после формирања НАТО формирано је неколико других војно-политичких савеза, укључујући: РИО пакт, између земаља Централне и Јужне Америке (септембар 1947); Бриселских пакт, земаља Бенелукса, Велике Британије и Француске (март 1947); Анзус пакт – Аустралија, Нови Зеланд, САД (септембар 1951); ЦЕНТО

¹⁶ Мала антанта, на пример, војно-политички савез Чехословачке, Румуније и Краљевине Југославије с циљем да се онемогуће планови Мађарске за ревизију њених граница према тим земљама и евентуални покушај Хабзбурговаца за рестаурацију бивше аустроугарске империје, или Балкански савез основан између Југославије, Румуније, Грчке и Турске ради супротстављања евентуалним покушајима Бугарске за ревизију њених граница.

(Багдадски пакт) – Велика Британија и земље Средњег истока (август 1954) и ЦЕНТО (пакт земаља Југоисточне Азије)¹⁷. Сви ти савези, као и бројни билатерални аранжмани, које су САД закључивале са себи наклоњеним земљама, допуњавали су систем одбране Запада. С друге стране, Совјетски Савез је такође имао билатералне уговоре о пријатељству и узајамној помоћи са неколико земаља, укључујући и Кину до њиховог разлаза почетком шездесетих година, али суштину војног поретка током хладног рата представљале су две наведене суперсиле и два војна блока.

Хладни рат, срећом по човечанство, завршен је без проливања крви. САД и НАТО остварили су победу над економски слабијим и политички немоћнијим Совјетским Савезом и Варшавским уговором. Варшавски уговор званично је распуштен јула 1991, а одмах затим дезинтегрисан је и Совјетски Савез. Наследила га је економски исцрпљена и војно ослабљена Руска Федерација, која ће уместо светске добити статус регионалне војне силе. На светској војно-политичкој и геостратегијској сцени остали су само САД и НАТО са перспективом/амбицијом успостављања униполарног светског (политичког и војног) поретка. Новооснована Заједница Независних Држава (ЗНД) од бивших совјетских република, без Естоније, Летоније и Литваније, није имала већи војни значај.

Униполарни војни поредак после хладног рата

Сједињене Америчке Државе нису биле задовољне лидерском улогом само у једном делу света; оне су тежиле светском лидерству¹⁸. Победом у хладном рату указала им се прилика да своје тежње остваре. У том смислу, изградиле су своју стратегију – Стратегију националне безбедности ангажовања и ширења (*National Security Strategy of Engagement and Enlargement*), коју ће покушати да реализују непосредним деловањем према појединим земљама и деловима света и посредством јединог преосталог блока у којем су имале водећу улогу.

Лидерске амбиције САД појачане су чињеницом да су све земље бивше чланице Варшавског уговора са одушевљењем прихватиле пораз и јавно демонстрирале жељу да се укључе у постојеће и нове међународне институције Запада. Совјетско руководство, односно руководство нове Руске Федерације, такође је прихватило изазов. Тако су пре и после распада ВУ и дезинтеграције Совјетског Савеза уследиле бројне иницијативе и окупљања представника са једне и са друге стране. На лондонском самиту НАТО-а, јула 1990. године, на пример, донета је декларација којом су позване све земље чланице ВУ на успостављање дипломатског односа са НАТО, што су оне ускоро и учиниле. На самиту КЕБС-а у Паризу, новембра исте године, земље чланице НАТО-а и тада још званично постојећег ВУ, пружиле су руке помирења, а јуна 1991. године на министарском састанку НАТО-а у Копенхагену разматрано је успо-

¹⁷ Опширније в. Тодор Мирковић, Стратегије и ратне доктрине суперсила и блокова, ВИЗ, Београд, 2003.

¹⁸ Познати амерички политичар Пол Нице је, управо на исходу хладног рата, писао да је пуних четрдесет година америчка спољна политика вођена ка једном јасно утврђеном циљу – да САД „преузму вођство у изградњи једног међународног светског поретка заснованог на либералној економији и демократским институцијама ...” (Paul Nitze, *America an honest broker*, "Foreign Affairs", Fall 1990, pp. 1-15)

стављање „партнерских” односа са бившим чланицама ВУ. Крајем исте године (20. децембра) на састанку Савета НАТО-а присуствовало је девет земаља бивших припадника ВУ, укључујући три бивше балтичке републике, када је основан Савет за евроатлантску сарадњу, којем су приступили и Руска Федерација и све нове државе бивше совјетске републике, сада чланице ЗНД, као и Албанија. Јануара 1994. године у Бриселу је одржан самит НАТО-а и Савета за евроатлантску сарадњу (16+20 држава), када је усвојен *Програм НАТО „Партнерство за мир”*.

Савет за евроатлантску сарадњу 1997. године преименован је у Савет евроатлантског партнерства са проширеним оквиром деловања и продубљеним садржајем сарадње. Све земље чланице Савета, којему су се прикључиле и неке европске несврстане земље, постале су партнерске државе – укупно 43 (16+27). У релативно кратком периоду (1990–97) дошло је не само до помирења до тада жестоких противника већ и до стварања једног специјалног војно-политичког „комонвелта”, новог типа колективне безбедности на огромном евро-атлантско-азијском простору од Ванкувера до Владивостока. Том систему може се додати и тзв. *Медитерански дијалог*, извесна врста партнерства између НАТО и седам земаља јужног Медитерана. Тако је у оквиру НАТО и око њега створен својеврстан систем евроазијско-атлантско-медитеранске безбедности од 50 земаља (16+27+7) Тиме је уједино обликован нови *униполарни светски војни поредак*, изван чијег простора је једино Јапан располагао нешто значајнијом војном силом, али и он је посредно припадао том поретку. Војна моћ осталих земаља, нарочито ако се посматра кроз новчана издвајања за војску све до краја 20. века, била су готово занемарљива. Кина је, као једна од највећих и најмногољуднијих земаља савременог света, за потребе оружаних снага у 1999. години издвојила свега 12,6 милијарди америчких долара; Индија – 10,9 милијарди, Руска Федерација 6,7 милијарди и Јапан 44,5 милијарди долара. Све четири земље, у тој години, издвојиле су за оружане снаге мање од једне трећине војног буџета САД, најмоћније војне силе униполарног светског војног поретка, чији је војни буџет у тој години износио 287 милијарди долара¹⁹.

Униполарност светског војног поретка потврђује се и тиме што су САД биле (и даље су) војно присутне готово у свим деловима света. Океане и велика мора својим присуством контролишу њихови ратни бродови, копнене просторе копнене и ваздухопловне снаге, а биосферу извиђачки авиони и сателити. Прва америчка флота контролише западне обале САД и воде Пацифичког океана до Хавајских острва, Друга флота је оријентисана према Атлантском океану, а Шеста је у Средоземном мору. Пета америчке флота је у зони Персијског залива, а Седма у западном Пацифику. Четири регионалне команде „покривају” готово читав континентални простор планете Земље – Јужна – Централну и Јужну Америку; Европска – Европу и делове Азије (донедавно и северну Африку са Блиским истоком); Афричка (и даље у формирању) – Африку, а Пацифичка – Далеки исток и Југоисточну Азију. Команданти тих команди имају тачно одређене „зоне одговорности” које се додирују међусобно или са зонама одговорности команди наведених флота. Авиони типа авакс и извиђачки сателити непрекидно осматрају копнени, водени и ваздушни простор и систематски прате догађања у тим просторима.

¹⁹ V. Worlf Defence Almanac – The 1999-2000.

Улазак у 21. век и у нови мултиполарни светски војни поредак

Крупне промене у односима снага у свету започете су поодавно – у последњем кварталу 20. века и настављају се убрзаним темпом. Изазоване су *појавом нове технолошке револуције* и њеним утицајем на готово све људске делатности, па и на самог човека. Настала је и у ширем обиму примењена најпре у САД и Западној Европи, да би се постепено ширила и продирала према разним деловима света. Међутим, за разлику од индустријске револуције, која се скоро пуних 400 година задржала углавном у Западној Европи и Северној Америци, технолошка револуције је релативно брзо направила продор најпре на Далеки исток – Јапан и у „мале азијске тигрове“, а одатле у Кину, Индију и друге земље у развоју.

Главни чиниоци новог мултиполарног војног поретка

Сједињене Америчке Државе и НАТО, у којем оне имају водећу улогу, и даље имају надмоћ у односу на било коју другу земљу или групу земаља у свету. Они троше приближно две трећине војних расхода у свету и располажу са исто тако две трећине светских нуклеарних борбених средстава. Међутим, од осамдесетих година прошлог века, најпре постепено, а онда убрзано, врши се пренос економске, а тиме политичке и војне моћи са Запада на Исток. Само у последњих десет година војни расходи групе великих азијских земаља и Руске Федерације вишеструко су повећани и настављају да се повећавају убрзаним темпом, чинећи међународни војни поредак мултиполарним. На категорисање и разматрање светске војне мултиполарности указује и чињеница да се односи између појединих великих сила (група земаља) не развијају повољним током. Руска Федерација изложена је притисцима САД, НАТО и Европске уније, Кина је у спору са Јапаном уз очигледно подорење САД према њеном војном јачању.

Сједињене Америчке Државе задржавају изразити примат у свим доменима моћи – политичкој, економској и војној. Оне имају најмоћнију и најразгранатију мрежу информативне, политичко-пропагандне и обавештајне делатности. Њен БДП од 15.754 милијарди долара у 2012. години скоро два пута је већи од БДП друге економске силе – Кине са 8.227 милијарди америчких долара. Оне имају најмоћнију оружану силу, мада не по броју (1,430.000 људи у активном саставу), него по техничкој опремљености, борбеној оспособљености и стратегијској распоређености. За одржавање и техничку модернизацију својих оружаних снага оне троше (711 милијарди долара у 2012. години)²⁰ приближно једну половину војних издатака свих земаља света. Према изјавама највиших политичких и војних руководилаца САД, намеравају да војни примат, као важан чинилац у подршци глобалне спољне политике, задрже унедоглед.

²⁰ У тај износ укључено је и око 120 милијарди долара намењених за операције у Ираку и Авганистану.

Међутим, економска моћ Сједињених Америчких Држава релативно опада. Педесетих година прошлог века, на пример, БДП САД представљао је 38 одсто светског БДП, крајем осамдесетих година опео је на испод 20 одсто, а на почетку друге деценије 21. века на испод десет одсто. Многе процене указују на то да ће до краја првог квартала 21. века САД спасти на друго место економске моћи, а губитак примата у економској моћи повлачиће за собом промену односа снага у свету, како у политичкој, тако и војној моћи.

Организација Северноатлантског савеза (НАТО) највећи је, најмоћнији и најорганизованији војни савез који је икада постојао у свету. Његове европске земље чланице (27) располажу оружаном снагама од око три милиона људи. За њихово одржавање и техничку модернизацију оне троше близу 300 милијарди америчких долара годишње. Две његове европске чланице (Велика Британија и Француска) спадају у клуб пет нуклеарних сила и поседују респектабилну нуклеарну моћ.

Нова технолошка револуција дошла је у **Народну Републику Кину** у погодно време и на погодно тле. Управо у време њеног ширења из северозападног дела планете Земље у Кини су уведене велике реформе. Велики реформатор, политичар и државник Денг Сјаопинг усмерио је Кину ка тржишној економији, отворио је страним инвестицијама и ограниченој приватној иницијативи. Тако је у Кини дошло до споја врхунске технологије и изузетно радног и у захтевима скромног човека, односно до споја врхунских технологија и огромне масе радне снаге, способне да произведе довољно за потребе властите земље и за глобално тржиште. За релативно кратко време Кина је избила на друго место на лествици светске економске моћи и хита ка њеном самом врху. Упоредо с тим повећава се и њена политичка и војна моћ.

Кина има најбројнију армију на свету (око 2.300.000 припадника). Спада у „клуб“ пет нуклеарних сила, мада је (нуклеарно) најслабија међу њима. Располаже, ипак, са неких 50 до 75 интерконтиненталних балистичких ракета, већим бројем ракета средњег домета са нуклеарним бојевим пуњењем и снажним ракетно-нуклеарним средствима оперативно-тактичке намене. У оперативни састав флоте увела је први велики носач авиона и показала намеру да постане значајна војнопоморска сила. Кинески свемирски програм доживљава, такође, нагли развој. Јуна 2013. године Кина је успешно обавила пету свемирску мисију са посадом и ускоро планира спуштање своје летелице без посаде на Месец. Свој војни буџет повећава по стопи од 12 до 15 одсто годишње, тако да су њени војни издаци од 12,5 милијарди америчких долара у 1999. години повећани на 116 милијарди у 2011. години.

На промену односа снага у првој деценији 21. века утицао је и економски и војни опоравак **Руске Федерације**. Слично као у Кини, и у Русији је дошло до смене руководства и до економског опоравка, али знатно касније и другачије него у Кини. Њен економски опоравак и напредак заснивају се, углавном, на постојању богатих природних ресурса, њиховој експлоатацији и пласману на страна тржишта. Русија заостаје у примени нових технолошких достигнућа и у производњи за међународно тржиште, а не располаже тако снажним и радним капацитетима као Кина или Индија. Ипак, она остварује натпросечни економски раст стопом од три до четири одсто годишње, тако да је њен БДП повећан од неких 800 милијарди америчких долара у 1999. на 2.558 милијарди у 2012. години.

Руска Федерација има милионску армију и одржава глобални нуклеарни баланс са Сједињеним Америчким Државама. Има веома снажне ракетно-нуклеарне и ваздухопловне капацитете стратегијске, као и оперативно-тактичке намене. Незнатно заостаје иза САД у погледу подморничке флоте, а располаже и снажном површинском флотом. Убрзано модернизује своје оружане снаге, које су више од десет година практично биле запостављене. Зато је њен војни буџет од 6,7 милијарди долара у 1999. повећан на 86 милијарди у 2012. години. Русија постепено напушта статус регионалне у корист статуса светске војне силе.

У **Индији** се наставља демографска експлозија. Она се са 1 милијардом и 210 милиона становника приближава суседној Кини која има 1 милијарду и 350 милиона становника. Индија, као и Кина, успешно користи страна и осваја нова технолошка достигнућа. Убрзано се економски развија, остварујући натпросечни раст БДП по стопи од 5 до 6 одсто годишње, тако да је њен БДП у 2012. години достигао цифру од око 4.000 милијарди америчких долара, приближавајући се ДБП Јапана.

Индија има милионску армију (1 милион и 325.000 припадника). Освојила је производњу нуклеарних оружја и развија океанску флоту. Постепено, али сигурно осваја свемир. У ствари, дефинитивно постаје свемирска сила, пошто је након успешног слања летелице на Месец, новембра 2013. године, лансирала и орбиталну летелицу у правцу Марса. Све то указује на њену могућност, вероватно и намере, да ускоро постане значајна ракетно-нуклеарна сила. Међутим, за сада је рангирана као значајна регионална сила са перспективом уласка у круг великих светских сила.

Јапан је прва земља која је изван северозападног дела Земље прихватила и успешно применила нова техничко-технолошка достигнућа и убрзала свој економски и технолошки развој. Убрзо је постала друга економија света, иако је земља скромних природних ресурса. Међутим, пошто је у Другом светском рату Јапан био на страни сила Тројног пакта, то су му у послератном периоду наметнута ограничења у погледу развоја оружаних снага, њихових активности и издатака за војску. Наиме, одредбама Устава од 1947. године забрањено му је, поред осталог, објављивање рата или употреба оружаних снага у међународним споровима, као и излазак ратних бродова из територијалних вода. Јапан за оружане снаге не сме да издваја више од један одсто бруто друштвеног производа. Оружаним снагама дат је назив *Националне самоодбрамбене снаге*, које се годинама држе на нивоу од око 145.000 људи. Војни буџет Јапана, поред незнатног учешће у ДБП (испод један одсто), систематски је повећаван, тако да је 2012. године износио 55.900 милиона америчких долара, чиме се обезбеђује одржавање савремено организованих и материјално-технички добро опремљених самоодбрамбених снага.

Међутим, маја прошле године, Савет националне одбране владајуће Либерално-демократске странке донео је декларацију којом се захтева „обнове наоружавања у пуном обиму“ (*full-scale rearmament*) и, с тим у вези, промена назива од самоодбрамбених у Снаге националне одбране, повећање војног буџета пробијањем границе од један одсто БДП и друго. Захтеви Савета националне одбране, који су објашњени опасношћу од ракетно-нуклеарног наоружавања Северне Кореје, спора са Кином око острва и друго, и даље су у разматрању са изгледима да се у целисти или у деловима усвоје и примене. Јапан има више закључених споразума и војних аранжмана са САД, с којима усаглашава планове и координира војне активности у подручју западног Пацифика.

У првој декади 21. века вођена је тиха невидљива трка у наоружавању у којој је неколико земаља у економском успону, подстицана великим улагањима у одржавање и модернизацију својих оружаних снага, корачало убрзаним темпом ка жељеном циљу – успостављању одређеног вида равнотеже у регионалном, а у крајњем и глобалном војном поретку. Трка се одвијала, пре свега, путем повећавања војних буџета и убрзане техничке модернизације оружаних снага у већини случајева, чак и на штету њихове бројности (видети у следећем табеларном прегледу).

Главни елементи моћи чинилаца мултиполарног војног поретка

Чиниоци	Елементи	БДП (милијарди УС \$) 1999–2011	Оружане снаге (хиљада) 1999–2011	Војни буџет (милиона \$) 1999–2011
САД		8.511 – 14.658	1.385 – 1.427	288 – 731+
НАТО (без САД)		7.958 – 17.565	2.450 – 2.088	172 – 306
Јапан		2.903 – 5.228	172 – 147	45 – 56
НР Кина		4.420 – 8.350	2.500 – 2.300	13 – 116
Руска Федерација		860 – 2.558	1.200 – 860	7 – 86
Индија		1.689 – 4.962	1.210 – 1.325	11 – 46

Извор: За рубрику 1999. World Defence Almanac 1999/2000. Подаци за 15 земаља чланица НАТО-а (пре пријема нових чланица, бивших чланица Варшавског уговора) За рубрику 2011. енциклопедија Wikipedia (интернет) одговарајуће одреднице. +Укључује 120 милијарди долара за извођење војних операција у Ираку и Авганистану.

Специфичности преласка из униполарног у мултиполарни војни поредак

У последња два века крупне промене у међународном војном поретку настајале су, углавном, у великим ратовима, којима је претходило прегруписавање снага, стварање војних савеза и њихово међусобно конфронтирање. У рату су једне силе биле поражене и губиле статус велике силе, а друге су из рата излазиле као победнице са новом моћи и новом улогом у међународним односима. Тако је, у суштини, било и у време хладног рата, с том разликом што претходно конфронтиране стране нису ушле у ратни окршај; прелаз из биполарног у униполарни војни поредак извршен је еволутивно.

Садашњи прелаз од униполарног у мултиполарни војни поредак такође је еволутиван. Настаје упоредо са великом констелацијом снага у свету и преносом економске моћи из „глобалног Северозапада” у „глобални Југоисток”²¹. Остварује се

²¹ Термини које је користио познати геополитичар Јохан Галтунг, оснивач и први директор Института за истраживање мира Осло (ПРИО) (Норвешка), у реферату који је поднео на Округлом столу о „Глобалном југу” одржаном у Београду, 11. и 12. октобра 2013. године у организацији Европског центра за мир и развој Универзитета за мир који су основале Уједињене нације. На том округлом столу у говорима и рефератима учесника превладала је теза/процена да „Глобални Запад/Северозапад” губи, док „Глобални Југ” добија пре свега у економској моћи, што за собом повлачи и друге чиниоце моћи и утицаја.

кроз готово драматично повећавање економске и војне моћи групе евроазијских земаља које, изузев Русије, захваљујући њеном нуклеарном потенцијалу, донедавно нису сматране ни значајнијим регионалним силама, док се сада о њима све више говори као реалним и потенцијалним светским суперсилама

Прегруписавање снага

Текућа догађања на војно-политичкој и геостратегијској сцени указују на благо хладноратовско конфронтирање одређених група земаља, пре свега САД са земаљама и организацијама које подржавају њихову глобалистичку политику, с једне, и Народне Републике Кине са земаљама које се на одређен начин окупљају око ње и/или с њом развијају сарадњу, с друге стране.

Североатлантски савез (НАТО) и Европска унија (ЕУ) више од двадесет година су у снажној експанзији. Руска Федерација, држава наследница бившег Совјетског Савеза, осећа се нелагодно, а у извесном смислу и обмануто, нарочито када је у питању приближавања НАТО-а њеним границама. Бивши председник САД Џорџ Буш, старији својевремено је обећао Михаилу Горбачову да НАТО неће излазити из својих ранијих граница, али то обећање је грубо прекршено. Руска Федерација готово од самог свог постојања у садашњем облику развија институционалну сарадњу са НАТО. Најпре је бивши Совјетски Савез 1991. године ушао у новоосновани Северноатлантски савет за сарадњу (*North Atlantic Cooperation Council, NACC*) – чланство које је Руска Федерација наследила, да би затим, као и све остале бивше републике Совјетског Савеза, приступила Савету Евро-атлантског партнерства (*Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC*) 1994. године, поставши истовремено део Програма НАТО „Партнерство за мир”. Године 1997. основан је Стални заједнички НАТО-Руски Савет (*Permanent NATO-Russian Joint Caouncil*), који је 2002. године Римском декларацијом био обновљен и замењен новим документом – Саветом о НАТО-руским односима. Кроз наведене форуме у многим областима развија се успешна сарадња, али савремено руско руководство све је обазривије, јер САД и НАТО настоје да кроз ту сарадњу обезбеде лакши продор према руским границама. Све то, поред осталог, утиче на заоштравање односа између САД и Русије, Русије и НАТО, ЕУ и Руске Федерације. Најновији догађаји у Украјини могу да доведу до даљег заоштравања тих односа и до неповољних трендова развоја односа у свету уопште.

Сједињене Америчке Државе су још у време администрације бившег председника Клинтона започеле преоријентисање своје спољне политике од евро-атлантског подручја ка азијско-пацифичком региону. Тај заокрет, мада не драматичан, учињен је на основу процене да у зони Атлантика не постоји озбиљнија поморска сила која би могла да угрози њихове интересе, а да на европском копну имају снажно упориште (у ствари водећу улогу) у НАТО-у и сигурног савезника у ЕУ. У Југоисточној Азији и на Далеком истоку, међутим, једини значајнији савезник им је Јапан с којим имају одређене војне аранжмане, али за јачање својих позиција у том изузетно значајном региону потребни су им нови савезници и партнери. Своју пажњу усмерили су на стварање једног новог савезништва у троуглу: САД – Јапан – Кина, како би и са те стране могли да делују даље према централној Азији. Међутим, ма-

ло је вероватно да постоје реални изгледи да се та намера и оствари.. Односи са Кином су успостављени и развијају се на бази међусобне економске зависности. Кина, изгледа, није спремна да иде у евентуалне политичке и војне аранжмане са САД. Штавише, у новије време она је ушла у озбиљне спорове са америчким најоданијим савезником – Јапаном, што се такође поставља као препрека у америчко-кинеским односима.

У Сједињеним Америчким Државама с посебном пажњом се прати политичко и војно приближавање Кине и Русије, развој односа између Русије и Индије, и нарочито међусобно сврставање азијско-пацифичких земаља у организације за политичку, економску и војну сарадњу. У том погледу посебну пажњу привлачи **Шангајска организација за сарадњу**, која обухвата шест веома значајних и природним ресурсима богатих земаља: Кину, Русију, Казахстан, Узбекистан, Киргистан и Таџикистан. Индија, Пакистан, Иран и Монголија су дијалошки партнери, а у својству посматрача и у сараднички однос укључена је огромна већина осталих азијских и неколико европских земаља, укључујући и Србију. Шангајска организација за сарадњу у фокусу своје делатности има унапређење стабилности и безбедности, укључујући борбу против тероризма. Отворена је за чланство нових земаља, али је одбила чланство Сједињених Америчких Држава. На Западу постоје мишљења да је Шангајска организација противтежа НАТО-у, мада је њена организација, политичка и стратегијска усмереност далеко од организованости и стратегијске усмерености НАТО-а.

На простору бившег Совјетског Савеза постоји и делује Организација за колективну безбедност и сарадњу. Њени стални чланови су: Русија, Белорусија, Казахстан, Јерменија, Киргистан и Таџикистан. Она је првенствено војни савез у оквиру којег се развија војноекономска сарадња. Постоји тенденција да се ова организација споји са Шангајском организацијом с приличним изгледима да се то и догоди с обзиром на то да више од једне половине њених чланова припада и Шангајској организацији. Таква тенденција појачава подозривост Запада у односу на мере које се предузимају на плану политичког и војног организовања на Истоку.

Закључна разматрања

Међународни војни поредак је променљива категорија. Мењају се њени главни чиниоци – једни одлазе са светске војно-политичке сцене, други ступају на њу. Те промене обично настају у великим ратовима и одмах после њих. Најновији униполарни војни поредак изашао је из хладног рата и његово трајање, вероватно, неће бити дуготрајно. У току је трансформисање тог униполарног у вишеполарни светски војни поредак чије трајање је, за сада, непредвидиво.

Сједињене Америчке Државе задржавају војну супериорност и врло је вероватно да ће је задржати можда чак и до половине овог века. Руководство САД је, у ствари, чврсто решено да ту супериорност одржи на дуги рок, што се потврђује најавама и са највишег нивоа. Одмах после хладног рата, наиме, у документима Пентагона забележено је да САД не сме дозволити да нека држава или група држава у свету постане оно што су били Совјетски Савез и ВУ. Тај захтев касније је у више наврата, на исти или нешто модификован начин, саопштаван домаћој и иностраној јавности.

У Уводу у Стратегију националне безбедност, на пример, председник Барак Обама је, поред осталог, рекао: „Ми ћемо одржавати војну супериорност, која обезбеђује нашу земљу и подупире глобалну безбедност, деценијама унапред”²², а нашо касније: „Заиста, ниједна земља не може бити у бољем положају и у већој могућности да води у добу глобализације него Америка”²³. Сједињене Државе, у ствари, теже светском лидерству које желе да обезбеде и ослонцем на оружану силу, које је у нарастању економске кризе било доведене у питање. С тим у вези у „Прегледу” Стратегије националне безбедност се каже: „Стратегија наше националне безбедности фокусирана је на обнављање америчког лидерства како бисмо могли да штитимо наше националне интересе у 21. веку”²⁴, а у недавном издању „Зелене књиге КоВ САД” каже се да је јануара 2012. обелодањен стратегијски водич под насловом: „Одрживост америчког глобалног лидерства – Приоритети за 21 век”²⁵. У питању је, у ствари, стратегијски водич који је председник Обама саопштио руководству Пентагона. У његовом уводу председник Обама, поред осталог, каже: „Као врховни командант, ја сам одлучан у томе да ми у супротстављању савременим изазовима у очувању америчког глобалног лидерства, као и у одржавању наше војне супериорности наступамо чак јаче, делећи судбину са нашом војском, војним фамилијама и ветеранима”²⁶.

Да би задржале своју способност лидерства и штићеника глобалне безбедности, Сједињене државе се ослањају на савезнике и партнере, полазећи од тога да ниједна земља, без обзира на то колико је снажна, не може сама да се суочава са глобалним изазовима. Тако, сједињене са најмоћнијом војном организацијом (НАТО) и водећом улогом у њој, задржавају првенство у систему још важећег униполарног светског војног поретка. Ниједна друга земља не располаже војном моћи приближно америчкој, а не постоји ни војна, војно-политичка или политичко-војна организација приближно једнака НАТО-у. Међутим, још 1999. године у једном документу записано је: „Сједињене Државе уживају глобалну надмоћност у војној, економској, политичкој и културној моћи, али САД нису и неће бити једини детерминант светског поретка. Оне ће се вероватно све оштрије суочавати у надметању за регионални утицај са пет других центара моћи – Кина, Русија, Европа, Јапан и Индија”²⁷.

У међувремену, три земље су се издвојиле, од којих се две (Кина и Русија) могу сматрати светским суперсилама, јер поседују снажне компоненте ракетно-нуклеарних и ваздухопловних снага стратегијске намене. Ка том путу иде и Индија, а у процесу организацијског и другог оспособљавања је и још један снажан економски, политички и војнобезбедносни савез – **Шангајска организација**. Тако **савремени светски мултиполарни војни поредак у настајању сачињавају САД, Руска Федерација** (Русија испред Кине, јер располаже снажнијим нуклеарним потенцијалом) **и Кина**. Јапан са оружаним снагама од 147.000 људи, без средстава стратегијске намене не би могао да се сматра светском суперсилом, као ни Европа (Европска унија), јер није војно организо-

²² White House paper, May 20, 2011, p. 1.

²³ Исто, стр. 2.

²⁴ Прилог поменутом документу Беле куће, стр. 1.

²⁵ ARMY Green Book, Association of the United States Army, Washington, October 2013, p. 166.

²⁶ Sustaining U. S. Global Leadership: Priorities for 21st Century; U.S. Department of Defense, January 2012, p. 1.

²⁷ International Strategic Situation, DND Policy Group Documents, Ottawa, Canada, October 1999.

вана. НАТО није самосталан, па би се пре могао сматрати придруженим елементом водећој војној сили у њему – Сједињеним Америчким Државама, док је Индија у фази прерастања од регионалне у светску суперсилу. Даљи развој Шангајске организације, њен карактер и њена моћ, тек треба да се потврђују.

Нови мултиполарни светски војни поредак је у даљем настајању и потврђивању. Обликује се у неповољним међународним условима. Глобална финансијска и економска криза и даље потреса савремени свет. Пренос економске моћи са Запада на Исток, с којом упоредо иду војна и политичка моћ, не обавља се безболно. Релативно опадање западне и јачање источне финансијске и економске моћи и надметање на међународном тржишту роба и капитала може да доведе до спорова и неке врсте конфронтирања на поменутој релацији. Ако се томе додају спорови између Руске Федерације с једне, САД и Европске уније с друге стране, као и проблеми на Далеком истоку (нуклеарно наоружавање Северне Кореје, кинеско-јапански спор и друго), онда је тешко избећи забринутост за будући хармоничан развој између главних чинилаца новог војног поретка, као и за мир и безбедност у свету уопште.

Литература

1. *Војна енциклопедија*, Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1986.
2. *Encyclopedia Britanica*, London: 2005 Edition.
3. *Војни лексикон*, Београд: ВИЗ, 1981.
4. *Wikipedia – the free Encyclopedia*, Интернет претраживање.
5. Петар Томац, *Војна историја*, Београд: Војно дело, 1959.
6. Тодор Мирковић, *Војне стратегије и ратне доктрине суперсила и блокова – Еволуција с преласком у нови квалитет*, Београд: ВИЗ, 2003.
7. Тодор Мирковић, *Америчка војна стратегија – Јуче, данас, сутра*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2012.
8. *World Defence Almanac, 1999-2000*, London: 1999.
9. *US Army GREEN BOOK 2013-14*, Washington, D.C: Association of the U.S. Army, October 2013.
10. „Трка на дугој стази – Кина и безбедност Азијско-пацифичког региона“, Прилог 83, магазин *Одбрана*, Београд.

Документа

- International Strategic situation*, DND Policy Group, Otava, Canada, October 1999.
- Natinal Military Strategy Studies*, US Army Colledge, 2010.
- U. S. National Security Strategy*, White House Paper, May 20, 2011.
- SUSTAINING U.S. GLOBAL LEADERSHIP: Priorities for 21st Century Defense*, U.S. Department of Defence, January 2012.

Биљана Стојковић*
Министарство одбране Републике Србије,
Управа за стратегијско планирање

Овај рад се осврће на мало познату предисторију сепаратистичких тенденција становништва на Криму и на истоку Украјине, али и даје научно објашњење шта се у историји дипломатије и историји међународних односа подразумева под тзв. Источним питањем, чије се рефлексije осећају у геополитичким приликама у савремености великог броја земаља у источној Европи и на Балкану. У њему се подсећа на сентенцу да је историја „учитељица живота” и долази се до закључка да би се аргументовано могло тврдити да је историја дипломатије „учитељица” савремених међународних политичких односа. Другим речима, на основу историјских чињеница долази се до сазнања да се у савремености готово ништа и не дешава што у прошлости није имало своје заметке у сложеној дипломатској игри најмоћнијих европских династија, те дворских и војних елита, интернационалних организација и високих верских кругова православне, римокатоличке и исламске провинијенције, с краја 16. до краја 20 века. То је време опасне „дипломатске игре” која се водила око геополитичке превласти у Средоземном мору, кроз решавање статуса Крима, али и статуса „колевке хришћанства” на истоку Европе, у Кијеву. Наведени сукобљени интереси кулминирали су поделама и дипломатским и војним сукобима који су ондашњу Малорусију „прекрстили” у Украјину, а у 21. веку довели до крвавих грађанских, политичких и верских подела и оружаних сукоба у Украјини.

Кључне речи: *геополитика, историја дипломатије, Источно питање, украјинска криза*

О „учитељици живота” и историјским поукама

Пишући, својевремено, *Увод у историју дипломатије*, Владимир Иблер је настојао да аргументовано поткрепи тезу да дипломатија представља научну дисциплину која истовремено подразумева и науку и вештину. Износећи бројне аргументе за ту тврдњу, на крају је изнео и своја запажања о односу дипломатије и дипломатске историје, долазећи до закључка да ако се под „дипломацијом” подразумева инструмент вањске политике држава,... онда се дипломатска историја ограничава, у првом реду, на излагање историје вањске политике држава – односно њихових владара и одговорних влада (претпостављајући довољно познавање унутрашње политичке историје држава), а за-

* Др Биљана Стојковић, biljana.stojkovic@mod.gov.rs.

тим се, успут и колико је потребно, осврће и на инструменте, методе, вештину итд. вањске политике.”¹ Имајући у виду наведена одређења историје дипломатије, у оквиру сагледавања њених поука у односу на најновија збивања у Украјини, јасно је да треба обухватити и период пре настанка, тренутно друге по величини државе у Европи, тј. Украјине и пратити њен настанак и развој, укључујући и сагледавање узрока који су довели до актуелних оружаних сукоба на њеној територији и предвидети, ако је могуће, следеће потезе „кључних играча” на великој геополитичкој „шаховској табли”² и њихове последице на ситуацију у Европи и на Балкану.

Историја је „учитељица живота” за оне народе који из историјских поука умеју да изведу закључке применљиве у практичној политици и прагматичне за национални развој,³ истовремено чувајући виталне националне интересе и избегавајући непотребне сукобе, а поготово кржаве и братоубилачке ратове. Међутим, у школи живота, нажалост, увек има и „понављача”, како појединаца, тако и појединих народа који не уче на сопственом, ни на туђем искуству. Такође, што би рекао чувени немачки историчар Леополд фон Ранке, још давне 1836. године, „Знање о прошлости несавршено је без знања о садашњости”.⁴

Да су односи међу народима и државама важан проблем наглашава и домаћи историчар Чедомир Попов, који сматра да се тим проблемом бавила историографија, готово у континуитету од свог настанка па до најновијих дана.⁵ Али, у савременисти, осетљив комплекс питања у вези с тумачењем узрока тзв. украјинске кризе не може се схватити и тумачити само из историјског или историографског угла, без укључивања сазнања из више научних области и дисциплина и то, првенствено, из историје дипломатије у вези тзв. источног питања, затим из стратегије,⁶ геополитике,⁷ економије, демографије, савремених међународних односа⁸ и др. Овај

¹ Ibler, Vladimir., *Diplomatska historija 1814-1871*, „Školska knjiga”, Zagreb, Republika Hrvatska, 1960. str. 1-7.

² Рецимо, израелски стратегиста Lanir Zvi сматра да је концепт националне безбедности „резултат дефициције достижних циљева, богатијег разумевања стратегијске околине и трендова који је дизајнирају, обавештености предности и не-предности свих страна, и креативности у дизајнирању политичких, војних и економских алатки. ‘Рупе’ у релевантности настају као резултат три главна разлога који стварају потешкоће у суочавању са мењајућом реалношћу: ‘когнитивни проблеми’, ‘организациона ригидност’ и ‘политичка суздржавања’.” (Види опширније: Zvi, Lanir., *Relevancy Gap*, Praxis, Center for Strategic Studies, Tel Aviv, 2006).

³ Веома је значајан различит приступ појединих наука истом проблему. Тако, рецимо, историчар Чедомир Попов наводи запажање да: „За теоретичаре међународних односа историја је наука о посебним, конкретним случајевима” којој је циљ само да открије, провери и среди и изложи чињенице и да, у најбољем случају, реконструише догађаје и појаве. Искључивање примене историјског научног метода води у ‘ голу дескрипцију догађаја’, која може задовољити историјску науку, али не и науку о међународним односима, јер она треба да прави генерализације и да открива законитости.” Извор: Попов, Чедомир., *Од Версаја до Данцинга*, „Нолит”, Београд, 1976. стр. 12.

⁴ Леополд фон Ранке (нем. *Leopold von Ranke* (1795–1886), немачки историчар, који се сматра оснивачем историографије. Internet: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/491217/Leopold-von-Ranke>.

⁵ Попов, Чедомир., *Од Версаја до Данцинга*, „Нолит”, Београд, 1976, стр. 7.

⁶ Стојковић, Биљана., *Различити приступи у употреби појма стратегија у савременом добу*, часопис „Војно дело”, бр 3, Београд, 2009. године, стр. 241-270.

⁷ Види: Сакан, Момчило., *Геополитика у савременом свету*, „Независни универзитет Бања Лука НУБЛ”, Четврти део под називом: Геополитика великих сила, Бања Лука, 2012. стр. 87-160.

⁸ Види опширније у следећим изворима: Димитријевић, Војин., Стојановић Радослав., *Међународни односи* (учбеник), „Службени лист СРЈ”, Београд, 1996; Штамбук Јелица, *Дипломатија у међународним односима*, „Чигоја”, Београд, 2009; Иваниш, Жељко., Ђорђевић, Ивица., *Међународни односи – практикум*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003.

рад ће, стога, настојати да понешто каже о сваком од поменутих научних приступа овом проблему, како би се избегло непотребно политикантско и једносмерно тумачење проблема у Украјини.

Геополитика, економија и реалполитика

Оружана криза у Источној Европи, у Украјини, тзв. највећој и најзначајнијој „европској житници“, већ неколико месеци заокупља велику пажњу геополитичара и војних аналитичара. Разлог је оружани конфликт у Украјини, који је до средине октобра 2014. године однео више од 1.367 живота, док је више од 4.000 људи рањено.

Геополитичари не пропуштају да наведу да је Украјина, после Руске Федерације, друга по величини земља у Европи, која се пре ове кризе, протезала на 603.700 km². Према последњем попису из 2005. године она је имала 47.732.079 становника.⁹ У Украјини је живело: 77% Украјинаца, 17,3% Руса, Румуна и Молдаваца 0,8%, Белоруса 0,6%, Кримских Татара 0,5%, Бугара 0,4%, Мађара 0,3%, Пољака 0,3%, Јевреја 0,2% и осталих етничких мањина 1,8%. Мало је познат податак да у дијаспори има између 16 и 20 милиона Украјинаца, од којих само у Руској Федерацији живи између 5 и 8 милиона. Од поменутог броја житеља Украјине, у зони борбених дејстава живи око 3,9 милиона људи, у условима нарушене инфраструктуре, недостатка струје и воде, што овој кризи даје тешку социјалну и хуманитарну димензију, поред војне, етничке и политичке, које су често у првом плану.

Што се тиче економског чинилаца¹⁰ треба нагласити да погодни климатски услови и плодна степска равница погодују производњи и извозу кукуруза, шећерне репе, лана, дувана, соје, хмеља и кромпира, а средишњи и источни региони Украјине, који су настањени, махом, етнички руским становништвом чине једно од најгушћих инфраструктурних индустријских подручја на свету. У оквиру сагледавања економског чиниоца треба истаћи и да су важни извори прихода Украјине: руда гвожђа, угаљ, гас, нафта, манган, млечне прерађевине, месо, шећер, памук, лан, вино и дрво. Пре сукоба у Украјини национални бруто производ износио је 5.400 долара по становнику, а укупни национални бруто производ 260,40 милијарди долара.¹¹ Дакле, геостратегијски положај ове земље, као и природни ресурси и национално богатство представљају велики моћан мамац за оне земље и савезе који желе да је ставе под своје окриље.

Поред економског, верско и етничко питање у сукобу у оквиру Украјине имају веома значајну улогу. Будућим истраживачима овог проблема може бити од знача-

⁹ *Лексикон држава света* „Политика“ и „Народна књига“, Београд, 2006. стр. 172.

¹⁰ Из ове анализе, из разумљивих разлога, искључене су компоненте на које је указао Ренувем, када је економски фактор поделио на: компоненте конкуренције и конфликта и компоненте споразумевања и зближавања. У оквиру ових компонената поменути аутор указује на: међународну трговачку размену, супарништво око тржишта, извора сировина и енергије, важних комуникација и привредних повластица, затим међународне трговинске споразуме, кондоминијуме, кретање капитала у виду међународних зајмова и инвестиција у друге земље итд. (Цитирано према следећем извору: Извор: Попов, Чедомир., *Од Версаја до Данцинга*, „Нолит“, Београд, 1976. стр. 17). Наведена тема може бити део неког посебног научног рада (напомена Б. С.).

¹¹ *Лексикон држава света* „Политика“ и „Народна књига“, Београд, 2006. стр. 172.

ја утврђивање чињеница на који начин су се неке од традиционалних теорија геополитике, заговорника попут Фридриха Расела и Карла Шмита, одражавале на прилике у Украјини у доба нацизма и са каквим трагичним последицама. Једнако је интересно утврдити и какве су последице уградње савремених политичких теорија у практичне политике, а које стављају тежиште на економску моћ државе, рецимо у делима теоретичара попут Жака Аталија,¹² или теорија деглобализације главног заговорника Ива Лакоста и др.,¹³ с обзиром на то да ће наведено питање бити изостављено у оквиру овог рада.

Ипак, ставови једног од најистакнутијих представника геополитичке теорије евроазијства, руског историчара Лава Николајевича Гумилова, у случају Украјине у овом раду заслужују посебну пажњу. Наиме, овај теоретичар који је посебно истраживао историју Хазара, Татара, Хуна и Монгола и порекло старих Турака, тврди „да се 'Исток' не појављује само као периферија историје, 'колевка варварских народа', већ и као самостални и динамични центар етногенезе у коме се под 'Великорусима' не могу подразумевати само Источни Словени, већ посебан етнос који је настао спајањем турско-татарског са словенским народом."¹⁴ Многи у оваквим ставовима Гумилова виде научни основ за став званичне Руске Федерације у погледу самоопредељења народа Кримске области, који је, углавном, спој турско-татарског и словенског живља.

Стратегијски интереси и религијска питања

Међутим, стратегијски значај Украјине за Руску Федерацију није везан само за становништво, већ и за војни, културолошки и историјски интерес овог моћног суседа, имајући у виду да је тзв. „Кијевска Русија“ (Украјина) колевка руске државности и православне вере, која је прихваћена управо у Кијеву 988. године као званично призната хришћанска религија. У вези с тим, треба нагласити и да је позната Кијевска лавра саграђена као руски православни манастир 1015. године и да, у контексту разматрања религијског и културолошког аспекта овог проблема, треба имати у виду да Кијев представља духовно средиште руског народа, које има исти значај, као што Јерусалим има за Јевреје, Мека за муслимане или Косово за Србе. Као део најбројнијег источнословенског племена Руси су се у наведеном периоду делили на: Великорусе, Белорусе и Малорусе. Губитком независности у 14. веку, под најездом татарских племена, део становништва на западу Малорусије (Украјине), у околини Љвова, под утицајем језуита из Ватикана и Аустроугарске прихватио је римокатоличку вероисповест. Из тог времена потиче и аустроугарски назив за данашњу земљу Словена која се налазила „украј“, тј. на самом ободу Хабзбуршке монархије. Опет, под утицајем Ватикана, у 16. веку створена је Унијатска црква, по-

¹² Attali, Jack., *Lignes d' horizon*, Paris, 1990. и Атали, Жак., *Кратка историја будућности*, „Архипелаг“, Нови Сад, 2010.

¹³ Дугин, Александар., *Основи геополитики*, Част 2, Голава 4, „Арктозе“, Москва, 2000.

¹⁴ Види опширније у следећим изворима: Гумилов, Лев Николаевич., *Древние тюрки*, АН СССР. Ин-т народо́в Азии. - М.: Наука, 1967. - 504 с. карт. - 4800; Гумилов, Лев Николаевич., *Этногенез и биосфера Земли*: Автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора геогр. наук. - Ленинград., 1973 с. 33; Гумилов, Лев Николаевич., *Некоторые вопросы истории хуннов*, Вестник древней истории. - 1960. - N 4., с. 120-125.

зната и под називом Грkokатоличка црква (признаје врховну надлежност верског поглавара у Риму, тј. папе, али верски обред изводи се по православној традицији). Она је у великој мери утицала и на верско, али и национално и политичко профилисање савремених Украјинаца. Данас, преко 95% становника Украјине чине православни хришћани (били они Украјинци или Руси), затим 4% су римокатолици, а 1% житеља су Јевреји, што овом проблему даје сасвим нову димензију.

Источно питање и значај Крима

Пре скоро пола века, пишући о Источном питању академик Милорад Екмечић је исправно запазио да је „Тешко исправно ограничити докле досеже историја Источног питања, једнако територијално, као и временски.“¹⁵ Потврду овог запажања добијамо у данашње време када се ситуација на Криму, али и у Сирији, Авганистану, Ираку, тј. у земљама у којима делује тзв. Исламска држава, не може разумети без историје Леванта, али и познавања тзв. Источног питања, које је академик Екмечић везао за историју Османског царства и турске доминације на Балканском полуострву и на Средњем истоку.

По поменутом академику, основа овог проблема садржана је „у идеји да је вјечна потка Источног питања сукоб религија, при чему су ислам и хришћанство распоређени не само на два континента, него и уопште представљају два одвојена свијета и двије цивилизације које ништа не спаја.“ На овом месту упутно је подсетити да се идеологија европског либерализма развила на идеји националне државе, на коју се насланила идеја о ослобођењу хришћанских народа од турске окупације. Идеја националног ослобођења и уједињења била је уткана и у дело Илије Гарашанина „Начертаније“ или „Програм спољне и националне политике Србије“, с краја 1844. године, који се сматра једним од најзначајних националних програма у 19. веку.¹⁷

Међутим, по Екмечићу, Василије Поповић доводи у питање исправност већине тврдњи либералних теоретичара, постављајући контрапитања: Да ли су исламска држава и хришћанска цивилизација биле у сталном сукобу, без компромиса? Да ли је ислам типична азијска религија, поред будизма и хиндуизма, или је, напротив, типично медитеранска религија? Да ли је Османска држава типична централизована, милитаристичка држава са јаким религијским утицајем или би се то могло рећи и за неке хришћанске државе тог периода итд. Формулисање наведених и других питања и налажење адекватних одговора на њих утицали су на то да је Василије Поповић напустио тезу о Источном питању као претежно религијском питању и свео га на проблем кризе турске власти над њеним европским и азијским поседима, у периоду од последње опсаде Беча 1683. године до склапања Лозанске конвенције 1923. године.¹⁸

¹⁵ Екмечић, Милорад., *Предговор књизи Василија Поповића 'Источно питање'*, Сарајево, 1966, стр. 1.

¹⁶ Вишњић, Јосиф Мирослав., *Начертаније Илије Гарашанина (Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године)*, „Књижевна заједница М.Ј.В.“, Београд, 1991, стр. 42; и текст уводника Кљакића, Слободана., *Буре због преписа који чека на проналазак изворника, „Начертаније Илије Гарашанина“*, специјални додаток листа „Политика“, Београд, 15. и 16. фебруар 2012. године, стр. 2.

¹⁷ Ђоровић, Владимир., *Илустрована историја Срба*, Књига 5, „Народна књига“ и „Политика“, Београд, 2006, стр. 113.

¹⁸ Екмечић, Милорад., *Предговор књизи Василија Поповића 'Источно питање'*, Сарајево, 1966, стр. 24.

За спољни положај Турске у наведеном периоду је од великог значаја подршка коју је она добијала од Велике Британије, на коју је указао немачки научник Франц Екарт „због страха те силе да Русија не провали кроз мореузе и не почне да угрожава британске средоземне везе са Индијом и исламским светом на Леванту. Све што предузима Велика Британија, она предузима ради те бојазни и из страха да балканска померања могу да буду у интересу Русије и да ојачају Русију до те мере да она тамо неће имати правог такмаца”.¹⁹ Исти аутор наводи да, упркос идеји британског представника у Београду, Палместрона, који је предлагао својој влади да наоружа 25.00 Срба и ојача буну војводе Книћанина 1848. године, процена у Лондону је била да ће српски националисти „због заједнице националности и религије са Русијом њу тамо толико ојачати да Аустрија тамо неће имати никакав утицај”. Стога, британска влада закључује да „Аустрија треба да након 1849. године, онемогући било какав покушај револуције на турском Балкану”.²⁰

О томе како су збивања на Балкану повезана са збивањима на Средњем истоку, па и у Украјини, сведочи већ споменути Палместрон, који је седећи у Београду средином 19. века, предвиђао неминовност сукоба Велике Британије са Русијом на свим осталим подручјима Азије. Како наводи Тејлор, „Палмистрон је у приближно исто време када је писао о устанку и националном програму код Срба, говорио и да се треба припремити за неминован сусрет козака и споја из Индије, негде у срцу Азије, када ће се сударити људи са Балтика и људи из Британије. У интересу је Британије да се тај сусрет деси што је могуће даље од граница Британске Индије – тврди овај аутор.”²¹ Будући да се ово предвиђање још увек није остварило, треба га узети у озбиљно разматрање, без обзира на то што Индија више није британска колонија већ близак сарадник Русије и Кине у оквиру БРИК-а. Али, ако бисмо стару британску империју заменили силама новог доба – САД и НАТО, могућност сукоба интереса великих сила у Средоземљу и на Пацифику постаје врло реална.

Што се тиче стратегијских интереса некадашње Пруске, као земље матице Немачког царства, а у вези са Источним питањем, њих можда најодређеније изражава немачки историчар и отац савремене историографије Леополд фон Ранке, који је, као добар познавалац религије,²² али и прилика у Отоманској империји,²³ незаобилазни аутор за разматрања проблема којим се бави овај рад. Наиме, он је као заговорник европоцентристичке школе, али и припадник традиционалне германске историјске школе, под ‘Европом’ подразумевао само романске и германске народе Западне Европе, док је и народима доделио другоразредну улогу. Данас се такви ставови и даље могу наћи код неких представника Европске уније, упркос чињеници да има и супротних ставова заговорника проширења те заједнице на све државе у источној Европи и на Балкану.

Има аутора који сматрају да је у трећем издању Ранкеове књиге *Србија и Турска у деветнаестом веку*, овај историчар убацио део о еманципацији Египта и о пол-

¹⁹ Eckhart, Franz., *Die deutsche Frage und der Kriemkrig*, Berlin, 1931.

²⁰ Исто као претходно.

²¹ Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford, 1957.

²² Фон Ранке је, између осталог, писац *Историје папства* у три тома (*Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat*) и *Историје реформације* у шест томова (*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*) – напомена Б.С.

²³ Пажњи читалаца посебно препоручујемо дело Леополда фон Ранкеа, *Србија и Турска у деветнаестом веку*. Ово издање настало је на основу књижевног фонда Илије М. Коларца, у преводу др Стојана Новаковића, а штампала га је штампарија Давидовић, Београд, 1892.

итици европских великих сила, пре свега о Великој Британији која је подржавала Турску и о Француској која је подржавала ослобођење Египта од Отоманске владавине, у чему многи виде заметак тзв. Источног питања.²⁴ Он је, надаље, у четвртном делу тог списка комбиновао сазнања из оригиналних дипломатских депеша пруског конзула у Београду, Меронија, али и ставове конзула великих сила у то време у Београду, који су осликавали политику водећих европских сила у 19. веку.

Ранке је у поменутом четвртном делу *Србије и Турске у деветнаестом веку* не само експлицитно навео тзв. Источно питање, већ је и поставио кључно питање за разумевање суштине дипломатије, али и позадине тзв. Украјинске кризе: „Где се налази моћ која у нашој Европи господари? Та се моћ налази у споразуму великих сила, којим се искључује господарство које год велике силе, а обезбеђује господарство заједничко. Где се год не може да дође до споразума, настаје рат. А нови и нови случајеви непрестано потресају споразум. И та вечита стрепња чини управо интерес тако названог источног питања, јер до општег сукоба баш зато лако може доћи, што су источне прилике колебљиве и што су непосредно испреплетене са свима осталима. Који пут се успело да се тај сукоб избегне, који пут је несугласица међу силама доста букнула или су се и међусобно сукобиле. Све су то ствари и саме по себи врло знамените, али та знаменитост још већма расте са самосталним тежњама које се на истоку јављају.“²⁵

За разумевање руског интереса за Крим, Ранке даје једно од могућих историјских објашњења: „У другој половини деветог века наилазимо велико-моравско царство, које се ширило чак иза Кракова и овамо покрај Елбе, јер у њ' припадаху и Чеси у Чешкој: тамо се још и данас прича и спомиње велики краљ Сватоплук. У том крају поникнуше међу Лесима око Гнезна и Познања први владоци по старом племенском уређењу, а то су Пјасти. Под норманским владоцима саставише се у једно словенско-чудска племена и одатле поста руска држава, која одмах у постању узе одсудан правац према доњем Дунаву и Цариграду.“²⁶ Разлике и поделе међу Словенима Ранке види и налази у подели Римског царства на источно и западно, а самим тим и на поделу хришћанске цркве на источну и западну. Он, тим поводом, пише: „Племена на западу, Моравци, Чеси, Корутанци, и унеколико и Пољаци прионуше уз западно (римско) царство, које обновише Немци, и уз латинску цркву: тамо су мало по мало ницале форме јавног живота и мењале се, и они су увек у свим тим променама и сами учествовали. Племена на истоку прионуше уз источну цркву.“²⁷

Међутим, руски историчар Евгениј Викторович Тарле, у свом знаменитом делу „Кримска војна“, отвара сасвим нову геополитичку перспективу и пише: „У сукобу Русије са Турском, а преко ње касније и са западним савезницима, битну улогу не игра само религија... Пребацавање тежишта руске спољне трговине са балтичких области на јужне провинције царства преко Црног мора у Европу (од лана, смола дрвета, кожа – на украјинско жито које се извози на британско тржиште) имало је силног значења за правац руске источне политике. Поред тога она је још имала подастрету традицију духовне непомирљивости са исламским господарством у Цариграду од идеја Трећег

²⁴ Исто као претходно, стр. XIX.

²⁵ Исто, стр. XXI-XXI.I

²⁶ Исто, стр. XXVII.

²⁷ Исто, стр. XIX.

Рима које се у Москви развијају још неколико столећа раније. Ако је ико сањао о универзалној руској империји, морао је мислити на Константинопољ као њену основу, и када је 1807. године у Тилзиту Наполеон рекао да не да Александру I тог упоришта на Босфору, образлажаше то баш тим истим мотивом: Цариград значи светско царство. Европа Русији толико неће дати, ни тада, као ни никада касније.²⁸

Исти аутор разлоге за Кримски рат (1853–1856)²⁹ види на следећи начин: „Не само тежња за сигурношћу путева према старим трансферзалама у Средоземљу, него и делимична конкуренција жита са турског Леванта, надопуњавала је руску традицију борбе за престиж у турским областима. Адмиралу Накимову, који је трагично страдао у Кримском рату 1855. године, се приписује чувена мисао да су Руси били у боци, а да су чеп боце на Босфору држали Турци.“³⁰

Имајући у виду наведену ситуацију, пораз Русије у Кримском рату и забрана да штити интересе тзв. Дунавских кнежевина (Влашке и Молдавске) ишао је на руку аустријској политици да скрене пажњу са анексије Босне и Херцеговине, као што је припремање и вођење пруско-француског рата одлагало избијање Источне кризе у свом оружаном облику на истоку. За то време, како истиче Василије Поповић, дужничко ропство Турске, зајмовима чији су прикривени трагови водили све до тамних аула Ватикана, имали су велику улогу у финансијском краху велике Отоманске империје.³¹

Да би Бугарску одвратила од Централних сила, Русија је 1914. године вршила јак притисак на Србију да део Македоније уступи Бугарској. А и Енглеска је једно време била заговорник бугарске ствари у Македонији. С друге стране, како наводи Фриц Фишер, Немачка је 1914. године у оквиру Источног питања тежила да порази Русију и сведе је на претпетровске границе и створи велики комплекс под својом хегемонијом. Турска би, у том случају, била економски освојена и стављена под немачку контролу, која би на тај начин досезала на исток све до Кавказа и Индијског океана, а прогутала би и цели арапски свет са великим налазиштима нафте. Она би имала неке базе на Егејском, Црном и Јонском мору, па је на тај начин немачки програм ишао и против непријатеља, али и против пријатеља – Аустроугарске, која би ушла у немачку царинску зону и жртвовала много од свог подручја и утицаја на Истоку.³² А за реализацију интереса такве политике био је потребан редослед догађаја који се збио: Сарајевски атентат, пропаст Хабсбуршке династије и Први светски рат.

Али, Први светски рат није однео са светске позорнице само владајућу аустријску династију, него и немачку, руску и турску... Русија је у Први светски рат

²⁸ *Тарле Е. В.* Крымская война: Том I, в 2-х т. – М.-Л.: 1941-1944, Интернет: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/index.html>

²⁹ Кримски рат се водио између Русије и алијансе коју су сачињавали: Уједињено Краљевство, Француска, Османско царство и италијанска краљевина Пијемонт, са мноштвом битака са променљивом ратном срећом, укључујући и битку код Синопа 1853. у којој је Русија уништила отоманску флоту, као и Севастополску битку 1855. године у којој је Велика Британија уништила руску Црноморску флоту. Кримски рат се завршио Париским споразумом 1856. са клаузулом којом је трајно био забрањен улазак војним бродовима било које земље у Црно море, али је пруски канцелар Ото фон Бизмарк ту клаузулу ставио ван снаге 1871. године, након чега је Русија поново могла да формира Црноморску флоту (напомена Б.С.).

³⁰ Исто као претходно, том II.

³¹ Цитирано према: Екмечић, Милорад., *Предговор књизи Василија Поповића 'Источно питање'*, Сарајево, 1966, стр. 33.

³² Fischer, Fritz., *Griff nach der Weltmacht*, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918, Düsseldorf, 1962.

ушла са жељом да приграби боље позиције на мореузима и да присвоји турски део Јерменије, као и да прогласи неутрални статус Цариграда, због чега је почела тајне преговоре са Француском и Енглеском, 1915. године. Енглеска политика није била јединствена по питању Цариграда. Један број политичара опирао се идеји да се Цариград повери Русији, а други део, на челу са сер Винстоном Черчиллом, такву политику правдао је тиме да ће „материјал за један нови рат увек бити при руци”.³³

Наступио је и Други светски рат; дошло је до тајног договора Американаца и Британаца са Стаљином на Јалти, на Криму³⁴ и дате су „одрешене руке” Русији у Црном мору, створен је моћни СССР, али убрзо и НАТО. Стога се поставља питање: каква је била улога Украјине у тим геополитичким играма?

Савремени међународни односи и повод за оружане сукобе

Државност Украјине обликована је тек након Октобарске револуције. Тачније, 1918. године проглашена је Украјинска Народна Република, али је опстанак ове државе био крајње неизвесан, због планова великих сила за стварање обновљене Пољске у старим границама. Совјетском интервенцијом, 1921. године, створена је Украјинска Совјетска Социјалистичка Република, која је након Хитлерове окупације те земље поново стекла своју независност 1944. године, у оквиру СССР-а.

Распадом бившег СССР-а 1991. године Украјина је постала самостална држава. Од 1954. године Крим је, у оквиру СССР-а, био у саставу бивше Совјетске Републике Украјине. Бивша украјинска Кримска област у саставу Републике Украјине прогласила је независност 2014. године. Тачније, 16. марта 2014. године на Криму је одржан референдум на којем се 96,8% становника Крима изјаснило за припајање Руској Федерацији, а 2,5% грађана било је против. Након тога проглашена је Аутономна Република Крим која данас има 2.611.300 становника.

Украјинска Влада у Кијеву није признала резултате овог референдума и третира је отцепљење Кримске области, као и сличне активности на истоку земље у подручју града Доњецка, где је проглашена и тзв. „Доњецка народна република”, као неуставне и сепаратистичке акте проруских побуњеника. Руска Федерација је прихватила одлуку већине житеља Крима исказану на референдуму, и сматра је легитимном, на основу међународно признатог права народа на самоопредељење, али вероватно и на основу тајног споразума великих сила на Јалти. С друге стране, Сједињене Америчке Државе (САД) и Европска унија (ЕУ) оштро су осудиле Русију због кршења међународног права и Устава Украјине и након тога увеле санкције Руској Федерацији и Аутономној Републици Крим.

³³ Howard, N. Harry., *The United States and Turkey: American Policy in the Straits Question (1914-1963)*, "Balkan Studies", IV, br. 2, 1963.

³⁴ Конференција на Јалти била је састанак савезничких вођа Ј. Стаљина, В. Черчила и Ф. Рузвелта, који је трајао од 4. до 11. фебруара 1945. године. Ту је утврђен план за коначни обрачун са Хитлером Немачком у Другом светском рату, али и склопљен тајни договор о подели интересних сфера у свету тадашњих великих сила: Русије, Велике Британије и САД (напомена Б.С.).

У вези са наведеним спољним уплитањем у тзв. украјинску кризу, треба се подсетити да је стратегијски интерес НАТО-а за чланство Републике Украјине у саставу Алијансе јасно изражен након распада СССР-а и појачан за време владавине бивше премијерке Јулије Тимошенко, која је дошла на власт 2004. године, након демократских промена у тој земљи, током тзв. „наранцасте револуције, као и најновије „Еуромајдан – Револуције достојанства” из 2013. године, коју су предводили Арсениј Јаценук, Виталиј Кличко и Олех Тјахнобук, за свргавање дотадашњег легитимно изабраног, али проруско оријентисаног, председника Украјине Виктора Јануковича.³⁵ То је био повод за грађанске сукобе који су резултирали сменом Јануковича. Притом, за разумевање целине наведеног проблема треба истаћи да је, полазећи од својих стратегијских интереса, Руска Федерација, на основу специјалног споразума, задржала своје прекоморске снаге на Криму и након распада бившег СССР-а.

Зоран Петровић-Пироћанац наводи да је крај комунизма у Совјетском савезу и Источној Европи убрзао отварање пространих територија за експлоатисање, које су до тада биле под контролом држава (ни демократских, ни либералних) бившег совјетског блока, Јужне Америке и Блиског истока, према приватним западним оператерима и нафтним компанијама.³⁶

Могло би се рећи да је, с друге стране, стратегијски интерес САД за ширење НАТО-а у суседство Русије комплементаран стратегијском интересу Европске уније за приступ највећој житници у Европи и стратегијском интересу најмоћније земље у Европској унији, Савезне Републике Немачке да преко Украјине обезбеди најкраћи копнени пут у простор тзв. топлих мора.

У подсећању на повод за заоштравање односа великих сила у вези са оружаном кризом у Украјини, треба истаћи да је, након обарања путничког авиона „Малезија ерлајнс” боинг 777, са 298 путника на лету Малезија – Куала Лумпур, 17. јула 2014. године, изнад подручја захваћеног ратним дејствима у источној Украјини, амерички председник Барак Обама директно окривио за тај инцидент руског председника Владимира Путина, због наоружавања руских сепаратиста у Украјини. Истог датума, амерички сенатори Џон Мекејн и Линдзи Грејем затражили су од председника САД Барака Обаме да Украјини пошаље оружје, наводећи да „руска агресија треба да буде позив на буђење на Западу”. Поводом ове несреће формиран је међународни истражни тим, који је требало да прегледа снимке из „црне кутије” погођеног авиона. Али, и пре саопштавања резултата ове истраге, генерални секретар НАТО-а Андерас Фог Расмусен дао је изјаву 6. августа 2014. године да ће предстојећи самит Алијансе бити „тачка преокрета” када је реч о доношењу одлука о „појачању готовости савезника за заштиту од могуће агресије”. Само дан касније америчка ракетна крстарица „УеРа1” ушла је у Црно море ради „обезбеђења безбедности и стабилности у региону”. Из ратне морнарице САД саопштено је да брод треба да појача колективну безбедност савезника из НАТО-а и партнера у региону.

³⁵ Западни медији тврде, а политичари оповргавају податак да су САД и ЕУ са 5 милијарди УСД планирале, организовале и спровеле „Еуромајдан – Револуције достојанства” у Украјини.

³⁶ Петровић-Пироћанац, Зоран, *Мали појмовник геополитике*, Центар за геополитичке студије „Југоисток” и Институт за политичке студије, Београд, 2004. стр. 242.

Међутим, сарадник немачког канцелара Ангеле Меркел, посланик у Европском парламенту и председник Савета за спољне послове у Европском парламенту Елмар Брок изјавио је да ЕУ и САД не размишљају о пружању војне помоћи Украјини и да се залажу за дипломатско решење проблема. Брок је додао да се Немачка управо зато изјаснила против уласка Украјине у НАТО, јер би ширење Алијансе у овом тренутку било „доливање уља на ватру”.

За то време трају несмањене борбе између припадника оружаних снага Украјине и побуњеничких снага на истоку Украјине, насељеног углавном руским становништвом у рејону града Доњецка и града Луганска. У наведеним градовима воде се, са кратким прекидима, братоубилачке борбе између житеља тих градова и власти из Кијева. Кабинет министара Украјине усвојио је Резолуцију о отпочињању рада министарства чији ће примарни задатак бити обезбеђивање враћања Крима под контролу Украјине, из чега се може закључити да се у догледно време може очекивати ескалација сукоба на овом подручју. Упркос томе, све је више предлога да Украјина прогласи неутралност. Такви предлози могу се чути чак и од америчких аналитичара, јер би за САД то значило очување територијалног интегритета Украјине, што би представљало дипломатску победу САД. С друге стране, Русија која због Крима и комплетне ситуације у Украјини трпи последице наметнутих санкција, тешко да ће због тога у догледно време променити своје спољнополитичке интересе и своју стратегију.

Закључак

Криза у Украјини, највећој и најзначајнијој „европској житници”, која је праћена и оружаним конфликтима у тој земљи, који су однели више хиљада живота само у 2014. години, наводи на помисао да се узалуд говори да се из историје може научити да не треба понављати историјске грешке. Понекад је такве грешке тешко избећи, без обзира на то што се ради о земљи која је по величини територије и броју становника друга земља у Европи. Јер, геостратегијски положај ове земље, као и природни ресурси и национално богатство представљају моћан „мамац” за оне земље и савезе који желе да је ставе под своје окриље.

Указујући у овом раду на историјат тзв. Источног питања и свodeћи га на период од турске опсаде Беча 1683. године до склапања Лозанске конвенције 1923. године, као и на геополитичке игре великих сила у вези с контролом налазишта нафте на Средњем истоку, житницама у Украјини, али и у Леванту, као и средоземних поморских путева – постаје јасно да поменути стратeгијски интереси великих сила и данас опстојавају на светској политичкој позорници, само у другачијим формама. Мере дипломатског, економског и војног притиска на поједине земље су, такође, и даље актуелне и присутне у поменутој геополитичкој игри. У таквим околностима појединим земљама, попут Украјине, тешко је да одоле спољном притиску или унутрашњим превирањима бременитим политичким, религијским и етничким напетостима и подлежу најгорој могућој солуцији – грађанском и братоубилачком рату. Стога се у овом раду подсећа на лекцију из историје дипломатије која нас учи да се дугорочно решење за ову кризу може наћи само у директном споразуму Русије и Украјине, уз гаранције свих заинтересованих великих сила.

Литература

1. Attali, Jack. *Lignes d' horizon*, Paris, 1990.
2. Атали, Жак., *Кратка историја будућности*, „Архипелаг“, Нови Сад, 2010.
3. Ђоровић, Владимир., *Илустрована историја Срба*, Књига 5, „Народна књига“ и „Политика“, Београд, 2006.
4. Димитријевић, Војин., Стојановић Радослав., *Међународни односи* (учбеник), „Службени лист СРЈ“, Београд, 1996.
5. Дугин, Александар., *Основи геополитики*, Часть 2, Голава 4, „Арктозе“, Москва, 2000.
6. Eckhart, Franz., *Die deutsche Frage und der Kriemkrig*, Berlin, 1931.
7. Екмечић, Милорад., *Предговор књизи Василија Поповића Источно питање*, Сарајево, 1966.
8. Fischer, Fritz., *Griff nach der Weltmacht*, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918, Düsseldorf, 1962.
9. Фон Ранке, Леополд., *Србија и Турска у деветом веку*, издање настало на основу књижевног фонда Илије М. Коларца, у преводу др Стојана Новаковића, Штампарија Давидовић, Београд, 1892.
10. Гумилов, Лев Николаевич, *Древние тюрки* /АН СССР. Ин-т народов Азии. - М.: Наука, 1967. - 504 с. с карт. - 4800.
11. Гумилов, Лев Николаевич, *Некоторые вопросы истории хуннов*, Вестник древней истории. Москва, 1960. - N 4. - С. 120- 125.
12. Гумилов, Лев Николаевич., *Этногенез и биосфера Земли*: Автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора геогр. наук. – Ленинград.,. 1973.
13. Howard, N. Harry., *The United States and Turkey: American Policy in the Straits Question (1914-1963)*, "Balkan Studies", IV, br. 2, USA 1963.
14. Ibler, Vladimir., *Diplomska historija 1814-1871*, „Školska knjiga“, Zagreb, Republika Hrvatska, 1960. str. 1-7.
15. Иваниш, Жељко., Ђорђевић, Ивица., *Међународни односи – практикум*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003.
16. Књакић, Слободан., *Буре због преписа који чека на проналазак изворника, „Начертаније Илије Гарашанина“*, специјални додаток листа „Политика“, Београд, 15. и 16. фебруар 2012.
17. *Лексикон држава света* „Политика“ и „Народна књига“, Београд, 2006. стр. 172.
18. Попов, Чедомир., *Од Версаја до Данцинга*, „Нолит“, Београд, 1976.
19. Петровић-Пироћанац, Зоран., *Мали појмовник геополитике*, Центар за геополитичке студије „Југоисток“ и Институт за политичке студије, Београд, 2004.
20. Сакан, Момчило., *Геополитика у савременом свету*, „Независни универзитет Бања Лука - НУБЛ“, Бања Лука, 2012.
21. Стојковић, Биљана., *Различити приступи у употреби појма стратегија у савременом добу*, часопис „Војно дело“, бр 3, Београд, 2009. године, стр. 241-270.
22. Штамбук, Јелица., *Дипломатија у међународним односима*, „Чигоја“, Београд, 2009.
23. Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford, 1957.
24. Тарле Е. В., *Крымская война*, Том I, в 2-х т. М.-Л.: 1941-1944., Интернет: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/index.html>
25. Вишњић-Јосиф, Мирослав., *Начертаније Илије Гарашанина (Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године)*, издавач „Књижевна заједница М.Ј.В“, Београд, 1991.
26. Zvi, Lanir., *Relevancy Gap*, Praxis, Center for Strategic Studies, Tel Aviv, 2006.

У чланку се разматрају четири логички повезане целине: опште карактеристике Турске, њен историјски развој, геополитичке претензије и перспективе. У делу о општим карактеристикама дати су општи подаци о територији, суседима, политичком уређењу, обележјима привредног развоја и стању војске. У делу о историјском развоју тежишно је обрађен период Отоманског царства када је Турска била једна од најјачих империја на свету. У трећем делу указано је на геополитичке претензије актуелне политичке елите која настоји да оствари снажан политички, економски и војни утицај на све народе у региону, а нарочито на делове муслиманске популације на Балкану. У делу о перспективама указано је на велике последице које би могле произаћи из неразумних потеза политичке елите Турске и њених савезника.

Кључне речи: *Турска, историјски развој Турске, геополитичке амбиције, перспективе*

Увод

У последњих четврт века, а нарочито од рушења Берлинског зида, на светској геополитичкој карти појавиле су се бројне и веома динамичне промене. Свет је са биполарног система равнотеже снага прешао на униполарни са једном једином доминантном светском силом – Сједињеним Америчким Државама.

Уопштено посматрано, правац развоја светског геополитичког поретка кретао се од локалног ка глобалном нивоу. У томе су посебно важну улогу имали саобраћај и комуникације. Цивилизације су се кретале и развијале од *речне фазе* (Египат, Вавилон, Индија, Кина), преко *морске фазе* (Грчка, Рим) и *океанске фазе* (Португал, Шпанија, Холандија, Француска, Велика Британија) до *трансокеанске фазе* (САД). То наводи на закључак да се центар светске моћи и цивилизације временом померао од истока према западу – од Евроазије ка Америци.

И турска држава, оличена у Отоманском царству од 15. века па све до Првог светског рата, представљала је једну од најзначајнијих и најјачих светских империја. У току рата Отоманско царство се, међутим, сврстава на страну Немачке и Аустроугарске и, након пораза, губи свој првобитни смисао и значај.

* Професор др Момчило Сакан је пуковник у пензији.

Најоучљивија последица тог рата била је нова територијална подела Европе. Све чланице Централних сила изгубиле су делове своје територије. Немачко царство је изгубило своје колоније, проглашено је одговорним за рат и принуђено да плаћа велику одштету. Аустроугарска и Отоманско царство били су расформирани. Од територија које је заузимала Аустроугарска створене су четири државе: Аустрија, Мађарска, Чехословачка и (делимично) Краљевина Срба Хрвата и Словенаца. Територије Отоманског царства ван Анадолије биле су додељене као протекторати силама Антанте, а језгро тог царства је реорганизовано у Републику Турску. Руска империја изашла је из рата након Октобарске револуције. Због неучествовања у рату изгубила је велики део територија на својим западним границама. На тим територијама створене су нове државе: Финска, Естонија, Летонија, Литванија и Пољска. Први светски рат је, дакле, означио крај поретка који је постојао након Наполеонових ратова, али је истовремено био и важан фактор и узрок избијања Другог светског рата.

Последице Првог светског рата су и зачеци такозвана два „нова света“ на два супротна странама. На истоку се појавила прва социјалистичка држава – Совјетски Савез, са обећањем „о светској будућности“ за све раднике широм света, а на западу Америка која је своје наде заснивала на капитализму и слободном предузетништву. У међувремену, са великом економском кризом појавио се и „трећи пут“ – пут фашизма, нарочито у Немачкој и Италији. Радикални фашизам побеђује и у Шпанском грађанском рату. Хитлер, на зачуђујући начин, уздиже нацистичку Немачку и покреће Други светски рат, али се и антифашисти уједињују и, удруженим снагама, побеђују га.

Други светски рат је, дакле, из темеља променио односе и равнотежу снага у свету. Сједињене Америчке Државе постале су водећа сила у светској економији. Совјетски Савез се ослободио изолације и постао друга економска и војна сила. Европа је била разрушена. Немачка и Јапан поражени. Земље југа захтевале су и све више стицале независност. Стари међународни систем који се базирао на златној подлози и слободној трговини се распао. Настао је међународни монетарни систем у којем је долар постао међународна валута плаћања, али без златне подлоге. У том систему Сједињене Америчке Државе добиле су одлучујућу улогу. Основане су и војне организације од којих су најзначајније *Северноатлантски савез* (енгл. *North Atlantic Treaty Organization* – NATO) и Варшавски уговор (ВУ). Учврстило се и уверење да је потребно институционализовати међународне политичке и економске односе, а касније се појављују и идеје о јединственој светској држави и светској влади. Отпочео је, међутим, и „хладни рат“ и ривалство за светску доминацију између капиталистичког и социјалистичког блока. Између њих остала је сива зона несврстаних и неутралних земаља у којој су се та два блока борили за доминацију и сфере утицаја.

Крајем осамдесетих година из западног дела света јавља се идеја о Новом светском поретку, којим се истиче принцип решавања светских и националних проблема путем развоја међународне сарадње и споразумевања. Идеја је била да се смање разлике између социјализма и капитализма и да се иде ка јединственом свету. Те идеје јављале су се и знатно раније, али се претпоставља да је говор америчког председника Џорџа Буша, 31. маја 1989. у СР Немачкој, означио радикалну прекретницу. Наиме, тада је предложио да се у Источној Европи одрже слободни избори и да се уклони Берлински зид.

Михаил Горбачов је те идеје прихватио; повукао је војску из Авганистана (1988) и Источне Европе (1989), увео такозвану перестројку и вишепартијску демократију, али је допринео и дезинтеграцији Варшавског уговора и распаду Совјетског Савеза. Тако таласократија „меком дипломатијом” разбија Варшавски пакт и велику континенталну државу – Совјетски Савез, а некадашње совјетске сателите Пољску, Чешку, Словачку, балтичке републике, Румунију и Бугарску претвара у чланице НАТО и Европске уније. Проамерички оријентисане владе тих земаља претварају државе у америчке вазале и жестоке руске противнике. Десило се, дакле, нешто што нико није могао ни замислити, да једна ваневропска сила, меком дипломатијом, обезбеђује владавину скоро читавим европским континентом. Истовремено су, из једног релативно стабилног стања које је одржавано биполарном поделом света, почеле радикалне промене с великим последицама.

Сједињене Америчке Државе, дакле, преузимају светски примат и, под окриљем „препоруча ОУН”, предузимају бројне активности, као што су: Први и Други рат у Заливу, подршка отцепљеним републикама бивше Југославије, напад на Савезну Републику Југославију, напад на Авганистан, напад на Либију, подршка покрајини Косово и Метохија, покушај израде ракетног штита у Источној Европи, упућивање дела флоте у Црно море, Тихи океан и на друге просторе. Све до велике економске кризе 2008. године САД суверено владају светом и остварују своје интересе на штету других, пре свега малих земаља. У спровођењу те политике безрезервно им помажу друге земље, нарочито земље западне Европе, али и Турска, као њен вишедеценијски савезник.

Велике и динамичне промене које су се десиле на светској геополитичкој карти снажно су захватиле и Источну Европу, Блиски и Средњи исток и северну Африку, односно државе које су у непосредном окружењу Републике Турске. Промене су скоро свакодневне, а испољавају се у виду бројних протеста, сукоба и крвопролића. Оружани сукоби и крвопролића, чак и у време када муслимани по божијој опоручи траже рамазански мир, свакодневна су појава у: Египту, Сирији, Ираку, Пакистану, Авганистану, Тунису, Либији... Подвајања у исламском свету такође се продубљују: пре свега између шиита и сунита, исламиста и секулариста, војске и цивила, религије и државе... Промене су захватиле и Републику Турску, која због снажних унутрашњих немира преиспитује своју политику и улогу у региону и у међународној заједници. Које снаге ће надвладати и којим путем ће Турска наставити – велико је питање. У сваком случају, она постаје центар интересовања бројних аналитичара, али и политичких елита у окружењу у на међународној сцени. Геополитика турске такође је веома комплексан предмет истраживања, и превазилази амбиције овог чланка. У даљем тексту она се само структурално и функционално актуелизује преко њених општих карактеристика, историјског развоја, геополитичких амбиција и даљих перспектива.

Опште карактеристике

Република Турска (*Türkiye Cumhuriyeti*) евроазијска је држава смештена у југоисточној Европи (3%) и југозападном делу Азије (97%). Граничи се са: Грузијом, Јерменијом, Азербејџаном, Ираном, Ираком, Сиријом, Грчком и Бугарском. Средоземно море и Кипар налазе се на југу, Егејско море и острва на западу, а Црно море на

северу. Европски и азијски део Турске дели Мраморно море и теснаце Босфор и Дарданели.¹ Турска има 75,6 милиона становника (70–75% су Турци, око 18% Курди и 7–12% остали народи). Густина насељености је 97 становника на km². Укупна површина територије Турске је 783.562 km².² Главни град је Анкара са 4,417,522, а највећи Истамбул са 13,522,528 становника. Стандардни службени језик земље је тзв. истамбулски турски, који се користи у медијима и у школству.

Турска је демократска, секуларна, унитарна, уставна, вишестраначка република чији је политички систем 1923. утемељио Мустафа Кемал Ататурк, након пропасти Османлијског Царства после Првог светског рата. Од тада се политика државе почела окретати према Западу, али она развија политичке и економске односе и са источним земљама. Нарочито добре билатералне односе има са Сједињеним Америчким Државама од којих прима значајну политичку, економску и војну помоћ. Турска је данас чланица многих западних организација, као што су Савет Европе (1949), НАТО (1952), Организација за европску безбедност и сарадњу (1973)

Организација за економску сарадњу и развој (1961) и Група 20 индустријски најразвијенијих земаља (1999). Чланица је и један од оснивача УН (1945). Од 1963. године прошлог века постала је придружени члан Европске економске заједнице, а од 1999. и Западноевропске уније. Од 2005. води преговоре за учлањење у Европску унију, али је њен пријем проблематичан, првенствено због односа са Кипром.

Турске оружане снаге су друге по величини у НАТО (после снага САД). Оне имају 1.043.550 припадника. Војни рок у времену од три недеље до петнаест месеци је обавезан за све хетеросексуалне мушкарце с турским држављанством. Турска учествује у бројним операцијама НАТО од Корејског рата до данас. Укључена је у мисије у Сомалији, бившој Југославији, Заливском рату, Авганистану, Либану... Турска војска традиционално има снажан утицај на политику земље и себе сматра чуварем секуларне демократије у земљи. Током историје она је неколико пута рушила изабрану власт због веровања да она одступа од Ататуркових начела која су садржана у уставу земље.

Турска има веома развијену привреду. Бруто домаћи производ (2012) износи 1.358 билиона УСД, а по глави становника – 18.384.³ Просечна стопа раста БДП-а између 2002. и 2007. била је 7,4%, што је чини једном од најбрже развијаних зема-

¹ <http://sh.wikipedia.org/wiki/Turska> (26.1.2012.); Јефтић-Шарчевић, Н, *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије“* UDK: 355.43(497+560) (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551004691J.pdf> - 30.1.2012); <http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey> (22. 11. 2013)

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey> (22. 11. 2013)

³ <http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey> (22. 11. 2013)

ља света. Доминантне су услуге (59,3% БДП), затим индустрија (30,8%) и пољопривреда (8,9%). Турска је од туризма у 2007. години имала приход од 18,5 милијарди долара. Са 1.024.987 произведених аутомобила у 2006. години, Турска је заузела шесто место у Европи. Од тада је та производња почела да опада због слабе продаје на домаћем и велике конкуренције на европском тржишту. Незапосленост се креће у границама од 10%.⁴ Званична валута је турска лира.

Историјски развој

На полуострву Мала Азија, на којем се налази 97% територије данашње Турске, пронађено је једно од најстаријих људских насеља на свету, које потиће из млађег каменог доба.⁵ Прво велико царство на том подручју, међутим, било је Хетитско царство које је постојало од 18. до 13. века пре н. е. Касније су полуострво насељавали индоевропски народи: Фригијци (7. век пре н.е.) и Кимеријци, а најзначајније државе биле су: Лидија, Карија и Ликија. На западној обали полуострва, око 1200. године пре н.е., насељавају се и грчка племена.

Цело то подручје у 6. и 5. веку пре. н. е. осваја перзијско Ахеменидско Царство. Неколико векова касније (око 334. године пре н. е.) то подручје осваја и Александар Велики. После његове смрти Анадолија је подељена у велики број мањих грчких држава, које око средине првог века пре н. е. осваја Римско царство. Око четири века касније (324. године) римски цар Константин I Велики подиже резиденцију на месту некадашње грчке колоније Визант којој даје име Нови Рим. Константин I Велики је најпознатији по томе што је издао Милански едикт (313. године) којим је проглашена верска толеранција у читавом царству и што је, практично, ударио темеље будућем Византијском царству. Након пада Западног римског царства, Византион (касније Цариград) постаје главни град Византијског царства.

Турци Селџуци све до десетог века нису живели на полуострву Мала Азија већ су били настањени северно од Каспијског и Аралског језера и тек у десетом веку почињу да се селе у источна подручја Анадолије која, након битке код Манцикерта (1071. године), постаје њихова домовина.⁶ Том победом почиње успон анадолијског селџуког султаната (Султанат Рум) који је био засебан део великог Селџуког царства (покривало подручје средишње Азије, Ирана, Анадолије и југозападне Азије).

⁴ <http://sh.wikipedia.org/wiki/Turska> (26.1.2012)

⁵ <http://sh.wikipedia.org/wiki/Turska> (30. 7. 2013)

⁶ Битка код Манцикерта вођена је 26. августа 1071. године између византијске војске, предвођене царем Романом Диогеном (1068–1071) и Турака Селџука предвођених султаном Алп Арсланом. Битка је окончана повлачењем византијске војске. У борбама је заробљен и сам Роман Диоген, због чега се сматра да су Византинци поражени. Битка код Манцикерта (често називана и *Катастрофа код Манцикерта*) сматра се пресудним догађајем који је директно утицао на каснију пропаст Византије... Тај пораз и унутрашње борбе у Византији омогућили су Турцима Селџуцима да током само једне деценије практично без даље борбе постану господари целокупне Мале Азије... Тај пораз се, такође, сматра једном од иницијалних каписли за покретање крсташких ратова. Турско заузеће Мале Азије и премештање престонице у Никеју 1077. године били су непосредни поводи за Алексија Комнина да затражи од католичког Запада помоћ ради одбране хришћанства на Истоку. (http://sr.wikipedia.org/sr-el/Битка_код_Манцикерта 30.7. 2013)

Скоро два века касније (1243. године) Монголи побеђују Селџуке. Од тада се Селџуско царство почиње распадати, а Турска Анадолија дели се у више мањих независних држава званих гази емирати. Емирати и даље настављају са територијалним ширењем и до 1300. године освајају већину анадолијских подручја која су била у саставу, тада већ ослабљеног, Византског царства. Нарочито се издиже гази емират (*бејлик*) који је водио Осман I, који га проширује све до граница са Цариградом и 1299. године проглашава независност *Османског принципата*. Држава касније по њему добија назив Османско царство.

Османско царство или Османлијско царство постојало је 624 године (од 1299. до 1923). На врхунцу моћи оно је обухватало Анадолију, Средњи исток, део северне Африке и југоисточну Европу. У дипломатским круговима царство је често називано *Високом портом* или само *Портом*. Реч потиче из француског превода османске речи *Bab'î'ali* (тур. *Bâb-i-âli*), што значи *висока капија* према церемонији добродошлице за стране амбасадоре коју је султан приређивао на улазу у палату. Османско царство често је називано и *Отоманско царство* или *Турска*, али се тај термин не односи на модерну националну државу Републику Турску. Назив Порта касније је означавао и Османску владу у Цариграду.

Први Османлија који се прогласио за султана био је Мурат I. После освајања Цариграда, 1453. године, држава постаје моћно царство са Мехмедом II Освајачем као царем. Свој врхунац царство достиже под владавином Сулејмана I у 16. веку када се простирало од Персијског залива на истоку до Мађарске на северозападу, и од Египта на југу до Кавказа на северу. На врхунцу моћи царство је заузимало територију од 11.955.000 km².

Teritorijalno širenje Otomanskog Carstva na Evropu, Aziju i Afriku između 1481. i 1683.
Izvor: <http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey>

Током свог постојања царство се борило са неколико држава и за контролу над Средоземљем. Настојало је да обезбеди и трговачке правце између источне Азије и западне Европе у Индијском океану где се често сукобљавало са португалском флотом. Царска ратна флота подржавала је и муслиманске владаре у Кенији и Ацењу и настојала да очува и одбрани османлијски монопол на трговину робовима и зачинима. Османлије су такође помагале холандске протестанте у борби против власти католичке Шпаније...

Царство је кроз своју шест векова дугу историју примало културне утицаје и Истока и Запада, али је, такође, оста-

вило и неизбрисив траг на територијама на којима се простирало. Нарочито је остало неизбрисив траг у Србији која је, након пораза на Марици и Косову пољу, потпала под османску власт. Османлије су се нарочито окомиле на српску аристократију, истребљујући и покрштавајући ту друштвену елиту и одводећи њихову децу у јањичаре. Срби су били народ другог реда, изложени насиљу, понижавању и експлоата-

цији. Српски живаљ био је присиљен да често напушта развијена и урбанизована рударска, занатска и трговачка средишта и да се повлачи у неприступачне планине, бавећи се углавном сточарством и делимично земљорадњом. Срби су се селили и на делове Панонске низије, који су били под управом Угарске краљевине. Угарски владари су их радо примали и укључивали у угарску војску да се боре против турских освајача. Када је велики део некадашњих угарских територија укључен у Османско царство, готово сви Срби су се нашли у границама турске државе, која је такође насељавала Србе у Панонску низију, где су јој служили као војници и сељаци. Највећа сеоба Срба била је 1690. године под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића. После неуспелог устанка, плашећи се турске освете, Срби су одлучили да се повуку заједно са аустријском војском. Области на југу Балкана остале су испражњене, а становништво које је остало масовно је исламизовано. Турци су нарочито исламизовали Рашку област, Косово и Метохију, Босну и Херцеговину и делимично Македонију.

У првој половини 19. века утицај Царства почиње нагло да опада. Коначан пораз Царство доживљава у Првом светском рату у који је ушло у савезу са Немачком. Након рата Царство је изгубило све територије изузев Анадолије и Тракије. Територија данашње Турске била је подељена на више делова. Грчком је обећана Смирна (данашњи Измир) и део западне Анадолије, Италија је требало да добије подручје Адане, а Француској је уз Сирију требало да припадне и Киликија. У источном делу данашње Турске, где се налазе градови Карс, Ардахан и Ерзурум, требало је да буде основана јерменска држава. Јужно и источно од Еуфрата требало је да буде створена аутономна курдска регија. Сви ти планови, међутим, нису остварени захваљујући отпору Мустафе Кемал-паше који је 1919. године подигао политички и војни устанак и, након победе, 1923. основао модерну Републику Турску.

За време свог мандата Мустафа Кемал је покренуо низ политичких и друштвених реформи широм земље. Поред осталог, укинуо је многе религиозне дужности; увео латиницу уместо дотадашњег арапског писма; прогласио једнакост свих грађана; увео је аграрну реформу, укинуо халифат и одвојио веру од државе; створио модерно грађанско и кривично законодавство уместо исламских закона; извршио реформу календара, језика и правописа; забранио ношење зара, феса и фереџе, дао женама равноправност и изборно право. Уопштено речено, Мустафа Кемал, касније назван Ататурк (*отац Турака*) основао је нову државу, западњачки оријентисану, сконцентрисану у Анадолији са демократском и секуларном владом етничких Турака у новом главном граду – Анкари.

Ататурк се нарочито залагао за мир и толеранцију између муслиманског и хришћанског света. Такође, залагао се за науку и разум уместо верског и сваког другог догматизма. У том смислу истицао је да су Турци били велика нација и пре прихватања ислама. Та религија, према његовим изјавама, „није помогла Арапима, Иранцима, Египћанима и другима да се уједине с Турцима да створе нацију. Напротив, она је ослабила националне односе међу Турцима, успавала турски национални осјећај и ентузијазам. То је било природно јер ислам је базиран на арапском национализму над свим националностима.”⁷

⁷ http://bs.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Kemal_Ataturk (31. 7. 2013); Јефтић-Шарчевић, Н, *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије”...*

Мустафа Кемал Ататурк је, дакле, коренито реформисао турску државу, основао републичко друштвено уређење и успоставио демократски вишестраначки систем. Од тада до данас турско друштво и турска држава задржали су републиканска демократска начела по Ататурковом моделу. За своје заслуге, Ататурк је проглашен за националног хероја Турске.

Након Ататуркове смрти, 1938. године, настављена је модернизација Турске која у току Другог светског рата остаје међународно неутрална. Символично, у рат на страни савезника улази тек 1945. године. Исте године потписује повељу УН, а 1952. улази у НАТО. Шездесетих година двадесетог века Турска постаје придружена чланица Европске економске заједнице, а од 2005. започиње преговоре за учлањење у Европску унију.

У последње време Турска политика полако напушта Ататурков пут националног тежишта у срцу Анадолије и гаји амбиције враћања ка Истанбулу и Босфору. Омиљене изјаве турских званичника, од Хикмета Четина и Сулејмана Демирела, до Абдулаха Гула и Ахмета Давутоглуа, да Турска Југославију/Србију сматра суседном земљом, нису само реторичке и дипломатске досетке или одраз „самоуверене бахатости и безобразлука, већ нешто много озбиљније и дубље од спољнополитичке појавности и површности.”⁸ Реч је, дакле, о веома офанзивној неосманској политици са амбицијама да на евроазијској „шаховској табли” игра све значајнију улогу и да се, уз ослонац на исламизовани део становништва, прагматично и систематично умеша у све битније догађаје на Балканском полуострву.

Ту политику нарочито афирмише актуелна политичка гарнитура на власти која се понаша тако као да се на унутрашњем плану и непосредном окружењу ништа није променило. Турска је, међутим, оптерећена бројним проблемима. Они су нарочито актуелни од 2002. године, када је происламистичка Партија правде и развоја (АКП) дошла на власт. Како је Реџеп Тајип Ердоган учвршћивао своје позиције, тај јаз је постајао све дубљи. Под изговором увођења цивилне контроле у војсци, он се у кадровским чисткама ослободио многих генерала који су чврсто следили Ататурков пут модерне секуларне државе. Одстрањени су и бројни цивили: новинари, политичари, академици и други, а око 250 је осуђено на вишегодишње казне робије (19 њих на доживотну). То је изазвало бројне протесте и продубило јаз између происламистичке Ердоганове владе и поборника секуларног система у армији и другим структурама. Ердоганове реформе, дакле, претвориле су се у хајку против свих оних који му не аплаудирају у борби за моћ и у елиминацији старе елите. Истовремено, Ердоганова влада сања сан о османској Турској, нарочито о повратку на Балкан и о обнављању Румелије. Истовремено, међутим, јачају и отпори таквој политици који отворено прете да ће се претворити у грађански рат или неко ново пролеће са неизвесним смеровима, али највероватније с великим последицама.

Геополитичке амбиције

Турска је скоро цео век, у геополитичком смислу, била искључиво везана за Сједињене Америчке Државе и НАТО. Војно је учествовала у бројним ратовима које су водиле САД, од Корејског рата до данас. У последњим локалним ратовима, наро-

⁸ Танасковић, Д: *Знамо ли меру турске моћи?*, Печат бр. 280, Београд, 9. 8. 2013, стр. 47.

чито у ратовима у Заливу и Авганистану, пружала је снажну логистичку подршку, уступала ваздухопловне базе и упућивала своје војне контингенте у регионе захваћене ратним дејствима. У дејствима НАТО против СР Југославије активно је учествовала са 18 авиона из италијанске базе Ђеди (Ghedu).

У последње време, када је њен улазак у Европску унију под великим знаком питања и када је евидентно да слаби укупна економска и војна моћ Сједињених Држава, Турска настоји да води самосталнију политику у улози регионалног лидера на евроазијском геополитичком чвору. Те тенденције су нарочито постале снажне од Ирачког рата 2003. године, када је Турска, први пут после потписивања Лозанског уговора (1923), била принуђена да се помири са диспозицијом, коју су наметнуле САД, према којој је покрет Курда почео у међународном животу да наступа као самосталан фактор. Агресија САД против Ирака је, дакле, код турске политичке елите постала тачка одбројавања за схватање сопствене улоге и новог курса турске спољне политике. Од тада, Турска снажно испољава интересовање за збивања на северу Африке, нарочито на Блиском истоку и подржава происламске опозиционе струје које, у афричком пролећу, уз помоћ НАТО, руше тоталитарне режиме, односно оне режиме који нису по вољи Запада. Турска испољава интересовање и за догађаје у Закавказју и Авганистану, а нарочито на Балканском полуострву; односно такозваном Западном Балкану.

У Турској су, дакле, у току радикалне промене на унутрашњем и спољнополитичком плану. Израђен је државни пројекат „Турска стратешка визија до 2023“ који предвиђа повећање моћи Турске од регионалне силе ка глобалном актеру на политичком, економском и војном плану. Предвиђају се радикалне промене политике према свету и региону – укључујући и „Западни Балкан“ као један од приоритета блиског окружења. Главно упориште за такву политику Турска види у тренутној геополитичкој позицији – у улози геополитичког чворишта енергетских токова и средишта три континента: Африке, Азије и Европе.⁹ Турска економија расте великом брзином. По војној моћи је најјача у региону, а ту моћ појачава и чланство у НАТО. „Турска је 500 година водила главну реч у исламском свету, да би се после Првог светског рата повукла у себе. Сада се враћа у стање у којем је некада била.“¹⁰ Турска, очигледно, има намеру да поправи своју геополитичку позицију и међународни утицај. Она је, међутим, суочена и с бројним проблемима на унутрашњем и међународном плану.

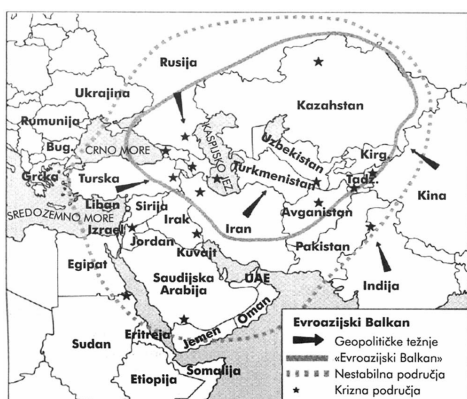
Најновије измене у спољној политици Турске не поклапају се са позицијом САД, али битно зависе од њих. У питању су две могућности. Прва је да Сједињене Америчке Државе улазе у чвршћи савез са Турском и да јој као награду за добре услуге дозволе ширење интереса ка другим земљама и просторима у окружењу и, друга, да Сједињене Државе, због економске кризе, смање своје интересовање за просторе у турском окружењу. Тако би се створили услови да Турска неометано, ван контроле САД, настави са политичким, економским и другим утицајем и ширењем према земљама у окружењу.

Друга могућност је пре две-три године, а нарочито пре избијања рата у Сирији, била мање вероватна. Сједињене Америчке Државе су чврсто одлучиле да не одустају од својих националних интереса на Блиском истоку. Оне јесу повукле војску из Ирака, смањиле су интересовање за „Западни Балкан“, најавиле повлачење из Авганистана

⁹ <http://news.bbc.co.uk>, (10. 04. 2010)

¹⁰ Džordž F: *Narednih stotinu godina*, (<http://www.standard.rs>, 20. 05. 2010)

и видно редуковале војни буџет, али од својих виталних националних интереса нису одустале. Интересовање САД и НАТО преноси се на Иран и Хормуски теснац, као веома важан пловни пут. Тежиште се, дакле, преносило ка стварању сценарија за формирање Курдистана (са променом садашњих граница Турске, Ирана, Ирака и Сирије) и изазивање криза у базену Црног мора и на Кавказу, што је у супротности са спољно-политичким амбицијама Турске.¹¹ Тај сценарио не одговара ни Русији која се категорички противи мењању граница постојећих држава и дестабилизацији целокупног тог простора на начин како је то урађено на просторима Југославије. То би знатно дестабилизovalo и све оно позитивно што је постигнуто у руско-турским, руско-иранским и руско-сиријским односима и представљало озбиљан замајац за „балканизацију” целокупне регије – нарочито простора Кавказа где и сада постоје озбиљни проблеми.

Izvor: <http://www.limesplus.rs/srp/mape/>

Други сценарио тог америчког пројекта био је стварање, условно називаног „Независног (Великог) Белуцистана”.¹² Та држава требало би да буде формирана од око милион Белуцистанаца који стално живе у иранским провинцијама Систан и Белуцистан и око четири милиона који живе у Источном Белуцистану (Пакистан). Поред тога, требало би да им се прикључе и територије Нимруз и Гиљменд у Авганистану у којима живи око 300.000 Белуцистанаца. План је био да се друштвено-политичке организације и партије које су углавном формиране у иностранству од избеглица из Пакистана и исламистичке организације

„Моџахедин-е Халк” и „Федејан-е Халк” из Ирана искористе за провоцирање и стварање етничког нерасположења. Према том сценарију, карта „Великог Белуцистана” обухватала би територију која знатно премашује границе регија у којима живи становништво које говори белуцистанским језиком. Западна граница „Великог Белуцистана” долази до централног дела Ирана, на истоку гута део Пакистана; Источна граница, идући увис, обухвата југозападни део Авганистана, а на северу стиже до Маријске области у Туркменији.¹³

¹¹ „Курдистан (Kurdewarî) је географска и историјска област на Средњем истоку претежно насељена Курдима. Подељена је између Турске, Ирака, Ирана и Сирије. Област обухвата између 190.000 км² и 390.000 км², а у њој живи између 25.000.000 и 30.000.000 становника. Највећи градови су Дијарбакир (Турска), Мосул (Ирак) и Керманшаш (Иран). Клима је оштра због високе надморске висине. У оквиру Ирака, у региону Јужни Курдистан, Курди уживају знатну аутономију. У Ирану постоји покрајина Курдистан, али она не ужива никакву посебну аутономију; обухвата само део подручја Ирана насељеног Курдима. У Турској (где живи највећи број Курда), као и у Сирији, Курди не уживају никакву политичку или територијалну аутономију.” (<http://sr.wikipedia.org/sr-el/Kurdistan>)

¹² Бојаџан В: *Уз питање белуцког сепаратизма* // Централна Азија и Кавказ – Лулео, 1999, бр. 6

¹³ Књазев, А: *Геополитика турске и мозаик америчког пројекта „великог блиског истока”*, <http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/11/geopolitika-turske-i-mozaik-americkog-proekta-vbi.html>;

Идеја оснивања Белуцистана постојала је и раније. Белуцистански лидери су, после оснивања Пакистана 1947. године, покушали да прогласе независност, али су територије са Белуцистанцима укључене у Пакистан. Касније је Белуцистан проглашен самосталном административном јединицом, али су испади на етничкој основи и даље настављени. Било је чак и оружаних устанака нарочито седамдесетих година прошлог века које је водила Армија за ослобођење Белуцистана (АОБ). Та армија је обновљена 2004. године и сада броји око 10.000 људи.¹⁴

Оснивање независног Белуцистана, међутим, подразумева уједињење свих територија на којима се говори белуцистанским језиком, што не одговара ниједној држави у региону. Ако би се то десило, Пакистан би остао без скоро половине своје територије. Иран не би изгубио само провинцију већ и утицај у Персијском заливу. Белуцистан би контролисао и Хормуски теснац, а ако се томе додају десетине хиљада Белуцистанаца из земаља Персијског залива то би, очигледно, изменило целу геополитичку ситуацију на Блиском истоку, у Централној Азији и на Кавказу.

Поред проблема Белуцистана, присутни су и проблеми Пашутана, Исламског покрета Узбекистана (ИДУ), обнављања војно-политичког конфликта у Таџиџистану и унутар етничких сукоба у Киргизији. Под притиском Британске империје повучена је граница између Пакистана и Авганистана коју *Пашутани* не признају зато што су подељени на два дела и живе у две различите државе. Да би се та неправда исправила основан је пројекат „Независног Пашутистана”. Постоје и снаге којима недостају средства за отпор према страном војном присуству и за коначно уједињење Пашутана. *Исламски покрет Узбекистана* (ИДУ) такође је веома јак и постоји могућност његовог активирања у северним и североисточним провинцијама Узбекистана (Тахар, Кундуз, Бадахшан, делимично Баглан, Саманган, Батгиз, Фариаб), као и у земљама Централне Азије. У *Таџиџистану* је већ долазило до војно-политичких конфликта у другој половини 2010. године на које је влада реаговала агресивном политиком према представницима некадашње Уједињене таџикистанске опозиције и муслиманског свештенства. У *Киргизији* су веома изражене племенске и регионалне унутар етничке (киргиске) противречности. Нарочито је изражен савремени киргиски агресивни национализам који је (2010) кулминирао у познате јунске сукобе у Ошкој и Џалалабадској области. Тај конфликт повукао је за собом и одређено реваншистичко расположење у пограничним областима Узбекистана и представљао латентну опасност за сукобе ширих размера.¹⁵

Постојала је, дакле, могућност трансформације читавог система међународних односа у том региону који се назива и Евроазијски Балкан. Могућност је постојала, али шансе да се тај пројект реализује сведене су на минимум. Највеће потешкоће представљају неочекиване компликације у сиријском рату који се очигледно не одвија по плановима Запада. Запад је отворено настојао да промени актуелни режим у Сирији, доведе на власт њему лојалне снаге и да настави даље интересно ширење на исток. Поред тога, том пројекту противе се и све земље региона. Турска би вероватно била блокирана за ширење свог утицаја (пре свега економског) према

¹⁴ Књазев, А: *Геополитика турске и мозаик америчког пројекта „великог блиског истока”*, <http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/11/geopolitika-turske-i-mozaik-americhkog-proekta-vbi.html>

¹⁵ Ларјел, М. и Књазев А: *Централна Азија зарања у „тотални конфликт”?* // УРП: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6745> (10.1. 2120)

истоку и северу, али би њени односи према САД и Европској унији били видно кориговани. Дошло би и до корекције односа и са Русијом, Грузијом, Јерменијом, Грчком. Турска би, вероватно, кориговала ставове и према палестинско-израелском питању, конфликтима на Кавказу и Кипру, односима са земљама на северу Африке и Балкана. Вероватно би кориговала и односе у вези са њеним учешћем у руским пројектима за транспорт енергената и заједничким деловањем у области нуклеарне енергије, затим енергетским и трговинским односима са Ираном и његовом нуклеарном програму. Да ли ће до дестабилизације тог рејона (пored Рата у Сирији) заиста и доћи тешко је предвидети, али је евидентно да би претварање те огромне макрорегије у зону тоталног конфликта свих са свима, увукло у сукобе многе земље, изазвало огромне последице и дестабилизовало светски мир уопште.

С друге стране, западне силе вербално дају сигнале Турској да може преузети улогу лидера у региону, што је битно допринело њеним неоосманистичким и пантуркистичким тенденцијама – нарочито према просторима западног Балкана. Те тенденције данас су у самом епицентру турске геополитике. У Турској је покренута озбиљна иницијатива стратешког неоосманистичког пројекта о оснивању Балканског парламента (БАЛПА), коју је наводно самоиницијативно покренуо посланик Велике народне скупштине Турске Рифат Саит. Реч је о томе да се обнови доминантни турски утицај у областима које су некада биле у саставу Османског царства и о појави да се Балкан, у очима неоосманиста, и даље доживљава као Румелија. На делу је, дакле, покушај стварања „нове Румелије”. Ту иницијативу подржао је и народни посланик и функционер коалиције Бошњачка листа за европски Санџак Есад Џуџевић, у разговору са председником Турске Абдулахом Гулом, током свог боравка у Турској. Џуџевић се залаже за учвршћивање веза Турске са балканским народима који, према његовом мишљењу, Турску осећају као своју земљу заштитницу у међународној заједници.¹⁶ Из Турске је, такође, дошла и иницијатива за помирење и обједињавање Исламске заједнице на територији Србије, с потенцијалном перспективом неког вида муслиманског представљања на регионалном нивоу. Све је то, како тврди Танасковић, био производ подршке потпредседника Сједињених Држава Џозефа Бајдена да Турска преузме лидерску улогу на Балкану. Он је, приликом посете Турској, охрабрио Анкару да покуша тактиком „посредног прилажења” да крене у процес постепеног постављања институционалне основе за своју водећу улогу у региону. Тако су Американци, како А. Дугин истиче, Анкари подметнули и „Велику Турску” и крајње опасну „Османску геополитику”¹⁷

Слично неоосманизму, и пантуркизам, који тежи стварању политичког и државног јединства свих Турака, у знатном је успону. Он има историју старију од једног века. У најцрњем светлу представио се у току Другог светског рата када су пантуркисти покушавали да реализују пројект „великог Туркестана” – марионетске државе Трећег рајха и када су се активно укључили у јединице фашистичке Немачке које су биле усмерене против Совјетског Савеза и комунизма. Сада он, уз знатну подршку НАТО-а, САД, Велике Британије и немачке бирократије, чак и Европске уније, интензивно јача

¹⁶ Танасковић Д., *БАЛПА је неоосманистички пројекат*, Политика 19. 12. 2011.

¹⁷ Дугин, А: *Турску са неоосманизмом чекају хаос, крв, нереди и распад*; <http://fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/tursku-sa-neoosmanizmom-cekaju-haos-krv-neredi-i-raspad> (5. 2. 2013)

и добија институционализоване форме и облике. Основана је Заједница турских држава која је на Првом самиту, од 20. до 21. октобра 2011. у Алма-ати, донела значајне одлуке о укидању економских баријера и перспективама даљег зближавања, усаглашавању позиција у вези са међународним питањима и друге. За ову анализу веома је значајно да данашња идеологија пантуркиста шири отворену мржњу према Русима и све оне који су градили руско-турски савез проглашавају „руским слугама.“ Интересантно је, такође, да оба та вектора турске спољне политике (неоосманизам и пантуркизам), уместо мира и толеранције, промовишу освајачке и ратне циљеве.¹⁸

Значај Балкана Турска види и у чињеницама да је она балканска земља у географском, историјском и културном погледу и да је у њу имигрирао велики број имиграната са Балкана. У Турску је крајем 19. века, услед „промена и повлачења Отоманског царства“ око седам милиона Турака мигрирало са Балкана у Анадолију. Поред тога, крајем 80-их година 20. века из Бугарске је емигрирало око 300.000 Турака. У Турску је имигрирао и један број Бошњака за време југословенског сукоба 1991–1995. године и НАТО бомбардовања Србије 1999. године.¹⁹ Између делова тог народа и народа на Балкану и даље постоје веома снажне родбинске, социјалне и културне везе. Везе Турске и Балкана, дакле, дуге су око пет векова, али су и даље присутне. Оне се, међутим, различито критички оцењују и вреднују. Српска историографија Отоманску владавину приказује као ропство и хегемонизам, а турска супротно – као империју која је Балкану донела стабилност и јединство, побољшала животни стандард народа у региону и обезбедила заштиту од спољних освајача.²⁰

На основу наведеног стања и прећутне сагласности Запада, Турска трасира нову спољну политику. Дефинисане су основне смернице регионалног развоја у домену спољне политике и политике уопште, економије, технологије и социјално-културне сфере. Основни циљ је, међутим, да се Турска развије у „глобалног актера“ (*глобал ацтор*) који поштује људска права и развија високи животни стандард. У Турској је веома актуелан и процес реисламизације који се осећа на сваком кораку: од политике до архитектуре и популарне културе.²¹ Под видом „цивилне контроле војске“, смењено је и ухапшено око 300 официра који су били гарант секуларне државе. Турска економија, седамнаеста по снази у свету, нагло се осећа и на Балкану. Турска у Румунији има огромне инвестиције од око девет милијарди евра; у Бугарској – 4,5 милијарди. У Црној Гори је купила железару. На Космету пристиже снажна економска помоћ и улагање у електроенергетски систем, телекомуникације

¹⁸ Милошевић, З: Пантуркизам и неоосманизам, Печат бр. 227, Београд, 2012, стр. 49-51

¹⁹ Јефтић-Шарчевић, Н, *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије“* УДК: 355.43(497+560). (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551004691J.pdf> 30. 1. 2012)

²⁰ Јефтић-Шарчевић, Н, *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије“* УДК: 355.43(497+560). (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551004691J.pdf> 30. 1. 2012)

²¹ „Нека уђу у џамије у ципелама и пију алкохол, и нека дигну руку на наше девојке покривене главе... Један верник из нашег народа биће довољан да поремети и сруши њихове планове“, узвикивао је недавно Реџеп Тајип Ердоган на контрамитингу својих присталица у Стамболу поводом масовних протеста на Тргу Таксим против исламизације турског друштва. И тада, као и када је тријумфално освојио трећи премијерски мандат, Ердоган се није обраћао само домаћим муслиманима, него и муслиманима у земљама и престоницама широм некадашње Османске царевине, укључујући експлицитно и Босанце у Босни и Сарајеву. (Кецмановић, Н: *Рамазанске поруке из Сарајева*, <http://www.standard.rs/nenad-kecmanovic-ramazanske-poruke-iz-sarajeva.html> (30. 7. 2013)

и банкарско тржиште, а компанија „Лимак“ преузела је приштински аеродром на период од двадесет година. Веома је индикативно да су турске компаније преузеле и аеродром „Александар Македонски“ у Скопљу, аеродром у Беранама и аеродром у Лађевцима код Краљева. Турска је истовремено и кључна земља за обуку армија БиХ, Македоније и војних јединица које се формирају на Косову и Метохији. Нагло је ојачала и свој политички и културни утицај и у Србији. Премијер Ердоган и Министар иностраних послова Давутоглу лично су мирили лидере рашке области и успели да Зукорлића привуку себи... Турска је свој културни утицај остварила и преко серија и ТВ емисија, тако да је Србија у години обележавања века балканских ратова нарочито фасцинирана освајањима Сулејмана величанственог.²²

Нова турска стратегија предвиђа и нову тактику. Турска је пре 2000. године на Балкану била ангажована у деловању и пружању подршке новонастајућим државама на простору бивше СФР Југославије и деструкцији те земље 90-их година 20. века. Та подршка имала је ратни карактер у пружању логистичких услуга, обуци појединаца и борбених јединица конкретно муслиманске стране, признавању отцепљених република и самопрокламоване независне државе Косово. У исто време, Турска је пружала политичку и војну подршку Албанији, Македонији и Федерацији Босне и Херцеговине.²³ Заједно са Сједињеним Државама Турска је предузела заједничку акцију наоружавања и обуке хрватско-муслиманске војске у Босни и Херцеговини. У новим условима она у вербалном смислу прелази од конфликта ка кооперацији у спољнополитичким активностима. Међутим, у практичним активностима Турска наступа веома дрско и отворено са позиција неоосманизма и пантурцизма. То се нарочито може видети из говора турског министра иностраних послова, аутора књиге „Стратешка дубина“ (*Depth Strategy*) Ахмета Давутоглуа. Приликом посете Сарајеву он је изјавио: „*Ми хоћемо нови Балкан утемељен на политичким вредностима, економској независности, кооперацији и културној хармонији*“. Поред осталог, рекао је: „*То је слично Отоманском Балкану. Ми хоћемо оживети такав регион Балкана... Отомански векови били су успешна прича и требају бити обновљени*“.²⁴ Турска, дакле, самоуверено и меко приступа свом окружењу, прилагођавајући се датим околностима. Према Балкану она наступа секуларно, а према Средњем истоку конфесионално.

Сличну изјаву, приликом посете Косову и Метохији, дао је и турски премијер Реџеп Тајип Ердоган. У свом обраћању на скупу у Призрену он је изјавио: „Драга браћо и пријатељи, имамо заједничку историју културе и цивилизације. Немојте заборавити, Турска је Косово и Косово је Турска, ми смо толико блиски тако да је и

²² Извори: *Turkey's Strategic Vision 2023, 2nd Draft Document of TSV2023*; <http://www.tsv2023.org> (18. 05. 2010); Ђурковић, М: *Турска и ми*, Политика, Београд, 9. август. 2012, стр. 15.

²³ Турски премијер и лидер Странке правде и развоја, Реџеп Тајип Ердоган, отворено изјављује да му је Алија Изетбеговић оставио Босну у аманет, као оставштину Османлија. „Када сам га посетио у болници у Сарајеву рекао ми је: 'Остављам ти Босну у Аманет. Босна је заоставштину Османлија'. Још увек се сећам тих речи рекао је Ердоган.“ (Станишић, Д: Ердоган: Изетбеговић ми је оставио Босну у аманет, Политика 13. јул, Београд, 2012, стр. 4) Сваки коментар овде био би сувишан. Алија Изетбеговић није био власник Босне, нити је господин Ердоган може наследити.

²⁴ Јефтић-Шарчевић, Н, *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије“* УДК: 355.43(497+560). (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551004691J.pdf> 30.1.2012)

аутор турске химне, Мехмет Акиф Ерсој са Косова, из Пећи”, рекао је Ердоган.²⁵ На ту дрску изјаву реаговао је председник и Влада Републике Србије, али сличне реакције из других земаља, нарочито из Европске уније нису уследиле.²⁶

Да не дипломатске изјаве турских званичника које се односе на Балкан нису изузетак потврђују и њихови ставови о „Арапском пролећу” и безрезервној подршци муслиманској браћи на северу Африке. То је нарочито евидентно на примеру Египта, где Турска безрезервно подржава свргнутог председника Мухамеда Мурсија. Тако је, на пример, премијер Турске Реџеп Тајип Ердоган, приликом посете Русији изјавио: „Ја аплаудирам понашању Мухамеда Мурсија пред судом. Уважавам њега, али немам спекта за оне који му суде.” Вероватно због тога, али и због сличних изјава турских званичника у више наврата Египат је турског амбасадора у Каиру Хусеина Авни Ботсалија прогласио персоном нон грата и дипломатске односе с Анкаром спустио на најнижи ниво.²⁷

Турска на Балкану интензивно ради и на обнављању такозване Зелене трансверзале, тектонске пукотине која је већ постојала од друге половине 14. века, када су Турци интензивно продирали на Балкан. Линија продора ишла је од Тракије преко Македоније до Косова, затим преко Санџака у Босну све до реке Уне. Њихову најезду, два века касније, зауставили су претежно српски граничари хаџбуршке Војне крајине. Дефинитивним поразом Турске у балканским ратовима и Првом светском рату, трансверзала је изгубила свој значај и смисао. Данас је она, међутим, веома актуелна: (1) ради успостављања географски непрекинутог ланца већински муслиманских заједница од Турске на југоистоку до Цазина на северозападу и (2) ради јачања етно-религијске самосвести муслимана на наведеном подручју.²⁸

²⁵ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:460459-Erdogan-priziva-Osmansko-carstvo>

²⁶ У последње време Турска настоји да води самосталнију спољну политику и да игнорише препоруке својих савезника – Сједињених Држава и НАТО. Она је већ отпочела преговоре са једном кинеском фирмом о заједничкој производњи ракетних система ПВО који су првенствено намењени против ракета другог домета. У вези с тим Сједињене Државе су изразиле „велику забринутост”. Ту кинеску фирму Вашингтон држи под санкцијама и на „црној листи” због наоружавања Северне Кореје, Ирана и Сирије. Поред тога, ни тај систем оружја не одговара стандардима НАТО, а то је један од основних услова за све чланице. Реаговао је и генерални секретар НАТО-а Андрес фог Рансмусен и упозорио Анкару да не купује и не производи тај систем, који није компатибилан са системима у другим земљама чланицама. (Политика, Београд, 20. 11. 2013, стр. 3)

²⁷ Лалић, В: Египат протерао турског амбасадора, Политика, Београд, 24. 11. 2013, стр. 3.

²⁸ Трифковић, С: Зелена трансверзала, цензурисана реалност (<http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/analiza/124-zelena-transverzala-cenzurisana-realnost> - 2. 8. 2013)

На покушаје стварања Зелене трансверзале упозоравали су и поједини западни геополитичари. Тако је, на пример, пре 16 година бивши саветник Маргарет Тачер, сер Алфред Шерман, упозоравао да је циљ муслимана да „створе зелени коридор који би раздвојио Србију од Црне Горе”. Такође је навео да се „Турска удаљава од Ататурковог секуларистичког и прозападног става и креће према отоманској, панисламској оријентацији.” Слично њему, упозоравао је и израелски пуковник Шаул Шеј. У својој књизи о продору ислама на европски југоисток (2008) он је навео да „Балкан служи као истурени положај на европском тлу за исламске терористичке организације, које користе ово подручје за покретање активности у западној Европи и у другим кључним тачкама широм света”. Даље, он наводи да је „стварање независне исламске територије, укључујући Босну, Косово и Албанију... један је од највећих успеха ислама још од опсаде Беча 1683. године. Исламски продор у Европу преко Балкана један је од највећих успеха ислама у XX веку.” Слично њима, и професор Рафаел Израели са Трумановог центра у Јерусалиму у вези с Трансверзалом констатује: „Муслимани су успоставили континуитет који забија клин у хришћанску Европу. Запад равнодушно посматра ту појаву јер се нада да ће на том терену настати наводно нератоборни ислам турског типа. С обзиром на успех фундаменталиста у самој Турској, нема изгледа да ће се те наде испунити.”²⁹

Покушај обнављања Зелене трансверзале донео је велике невоље народима на просторима бивше СФРЈ. Они су видно подељени, а мржња се осећа на сваком кораку. У такозваном мултиетничком Сарајеву скоро да и нема становника немуслиманске вере. Сарајево напуштају и најхрабрији појединци, чак и они који су преживели ратне страхоте, разарања, беду и невоље зато што су у том „мултиетничком” граду грађани другог реда. Дуж целе Зелене трансверзале, а нарочито у „мултиетничком” Сарајеву, поруке „Велике порте” прихватају се без поговора. У деловима Сарајева врло радо је прихваћен Ердоганов апел из Стамбола о забрани мерења алкохола. Поруци „Велике порте” одазвао се и један неименовани вехабија који је усред бела дана вербално напао групу девојака због тога што су у току Рамазана у шорцевима шетале по елитном градском насељу. Евидентан је и масовни „добровољни” одлазак у грађански рат ради пружања помоћи „браћи у Сирији”, али оној браћи која ратује против легалне власти Башара ел Асада. Те појаве, такође, указују и на снажну подршку ставовима Алије Изетбеговића који је у „Исламској декларацији” нагласио „да муслимани треба да се прилагођавају док су у мањини и да, чим постану већина, треба да наметну шеријатске законе”.³⁰ Питање је само до када ће то потрајати?

Перспективе

Без обзира на наведене реалне опасности, стиче се утисак да су западне силе остале равнодушне према ставовима Турске и стању у региону уопште. Сједињене Државе у Турској и даље виде веома сигурног савезника у процесу остваривања сво-

²⁹ Трифковић, С: *Зелена трансверзала, цензурирана реалност* (<http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/analiza/124-zelena-transverzala-cenzurisana-realnost> - 2. 8. 2013)

³⁰ Цитирано у: Кеџмановић, Н: *Рамазанске поруке из Сарајева*, <http://www.standard.rs/nenad-kecmanovic-ramazanske-poruke-iz-sarajeva.html> (30. 7. 2013)

јих националних интереса на Блиском истоку. Оне и даље сматрају да ће задовољење муслиманских амбиција на том секундарном попришту побољшати њихов положај у исламском свету као целини. Зато су, заједно са Турском и конзервативним краљевинама у Персијском заливу, безрезервно стале на страну Бошњака у Босни, Албанаца на Космету, побуњеника на северу Африке..., а равнодушни су и на изјаве и митинге о оснивању Велике Албаније. Европска унија, такође, стаје на страну побуњеника у „арапском пролећу” (нарочито у Либији и Сирији), а према Балкану се понаша веома пасивно. Стиче се утисак да она за Балкан, нарочито за такозвани Западни Балкан, није заинтересована и да га полако препушта исламистима.

И Запад и Турска, међутим, праве стратешку грешку, сличну аустроугарском ултиматуму Србији јула 1914.³¹ Неразумни потези Запада у Ираку, Либији, Сирији ..., проузроковали су растући број цихадиста који се, из око 40 земаља света, масовно окупљају у Сирији и уз поклич „Победа долази од Алаха” све више размишљају о светом рату за стварање првог блискоисточног калифата по угледу на талибана.³² Њихова очигледна намера јесте да се окрену против Запада и понове сценариј Осаме Бин Ладена – Алаховог ратника. Њега је ЦИА прво подучавала и подржавала у борби против Совјета у Авганистану, али се он непосредно после америчке инвазије у Ираку претворио у највећег непријатеља „неверничке” западне цивилизације.³³ Ликвидацијом Осаме Бин Ладена, опасност од Ал Каиде није умањена. Она се и данас налази на челу насилничке побуне мањинских сунита против шиита на власти у Багдаду, а слична је ситуација и са грађанским ратом у Сирији.

Ситуација је, дакле, веома озбиљна зато што је реч о „до зуба” наоружаним и обученим цихадистима, који су задојени мржњом и спремни да за „Свету ствар” дају и сопствени живот. Тренутно их у Сирији има око 600. Међу њима је велики број и оних који су дошли и из Аустрије, Холандије, Ирске, Италије, Норвешке, Шведске... Посебно брине чињеница да је велики број радикалаца који сада у Сирији ратују против Асада, отишао и са Балканског полуострва – нарочито из Босне и Херцеговине, Рашке области и Македоније. Међу њима има и оних који су погинули у том рату. Балкан се, дакле, веома лако може претворити у полигон за обуку у извођењу терористичких акција по целом свету, а нарочито у државама западне Европе и Северне Америке.

Како сада ствари стоје, постоји латентна опасност од терористичких напада на америчке амбасаде и грађане на Блиском истоку и на северу Африке. С тим у вези и амерички председник Барак Обама је наредио предузимање неопходних мера ради заштите сународника у том региону. Тако је, на пример, у недељу 4. августа 2013, била затворена 21 амбасада и конзулат САД у: Авганистану, Алжиру, Бахреину, Бангладешу, Џибутију, Египту, Ираку, Јордану, Кувајту, Либији, Мауританији,

³¹ „Пре или касније и Америка и Европа имаће разлога да жажале због тежњи да преко туђих леђа купе исламску благонаклоност. Саучесништво званичника Србије у том пројекту, оличено у Тадићевим ходочашћима у Истамбул и Поточаре, подсећа нас на старогрчку максиму да када богови некога реше да униште, они му прво узму памет. ... Турцима поверити посредничку улогу између Срба и босанских Муслимана исто је као поверити профу Дракули завод за трансфузију крви.” (Трифковић, С: *Зелена трансверзала, цензурирана реалност* (<http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/analiza/124-zelena-transverzala-cenzurisana-realnost> - 2. 8. 2013))

³² Јакшић, Б: *Запад у страху од Алахових ратника из Сирије*, Политика, Београд, 2. 8. 2013, стр. 2.

³³ Исто..., стр. 2

Оману, Катару, Саудијској Арабији, Судану, Уједињеним Арапским Емиратима и Јемену. Затворено је, такође, и неколико конзулата у Ираку, Саудијској Арабији и Уједињеним Арапским Емиратима. Амбасаду у Јемену затворила је и Велика Британија. Претње, дакле, нису без разлога, тим пре што је прошле године у нападу исламских екстремиста на конзулат САД у Бенгазију убијен амбасадор САД Крис Стивенс и још три радника амбасаде.³⁴

Слично Западу, и Турска политичка елита на власти прави стратешку грешку и води земљу у изолацију. На то посебно упозорава чувени руски геополитичар Александар Дугин, који наводи да Турци нису етнички расисти-националисти, већ им је тај пројекат ЦИА предложила.³⁵ Конкретније речено, пантуркизам је био идеја следбеника атлантизма, западњака, представника америчког стратешког геополитичког планирања за Турску. Самим Турцима то и није било потребно. Чак су и политичке гарнитуре на власти, све до ове последње, веома пасивно подржавале те тенденције. Али, та неоосманска политика, према његовом мишљењу, и даље остаје као фикција зато што су промене у региону веома динамичне. Након инвазије у Ираку, на пример, Сједињене Државе почеле су да „одмрзавају“ курдски фактор, што Анкари не иде у прилог. Тако се може десити да дојучерашњи непријатељ у лику Русије и делимично Ирана и савезници у лику САД – једноставно замене места. Турска, дакле, може само да стигне до краха, до грађанског рата између световних националиста, кемалиста и републиканаца, који чине негде половину становништва и религиозних фанатика који су мањина. Турско руководство се, према његовом мишљењу, налази у ћорсокаку, јер је још једном кренуло по атлантском сценарију. Приближило се Америци, уплело се у сиријски сукоб подржавајући екстремисте, а удаљило од Русије и Техерана, од евроазијског блока.³⁶ Нереално је, такође, очекивати да ће арапски ислам у Турској преузети било какве лидерске позиције, а томе у прилог говоре и демонстрације у Анкари и другим турским градовима, као и видно опадање ауторитета владајуће гарнитуре. „Све у свему, неизбежни су: распад, расуло, конфликт, крв, неред и хаос. Све то прети Турској, ако се не одрекне лажног неоосманског фиктивног пројекта који је води у ћорсокак.“³⁷

На путу који води Партија правде и развоја (АКП) харизматичног премијера Реџепа Тајипа Ердогана, дакле, појавиле су се озбиљне препреке. Спољнополитички мегаломански план доминирања регионом, наишао је на снажне отпоре, прво код суседа, а затим у окружењу и самој Турској. Односи са суседима сведени су практично на нулу. У последње време осећају се снажни отпори и у самом региону, нарочито из Египта, као једне од најзначајнијих арапских земаља. Те чињенице нису промакле ни домаћим критичарима

³⁴ Барак Обама наредио „неопходне кораке“ ради заштите од Ал Каиде, (Извор Тањуг), наведено у: Нова српска политика мисао, Београд, 3. 8. 2013.

³⁵ Дугин, А: *Турску са неоосманизмом чекају хаос, крв, неред и распад*; <http://fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/tursku-sa-neoosmanizmom-cekaju-haos-krv-neredi-i-raspad> (5. 2. 2013)

³⁶ Турци ће се веома брзо уверити у истинитост изјаве бившег америчког државног секретара Хенрија Кисинџера да је „бити непријатељ Америке опасно, а да је бити пријатељ погубно.“ (Цитирано у: Ерић, С: Нема разлога за славље, интервју немачком листу Зуерст, објављено и у: Геополитика бр 64, Београд, јун-јул 2013, стр. 10)

³⁷ Дугин, А: Исто..., <http://fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/tursku-sa-neoosmanizmom-cekaju-haos-krv-neredi-i-raspad> (5. 2. 2013)

који су у једном тренутку озбиљно уздрмали положај министра иностраних послова, „турског Кисинџера“ (ово поређење све више поприма ироничну конотацију). Оштро је реаговао и некадашњи турски амбасадор у Београду. Он је у отвореном писму објављеном у угледном „Џумхуријету“ помало недипломатски, отворено и оштро опоменуо свог бившег шефа: „Одустаните од своје дипломатије, од идеје да управљате светом и да уводите нове поретке у регионима! Што пре одустанете од потребе да спасавате свет, то ће пре, верујте ми, и Турска и свет лакше да дишу!“³⁸

Закључак

На основу наведеног може се закључити да Република Турска представља привредно развијену и веома важну регионалну силу на споју између три веома блиско повезана континента: Азије, Европе и Африке. Она је по политичком уређењу демократска, секуларна, унитарна, уставна, вишестраначка република. Она има и веома респектабилне војне снаге које се, по бројном стању од преко милион војника и укупној снази, сврставају на друго место у оквиру НАТО-а. Турска војска, такође, остварује снажан утицај на целокупну политику земље и себе сматра значајним чуварем секуларне демократије у земљи.

Турци су све до десетог века живели северно од Каспијског и Аралског језера. У десетом веку, после добијене битке код Манцикерта (1071. године), нагло насељавају просторе мале Азије и Анадолије. Кулминацију у развоју достижу у време Османског царства када представљају једну од највећих светских империја. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века турска моћ почиње нагло да опада. Коначан пораз Царство доживљава у Првом светском рату. Данашње границе Турске дефинисане су 1923. године након победе устаника предвођених Мустафом Кемалом – оснивачем модерне Републике.

У последње време у Турској се чине бројни покушаји на редефинисању турске политике и државног уређења. Актуелна политичка елита полако напушта Ататурков пут, при чему наилази на снажне отпоре у тадашњем војном врху и у делу опозиције. Присутне су и снажне тенденције у смеру пантурцизма и неоосманизма, као и ширења утицаја на друге земље у региону. Евидентна је и снажна подршка коју јој пружа део политичке елите у исламској популацији у региону – нарочито на Балканском полуострву.

Балканско полуострво је периферни регион Европе, али има стратешку геополитичку позицију зато што се налази на споју три веома важна континента. Као такав, регион се и даље налази у центру интересовања регионалних и светских сила – нарочито Сједињених Држава, Европске уније, Турске и Русије, чак и Народне Републике Кине. Сједињене Америчке Државе на челу НАТО, у том региону имају највећу војну базу на свету. Оне и даље уцењују све земље на Балкану да остану у сфери њиховог утицаја, гурајући их у НАТО и против Русије. Европска унија, Немачка пре свега, нарочито су заинтересоване за просторе Јадранског мора, али и за транзитни пут према Блиском и Далеком истоку. Тај простор, међутим, економски подржавају веома мало. Турска је нарочито заинтересована за просторе тако-

³⁸ Танасковић, Д: *Знамо ли меру турске моћи?*, Печат бр. 280, Београд, 9. 8. 2013.

званог Западног Балкана који је политички, економски, војно, културно и религиозно видно подељен и дестабилизован. У свим тим „банана државицама“ постоје јаке сецесионистичке снаге међу којим она тражи ослонац и подршку. Упорно тражи ослонац у делу популације исламске вероисповести – нарочито у делу политичке елите која из убеђења, под притиском или из личне користи у Турској, види значајног заштитника и савезника. Чине се и огромни напори да се ревитализује такозвана зелена трансверзала – коридор са становништвом исламске вероисповести који би представљао значајну политичку, економску, културну, религиозну... спону између Турске и држава чланица Европске уније. У делу те популације, међутим, постоје и они који се противе турском економском, политичком, културном, религиозном и другом утицају, али нису у позицији да доносе значајне политичке и друге одлуке и решења. Због те милитантне политике актуелна гарнитура на власти трпи бројне отпоре, прво у самој Турској, а затим и у већини земаља у ближем и даљем окружењу. Русија, за разлику од њих, није испољавала значајније интересовање за тај део Европе посебно, чак ни за Европску унију уопште. Она је прво сређивала унутрашње прилике, а затим је тежиште интересовања усмерила према Далеком истоку и азијском потконтиненту (у последње време и према северу Африке) и тамо приоритетно тражила сараднике и савезнике. Са државама Европске уније и Балканског полуострва, међутим, постоји снажна економска сарадња на равноправним основама – без уцена и притисака. Нарочито је актуелан извоз енергената и увоз прехрамбених производа и роба широке потрошње. Слично Русији, и Кина реализује снажна економска улагања у привреду и инфраструктуру, не само Балкана већ и простора целокупне источне и средње Европе. Значајнији радови у Србији су изградња: моста Земун–Борча, дела магистрале на коридору 11, термоелектране Костолац и брзе пруге Београд– Будимпешта.

На Балканском полуострву се, дакле, преплићу интереси бројних сила, а како ће се они остваривати зависиће највише од њиховог међусобног односа – сарадње и сукоба, али и од мудрости политичких гарнитура у региону. Евидентно је да економска моћ Сједињених Држава видно опада и да у тој чињеници Турска види своју шансу за самосталнију спољну политику и остваривање геополитичког утицаја на балканске земље. Колико ће у томе успети показаће време које долази. Извесно је, међутим, да та арогантна политика може нанети велику штету, прво самој Турској, а затим и њеним пријатељима и потенцијалним противницима.

Литература

1. Бојацјан В: Уз питање белуцког сепаратизма, *Централна Азија и Кавказ – Лулео*, бр. 6, 1999.
2. Ђурковић, М: *Турска и ми*, Политика, Београд, 9. 8. 2012.
3. Дергачев, В., А.: *Геополитика*, Учебник для вузов, М.:ЮНИТИ-ДАНА, Москва, 2004.
4. Дугин, А: *Турску са неоосманизмом чекају хаос, крв, нереди и распад*; <http://fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/tursku-sa-neoosmanizmom-cekaju-haos-krv-neredi-i-raspad> (5. 2. 2013).
5. Џорџ, Ф.: *Наредних стотину година*, (<http://www.standard.rs>, (20. 05. 2010).
6. Група аутора: *Геополитика постмодерног света*, ИП „Геополитика прес д. о. о.“, Београд, 2011.

7. <http://news.bbc.co.uk>, (10. 04. 2010).
8. <http://sh.wikipedia.org/wiki/Turska> (26.1.2012).
9. <http://sr.wikipedia.org/sr-el/Kurdistan>.
10. <http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/11/geopolitika-turske-i-mozaik-americhkog-proekta-vbi.html>
11. <http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/analiza/124-zelena-transverzala-cenzurisana-realnost>
12. <http://www.standard.rs/aleksandar-knjazev-geopolitika-turske-i-americki-projekat-velikog-bliskog-istoka.html>
13. <http://www.tsv2023.org> (18. 05. 2010).
14. Јефтић-Шарчевић, Н.: *Западни Балкан у пројекцији „Турске стратешке визије”* УДК: (http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551004691J.pdf - 30.1.2012).
15. Кеџмановић, Н: *Рамазанске поруке из Сарајева*, <http://www.standard.rs/nenad-kecmanovic-ramazanske-poruke-iz-sarajeva.html> (30. 7. 2013).
16. Књаџев, А: Геополитика турске и мозаик америчког пројекта „великог блиског истока”, <http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/11/geopolitika-turske-i-mozaik-americhkog-proekta-vbi.html>.
17. Ларјуел, М. и Књаџев, А: *Централна Азија зарања у "тотални конфликт"?*, <http://www.fergananews.com/article.php?id=6745> (10.1. 2012).
18. Милошевић, З: Пантуркизам и неоосманизам, *Печат*, бр. 227, Београд, 2012.
19. Сакан, М: *Геополитика у савременом свету*, НУБЛ, Бања Лука, 2012.
20. Сакан, М: *Наука о међународним односима*, НУБЛ, Бања Лука, 2012.
21. Huntington, P., S.: *Clash of civilization – Remaking World Order*, Touchstone Book, N. York, 1997.
22. Танасковић, Д.: БАЛПА је неоосманистички пројекат, *Политика*, Београд 19. 12. 2011.
23. Танасковић, Д.: Турска на путу неоосманизма, *Политика*, Београд, 25. 5. 2010.
24. Трајковић, Д: *Зелена трансверзала против Србије* (<http://srbin.info/2013/01/dragisa-trajkovic-zelena-transverzala-protiv-srbije> 31. 7. 2013.).
25. Трифковић, С: *Зелена трансверзала, цензурисана реалност* (<http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/analiza/124-zelena-transverzala-cenzurisana-realnost> - 2. 8. 2013).
26. *Turkey's Strategic Vision 2023*, 2nd Draft Document of TSV, 2023.
27. Вукашиновић, М: Турска између "атлантизма" и "континентализма", *Нова српска политичка мисао*, Београд, 8. 1. 2012.
28. Закариа, Ф: Свијет након Америке, *Фрактура*, Запрешић, 2009.
29. Бжежински, З.: *Велика шаховска плоча*, стр. 163. <http://www.tvorac-grada.com/knjige/scribd/velikasahovskaploca.html> (6.2.2012).

ШВАЈЦАРСКО ПРЕДСЕДАВАЊЕ ОЕБС-а 2014. – „БЕЗБЕДНОСНА ЗАЈЕДНИЦА У СЛУЖБИ ГРАЂАНА“*

Heidi Grau и Hans Georg Lüber**

Председавање ОЕБС-у омогућило је Швајцарској да у пракси потврди своју мирољубиву политику и да се солидарно ангажује у европској политици безбедности. Управо, швајцарско ангажовање у председавању ОЕБС-у компатибилно је са основним идејама швајцарске безбедносне политике: безбедност кроз сарадњу. Оријентисаност на дијалог и консензус – два основна принципа сарадње у ОЕБС-у, спадају у најважније карактеристике швајцарске политике. Зато се Швајцарска и залагала да буде добра „градитељка мостова“ у ОЕБС-у – да се на заједничке изазове пронађу заједнички одговори.

Кључне речи: ОЕБС (КЕБС), државе учеснице, Бечки документ 2011, украјинска криза

Основни подаци и основне вредности

Са својих 57 држава учесница у Европи, Северној Америци и Централној Азији, Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) (*Organisation für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa – OSZE*) највећа је регионална безбедносна организација на свету. Створена је 1975. године усред хладног рата као форум за изградњу поверења између Истока и Запада. ОЕБС се залагао да више од једне милијарде људи може да живи у миру, демократији и стабилности.

Прва Конференција о безбедности и сарадњи у Европи (КЕБС) (*Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa – KSZE*) одржана је у Хелсинкију 3. 7. 1973, наставила са радом у Женеви од 18. 9. 1973. до 21. 7. 1975. године, а завршила се 1. 8. 1975. године у Хелсинкију. У њеном раду учествовале су 33 европске државе, као и САД и Канада.¹

* Овај чланак је публикован у часопису швајцарске војске *Military Power Revue* бр. 1/2014, стр. 12-21, под насловом *Schweizer OSZE-Vorsitz 2014: „Eine Sicherheitsgemeinschaft im Dienste der Menschen schaffen“*. Текст са немачког на српски језик превео је мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији

** **Heidi Grau (Хајди Грау)**, амбасадорка, др филозофије, шефица Task Force Schweizer OSZE- 2014. године, Министарство иностраних послова Швајцарске, heidi.grau@eda.admin.ch

Hans Georg Lüber (Ханс Георг Либер), др права, пуковник на служби у Генералштабу, члан Сталног представништва Швајцарске у ОЕБС у Бечу, hans.lueber@ead.admin.ch

Чланак је део анализе доприноса бројних сарадница и сарадника Радне групе швајцарског председавања ОЕБС-ом.

¹ Аустрија, Белгија, Бугарска, Ватикан, Велика Британија, Грчка, Данска, Ирска, Исланд, Италија, Кипар, Лихтенштајн, Луксембург, Мађарска, Малта, Монако, Немачка Демократска Република, Норвешка, Пољска, Португал, Румунија, Савезна Република Немачка, СССР, Сан Марино, СФР Југославија, Турска, Финска, Француска, Холандија, Чехословачка, Шведска, Швајцарска, Шпанија, Канада и САД.

Током конференције државе су усагласиле ставове о „Завршном документу о безбедности и сарадњи у Европи“, колоквијално названог „Хелсиншки завршни акт“ (*Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe*)

Хелсиншки документи су након двогодишњих преговарања потписани 1. 8. 1975. године у Хелсинкију. Они садрже десет основних принципа о односима између држава. Додуше, документ није мађународноправни уговор, него политичка декларација и мера зближавања и сарадње између држава учесница.

У раду ОЕБС-а (КЕБС) Швајцарска се ангажовала већ од првих дана њеног настанка седамдесетих година. Тадашњи председник швајцарске конфедерације Пјер Грабер (*Pierre Graber*) био је један од 35 шефова држава или влада који је учествовао у чину потписивања Хелсиншког завршног акта. Садржај документа је због разноврсности садржаја разврстан у три „корпе“: политичко-војна, привредно-еколошка и људска права. Предлог завршног документа истоветног садржаја послат је свим државама учесницама на давање коначне сагласности, односно допуно. Документ, допуњен или не, који су потписали представници сваке државе учеснице враћен је назад шефу швајцарске делегације Рудолфу Биндшедлеру (*Rudolf Bindschedler*). Наравно, исто тако поступљено је и са остале 34 државе учеснице. Швајцарска је била врло активна и у усаглашавању принципа рада будуће конференције, а неки најбитнији још и данас важе и за њих се свесрдно залаже, нпр. принцип консензуса и ротирајућег председавања.

Године 1990. државе учеснице потписале су тзв. Париску повељу за нови мирни суживот у Европи, у којој је прокламован крај ере конфронтација и поделе Европе. Године 1994. Конференција о безбедности и сарадњи у Европи (КЕБС) преименована је у Организацију за безбедност и сарадњу у Европи (ОЕБС). Деведесете године су за ОЕБС значиле временски период у којем се она морала суочавати са новим светским политичким ломовима. У таквом контексту Швајцарска је 1996. године по први пут преузела председавање ОЕБС-у и приоритетно се бавила конфликтима у Босни и Херцеговини и Чеченији. У првој декади 21. века повећао се број питања која су указивала на још већи значај ОЕБС-а на крају хладног рата.

„Специјалитети“ ОЕБС-а

Захваљујући широком кругу учесника, с једне стране, и врло обимне и флексибилне употребе инструмената за сарадњу, са друге стране, ОЕБС је за државе учеснице погодан и користан оквир за сучељавање мишљења о питањима безбедности. Иако у активностима ОЕБС-а у основи не лежи ексклузиван војни карактер, често се недовољно примећују његови резултати на том плану. Ова организација иницирала је и предузимала ефикасне мере и средства за превенцију и смиривање конфликта и у томе постизала одређене успехе. Превазилажење блоковских размишљања кроз мере поверења и мере (из)градње безбедносног поверења је основна мотивација организације од времена њеног оснивања. Редовна и обострана размена информација, посебно о оружаним снагама, њиховом наоружању, главним системима оружја и њиховој употреби и могућностима, потпуност и коректност података о локацији јединица и могућности да се она и преконтролишу постали су модел успеха.

У ОЕБС-у важи принцип консензуса и он свакој држави учесници фактички омогућава право вета. С друге стране, то значи да државе учеснице све одлуке морају донети једногласно и да се ниједна норма у поступку доношења одлука не сме нарушити, а које је нпр. нека држава учесница експлицитно одбила. Управо у кризама, доследна примена принципа консензуса представља значајну предност, јер се тиме даје подстицај инволвираним странама и сигнализира спремност за разговоре – да се остане за столом и даље учествује у дијалогу. Ако, на пример, мања група земаља или чак једна једина чланица заступа посебан став не постоји ризик да буде „прегласана”.

Безбедност је у ОЕБС-у основни концепт. Он није једнодимензионалан и усмерен само на војну безбедност, него је свеобухватан и фокусиран, како на безбедност држава, тако и на безбедност појединаца. Безбедност и стабилност се не би могли дугорочно осигурати ако се трговина људима, дрогом и оружјем шири; ако су водотоци загађени; ако људи не могу да користе своја права или ако су мањине искључене из политичког и друштвеног живота. Због тога се ОЕБС ангажује у следећим областима, које су за време КЕБС-а зване „корпе”, а у ОЕБС-у „димензије”:

- политичко-војна димензија у коју спада: контрола наоружања, заштита граница, сузбијање прекограничних претњи, нпр. тероризма, спречавање и решавање конфликта, реформа одбране и задаци полиције;

- привредна димензија и димензија заштите животне средине у коју се убрајају: подршка привредној сарадњи и њен развој, пуна одговорност владе, одржив и рационалан однос у експлоатацији природних ресурса и еколошки безбедно ослобађање од опасног и отровног отпада;

- људска димензија, под којом се подразумева: поштовање и заштита основних људских права и слобода, правна држава, припреме избора и њихово праћење, равноправност полова, слобода медија, права мањина, заштита од дискриминације и толеранција према другачијем мишљењу.

Када се говори о „вишку вредности” ОЕБС-а, никако се не смеју изоставити операције на терену. Сада их има 16 оперативних са различитим мандатима и увек усклађених са конкретним локалним и регионалним потребама.

Швајцарско председавање у 2014. години

Тачно 20 година после првог председавања, Швајцарска је 1. 1. 2014. године преузела председавање ОЕБС-у по други пут. Она је до сада једина држава учесница којој је то пошло за руком. Као председавајућа ОЕБС-у, Швајцарска је усмеравала организацију, пре свега кроз припремање одлука и њено представљање у свету. Швајцарски министар иностраних послова, истовремено и председник швајцарске конфедерације Дидје Буркхалтер (*Didier Burkhalter*) обављао је дужност председавајућег ОЕБС-а.

За припреме и помоћ председавајућем ОЕБС-а, из Министарства иностраних послова Швајцарске (*Eidgenössisches Department für Auswärtige Angelegenheiten – EDA*) била је ангажована радна група – тим од 20 људи. Радна група као подршка председавајућем ОЕБС-а тесно је сарађивала са Сталним представништвом Швајцарске у ОЕБС-у у Бечу, Министарством одбране (*Ministerium für Verteidigung, Bevölkerungsschutz und Sport – VBS*) и са осталим надлежним савезним органима. У

оквиру председавања ОЕБС-у, Швајцарска је организовала и годишњи сусрет Савета министара ОЕБС-а, главног органа за доношење одлука, који је децембра 2014. године одржан у Базелу.

Први пут у историји ОЕБС-а десило се да се председавање за две узастопне године заједно припрема и координира. Швајцарска и Србија су своје кандидатуре заједнички поднеле и договориле се: Швајцарска 2014, Србија 2015. године. Ова иновација омогућила је дугорочнији хоризонт планирања. Оне се узајамно помажу и ОЕБС уз више континуитета чине кохерентнијим и стабилнијим. Сарадња са будућим српским председништвом одвијала се кроз заједнички изграђени план рада у којем су циљеви и реализација активности координирани и прецизирани. Швајцарска се нада да ће идеја „председавања у тандему” бити добра пракса.

ОЕБС је за Швајцарску важна међународна платформа, која јој омогућава да се према својим спољнополитичким приоритетима ангажује заједно са другим за мир и безбедност у Европи, у њеном непосредном суседству и у свету. Година председавања за Швајцарску је представљала добру прилику да са свим европским и централноазијским државама, са САД и Канадом, размотри безбедносна политичка питања и мере за изградњу поверења.

За Швајцарску као нечланицу ЕУ и НАТО, ОЕБС је утолико више централни форум за дијалог и међународну сарадњу. Швајцарско председавање је компатибилно са основним принципима швајцарске политике безбедности: безбедност кроз сарадњу. Као неутрална држава, Швајцарска је заинтересована да Европа и њени суседи имају стабилну и сигурну будућност. Председавањем ОЕБС-у Швајцарска и на тај начин показује да су јој трансатлантска и европска сарадња важне и да им придаје велики значај. Осим тога, председавање ОЕБС-у нуди прилику за контакте са многим државама ангажованим у и око ОЕБС-а и за продубљивање односа са државама учесницама, поред осталих и са четири од пет сталних чланица Савета безбедности ОУН.

Приоритети швајцарског председавања ОЕБС-у

Швајцарско председавање ОЕБС-у 2014. године стајало је под лажмотивом „стабилна безбедносна заједница у служби грађана”. Да би то постигла, Швајцарска је тежила остварењу три циља: 1. да у евроатлантским и евроазијским просторима да допринос безбедности и стабилности, 2. да побољша животне услове људи и 3. да ојача способност деловања ОЕБС-а. Ова три крупна циља, заправо, представљају основне вредности: безбедност, слободу и одговорност.

Тако амбициозни циљеви постављени су на самом почетку председавања, а током 2014. године сваки од њих реализован је кроз 3-4 тежишна задатка. У одређивању тежишних задатака Швајцарска је имала у виду, с једне стране, потребу за даљим тематским и институционалним развојем ОЕБС-а, а са друге стране мислила је на то који „вишак вредности” би она са сопственим *Know how* и знањима могла учинити корисним за ову организацију. У том погледу Швајцарска се могла ослонити на солидна знања и значајна искуства савезне управе своје земље. Председавање је функционисало примерено високом степену умрежености, како унутар Министарства спољних послова, тако и између њега и других министарстава. Зато је и могла профитирати, јер су бројне синергије постојале како унутар тако и изван министарства.

„Безбедносне заједнице у служби грађана“¹

Вредности	Безбедност	Слобода	Одговорност
Циљеви	Унапређивање безбедности и стабилности	Побољшати животне услове грађана	Јачати способност деловања ОЕБС
Тежишта 	Помирење и сарадња на западном Балкану	Примена прихваћених обавеза у области људских права	Даљи развој ОЕБС („Хелсинки +40“)
	Дијалог и градња поверења на јужном Кавказу	Сигурније деловање у природним катастрофама	Повећање медијаторског капацитета
	Модернизација Бечких докумената и размена контрола за конвенционално наоружање	Сузбијање транснационалних претњи (тероризам, сајбер област)	Јачати улогу цивилног друштва и посебно омладине
	Јачање управних органа у сектору безбедности		
Од Ванкувера до Владивостока 57 држава учесница 11 партнерских држава 			

Унапређивање безбедности и стабилности

Први циљ Швајцарске у председавању ОЕБС-у 2014. године био је унапређивање безбедности и стабилности. При томе је тежиште било на помирењу и сарадњи на Западном Балкану. ОЕБС је подржао локалне изборе на северу Косова и Метохије, које су по први пут прихватили и Приштина и Београд. ОЕБС је подржао конституисање новоизабраних општинских власти у сарадњи са Приштином и на тај начин дао важан допринос нормализацији односа. Поред тога, швајцарско председништво подржало је различите иницијативе за регионалну сарадњу и помирење на Западном Балкану. У том циљу, за специјалног представника за Западни Балкана именован је швајцарски амбасадор Жерар Стоудман (*Gerard Stodmann*). Он ће своју мисију вршити и даље, током српског председавања ОЕБС-у 2015. године.

¹ Лајтмотив швајцарског председавања ОЕБС-у.

Други тежишни задатак швајцарског председавања ОЕБС-у је дијалог и изградња поверења на Јужном Кавказу. Швајцарска је свесна да напредак у решењу тог дуго-трајног конфликта није могуће постићи преко ноћи и да решења нема ако инволвиране стране не теже компромисима и не прихватају их. Истовремено, Швајцарска је убеђена да опција за председавајућег не може бити „чекати и посматрати“!

Шеф швајцарског председавајућег тима зато је именовао амбасадора Анђела Гнедигера (*Angelo Gnädiger*) за специјалног опуномоћеника за Јужни Кавказ. Заједно са представницима ЕУ и УН он координира женевске разговоре о грузијском конфликту. Као председавајући ОЕБС-а Швајцарска подржава регионалне пројекте и програме размене младих људи и стручњака као што су уметници, специјалисти за помоћ у катастрофама, новинари, итд. — како да доведе више људи из региона и омогући им да разговарају једни са другима. Једном месечно амбасадор Гнедигер састаје се са посматрачком мисијом ЕУ и представницима Тбилисија и Цинвалија на разговорима у оквиру механизма за спречавање и решавање инцидената на административној граничној линији у Грузији.

Председништво ОЕБС-а пратило је и подржавало посредничке напоре копредседавајућег минске групе у конфликту у Нагорно Карабаху. Амбасадор Анджеј Каспрзик (*Andrzej Kasprzyk*) ангажован је као лични опуномоћеник председавајућег ОЕБС-а у таквом међународном формату за медијацију и мониторинг на линији која је успостављена примирјем.

Трећи тежишни задатак је модернизација Бечког документа 2011 и размена инспекција за контролу конвенционалног наоружања. Бечки документ 2011 о мерама изградње поверења и безбедности је најпотпунији важећи и обавезујући политички договор за регулисање војних аспеката поверења и безбедности у целокупном простору ОЕБС-а. Документи ОЕБС-а су од касних осамдесетих година у различитим етапама допуњавани и актуелизовани. Средишњи део документа чине одлуке о размени информација између држава учесница о њиховим оружаним снагама: главни системи оружја, одбрамбено планирање, укључујући планирање буџета, као и мере за смањење ризика кроз консултационе и друге механизме сарадње. Државе учеснице према Бечком документу 2011 имају обавезу да једном годишње достављају информације о важним аспектима својих оружаних снага: о структури, стационирању, људству и главним системима наоружања. Државе учеснице, према политичком договору у Бечком документу, имају могућност да те информације преко инспекција и провере. Одређене војне активности држава учесница, сходно Бечком документу, морају се унапред најавити и омогућити осталим државама учесницама да те активности и посматрају. Логика тог механизма је јасна: кроз повећану транспарентност и побољшану проверљивост информација међусобно поверење расте.

Током председавања, Швајцарска се залагала за прилагођавање Бечког документа промењеној стварности, за његову модернизацију и актуелизацију, при чему се посебно морају узети у обзир савремене војне способности и нове технологије. Истовремено је радила и на остваривању институционалних циљева и залагала се за консолидацију и јачање улога ОЕБС-а као централне платформе за дискусију и даљи развој идеја које се односе на контролу конвенционалног наоружања. Тесно је сарађивала са Форумом за безбедносну сарадњу (*Forum für Sicherheitskooperation – FSK*) ОЕБС-а и његовим председавајућим за 2014. годину: Малтом, Молдавијом и Мона-

ком (председавајући се ротирају по абecedном редоследу и триместралном фреквенцијом). Поред Сталног савата, Форум за безбедносну сарадњу је други орган по рангу у надлежностима за пуноважно одлучивање. Састанци Форума одржавају се једном седмично у Бечу у формату 57 држава учесница. Форум за безбедносну сарадњу, иако не сасвим ексклузивно, надлежан је за питања контроле наоружања и политичко-војне аспекте безбедности унутар ОЕБС-а. На годишњем сусрету, када се анализира шта и како је урађено у претходном периоду, као што су мере поверења и мере на јачању безбедности које државе учеснице планирају да примене, већ у марту 2014. године у Бечу видело се да су државе учеснице веома заинтересоване за даљу актуелизацију Бечког докумената. Том приликом била је веома видљива забринутост и атмосфера нерасположења због украјинске кризе која у себи крије опасност да се деценијама грађено поверење уништи. Такође, Швајцарска је улагала напоре да се ојачају управни органи у сектору безбедности. Тежиште је било на побољшању и доследном придржавању кодекса понашања ОЕБС-а у домену политичко-војних аспеката безбедности унутар и између држава. Због тога су и одржане две радионице: крајем марта у Београду и половином јуна 2014. године у Женеви. Циљ је био да се кодекс понашања у простору ОЕБС-а, али и шире, учини познатијим и нагласе предности стриктног придржавања принципа, норми и мера о демократској контроли оружаних безбедносних снага и подизање свести о важности законодавних инстанци, посебно улози парламента у провођењу „функције надзора”.

Побољшање животних услова грађана

Под другим циљем – побољшање услова живота грађана – швајцарско председништво се фокусирао на реализацију постојећих обавеза у области заштите људских права, које су државе учеснице прихватиле током протеклих 40 година. Председништво се трудило да једном структурираном разменом „извучених поука” и механизма мониторинга у људској димензији подржи државе учеснице у њиховим напорима да то у пракси и примене.

Најважније обавезе су: спречавање мучења; поштовање људских права и поштулата правне државе, посебно у случајевима борбе против тероризма; унапређивање демократских избора и поштовање права личности и права националних мањина. Заштита људских права такође је стајала у агенди председавања. Тој теми Швајцарска је посветила једну специјалну конференцију која је одржана средином јуна 2014. године. Швајцарска подржава институције ОЕБС-а и њене операције на терену, посебно оне чији се мандат односи на аспекте људских права.

Многе државе учеснице последњих година су на сопственој територији доживеле природне катастрофе у већим или мањим размерама, чија учесталост и штетни потенцијал стално расте. Безбедност појединачне државе чешће је угрожена природним катастрофама, а последице су озбиљније.

Кроз обуку ОЕБС помаже државама учесницама да се ефикасније супротставе природним катастрофама. Наравно, превенција је неопходна. Обучен и ефикасан ризикоменаџмент предузима потребне мере много пре самог ванредног догађаја. Швајцарска се трудила да јачањем трансфера знања оживи регионалну сарадњу, да вредна соп-

ствена искуства и „извучене поуке” међусобно повеже. Поводом другог припремног сусрета ОЕБС-овог Привредног форума и Форума заштите животне средине, који је септембра 2014. године одржан у Прагу, Швајцарска је позвала представнике држава учесница у теренску посету у кантон Валис (*Wallis*). На терену су демонстриране различите мере превенције и отпорност на примеру швајцарско-италијанске сарадње, показавши како конкретна прекогранична сарадња са суседима може добро функционисати.

Сузбијање транснационалних претњи, као што су криминалитет и тероризам, представљају следећи тежишни задатак швајцарског председавања ОЕБС-у. Крајем априла 2014. године Швајцарска је у месту Интерлакен (*Interlaken*) организовала важну конференцију на којој је дискутовано о сузбијању тероризма, посебно о његовом финансирању путем киднаповања и откупа од уцена, као и поштовању основних људских права у борби против тероризма. Други део конференције био је посвећен „страним плаћеницима”, односно припадницима терористичких група које учествују у оружаним конфликтима у страним земљама и о њиховом враћању у државе порекла.

Јачање способности деловања ОЕБС-а

Различите интерпретације улоге и ефикасности ОЕБС-а, његовог места у мултилатералном безбедносном управљању, у подели рада и сарадњи са другим међународним организацијама, посебно ОУН и Саветом Европе, представља највеће изазове за ову организацију, а тиме и за роторајуће председништво.

Године 2015. навршиће се 40 година од настанка ОЕБС-а у Хелсинкију. Крајем 2012. године на министарској конференцији у Даблину закључено је да три следеће председавајуће државе учеснице треба да интензивирају напоре у реформском процесу ОЕБС-а са освртом на 40-годишње постојање организације. Ту се ради о следећем: 2010. године у Астани, на последњем сусрету ОЕБС-а на врху, наглашена је визија једне заједничке и недељиве трансатлантске и евроазијске безбедносне заједнице, која треба да се конкретизује и спроведе у дело. Тај процес, тзв. Хелсинки + 40, треба да има план реформи, који у Астани 2010. године објективно није могао бити усвојен. Актуелна тројка: украјинско-швајцарско-српско председништво, на министарском састанку у Кијеву децембра 2013. године предложило је мапу пута за оживљавање и управљање тим врло значајним процесом. Поред других тема, као што су ОЕБС-ов капацитет за сузбијање транснационалних претњи, стратегијско управљање привредном и политичко-еколошком димензијом, било је речи и о интеракцији са партнерским земљама и међународним организацијама. Швајцарско председништво, Хелсинки + 40 види као срж својих напора у јачању способности деловања ОЕБС-а.

У тесној вези са процесом Хелсинки + 40 су и напори Швајцарске за јачање медијацијских капацитета ОЕБС-а. У фокусу се налазила изградња капацитета за спречавање оружаних конфликта и посредовање у доношењу (дуго)трајних решења. Швајцарска је и у реализацији тог тежишног задатка, ставила на располагање сопствене *Know how* и подржала организацију и провођење обуке за медијацију сарадника ОЕБС-а. Тежила је тешњим контактима и размени искустава између ОЕБС-а и јединице ОУН за подршку медијације (*UN Mediation Support Unit*).

Јачањем способности деловања ОЕБС-а, Швајцарска је желела да ојача и цивилно друштво и да га укључи у рад ОЕБС-а, с циљем да се њихов глас „боље и даље чује” и да се на њега скрене пажња у тематским дискусијама и операцијама на терену. Швајцарско председништво, институције ОЕБС-а и њен оперативни, теренски део током 2014. године, организовали су четири регионалне радионице: у Београду, Бечу, Тбилисију и Душанбеу са представницима НВО, науке и *Think Tanks*. На тим радионицама представници цивилног друштва земаља учесница формулисали су конкретне препоруке. Почетком децембра 2014. године на министарском сусрету у Базелу препоруке су званично презентоване председништву ОЕБС-а и актуелном председнику Швајцарске Дидиеру Буркхалтеру (*Didier Burkhalter*).

Швајцарска се залагала за већу инклузију омладине

Швајцарска се трудила да омладину више укључи у активности ОЕБС-а. У оквиру пројекта „*Youth of Security and Cooperation in Europe*” учествовале су младе жене и мушкарци из 57 земаља учесница у пројекту „Модел ОЕБС”. Током 2014. године они су израдили омладински акциони план. Прва рунда „преговарања”, у којој су „млади амбасадори” симулирали рад Министарског савета ОЕБС-а, одржана је средином јануара у Бечу, а друга у јулу у Београду. Омладински акциони план рада ОЕБС-а је, децембра 2014. године, презентован Министарском савету у Базелу и том приликом млади су изнели своје виђење и идеје.

План „младих амбасадора” – „Модел ОЕБС” треба да послужи као подстицај за израду омладинске стратегије ОЕБС-а, која ће у наредном кораку, под српским председавањем бити конципирана.

Изван сценарија: украјинска криза

Председавање ОЕБС-у 2014. године Швајцарска је започела једном посебно сложеном ситуацијом, као што је ескалација кризе у Украјини. Окидач кризе активан је неколико месеци раније – у новембру 2013. године, када је украјинска влада неочекивано најавила отказивање потписивања Споразума о придруживању ЕУ, планираног за сусрет ЕУ на врху у Виљнусу у децембру 2013. године. Такав потез украјинске владе био је повод за масовне протесте крајем године, који су у фебруару 2014. године ескалирали и водили Кијев у стање слично грађанском рату. Тадашњи председник Украјине Виктор Јанукович инкогнито је напустио земљу. Убрзо затим парламент га је сменио, а власт је преузела привремена прелазна влада коју је предводио председник Турчинов. Унутрашња политичка криза претворила се у међународну конфронтацију када је 16. марта на Криму одржан референдум у којем се полуострво изјаснило за припајање Русији и неколико дана касније, када је руски председник Владимир Путин најавио да би се Крим „могао” интегрисати у Руску Федерацију. Оба догађаја, како референдум, тако и интегрисање Крима у Руску Федерацију, председништво ОЕБС-а је, сходно

међународноправним и уставноправним нормама, означило незаконитим и повредом фундаменталних принципа ОЕБС-а.

Криза у и око Украјине није се налазила у сценарију швајцарског председавања ОЕБС-ом 2014. године. Председништву је од самог почетка било јасно: криза ће представљати огроман изазов, али истовремено и шансу, јер ОЕБС је јединствена организација у којој све државе учеснице седе за једним столом. Оне се гледају очима „у истој равни“, располажу потребним експертизама, „кутијом са алатима“, односно важним алаткама којима могу ублажавати ситуацију. Као неутрална држава, Швајцарска је од почетка преузела улогу искреног посредника. Ту улогу могла је непристрасно играти, управо због тога што унутар тог дела Европе нема сопствених интересних позиција. Од почетка кризе швајцарско председништво ОЕБС-а нудило је Украјини подршку и активно радило на свим нивоима и са различитим актерима на деескалацији и одрживом решењу кризе.

Председник швајцарске конфедерације Дидиер Бургхалтер, као вршилац дужности председника ОЕБС-а, 24. 2. 2014. године именовао је амбасадора Тима Гулдимана (*Tim Guldیمان*) за личног изасланика за Украјину и поверио му задатак да у његово име координира мере ОЕБС-а. Са постављањем личног изасланика, председавајућем су се „продужиле руке“ и увећао делотворни потенцијал конструктивног утицаја на кризу. Амбасадор Гулдиман је поседовао дугогодишње дипломатско искуство и из личног искуства веома добро је познавао начин функционисања ОЕБС-а. У неколико недеља он је више пута путовао у Украјину, како би на лицу места стекао реалну слику стања на терену, коју је у директној размени мишљења са владом, представницима локалних власти, парламента и цивилног друштва употпунио. Амбасадор Гулдиман био је у сталним контактима са релевантним међународним партнерима као што су ОУН, ЕУ и Савет Европе.

Врло значајна етапа у напорима швајцарског председништва да изгради мостове поверења у украјинској кризи резултирала је консензус-одлуком Сталног савета ОЕБС-а од 21. 3. 2014. године, да се у Украјину пошаље специјална посматрачка мисија. Циљ мисије био је да допринесе редукцији напетости и успостављању мира, стабилности и безбедности у Украјини. Задаци мисије били су: прикупљање информација и подношење извештаја о безбедносној ситуацији са лица места, као и документованих извештаја о појавама насиља и о кршењу људских права, посебно права мањина. Поред тога, Посматрачка мисија требало је да подстиче дијалог на локалном, регионалном, као и на националном нивоу. У првој фази у Украјини је било ангажовано укупно 100 посматрача. Мандатом мисије предвиђено је ангажовање максимално 500 посматрача. У тој фази посматрачи су почели активности у 9 региона: Херсон, Одеса, Лавов, Инаво-Франкивск, Харков, Доњецк, Дњепропетровск, Чернивци и Луганск, као и у Кијеву где се налазио главни штаб мисије. Посматрачка мисија именована је на 6 месеци с тим да јој се мандат може продужити и на наредних 6 месеци. Посматрачка мисија у Украјини користи инструменте који доносе „вишак вредности“ организацији: неопредељивање за једну од страна, подношење објективних извештаја са тежиштем на људским и мањинским правима. Посматрачи су „очи и уши“ међународне заједнице на терену, како је то рекао госсодин Бургхалтер, председавајући ОЕБС-у, 14. 4. 2014. године на путу за Кијев и Одесу. Шта они виде и чују то ће и бити у извештајима и прослеђено државама

учесницама. Новина је да ће се извештај ОЕБС-а наћи на веб страницама и бити доступан јавности. То служи објективизацији и проверљивости информација о догађајима на терену, пошто се у кризним ситуацијама, често намерно или ненамерно, погрешним или нејасним информацијама, конфликт додатно подгрева.

Министри иностраних послова Украјине, САД, Руске Федерације и Висока представница ЕУ за спољну и безбедносну политику Кетрин Ештон, сагласили су се 17. 4. 2014. године у Женеви о хитним мерама за деескалацију конфликта. У Женевској изјави учесници су охрабрили Посматрачку мисију ОЕБС-а да пружи подршку украјинским централним властима у разоружавању група које државним властима оспоравају монопол силе, незаконито поседују оружје и употребљавају га, као и напуштање нелегално заузетих зграда, улица, тргова и украјинских села и градова.

Председавајући ОЕБС-а господин Буркхалтер поздравио је политички договор за превазилажење кризе и нагласио да ће се Посматрачка мисија ОЕБС-а ангажовати и енергично подржати украјинске власти у имплементацији усвојених мера.

Наредни пројекат ОЕБС-а за унапређивање националног дијалога стартао је 20. марта 2014. године са циљем да се унапреди дијалог између различитих делова украјинског друштва и на тај начин дâ допринос одрживом прелазном процесу. У реализацији тог пројекта посебно је требало (по)радити на политичким, хуманитарним и мањинским питањима. Извештај са препорукама објављен је почетком маја.

Две независне институције ОЕБС-а: Биро за демократске институције и људска права (*Büro für demokratische Institutionen und Menschenrechte – ODIHR*) и Канцеларија високог комесара за националне мањине (*Büro der Hochkommissarin für nationale Minderheiten*) организовали су мисију за питања људских права у Украјини. Наредних недеља, 19 експерата Бироа за демократске институције и људска права посетили је више региона у Украјини, прикупило информације за процену стања људских права, сачинило извештај о резултатима мисије и изнело препоруке. Извештај је представљен почетком маја 2014. године.

Представница (опуномоћеница) ОЕБС-а за слободу медија Дуња Мијатовић је од избијања кризе посетила Украјину неколико пута, а у првој половини године два пута (4 – 7. 3. и 14 – 16. 4. 2014. године) и више пута указивала на тешку ситуацију у медијима и ограничавање медијских слобода.

На позив украјинске владе, експерти бироа за демократске институције (про)пратили су председничке изборе 25. 5. 2014. године. Посматрачка мисија формирала је штаб у Кијеву 20. марта, а састојала се од 100 посматрача на дужи период и 900 на краће време, који су ангажовани широм земље.

У светлу Бечког документа

У политичким кризама, у које спада и украјинска, нема битних разлика – готово увек постоји велики недостатак поверења и транспарентности између сукобљених страна. Ти недостаци могу водити таквим динамикама које се једва могу контролисати. ОЕБС се за то добро припремио и улаже велике напоре да сопственим инструментима транспарентности успостави и даље гради поверење.

Први пут у историји Бечког документа десило се да се једна држава учесница позове на главу III, члан 18 документа (глава се односи на одржавање посете ради отклањања забринутости везаних за војне активности).

Украјина је позвала у посету све друге државе учеснице да на добровољној основи пошаљу војне експерте, уз напомену да се она обави на њеној целокупној територији, с циљем да се неуобичајене војне активности одмах прекину! Присутна је била бојазан украјинске владе да би у њеним источним регионима страни актери, конкретно руски састави, могли имати војног утицаја. На позив се одазвало нешто више од половине држава учесница ОЕБС-а, са преко 50 официра, укључујући и два представника Швајцарске.

Иако је Украјина у принципу била одговорна за безбедност гостију, на терену се крио знатан ризик. Група војних експерата – посетилаца била је више пута спречавана од тзв. „самоорганизованих одбрамбених снага“ у покушајима да се пробију на Крим. Упркос јасним и видљивим ознакама ОЕБС-а, припадници неидентификованих оружаних снага (без јасних и јединствених ознака) претили су експертима употребом ватреног оружја. Посета је била захтевна и са политичке стране: требало је наћи адекватно мерило с обзиром на могућности политичког расуђивања посматрача и вештине у вођењу комуникације, како би на основу одредби Бечког документа – „према његовом слову и духу“ – мисија могла постићи свој циљ, а не да буде „искоришћена“ као политичко средство.

Након посете војних експерата („средство првог часа“), позивањем Украјине на главу IX Бечког документа 2011, до избора у мају требало је на њеној државној територији обавити низ важних инспекција. Прецизним редоследом и по могућности без прекида, међународно присуство требало је да буде гарант током прелазног периода – све до избора нове владе.

До сада су се више пута различите државе учеснице позивале на главу III, члан 16 Бечког документа 2011. Механизам за смањење ризика омогућава низ комуникационих механизма и механизма размене информација које се односе на неуобичајене војне активности. У том смислу швајцарско председништво је три пута сазивало заједничку седницу Форума за безбедносну кооперацију и Сталног савета ОЕБС-а. Сусрет је протекао у напетом атмосфери, уз бројне захтеве држава учесница да се размотре активности Руске Федерације на украјинској граници.

Значај украјинске кризе за ОЕБС

Криза у Украјини и око ње потврдила је велики значај ОЕБС-а као широко распрострањене безбедносне организације и нагласила њену нову вредност. Од њеног настанка 1975. године до данас ОЕБС је била и остала централна платформа за политички дијалог, уз растући број држава које покривају огроман географски, културни и политички спектар. Управо имајући у виду индикаторе удаљавања Истока и Запада, ОЕБС се потврђује као платформа за дијалог и као организација која је присутна на терену у чији значај расте.

Карактеристике ОЕБС-а

- Основан 1975. године као Конференција за безбедност и сарадњу у Европи (КЕБС), од 1994. године Организација за безбедност и сарадњу у Европи (ОЕБС).
- Регионална безбедносна организација, према глави VIII Повеље ОУН (регионална договарања и организовања).
- Седиште: Беч, Аустрија.
- Има 57 држава учесница² (пored свих европских држава, САД и Канаде, све државе наследнице бившег СССР-а, а од 2013. године и Монголија).
- 6 медитеранских партнерских држава (Алжир, Египат, Израел, Јордан, Мароко и Тунис).
- 4 азијске партнерске државе (Авганистан, Јапан, Тајланд и Јужна Кореја) и Аустралија.
- председавање: од 1. 1. 2014. године Швајцарска, а од 1. 1. 2015. године Србија.
- Генерални секретар: Ламберто Занијер (*Lamberto Zannier*) (Италија).
- Три независне институције: 1. Биро за демократске институције и људска права, у Варшави; 2. Представник за слободу медија, у Бечу и 3. Високи комесар за националне мањине, у Ден Хагу.
- Тренутно има 16 операција на терену у Источној и Југоисточној Европи, Јужном Кавказу и Централној Азији.
- Годишњи буџет: 145 милиона евра (од тога око 70% за активности на терену).
- Свеобухватни безбедносни концепт у три димензије: политичко-војна димензија; привредна димензија и димензија животне средине и људска димензија (људска права, правна држава и демократија).
- Принцип одлучивања: консензус.

² Албанија, Андора, Аустрија, Азербејџан, Белорусија, Белгија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Ватикан, Велика Британија, Грчка, Грузија, Данска, Естонија, Ирска, Исланд, Италија, Јерменија, Канада, Казахстан, Кипар, Киргизија, Летонија, Лихтенштајн, Литванија, Луксембург, Бивша Југословенска Република Македонија, Мађарска, Малта, Молдавија, Монако, Монголија, СР Немачка, Норвешка, Пољска, Португал, Румунија, Руска Федерација, Сан Марино, Сједињене Америчке Државе, Словачка, Словенија, Србија, Таџикистан, Турска, Туркменистан, Украјина, Узбекистан, Финска, Француска, Хрватска, Холандија, Црна Гора, Чешка Република, Швајцарска, Шведска и Шпанија.

ПРАВНИ АСПЕКТИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ФУНКЦИОНИСАЊА ЕВРОПСКЕ СВЕМИРСKE АГЕНЦИЈЕ

Младен Р. Тишма*

Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, Војно дело

У чланку се разматрају правни аспекти устројства Европске свемирске агенције и њеног функционисања из угла сопственог аутономног права и међународног јавног права. Представљени су и анализирани основни правни акти на којима се заснива рад Европске свемирске агенције, превасходно на Конвенцији о оснивању Европске свемирске агенције од 30. маја 1975. године, као основном извору аутономног права те регионалне специјализоване међународне организације. Следи приказ компетенција Агенције и устројство њених органа. Као посебно значајном питању, пажња је посвећена и финансирању ЕСА. У посебном поглављу размотрен је и положај Агенције са становишта релевантних међународних уговора који конституишу космичко право као грану позитивног међународног јавног права, како у погледу установљења саме организације, тако и у погледу обављања делатности у космосу.

Кључне речи: *Европска свемирска агенција, астронаутика, космичко право, људске активности у свемиру, свемирски програм, међународно јавно право, васиона, међународне организације*

Увод

Епохални догађај у историји цивилизације, који се збио 4. октобра 1957. године, значио је остварење снова многих „лудака“ који су кроз миленијуме маштали да се човек отисне пут небеских висина у сусрет Богу. Истовремено, Спутњиков лет означио је велики напредак дотадашње науке и технике, али и показао њихов убрзани развој кроз деценије које су уследиле. Тај општељудски напредак пропраћен је на свим пољима човековог деловања – од филозофије и књижевног стваралаштва до ратне вештине и правних наука. Можда су управо последње две, с правом или не, заузеле примарно место у трци Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза за примат на Земљи и у васиони.

И друге земље крећу у трку, у покушају да сустигну две водеће државе у истраживању космичког простора, па се тако и у неким европским земљама јављају идеје, па

* Спољни сарадник часописа *Војно дело* и самостални истраживач.

и конкретни предлози ради удруживања снага и средстава ради постизања истог циља – уласка у елитни клуб истраживања васионе. Коначно, поједине државе западне Европе одлучују се, у првој половини шездесетих година прошлог века, да образују две регионалне специјализоване организације у области истраживања свемира – Европску организацију за развој и конструисање лансера космоплана (*European Organisation for Development and Construction of Space Vehicle Launchers*), а затим и Европску организацију за свемирска истраживања (*European Space Research Organisation / Conseil Européen de Recherche Spatiale*) Ипак, међународни споразуми којима су конституисане те две организације, према ставу теорије, немају *ratio legis* у стварању нових правних прописа о понашању у васиони, те стога немају ни правну природу легислативних уговора. [1] Поред тога, у домаћој литератури може се наћи став да су те организације пружале много боље услове у погледу доступности и примене технолошких проналазака, информација и патената, него што је то случај са нпр. ИНТЕР-CAT-ом. [1] Ипак, бројни проблеми у функционисању довешће до спајања тих организација и настанка Европске свемирске агенције (*European Space Agency – ESA*).

Ступањем на снагу Конвенције о свом оснивању, 1980. године Европска свемирска агенција преузела је, као правни следбеник, права и обавезе Европске организације за свемирска истраживања и Европске организације за развој и конструисање лансера космоплана, што је и предвиђено чланом XIX тог акта. [2]

Сведоци смо да Европска свемирска агенција данас преузима вођство у истраживању космоса. Једна алуминијумска кутија димензија 2,8 са 2,1 са 2 метра, опремљена са два соларна панела размахом 32 метра, укупне масе три тоне, под именом „Розета“ (*Rosetta*) после десетогодишњег¹ путовања у сусрет комети 65П/Чурјумов-Герасименко² направила је још један историјски „корак од седам миља“ у човековом откривању тајни васионе, када се 12. новембра 2014. године њен модул, назван „Филе“ (*Philae*), масе свега стотину килограма и величине једне веш-машине, по први пут у историји космонаутичких истраживања, спустио на површину комете. [3]

Конвенција о оснивању Европске свемирске агенције

Конвенцију о оснивању Европске свемирске агенције потписале су, 30. маја 1975. године у Паризу, Савезна Република Немачка (Западна Немачка), Француска, Велика Британија, Белгија, Холандија, Шпанија, Шведска, Данска, Италија и Швајцарска, док је Ирска то учинила 31. децембра исте године. Затим је уследио поступак ратификације у земљама уговорницама, тако да је Конвенција ступила на снагу 30. октобра 1980. године, када је Француска предала ратификационе исправе као десета држава која је потврдила Конвенцију. Након ступања на снагу, Влада Француске Републике извршила је члан XXVI Конвенције, у складу са одредбама

¹ „Розета“ је лансирана 2. марта 2004. године ракетом „аријана 5“ (*Ariane 5*). Иначе, првобитно је било планирано да буде лансирана годину дана раније, односно 2003. године ради истраживања комете 46П/Виртанен, али је због отказа ракете-носача мисија одложена и касније редефинисана. [3]

² Названа по совјетским астрономима Климју Чурјумову и Светлани Герасименко који су је открили 1969. године.

члана 102. Повеље Уједињених нација,³ регистровавши Конвенцију код Секретаријата Уједињених нација. Аустрија и Норвешка приступиле су Конвенцији 30. децембра 1986. године, Финска је то учинила 1. јануара 1995. године, а Грчка и Луксембург током 2005. године. Од бивших комунистичких држава, Конвенцију је прва ратификовала Чешка Република, која је ратификационе инструменте предала 2008. године, док су Румунија и Пољска то учиниле 2011, односно 2012. године. [4]

У међувремену, Конвенција је доживела и неколико корекција које су се већином тичале одредаба садржаних у анексима. Измене и допуне усвајане су 20. октобра 1995. године, 15. новембра 2001. године, 22. јуна 2005. године и 10. јуна 2009. године, а прецишћен текст Конвенције утврђен је према стању права на дан 1. јануара 2010. године.

Конвенција се састоји од преамбуле и нормативног дела који сачињава двадесет шест релативно дугих чланова, чему треба придодати и пет анекса који, према члану XX став 1. Конвенције, чине њен саставни део.

Други нормативни акти Агенције

Поред Конвенције као конститутивног акта на основу којег функционише та европска организација, постоји и низ других општих правних аката који разрађују ипак штуре и начелне одредбе Конвенције и ближе уређују њен рад и правне односе у оквиру Агенције.

Свакако најважнији акт после Конвенције представља пословник којим се уређује рад Савета као једног од два основна органа Агенције. Пословник о раду Савета Европске свемирске агенције донесен је на седмом заседању Савета, одржаном 10. и 11. маја 1976. године, а измењен је и допуњен на 29. заседању које је одржано крајем фебруара 1979. године. Правнотехнички посматрано, Пословник представља врло кратак нормативни текст од свега двадесет и пет параграфа (тзв. правила – *rules*), а његов прилог, односно анекс, представља и Резолуција број 8, којом је уређена употреба језика у раду Агенције. [5]

Поред Анекса II Конвенције, за финансијске аспекте пословања Европске свемирске агенције важан извор су и Финансијски прописи ЕСА (*ESA Financial Regulations*).⁴ Важећи Финансијски прописи ЕСА усвојени су 19. новембра 2012. године, а ступили су на правну снагу 1. јануара наредне године, стављајући ван снаге Финансијске прописе од 25. јануара 2010. године и Ценовне прописе од 12. јануара 2011. године. Финансијски прописи представљају правни основ финансијског оквира Агенције, укључујући и финансијску контролу, рачуноводство, унутрашњу и спољну ревизију, управљање трошковима и благајном. Поред тога, кроз педесет три члана,

³ Поменутом одредбом највишег правног акта светске организације одређено је да сваки међународни уговор који закључи нека од чланица ОУН мора бити неодложно регистрован у Секретаријату ОУН који затим уговор мора прописно и да објави. У противном, ставом 2. истог члана прописано је да ниједна уговорна страна не може да се позива на одредбе таквог, нерегистрованог уговора, односно споразума. Видети: Закон о Повељи Уједињених нација („Службени лист ДФЈ”, број 69/1945, „Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, број 2/1965 и „Службени лист СФРЈ – Додатак: Међународни уговори и други споразуми”, број 12/1966)

⁴ Иако би ближи (буквалан) превод био Финансијске уредбе, с обзиром на то да је правни појам *уредбе* везан за легислативна овлашћења претежног носиоца извршне власти једне државе, а да ЕСА представља специјализовану међународну организацију суверених држава, одлучили смо се за генерични појам *прописи*.

сврстаних у дванаест поглавља, регулисано је и вишегодишње планирање, употреба постројења и средстава Агенције, извештаји и др. У три анекса, уз основни акт, дате су дефиниције појмова, састав и делокруг Ревизорске комисије, те списак финансијских докумената који се подносе Савету и њему потчињеним телима. [6]

Област набавки Агенције ближе је уређена Прописима ЕСА о набавкама и пратећим упутствима за њихово спровођење. Поменути акт усвојен је 8. јуна 2011. године, а ступио је на снагу 18. јула исте године, чиме су свеобухватно реформисане аутономне норме Агенције из ове области, односно престао да важи акт од 17. децембра 2008. године. Ради се о прилично детаљном правном акту, о чему говори и чињеница да је нормативна материја изложена на читавих 305 страна А4 формата. [7]

С обзиром на област деловања, важан нормативни оквир постављају и Безбедносни прописи који су у важећој верзији на снази од почетка 2012. године. Акт утврђује устројство органа безбедности и уређује физичку безбедност, управљање поверљивим подацима, личну безбедност, поверљиве информације у системима комуникације и обавештавања, затим индустријску безбедност, континуитет пословања и опоравка од ванредних ситуација, размену поверљивих информација са трећим државама, односно међународним организацијама. Коначно, истим актом уређена су и питања у случају нарушавања безбедности и повреде тајности поверљивих података. Саставни део чини шест анекса. [8]

Додатна арбитражна правила, донесена средином децембра 1984. године, представљају, уз члан XVII Конвенције, допунски извор арбитражног поступка и разраду поменуте норме оснивачког акта Агенције. По одредбама ових аката поступа се у арбитражним процедурама између држава чланица међусобно или држава чланица и Агенције у случају када спорове није могуће решити кроз органе ЕСА, пре свих Савета Агенције. [9]

Функцију општих услова пословања има акт под називом Генералне клаузуле и услови за уговоре са ЕСА (*General Clauses and Conditions for ESA Contracts*), којим се уређују уговорни и са њима повезани односи облигационоправног карактера, укључујући и област интелектуалне својине. Ступањем на снагу тренутно важећег акта престао је да важи онај из 2010. године. [10]

Део нормативног устројства Европске свемирске агенције чине и Правила о информацијама, подацима и интелектуалној својини којима се уређује приступ информацијама и подацима до којих у вршењу својих послова, пре свега, научних истраживања долази Агенција, те њихова заштита на пољу права интелектуалне својине. [11]

Поред наведених, регулативу ове организације чини и низ других аката, попут прописа којима се уређује положај службеника, разних пословника о раду и др.

Делокруг рада Агенције

Област деловања Европске свемирске агенције може се, у највећем делу, сагледати кроз анализу одредаба Конвенције, којима је утврђена сврха њеног оснивања, те оним нормама истог акта којима су уређене активности и програми ове организације. Другим речима, треба приказати основна решења чланова II и V Конвенције.

Смисао, односно сврха образовања Европске свемирске агенције, као јединствене организације за космичка истраживања западноевропских земаља, одређена сагласношћу воља држава чланица кроз Конвенцију, састоји се у остваривању и промовисању, како се наглашава, искључиво мирољубиве сарадње европских држава у истраживањима космичког простора, астронаутичкој техници и технологији и њиховој примени у свемиру, са посебним нагласком на примену у научне сврхе и за оперативну примену. Овако постављена сврха организације остварује се кроз осмишљавање и спровођење дугорочне европске космичке политике, препрекама државама чланицама у погледу постављања циљева у свемиру и концентрисања политика земаља, имајући у виду друге међународне и националне организације, затим кроз постављање и остваривање космичких активности и програма, те усаглашавање заједничког и националних планова у јединствен програм, посебно када су у питању вештачки сателити и, с тим у вези, развој једне кохерентне индустријске политике, како на националном, тако и на заједничком нивоу. [2]

Конвенција путем свог члана V, као најзначајнији елемент тако постављене намене Европске свемирске агенције, разрађује активности и програме, а на ову одредбу надовезује се и анекс III.

Органи управљања Европске свемирске агенције

Конвенција о оснивању Европске свемирске агенције у члану X постулира постојање два органа Агенције – Савета и директора, коме у раду помаже и особље (тзв. штаб).

Савет Европске свемирске агенције, према члану XI став 1. Конвенције, састоји се од представника држава чланица, а састав је ближе одређен Пословником Савета ЕСА који у параграфу 1. предвиђа да се Савет састаје у два „нивоа” – делегатски и министарски (параграф 1. став 1. Пословника). Када је у питању делегатски састав Савета, начелно правило (што би значило да се може и одступити од њега) јесте да држава чланица не може имати више од два делегата у Савету (став 2. истог параграфа Пословника). [5] Радом Савета руководи председавајући који се, заједно са потпредседавајућим,⁵ бира на две године, а реизбор је ограничен на још годину дана. Улога председавајућег није само протоколарног карактера с обзиром на то да је, поред уобичајених послова за такву функцију какви су припрема и вођење седница Савета, припремање одлука и сличне активности, задужен и за одржавање везе са државама чланицама и саветовање генералног директора у периодима између седница Савета. Поред потпредседавајућег, у послу председавајућем Савета, посебно када је реч о припремама састанака, помаже и биро чији састав одређује Савет ЕСА. Међутим, када се Савет ЕСА састаје на министарском нивоу, такав састанак, према члану XI став 4. Конвенције, води председавајући који се бира за ту прилику. Нови председавајући, који поред овлашћења у погледу седнице на којој председава, има и надлежност заказивања следећег састанка Савета. Свака држава чланица у Савету има један глас (члан XI став 6. тачка а. Конвенције) с

⁵ Пословник о раду Савета ЕСА у параграфу 5. став 1. предвиђа два потпредседавајућа. [5]

тим да се право гласа ускрађује у случају да одређена држава не учествује у програму који је предмет расправе и одлучивања, односно ако није испунила своје финансијске обавезе. У надлежност Савета, *inter alia*, спадају следећа питања: одлучивање о активностима и програмима ЕСА, утврђивање петогодишњег плана рада Агенције, средстава потребних за његово спровођење, као и надзор и анализа остваривања плана, затим дефинисање политике Агенције, усвајање и упућивање препорука државама чланицама, одређивање приоритета и праваца развоја, усвајање годишњег плана рада организације, усвајање годишњег буџета Агенције и програмских буџета, те надзор над њиховим трошењем, усвајање прописа и општих аката, одлучивање о аранжманима у вези са гашењем чланства неке државе чланице, као и друга питања одређена или предвиђена Конвенцијом. [2]

Други кључни орган који руководи Европском свемирском агенцијом јесте генерални директор, кога двотрећинском већином, именује и разрешава Савет ЕСА (члан XII став 1. тачка а. Конвенције). Конвенција изреком генералног директора дефинише као главног извршног функционера и правног („статутарног“) заступника Агенције. У вршењу дужности, генералном директору помаже и потребан број научног, техничког и административног особља, које он сматра потребним с тим да се њихово бројно стање мора кретати у оквирима које је прописао Савет. Ипак, када је реч о вишим службеничким положајима, послове именовања и разрешења врши непосредно Савет Агенције. Конвенција у ставу 4. истог члана прописује да генерални директор и његово особље морају поштовати међународни карактер положаја, другим речима, не смеју тражити нити примати никакве инструкције од држава чланица или страних власти. [2]

Финансијска аутономија Агенције

Финансирање Европске свемирске агенције представља дужност држава учесница, у смислу члана I став 3. Конвенције, а регулисано је одредбама члана XIII које су ближе разрађене у Анексу II Конвенције. Свака држава чланица дужна је да финансијски допринесе покривању трошкова активности и програма одређених чланом V став 1. тачка а., односно раније поменутих основних активности као што су образовање, документовање, израда студија, затим разрада и извршавање научних програма, прикупљања и дистрибуирања информација, хармонизација националних и других програма, те одржавање редовних контаката са корисницима космичке технике. Поред тога, све државе чланице Агенције дужне су да сразмерно учествују у укупним трошковима организације, а у складу са одређеним уделом у трошковима. Ове уделе свих земаља учесница утврђује Савет двотрећинском већином свих држава сваке три године или, пак, у свако доба под условом да се о томе постигне консензус свих уговорница.

Удео се одређује према просечном националном дохотку сваке земље за последње три године за које постоје одговарајући статистички подаци. При том, примењена статистика мора бити једнообразна, што је ближе уређено Финансијским прописима Агенције. Конвенција поставља извесна ограничења у том погледу, па тако ниједна држава уговорница не може бити обавезана да плати допринос који

премашује двадесет пет процената укупног износа доприноса за покривање трошкова (члан XIII став 1. тачка а. Конвенције). Даље, савет може двотрећинском већином свих земаља појединој држави чланици смањити удео, при чему таква одлука мора бити временски ограничена и резултат узимања у обзир ванредних околности у којима се налази одређена земља. Конвенција *exempli causa* наводи случај када је годишњи доходак *per capita* неке чланице мањи од износа удела који је одредио Савет.

Поред тог обавезног учешћа у финансирању расхода, свака држава чланица финансира и опционе програме у смислу члана V став 1. тачка б. Конвенције, осим ако није дала формалну изјаву да није заинтересована за учешће у конкретном програму, те стога није учествовала ни у настанку трошкова. Одређивање удела врши се по истим критеријумима и идентичном поступку као и у случају обавезног финансирања, с тим да износ доприноса сваке државе мора бити најмање двадесет пет процената од њеног удела у финансирању обавезних послова, при чему државе које учествују у дотичном програму могу одлучити и другачије приликом његовог усвајања, односно током спровођења тог програма.

Државе које нису биле уговорнице Конвенције о оснивању Европске организације за свемирска истраживања, односно Конвенције о оснивању за развој и конструисање лансера космоплана, а приступе Конвенцији, односно постану чланице ЕСА, дужне су, према ставу 5. истог члана, да изврше посебно плаћање одређено у вези са тренутном вредношћу средстава ЕСА, при чему износ одређује Савет двотрећинском већином земаља учесница, а та средства могу се, осим ако Савет истом већином не одлучи другачије, употребити за смањење удела постојећих чланица.

Конвенција, помало неуобичајено за међународноправне акте, утврђује и могућност пријема поклона и легата Агенцији. Пријем врши генерални директор, у складу са смерницама Савета, под условом да поклон или легат није условљен било каквим условом несагласним са сврхом Агенције (члан XIII став 6. Конвенције). [2]

Приступање Конвенцији и чланство у ЕСА

Конвенција о оснивању Европске свемирске агенције отворена је за приступање трећим државама, а тиме и за њихово чланство у овој организацији. Питање приступања треће државе уређено је у члану XXII Конвенције, којим је прописано да јој, после њеног ступања на снагу, може приступити било која држава, након одлуке Савета Агенције која је донесена једногласношћу свих постојећих држава чланица (став 1. истог члана). Свака земља која жели да приступи Конвенцији о томе нотификује (обавештава) генералног директора Агенције, који затим обавештава државе чланице о поднетом захтеву најмање три месеца пре него што се он достави Савету на разматрање и одлучивање. Успешан поступак приступања нове државе формално се завршава предајом ратификационих исправа Влади Француске Републике, која је у смислу члана XX став 2, а у вези са чланом XXII став 3. депозитар Конвенције. [2] Поред тога, треба имати у виду да је за позитиван исход тог процеса потребно и испуњавање раније приказаних финансијских обавеза, односно једнократног новчаног давања приликом приступања.

Поред поступка пријема нових чланица, Конвенцијом је уређен и престанак чланства у Европској свемирској агенцији. Чланство у ЕСА може држави чланици престати на два начина. Прво, ако држава чланица не испуњава обавезе које проистичу из Конвенције Савет може, двотрећинском већином свих земаља, одлучити о престанку њеног чланства у организацији (члан XVIII Конвенције). Други случај представља добровољни излазак дотадашње државе чланице из Конвенције, а тиме и организације, с тим да у том случају правно дејство отказа Конвенције почиње протеком фискалне године која следи години у којој је нотификација о отказу дата. Члан XXIV који уређује ову материју прилично велику пажњу посвећује расправљању финансијских и имовинскоправних питања престанка чланства, дакако са тежиштем на заштити интереса ЕСА. [2]

Европска свемирска агенција у светлу међународног јавног права

Све човекове активности изван наше матичне планете регулисане су малим али ипак значајним корпусом прописа међународног јавног права који, узети заједно, чине међународно космичко право.

Положај Европске свемирске агенције као специјализоване, регионалне међународне организације је у том погледу посебан. Са једне стране, основни акт на којем се заснива њен правни субјективитет и капацитет је и сам мултилатерални уговор, док са друге, ЕСА потпада под општи режим међународног јавног права, укључујући и међународно космичко право.

Основни међународни уговор који регулише правни режим космичког простора – Уговор о начелима која уређују делатности држава на истраживању и искоришћавању свемира,⁶ укључујући Месец и друга небеска тела у две, кључне одредбе уређује и права и дужности међународних организација које обављају активности у свемиру. Члан VI Уговора о космосу предвиђа да одговорност за активности међународне организације у васионском простору, што укључује и Месец, те друга небеска тела, и придржавање тог уговора, сноси и сама дотична организација и државе које у њој учествују, а чланице су Уговора о космосу. Поред тога, чланом XIII истог уговора проширено је његово дејство и на све активности у свемиру, било да их државе уговорнице спроводе самостално или путем заједничке међународне, тј. међувладине организације. Поред тога, „практична питања” у вези са таквим активностима, према ставу 2. истог члана, треба решавати било са самом организацијом, било са партиципирајућим државама које су чланице Уговора.⁷ [12]

Нешто речитији у погледу опште сврхе међународних организација каква је ЕСА јесте Споразум о делатностима које државе изводе на Месецу и на другим небеским телима, који у члану 4. став 2, препоручује што ширу и дубљу међународну сарадњу држава у активностима у космосу путем међународних међувладиних ор-

⁶ С обзиром на то да се у литератури најчешће цитира као Уговор о космосу, и ми ћемо даље поштовати такву праксу.

⁷ Наша земља потписала је Уговор о космосу, али га није ратификовала.

ганизација. Члан 11. став 3. Споразума и међународним организацијама ускраћује могућност стицања својине над небеским телима.⁸ Чланом 16. проширена је његова примена и на међународне организације, а државе чланице Споразума које учествују у таквим организацијама обавезне су да предузму потребне кораке како би дотичне организације дале изјаве о поштовању Споразумом прописаног режима васионског простора. [12]

Споразум о спасавању астронаута, повратку астронаута и враћању предмета,⁹ такође, предвиђа примену и на међународне организације, под условом да оне прихвате права и обавезе које произлазе из њега, и да су већина њених чланица истовремено уговорнице овог споразума и Уговора о космосу. [13]

Поред поменутих споразума, у корпус најзначајнијих извора космичког права спада и Конвенција о регистровању објеката лансираних у космос¹⁰ која у члану VII, идентично Споразуму о спасавању, уређује питање свог важења у односу на међународне организације. [12]

У основи, исто важи и за Конвенцију о међународној обавези накнаде штете коју причине васионске летилице¹¹ (члан XXII). [12]

Према подацима Канцеларије Уједињених нација за космичке послове у Бечу, Европска свемирска агенција је, према стању међународних уговора на дан 1. јануар 2014. године, декларације о прихватању права и обавеза дала, у односу на Споразум о спасавању, Конвенцију о обавези накнаде штете и Конвенцију о регистровању. [13]

Закључак

Европска свемирска агенција основана је из практичних разлога. Имајући у виду величину људских, техничких и финансијских ресурса, потребних за предузимање било каквог подухвата у космичком простору, а желећи да одрже корак са пионирима свемирских истраживања, западноевропске земље дошле су на једини, за њих могући начин уласка у то елитно друштво – оснивање заједничке организације и удруживање напора и ресурса ради остваривања сопствених циљева.

Овим радом покушали смо да, у кратким цртама, представимо њено правно устројство и начин функционисања.

У међувремену, подаци пристигли са „Розете” и њеног модула умногоме су променили наша сазнања о кометама. [Више: 14]

⁸ Упор. Смирнов, М. С., *Проблем суверености у космосу*, Београд 1970. Библиотека Института за упоредно право, Збирка необјављених реферата под сигнатурним бројем 9845.

⁹ Овај споразум на снази је у односу на Републику Србију. Видети: Уредба о ратификацији Споразума о спасавању астронаута, повратку астронаута и враћању предмета избачених у ванатмосферски простор („Службени лист СФРЈ – Међународни уговори и други споразуми”, број 21/1971).

¹⁰ Ова конвенција на снази је у односу на Републику Србију. Видети: Уредба о ратификацији Конвенције о регистровању објеката лансираних у космос („Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, број 1/1979).

¹¹ И ова конвенција је на снази у односу на нашу земљу. Видети: Уредба о ратификацији Конвенције о међународној обавези накнаде штете причињене од стране васионских летилица („Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, број 9/1977).

Литература

1. Račić, O.: *Osnovna načela kosmičkog prava*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1972.
2. „Convention for the establishment of a European Space Agency”, in: *ESA Convention and Council Rules of Procedure*, 7th edition, ESA Communications / ESTEC, Noordwijk 2010
3. http://www.space.com/24292-rosetta-spacecraft.html?cmpid=514630_20140901_30158806 [посећено: 23. новембар 2014. године]
4. www.esa.int [посећено: 1. мај 2014. године]
5. „ESA Council Rules of Procedure”, in: *ESA Convention and Council Rules of Procedure*, 7th edition, ESA Communications / ESTEC, Noordwijk 2010
6. *ESA Financial Regulations*, Regulations of the European Space Agency ESA/REG/005, Paris 2013
7. *ESA Procurement Regulations*, Regulations of the European Space Agency ESA/REG/001, rev 3, Paris 2012
8. *Security Regulations*, Regulations of the European Space Agency ESA/REG/004, Paris 2012
9. *Additional Arbitration Rules*, Regulations of the European Space Agency ESA/REG/006, Paris 2014
10. *General Clauses and Conditions for ESA Contracts*, Regulations of the European Space Agency ESA/REG/002, rev. 1, Paris 2013
11. *Rules on Information, Data and Intellectual Property*, ESA/C/CLV/Rules 5 (Final)
12. Đorđević, S.; Kreća, M.; Etinski, R.; Čukalović, I.; Ristić, M.: *Građa međunarodnog javnog prava*, knjiga druga, Dnevnik, Novi Sad 1989.
13. *Status of International Agreements relating to activities in outer space as at 1 January 2014*, Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, Vienna 2014
14. <http://www.space.com/27697-rosetta-comet-landing-full-coverage.html> [посећено: 23. новембар 2014. године]

ОРГАНИЗАЦИЈА УГОВОРА О
КОЛЕКТИВНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ
ИЗМЕЂУ ИЛУЗИЈЕ И АНТИ-НАТО*

Мирослав Младеновић, Зоран Јефтић и Горан Мандић
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Нова безбедносна парадигма савременог света, створена деведесетих година прошлога века, условила је и безбедносно организовање једног броја земаља бившег совјетског блока. Са различитом динамиком развијао се и уговорни однос о колективној безбедности који је ескалацијом делатности екстремистичких група на територији земаља централне Азије, погоршањем односа Русије и НАТО-а, али и са појавом војних база САД на том простору, 2002. године резултирао одлуком да се формира Организација уговора о колективној безбедности (ОУКБ). Основна прокламована намена организације јесте жеља за повећањем ефикасности сарадње у области безбедности, земаља потписница.

Устројена као класични војни савез са карактеристикама више-функционалне организације за обезбеђење мира, ОУКБ претендује на улогу регионалног лидера у области безбедносне сарадње, са много отворених питања њеног функционисања и будућег развоја.

Да ли се са новим безбедносним организовањем подиже ниво колективне безбедности придружених јој чланица и да ли наведена организација доприноси безбедности региона и света, показаше време које је пред нама.

Кључне речи: *безбедност, колективна безбедност, војни савез.*

Увод

Будући да универзална регионална организација на постсовјетском простору, Заједница независних држава (ЗНД)¹, није у замишљеном формату заживела у пракси, формирани су бројни други облици сарадње и интеграције с циљем превазилажења њених главних недостатака.

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта под називом „Рентабилни избор нових технологија и концепција одбране кроз друштвене промене и стратешке оријентације Србије у 21. веку”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у периоду 2011–2014. година. Руководилац пројекта је проф. др Момчило Милиновић

¹ Регионална међународна организација, формирана с циљем регулисања односа у различитим областима, међу државама које су улазиле у састав СССР-а. СНГ је формирана 1991. године у Бресту – Беловежска мочвара (Белорусија), где је донета „Сагласност о формирању ЗНД” (Беловежска сагласност). Од бивших република СССР-а нису учествовале: Летонија, Естонија, Литванија и Грузија. Грузија је крајем 1993. прихватила Беловежску сагласност да би 2008. године, после сукоба са Русијом, иступила из ове организације.

Једна од таквих организација, поред Шангајске организације за сарадњу (ШОС)² и Евроазијског економског савеза (ЕврАзЕС)³, јесте Организација уговора о колективној безбедности (ОУКБ). У садашњим условима, ОУКБ претендује на улогу регионалног лидера у области безбедносне сарадње.

Да ли се са новим безбедносним организовањем подиже ниво колективне безбедности придружених јој чланица и да ли наведена организација доприноси безбедности региона и света или је она, ипак, допринос ревитализацији политике конфронтације, показаће време.

„Полазећи од основних стратегијских докумената Руске Федерације, може се закључити да се у периоду постхладноратовског развоја те земље, и у њој дешавају значајне промене у сфери безбедности. Захваљујући економској и политичкој консолидацији, која је евидентна на почетку 21. века, Русија настоји да, и на међународном плану, врати статус велике државе... Динамика промена у међународним односима, схвата се као добра основа за обезбеђивање сопственог положаја који ће бити адекватан укупним економским, људским, географским, научним и другим потенцијалима земље” (Младеновић, Јефтић, 2012).

Идеја о формирању ОУКБ, као и руска „Иницијатива за стварање нове архитектуре европске безбедности” покренута је на фону нове Концепције руске спољне политике, а временски се подудара и са процесом редифинисања новог концепта НАТО, што још више указује на неопходност стварног преиспитивања постојећих решења и увођења суштинских новина у овој веома значајној области (Јефтић, Младеновић, Мандић, 2010).

Основа за успостављање неке чвршће организационе форме безбедносне сарадње јесте Уговор о колективној безбедности, потписан још 15. маја 1992. године⁴. Првих неколико година активности прописане уговором скоро да се нису примећивале у пракси. Од 1999. године долази до значајнијег повећања њеног интензитета, превасходно изазваног делатношћу екстремистичких група на територији земаља централне Азије (ЦА). Директан одговор на њихову појаву било је формирање Колективних снага за брзи развој (КСБР) 2001. године. Свакако, не треба занемарити, у том смислу, ни спољашње факторе, од којих су најдиректнији: формирање групе ГУАМ⁵, као и погоршање односа Русије и НАТО-а, изазвано косметском кризом. Актуелни догађаји у Кијеву, Криму, па и целој Украјини, са великим степеном непредвидивости актуелизирају питање развоја и стварне улоге Колективних снага. Да ли Русија искрено рачуна на њихову војну помоћ или су оне само један од метода за обезбеђење присуства на том важном простору, могу да покажу већ наредни потези у оквиру решавања украјинске кризе.

² Регионална међународна организација коју су 2001. године формирали лидери: Кине, РФ, Казахстана, Тацикистана, Киргизије и Узбекистана. Увертира за формирање ШОС била је Сагласност о учвршћивању поверења у војној сфери и о смањењу ОС у граничном појасу, коју су још 1996–1997. године потписале ове земље (са изузетком Узбекистана).

³ Међународна економска организација формирана ради успостављања заједничких спољних царинских граница земаља које у њу улазе (Белорусија, Казахстан, Киргизија, Русија, Тацикистан и Узбекистан), као и ради формирања јединствене спољноекономске политике, тарифа, цена и других елемената заједничког тржишта.

⁴ Уговор је 1994. године ступио на снагу и до 1999. године ујединио је 9 од 12 чланица ЗНД (Молдавија, Украјина и Туркменистан нису ратификовале овај документ). Такође, 1999. из уговора су иступили: Азербејџан, Грузија и Узбекистан.

⁵ Регионална организација, названа према почетним словима чланица (Грузија, Украјина, Азербејџан и Молдавија), формирана октобра 1997. године, несумњиво под покровитељством САД. Узбекистан, који је 1999. године иступио из Уговора о колективној безбедности, исте године прикључио се ГУАМ-у.

Формирање ОУКБ

Маја 2002. године лидери земаља потписница Уговора о колективној безбедности одлучују да формирају Организацију Уговора о колективној безбедности и већ у октобру исте године доносе њен статут. Званично објашњење разлога због којег је међународни уговор претворен у организацију јесте жеља за повећањем ефикасности сарадње у области безбедности земаља потписница.⁶ Ипак, не треба испустити из вида да ова трансформација кореспондира са отпочињањем антитерористичке операције у Авганистану и са појавом војних база коалиције (практично САД) у појединим земљама ЦА.

После изласка из окриља ЗНД и претварања у самосталну међудржавну организацију, ОУКБ је почела да делује у различитим правцима и да се испољава као важан фактор у области осигурања регионалне безбедности. Колико су основане те њене претензије? Да ли је ОУКБ само фикција? Колико ова асоцијација може да буде антитеза НАТО-у? Није ли ОУКБ израз наставка хладноратовског надметања Русије и САД у региону ЦА? Да ли је заиста реч о вишефункционалној регионалној безбедносној организацији новог типа, како је званично позиционирају њени лидери. На ова питања може се одговорити само детаљном анализом ефикасности функционисања њених механизма, сагледавањем нивоа квалитета практичних форми узајамног деловања њених чланица и, нарочито, мерењем конкретних резултата сарадње у оквиру ове регионалне организације.

Приликом формирања, задаци ОУКБ проистицали су из две посебне ситуације. Прва се тичала спречавања спољне опасности. Узбекистан, Таџикистан и Киргистан били су суочени са опасностима исламског тероризма, укључујући и упаде талибанских наоружаних групација на њихову територију. Такође, односи између Азербејџана и Јерменије били су веома затегнути. Други задатак тicao се одржавања унутрашњег мира у државама чланицама.

Заштита од спољашње агресије

У Уговору о колективној безбедности, који представља основу за формирање и деловање ОУКБ, постоји релативно „снажна“ одредба (аналогна чувеном члану 5 НАТО пакта), по којој: „ако се једна држава – чланица подвргне агресији са стране

⁶ Структура ОУКБ

Највиши орган је **Савет за колективну безбедност**. Чине га председници држава чланица. Савет доноси одлуке везане за реализацију главних циљева и задатака организације и координира заједничке активности држава.

Савет министара иностраних послова је консултативни и извршни орган по питањима координације делатности земаља чланица у сфери спољне политике.

Савет министара одбране је консултативни и извршни орган по питању сарадње земаља чланица у области војне политике, изградње ОС и војнотехничке сарадње.

Комитет секретара савета безопасности (држава чланица) консултативни је и извршни орган по питањима координације дејстава држава чланица у сфери националне безбедности.

Генерални секретар Организације је највиши административни орган који руководи Секретаријатом ОУКБ. На дужност га поставља Савет за колективну безбедност коме је и одговоран за свој рад.

Секретаријат Организације је стално радно тело које остварује организационо, информационо, аналитичко и консултативно обезбеђење рада органа ОУКБ.

Обједињени штаб ОУКБ је стално радно тело одговорно за припрему предлога и реализацију одлука по војним питањима ОУКБ. То је уједно и стални оперативни штаб за командовање колективним снагама. На његовом челу налази се начелник Обједињеног штаба ОУКБ.

било које државе или групе држава, то ће се сматрати као агресија против свих држава – потписница овог Уговора.

У случају извршења акта агресије против било које државе – чланице, све остале државе – чланице дужне су да пруже неопходну помоћ, укључујући и војну...”(Уговор о колективној безбедности, 1992).

Иако се споменути члан 4. Уговора о колективној безбедности сматра најважнијим делом овог документа, ништа мање није значајан ни члан 2, по којем: „У случају угрожавања безбедности, територијалне целовитости и суверенитета једне или више држава – чланица, или угрожавања међународног мира и безбедности, државе – чланице ће хитно задејствовати механизам заједничких консултација с циљем координације позиција и доношења мера за уклањање настале опасности.”(Уговор о колективној безбедности, 1992, чл. 2)

Ова одредба подразумева могућност постизања договора земаља чланица око предузимања заједничких акција уз, практично, неограничено ангажовање свих расположивих капацитета.

Војноекономски потенцијали земаља чланица:

Држава	Површина km ²	Број становн. (2011. год.)	Ор. снаге сталне+ резерва + паравојне	Буџет за одбрану (у мил. \$)	БДП (ном. у мил. \$) 2011. год.
Јерменија	29.800	2.967.975	46.684+ <u>210.000+</u> 4.748	404; 4,2% БДП	1.038
Белорусија	207.600	9.577.552	72.940+ <u>289.000+</u> 110.000	726; 1,4% БДП	55.136
Казахстан	2.713.300	15.522.373	49.000+ 0+ 31.500	1.227; 1,2% БДП	186.427
Киргистан	198.500	5.587.443	10.000+ 0+ 9.500	167; 3,6% БДП	5.919
Русија	17.075.400	138.739.892	1.102.700+ <u>2.775.400+</u> 5.000	64.123; 3,9% БДП	1.857.770
Таџикистан	143.100	7.627.200	8.800+ 0+ 7.500	55; 2,2% БДП	6.523
Узбекистан	447.400	28.128.600	67.000+ 0+ 20.000	70; 0,5% БДП	45.558
Укупно ОУКБ (са Узбекист.)	20.819.400	208.151.035	1.357.124+ <u>3.274.400+</u> 188.248	66.772 Прос. 2,42%	2.158.371
ОУКБ (без Узбекистана)	20.372.000	180.022.433	1.290.124+ <u>3.274.400+</u> 168.248	66.702 Прос. 2,75%	2.112.813

За израду табеле коришћени су општи подаци о државама, подаци о војним расходима држава и подаци о висини БДП држава.

Илустрације ради, укупна површина земаља чланица ОУКБ дупло је већа од површине Европе, а број становника приближно је једнак броју становника три најмногољудније европске земље: Немачке, Француске и Велике Британије. По броју војника (не укључујући резервну компоненту и паравојне формације) ОУКБ је приближно равна укупном броју припадника НАТО снага европских земаља⁷. Међутим, треба имати у виду да је резервна компонента у већини ових земаља изузетно снажна. У њу, поред класичних резервних састава из оквира мобилизационог контингента војске, улазе и припадници тзв. институција силе. Примера ради, у Русији, у „институције силе” спадају: Министарство унутрашњих послова; Министарство за цивилну одбрану, ванредне ситуације и ликвидацију последица елементарних непогода; Државна курирска служба; Спољна обавештајна служба; Федерална служба безбедности; Национални антитерористички комитет; Федерална служба за контролу трговине наркотицима; Федерална служба обезбеђења; Управа за обезбеђење делатности председника РФ. Укупно бројно стање припадника ових институција износи око 6 милиона (!) припадника, с тим што се више од половине бројног стања не може сматрати оружаном силом.

Максималистички циљ војно-политичке групације ОУКБ јесте припрема групација оружаних снага свих држава чланица за заједничко дејство на заштити територијалне целовитости и државног суверенитета сваке чланице у случају већих војних конфликата.

Треба имати у виду да је, како због сложености самог региона и претензија великих међународних субјеката да остваре свој утицај на том простору, тако и због различитих интереса самих чланица ОУКБ, вероватноћа јединствене употребе свих расположивих војних капацитета ове групације у неком евентуалном сукобу, ипак прилично мала. Због тога је значајно сагледати које су то снаге на које ОУКБ реално може да рачуна у актуелном тренутку.

Реалне оперативне снаге ОУКБ

На самиту ОУКБ, одржаном децембра 2012. у Москви, формиран је Обједињени штаб чији је задатак координација укупне војне сарадње у оквиру ОУКБ. Дотадашње активности углавном су се одвијале по различитим правцима и у оквиру неколико одвојених групација. У суштини, војна компонента ОУКБ састојала се од шест посебних структура. То су регионална групација војски Белорусије и Русије у источно-европском региону; обједињена групација војски Јерменије и Русије у Кавкаском региону; Колективне снаге за брзи развој централноазијског региона; Колективне снаге за оперативну реаговање; Колективне мировне снаге и обједињени системи (командовања, везе, ПВО, обавештајно-извиђачких делатности и радиоелектронске борбе) у регионима колективне безбедности.

⁷ Укупан број војника НАТО-а износи око 3,515 милиона припадника. Ако се од тога одузме број војника ваневропских земаља: САД са 1,427 милиона, Турске са 0,495 и Канаде са 0,06 милиона, произилази да је око 1, 533 милиона војника из европских земаља, што је скоро приближно бројном стању ОС земаља чланица ОУКБ.

На источноевропском правцу формирана је руско-белоруска групација војски, а у Закавказју – руско-јерменска.⁸ У оквиру тих групација постоје јединице за брзо реаговање и решавање локалних војних задатака. У плану је опремање тих састава њиховим модерним наоружањем и техником, у складу са потребама њихове намене.

Регионална безбедност на централноазијском правцу такође је у почетку обезбеђивана на основу билатералних уговора између Русије и Казахстана, Русије и Таџикистана и Русије и Киргистана. Активност незаконитих оружаних формација на територији Узбекистана и Киргистана, 1999. и 2000. године, допринела је потписивању сагласности земаља ЦА о заједничком решавању безбедносних проблема, у оквиру чега су, 1. августа 2001. године, формиране и Колективне снаге за брзи развој централноазијског региона – КСБР.

Снаге за брзи развој ЦА региона састављене су од десет батаљона (три руска, два казахстанска и из осталих земаља чланица – по један). То су добро обучене, веома мобилне јединице сталне борбене готовости, чија се обученост проверава на редовним вежбовним активностима, укључујући и бојева гађања. Укупно бројно стање ових снага износи нешто више од 4000 војника и старешина. Оне могу да реагују на мање војне конфликте у региону или да изводе специјалне операције. Овде се, пре свега, мисли на спречавање проблема који могу да се прелију из Авганистана или Ирака, као и на чињеницу да на територији земаља ЦА делује мрежа екстремистичких организација.

Без обзира на то што је реч о снагама формираним у оквиру билатералне сарадње појединих земаља чланица ОУКБ, оне се сматрају заједничким снагама ове групације земаља.

Њихово укључивање у снаге ОУКБ регулисано је Протоколом од 25. маја 2001. године. У тачки 1. овог документа набројане су регионалне групације и истакнуто да оне постају саставни део колективних снага земаља чланица Уговора о колективној безбедности. У тачки 2. истог акта, прецизирано је да се: „У случају агресије на било коју земљу чланицу, по молби једне или више земаља чланица, регионална групација војски из једног региона, може ангажовати на одбијању напада у другом региону...” (Протокол, 1992).

С обзиром на то да су могућности Колективних снага за брзи развој релативно скромне ако је реч о сукобима ширих размера, логика даљег развоја ОУКБ развијала се ради стварања крупнијих војних групација које би имале и дејство одвраћања од агресивних намера других земаља или групација земаља. Први корак ка томе било је формирање Колективних снага за оперативно реаговање (КСОР).

Одлука о формирању КСОР-а донета је на седници Савета колективне безбедности (председници држава чланица), 4. фебруара 2009. године. У оквиру основних циљева, истакнуто је учвршћивање безбедности држава чланица ОУКБ на фону постојећих и потенцијалних претњи, укључујући тероризам, екстремизам и нарко-трафикинг, обавештавање и ликвидацију последица ванредних ситуација природ-

⁸ Сагласност о заједничком обезбеђењу регионалне безбедности између Русије и Белорусије потписана је 1997. године, а 2 000. године донета је одлука о формирању регионалне групације војски. По сличном принципу формирана је и Кавкаска групација. Основа за њен развој јесте Сагласност Русије и Јерменије о заједничком планирању и употреби војски у интересу осигурања заједничке безбедности, потписана 27. августа 2 000. године.

ног и техногеног карактера, као и обезбеђење учешћа ОУКБ у операцијама подршке међународног мира и безбедности.

У састав КСОР-а ушли су елитни делови оружаних снага земаља чланица. Све јединице су у потпуности комплетиране (стална борбена готовост), добро опремљене и обучене за реализацију постављених циљева.

Састав КСОР-а:

- **РФ:** 98. гардијска ваздушнодесантна дивизија (Иваново),
- 31. гардијска десантно-јуришна бригада (Уљановск),
- одред милиције посебне намене „Зубр“⁹,
- одред милиције специјалне намене „Рысь“¹⁰ и
- одред специјалне намене Министарства за ванредне ситуације „Лидер“¹¹;

– **Казахстан:**

- 37. десантно-јуришна бригада (Талдикорган),
- батаљон поморске пешадије;

– **Јерменија:**

- батаљон;

– **Белорусија:**

- 103. самостална мобилна бригада и
- специјални одред за брзо реаговање унутрашње војске Министарства унутрашњих послова;

– **Киргистан:**

- батаљон;
- специјални одред за брзо реаговање Министарства унутрашњих послова

– **Таџикистан:**

- батаљон-бригада.

Национални контингенти из састава војних организација ОУКБ, у мирно време налазе се на својим државним територијама. Обуку такође проводе под командом

⁹ Јануара 2011. године, на основу указа председника РФ, формиран је Центар за специјалне намене снага за оперативнo реаговање и авијације МУП-а Русије. У састав тог центра ушли су: одред милиције за посебне намене: „Зубр“ и одред МУП-а за специјалне намене - „Рис“. Бројно стање одреда „Зубр“ износи око 2500 људи, а од наоружања и опреме, поред осталог, имају: борбене транспортере, борбена возила „Тигар“, хеликоптере и различите врсте специјалне технике. У састав одреда укључени су снајперисти и специјално обучени пси.

¹⁰ Одред милиције специјалне намене „Рис“, формиран је 1992. године. Основни задаци су му борба против тероризма и посебно опасних криминалних група. На основу припремљености, опреме и борбеног искуства, сматра се једним од најбољих одреда те врсте у свету. Активно је учествовао у свим анти-терористичким операцијама на Северном Кавказу и у другим деловима Русије, укључујући и ослобађање талаца из отетих авиона и аутобуса.

¹¹ Спасилачки одред „Лидер“ је специјална јединица Министарства за ванредне ситуације, формирана 1994. године. Наменен је за реализацију изузетно сложених хаваријско-спасилачких задатака и других посебно ризичних акција у којима се мора реаговати хитно.

Поред разних спасилачких активности на територији РФ, специјалци из састава „Лидера“ учествовали су у евакуацији руских дипломата из Авганистана, Конга, Габона, Замбије, Пакистана... Достављали су хуманитарну помоћ угроженим подручјима широм света и учествовали у чишћењу минираних објеката и територија у разним земљама, укључујући и бившу Југославију.

својих органа војног руковођења. Национална министарства планирају њихову припрему и борбену обуку, али се знатан део тих активности реализује према Плану заједничких активности оперативне и борбене припреме.

Ниво борбене готовости проверава се на вежбама и маневрима који се проводе једном годишње. Ангажовање снага и средстава на тим активностима зависи од географских и тактичких карактеристика рејона где се проводе вежбе, као и од садржине задатака који се обрађују. Са повећањем броја припадника војних јединица у саставима ОУКБ, усложњава се и вежбовна тематика, разнородност наоружања и борбене опреме која се користи. На заједничким маневрима обавезно се реализују и најсложеније компоненте мирнодопске обуке – бојева гађања. Поред јединица из састава КСОР-а, на заједничким вежбама ангажују се и други делови оружаних снага земаља чланица, што говори о постојању планова за евентуалну обимнију употребу војних снага и средстава.

Авијацијска подршка јединицама КСОР-а непосредно је обезбеђена са 10 авиона и 14 хеликоптера из састава Руског ратног ваздухопловства са руске авиобазе у Киргизији¹².

Мада је структура КСОР-а променљива, јер зависи од задатака које треба реализовати, укупно бројно стање износи око 20 000 војника и старешина, од чега половина припада ОС Руске Федерације. Окосницу КСОР-а чини руска 98. гардијска ваздушнодесантна дивизија. Реч је о врхунски обученој и опремљеној јединици која има борбених искустава из скоро свих акција у којима је учествовала руска војска од седамдесетих година прошлог века до данас. У периоду 1997 – 1989. дивизија је била ангажована у борбеним дејствима у Авганистану. Један батаљон ове дивизије био је у саставу Обједињене групе федералних снага на Северном Кавказу током антитерористичке операције (13. децембар 1994 – 20. фебруар 1995. године). Такође, током сукоба са Грузијом, 2008. године, један хаубички дивизион и два падобранско-десантна батаљона 98. гардијске дивизије, представљали су главну снагу руске оружане групације. Сличне карактеристике и велико борбено искуство има и 31. гардијска десантно-јуришна бригада. Принцип издвајања најелитнијих делова својих оружаних снага за учешће у заједничким снагама ОУКБ, примениле су и друге чланице овог међудржавног савеза.

Саставни део КСОР-а јесу и Формације снага за специјалне намене (ФСЧН). У њих улазе делови специјалних јединица држава чланица из оквира министарстава унутрашњих послова, органа безбедности и специјалних служби.

Њихова намена јесте неутралисање, разоружавање и ликвидација незаконитих оружаних формација, борба против тероризма, спречавање масовних нереда, заустављање и ликвидација организованих криминалних група. С обзиром на то да КСОР обједињује борбене групације из различитих држава и да све оне имају своју

¹² Септембра 2003. године Русија је склопила споразум о распоређивању једне ваздухопловне јединице за подршку КСОР-а на киргистанском аеродрому Кант. У почетку су ту били распоређени углавном транспортни авиони (Ил-76; Ан-24, Ан-12 и Ил-18) и два хеликоптера Ми-8. Међутим, по завршетку реконструкције објеката, посебно полетно-слетне стазе, на аеродром Кант пребачене су и летилице ловачко-бомбардерске авијације: Су-27М; Су-24 и Су-25, оспособљене да дејствују даноноћно и у свим метеоролошким условима, користећи све врсте бомби и ракетног наоружања. Посебно је значајно и то што је реконструкцијом писте омогућено да са овог аеродрома, по потреби, могу да полећу и слећу и руски стратегијски бомбардери (наоружани нуклеарним наоружањем) Ту-95МС (по Нато кодификацији – Bear) и Ту-160 (Blackjack), иначе стационирани на аеродрому Енгелс.

специфику, заједничко опредељење је да, поред уједначене обуке, све јединице буду опремљене једнотипским наоружањем, техником и специјалним средствима.

У том смислу, у оквиру ОУКБ, усвојен је Пројекат Програма опремања КСОР-а савременим наоружањем и техником. Тежња је да се јединице КСОР-а опреме савременим, унифицираним и компатибилним средствима наоружања и војне технике, као и специјалном опремом неопходном за реализацију задатака у најразличитијим условима.

Крајњи циљ организације јесте формирање војске ОУКБ, што ће се постићи развојем свих неопходних компоненти и обједињавањем постојећих структура. За подршку копнених снага предвиђа се формирање посебне авијацијске групе, способне да обезбеди брз транспорт војника и технике на потребним правцима, локализацију одређених конфликта, као и борбену подршку операцијама на фронту.

Поред ударног борбеног језгра, у оквиру укупних снага ОУКБ формиран је и контингент „миротвораца“ састављен од 4,5 хиљаде припадника. Документима ОУКБ предвиђено је да се у оквиру провођења операција на очувању мира, може сарађивати са ОУН.

Иако делују у оквиру исте асоцијације (ОУКБ), мировне снаге се битно разликују од осталих групација, па су зато и њихов састав, обука и комплетна припрема битно другачији.

Једна од веома важних одлука, значајних за комплетирање и развој заједничких оружаних снага, јесте систем пуне војнотехничке сарадње. Земље чланице практично могу да купују све врсте руског наоружања по фабричким ценама, формира на је мрежа заједничких сервисних центара за опслуживање наоружања и војне технике, а купан систем војног школства и обуке доступан је припадницима оружаних снага свих земаља чланица на бесплатној или повлашћеној основи. На основу сагласности, потписаној још 2005. године, припрема војних кадрова обавља се у најпрестижнијим војним школама, од којих се 45 налази у Русији, шест у Белорусији, три у Казахстану и по једна у Јерменији и Киргистану. Такође, све државе чланице ОУКБ, почев од 2004. године, добијају наоружање и војну опрему по унутарруским ценама. Треба напоменути да то није случај са земљама чланицама ЗНД.

Ради смањивања аморфности војних компоненти ОУКБ, 2012. године одлучено је да се све институције потчине јединственој команди. Предвиђена је и формацијска дужност начелника Обједињеног штаба ОУКБ, што је предуслов за доградњу јединственог система командовања, борбене обуке и материјално-техничког опремања. Русија је изразила спремност да поднесе највећи део терета у процесу пренаоружавања савезничких јединица. У припреми је и одлука о формирању Обједињеног система ПВО Русије, Казахстана, Белорусије и Јерменије.

По речима начелника Генералштаба руских ОС, Валерија Герасимова, у оквиру ОУКБ, биће формиран јединствен систем противваздушне и противкосмичке одбране.

У смислу сарадње на обезбеђењу земаља чланица у ПВО смислу, треба имати у виду да на бази ЗНД постоји Обједињени систем ПВО. Међутим, од десет земаља учесница тог система, активно учешће у активностима, пре свега вежбовним, имају само чланице ОУКБ. Ради тога, у оквиру ОУКБ се и активно разматра могућност формирања ПВО система ОУКБ који би био под јединственом командом (заједно са осталим војним компонентама ОУКБ) и дејствовао по јединственом плану и замисли.

Иначе, заједнички систем ПВО је једна од најстабилнијих компоненти сарадње у оквиру ЗНД. Део заједничких снага реализује непрекидно борбено дежурство према јединственом плану заштите ваздушног простора, а реализују се и заједничке вежбе са бојевим гађањем на којима се конкретно проверава степен обучености јединица и борбених састава. Да је реч о веома респективном систему, илуструје чињеница да је у оквиру заједничких ПВО снага, још 2005. године било: 20 ловачко-бомбардерских авијацијских пукова (од тога 11 руских); 29 ракетних пукова ПВО (11 руских); 22 радио-техничке јединице (9 руских); два батаљона за радио-електронску борбу (оба из састава ОС РФ).

Од наоружања, ПВО групација има ракетне комплексе ПВО: „Оса“, „Бук“, „С-75“, „С-125“, „С-200“, „С-300“, авионе МиГ-23, МиГ-29, МиГ-31 и Су-27.

У међувремену, у оквиру снага ПВО и ПРО Русије, на борбено дежурство ступили су и пукови ракетних система „С-400“ (Тријумф).

Вежбовне активности и бојева гађања реализују се на руском полигону Ашулук у Астраханској области.

Закључак

ОУКБ је специфична организација настала комбинацијом стратегије традиционалне војне интеграције и принципа реаговања на нове безбедносне изазове и претње. У том смислу, она има својеврсни хибридни карактер, јер обједињује црте класичног војног савеза са карактеристикама вишефункционалне организације за обезбеђење мира. Колико ће ОУКБ бити способна да заиста ефикасно реагује на цео спектар разнородних савремених безбедносних изазова, умногоме зависи од тачке око које ће се стабилизovati њено организационо тежиште. Распон њених могућности креће се од фиктивне декларативности о удруживању, до организационог обједињавања свих војних потенцијала земаља чланица у борби за очување мира и стабилности на овом веома сложенем и, за многе геостратешке играче, примамљивом простору.

Даља будућност ОУКБ опредељена је не само жељом да се појави у међународном безбедносном саобраћају као озбиљан актер, већ и реалном економском и војном моћи земаља чланица. Чињеница је да је Руска Федерација стожер ОУКБ. Стога је реално очекивати да ће њени интереси и моћ диктирати ритам и будућност ове организације.

Актуелни догађаји у Украјини, где је Русија зауставила ширење НАТО на исток, измериће не само моћ Русије у односу на евроатлантску безбедносну заједницу, већ потенцијално може ставити на пробу и прокламовану улогу ОУКБ. Без обзира на могуће решење, чини се да је јаз између Украјине и Русије толики да ће оптерећивати регион у дужем периоду. За Русију је веома важно како ће се према украјинској кризи одредити чланице ОУКБ и, у том смислу, решавање ситуације у Украјини може послужити као индикатор за проверу релација односа унутар овог безбедносног савеза. Главна дилема за све њих свакако ће бити приближавање евроазијским интеграцијама или подршка руске спољнополитичке оријентације која „треба да има за резултат демонтирање монополарног геополитичког поретка и њему

својствене безбедносне архитектуре и стварање вишеполарног света у коме ће Русији припасти бар део онога чиме је располагао Совјетски Савез у доба биполаризма” (Младеновић, Килибарда, Милосављевић, 2013).

Литература

1. Јефтић, З., Младеновић, М., Мандић, Г.: Нови стратешки концепт НАТО и Руска иницијатива за промену архитектуре Европске безбедности, *Војно дело зима/2010*, Медија центар одбрана, стр. 146.
2. Младеновић, М., Јефтић, З.: Политичке промене и њихов утицај на безбедносне и стратешке концепције одбране, *Војно дело јесен/2012*, Медија центар одбрана, стр. 140.
3. Младеновић, М., Килибарда, З., Милосављевић, С.: Постхладноратовске промене безбедносних и стратешких концепција Руске Федерације, *Војно дело јесен/2013*, стр. 40-58.
4. Општи подаци о државама, *Всемирная география* <http://worldgeo.ru/europe/blr/> (25.05.2014).
5. Подаци о војним расходима држава, *Wikipedia, the free encyclopedia, List of countries by military expenditures*, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures (25.05.2014).
6. Подаци о висини БДП држава, *Wikipedia, the free encyclopedia, List of countries by by GD* [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)) (25.05.2014).
7. Протокол (1992), „О начину формирања и функционисања снага и средстава система колективне безбедности држава чланица Уговора о колективној безбедности од 15. маја 1992. године” http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_117940.html (25.05.2014).
8. Уговор о колективној безбедности, (1992) <http://www.dkb.gov.ru/b/azg.htm> (25.05.2014).

ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ ИСТРАЖИВАЊА КАПАЦИТЕТА СИСТЕМА БЕЗБЕДНОСТИ – „НИКАД ВИШЕ“

Зоран Милосављевић

Институт за политичке студије, Београд

Јован Крстић

Републичко јавно тужилаштво Републике Србије, Београд

„Never Again“ је наслов књиге Џона Ашкрофта, бившег америчког државног тужиоца, која шаље важну поруку у којој је аутор центрисао сву своју мудрост и храброст на промену целокупног система безбедности, након 11. септембра (2001), што је од значаја за наше истраживање. Циљ овог рада јесте да се размотри национални оквир или перформансе система безбедности профилисаног националног оквира како би се утврдила довољност или недовољност жељеног профила по одговарајућим стандардима и, у том смислу, да размотри могућност повећања капацитета (студија ефикасности националног профила).

Кључне речи: *обавештајно-безбедносна заједница, изградња капацитета, реформа, симболички приступ*

Неки онтолошки и методолошки аспекти истраживања

Да ли новим изазовима безбедности одговара стари само институционални (бирокупатски) приступ променама? Чувени ФБИ доживео је понижење услед сопствене неделотворности у случају Хансен, када је после више деценија бирократског нагађања, његовој екипи ухапшени иронично саопштио: „Шта вас је толико задржало сво ово време, момци?“ Кома шаље поруку бивши државни тужилац САД Ашкрофт (*John Ashcroft*) када поручује: „Никад више“? ¹ Па, никад више неделотворном и недовољно контролисаном националном систему безбедности. Савременој политици нису потребне окоштале структуре разних служби. Потребне су агенције које независно проучавају, регулишу и спроводе послове безбедности и законито преносе одговорност на носиоце политичких одлука. Наведена синтагма симболизује историјски напредак у цивилно-војним односима. Као што смо и раније наглашавали, за наше прилике то не важи само „од Крцуна на овамо“, већ од почетка стварања српске државе.

¹ John Ashcroft, „Never Again: Securing America and Restoring Justice“, Center Street, New York, Boston, Nashville, 2006, str. 83.

Досадашње проучавање ове области дало је мало јавно доступног знања о формирању и управљању службама безбедности: највећи број студија признаје одговарајућа ограничења у приступу истраживања, која се тичу онтолошке и методолошке основе. Проблеми истраживања и сазнавања појава из наведене области потичу и развијали су се из исте премисе: епистемиолошког позитивизма рационалистичког начина мишљења који доводи до постављања основног питања услова за формирање различитих режима или система безбедности и њихове делотворности (и с тим у вези могућности њиховог унапређења, што је овде научно питање). Научни одговор на наведено основно питање даје се на основу два филозофска правца која у истраживању треба прво објаснити у контексту предмета истраживања: а) онтолошки рационализам и б) методолошки позитивизам.

А) Најчешће коришћен истраживачки приступ је онтолошки *рационализам* који подразумева да су државе самозаинтересоване или собом закупљене, самосвојне или себи својствене, да теже неком циљу или су циљно вођени субјекти у анархичном међународном друштву². Ово гледиште подразумева да су државе рационални утилитарни механизатори. Рационалност или разборитост је главни ток теорија међународних односа од којих су две владајуће: неореалистичка и неолибералистичка. Балдвин је покушао да одреди шест фокусних тачака конфронтирања између ових теорија. То су: 1) природа и последице анархије, 2) међународна сарадња, 3) супротност релативних од апсолутних успеха, 4) приоритет државног интереса, 5) супротност између намера и могућности, 6) институције и политички режими³, с тим што се сви теоретичари слажу да је рационализам општи елемент светске политике. Опште је виђење да је најважнија разлика између наведених теоријских приступа који се уосталом мање разликују у томе што неореалистичке теорије више потенцирају релативне успехе као циљ међународне политике и истичу став о искључењу апсолутних добитака као политичког циља у међународној сарадњи. Дакле, то је битно, јер се по неореалистичкој теорији међународни систем безбедности може сматрати делотворним само када државе као рационални утилитарни максимизатори и механизатори могу постићи релативне, односно делимичне добитке или успехе, те да ће у том случају државе, по правилу вођене својим интересима, настојати да остваре сарадњу, користећи за то институције засноване на рационалној процени⁴.

Треба имати у виду једну константу, физички и искуствено потврђену, јасну као сам живот што неповратно пролази, а то је да се ради о прошлости система, као галаксија које на ноћном небу видимо у стадијуму у којем више нису, у односу на коју се *симболички* одређује капацитет – степен напретка у заштити пре свега сваког човека, па и читавог човчанства. Дакле, симболи ранијих система, као што су, у

² Olav Schram Stokke, „Understanding the Formation of International Environmental Regimes: The Discursive Challenge: In The Politics of International Environmental Management”, Dordrecht: Kluwer Publishers 1998, str. 129-148.

³ David A. Baldwin, „The Neoliberalism, Neorealism, World Politics” In „Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate”, David Baldwin, Columbia University Press, New York, 1993, str. 3-25.

⁴ Robert O. Keohane, „The Analysis of International Regimes: towards a European-American Research Programme, In „Regime Treaty and International Relations”, Volker Rittberger, Clarendon Press, Oxford, 1983, str 141-142, „The Demand for International Regimes” In International Regimes, Stephen D. Krasner, Ithaca: Cornell University Press, 1983, „International Institution Approaches” International Studies Quarterly 32 (1988) str. 39-396.

сфери политике: односи Исток–Запад, у сфери економије: разлике Север–Југ, у сфери политичког система: од демократије у транзицији до стабилне демократије, у обавештајној области: време индустријске шпијунаже у односу на време заштите права интелектуалне својине (*IPR*), у области менаџмента: време управљања кадровима до управљања знањем (*Knowledge Management*), у сфери дипломатије: од дипломатије силе до дипломатије знања (*Knowledge Diplomacy*), итд. То се најбоље уочава не на систему светске безбедности, већ на његовом *видљивом синониму*, а то је глобални режим очувања животне средине и, с тим у вези, појам људске безбедности. Када је Дарвин настојао да човечанству саопшти прошлост еколошког система, служио се видљивим синонимима за човека. Тада су то биле безазлене животињске врсте, а данас су, у овом истраживању то такође безазлене природне појаве као што је зелена трава, чист ваздух који удишемо, итд. У време када су људи сазнали од кога потичу, нису били спремни да то одмах прихвате. Међутим, у садашњој фази развоја људског рода, дошло је време да се човек суочи сам са собом као главним узрочником опасности за сав познати свет. Пред таквом опасношћу, као заједничким продуктом напретка, (само)освешћење је неопходно без обзира на то да ли је неко друштво мање или више спремно да прихвати научну истину. Службе безбедности би, управо због своје стручности, требало да буду прве да то сазнају као научне истине и саопште их доносиоцима политичких одлука.

У вези са овим општепознатим основним проблемом безбедности, државе воде политику по прорачуну релативне добити обрачунате на основу трошкова сопственог напретка, али и трошкова – штете услед загађења природе у поређењу са трошковима осталих држава. Ако стварање друштвеног доприноса сваке државе доводи до добитака за све, рационални прорачун сваке државе може да израчуна ко ће добити највише од међународне сарадње. Ако се тако рационално посматра (а нема разлога да другачије буде!) процена је увек да се тиме може остварити релативни успех – добитак, тако да се власт мора усмерити да ради у *режиму коегзистенције и отворености за сарадњу*, све у складу са теоријом хегемонистичке стабилности⁵. Ова логика заснована је на објашњењу које се заснива на сили са којом располаже како свака држава, тако и међународна заједница као колективитет.

В) Сарадњу је лакше схватити са тачке гледишта онтолошког *неореализма*. Државе стварају норме којима настоје да обезбеде сарадњу и задобију апсолутну добит која на њиховој територији може очувати животну средину и људске животе. По овом неореалистичком објашњењу државне политике, држава одмерава своје трошкове накнаде штете у односу на трошкове приступа светској заштити кроз међународну сарадњу и који би били надокнађени уподобљавањем сопственог поступања, па када трошкови накнаде штете превазилазе трошкове приступања, тада ће се држава одлучити да питање регулише са мање или више утицаја других држава.

У елаборацији ове теме свеједно је да ли смо на терену енвиронменталног права или безбедности, понашање држава је исто, оне калкулишу однос трошкова и бенефиција од међународне сарадње. Ипак, за разлику од опасности од глобалног загревања и укупног загађења, несигурност у науци је мања када се ради о питањима безбедности која потичу од ове глобалне опасности, али су са становишта нужности

⁵ Olav Scharam Stokke, исто.

и егзактности много јаснија. Јасно је да *реалистичке теорије* настоје да објасне да су државе монополистички унитарни актери и због тога настоје да игноришу конфликтну природу политичког окружења. Због тога је нађен алтернативни приступ којим се проучавање врши са становишта циљева доносиоца политичких одлука, под одређеним границама које поставља општа природна несигурност и такмичарски карактер домаће политичке сцене. У истраживању мора да се анализира да ли постојећи систем безбедности води довољно рачуна о: 1) природним границама несигурности које постојећају закони природе (индетерминизам), али и закони међународне заједнице коју сачињавају све остале државе и њихове институције и 2) да ли заиста у политичком животу постоје различите политичке опције, са реалним конкурентним опцијама безбедности, с обзиром на искуства из наше ауторитарне прошлости када су и о једном и о другом важном чиниоцу безбедности – одлучивале саме службе безбедности без довољно демократске контроле!

Реалистичке теорије, као додатак користе *позитивистичку епистемиологију*. Она је позитивистичка, јер настоји да полази од стратегија методологије природних наука које праве јасну разлику између објекта и субјекта истраживања и настоје да се усредсреде на објективне силе. Проучавајући објективне силе које покрећу активности у међусобној интеракцији, већина аналитичара настоји да установи уобичајене везе између емпијски посматраних фактора и формирања организације служби и њихове делотворности. Просто говорећи, настоје да утврде да ли је „случај А” проузроковао „случај Б”. Налазећи услове под којима је организована служба – режим и под којима су међународни системи делотворни, најчешће траже случајне везе и утврђују правилност и генералзују. Епистемиолошка тежња за објашњењем веза потиче од класичне теорије Макса Вебера који тражи објективан приступ, како у разматрању међународних односа, тако и у друштвеним наукама уопште. Водећи строго рачуна о Веберовом поимању друштвених наука, политикологија мора да пружи одговор на то због чега научници и аналитичари покушавају да поставе доказиву тезу о томе који фактори одређују и дефинишу међународну сарању на пољу безбедности, под којим условима и под којим околностима егзистирају системи безбедности. И, коначно, на чему истраживачи заснивају генерализовање закључака заснованих на основу ове хипотезе? Тако долазимо до разматрања *институционалног капацитета* система безбедности који није могућ без Веберове теорије о бирократији, као и каснијих необирократских приступа у које спада и данашњи агенцијски приступ и концепт државе регулатора.

Укратко описане теорије приступа проучавању режима или система безбедности, много је лакше преко комплементарних међународних фактора, на пример међународних политичких заједница, јер су под мањом пажњом него фактори домаћег система, а могу ићи у два правца повећања нашег сазнања. Први је да се остане у оквиру позитивистичке рационалне методе истраживања ради унапређења само оперативног концепта и промовисања једног систематичнијег истраживачког пројекта, што би захтевало много времена. Други је начин да напустимо позитивистичку методологију и да уместо проучавања унутрашњег система безбедности проучавамо и системе безбедности међународних заједница и појединих страних држава, са различитим онтолошким и епистемиолошким предзнацима. У тој области има већи број теоретичара који су критиковали позитивистички приступ

и анализу и предлагали *постпозитивистички приступ*. Тако су по, том концепту,⁶ међународни режими или системи несубјективне појаве, што одступа од главног тока епистемиолошког позитивизма. У ствари, то је алтернативни приступ свему што сматрамо да треба чинити у истраживању, али треба укратко поменути, као што ћемо поменути и један од алтернативних симболичких приступа повећању капацитета система безбедности.

Алтернативни постпозитивистички приступ проучавању система безбедности је најамбициознији. Своди се на поседовање знања и права интелектуалне својине, представља новину у политичком поимању безбедности и ревидирање концепта међународне безбедности и концентрисање на постпозитивистичко објашњавање како би се разумео однос између знања и вођења политике на глобалном и националном нивоу. То је својеврсно управљање знањем у безбедности (Intelligence Knowledge Management) и дипломатији безбедности (Intelligence Diplomacy). При томе се при изради аналитичког оквира узимају у обзир актери који своју моћ и утицај базирају на знању (на пример Академије наука, научни институти), како би се премостио јаз између нивоа знања којим располаже међународна политика и националне политике у области безбедности. Да би се нашао алтернативни пут проучавања ове области неопходно је променити дефиницију међународног система безбедности, као система правила, норми и процедура доношења одлука од којих зависи испуњење очекивања на плану међународне употребе.⁷ Отуда би се систем безбедности могао дефинисати и „као међусобно неподељено разумевање о прихватљивом и пожељном друштвеном понашању.”⁸ Дакле, ради се о интерпретативном приступу који проширује позитивистички став, као што то телескоп чини са увећањем слике. Познато је какве је трауме доживео главни јунак филма „Увећање” када је продубио своје сазнање о нечему што се стварно догодило (убиство), али се путеви научног истраживања не могу изменити због евентуално шокантног резултата истраживања. Што важи за глобално загревање као претњу, још више важи и за глобалну безбедност, као реакцију друштва на природне појаве. Ово питање је првенствено у сфери интересовања великих сила.

Основни појмови и категорије

Иако се политиколози слажу о важности теме проучавања *система безбедности*, има мало објављених материјала о томе како радити на повећању стварног и институционалног капацитета у тој области. У научној литератури је запажено да постоји противречност између чињенице да безбедносни систем окупља појединце који су један ретко самокритичан, аналитичан и захтеван скуп људи и чињенице да има мало образованих људи од њих. Као струка, њихова

⁶ Friedrich Kratochwil i John G. Ruggie, „International Organization: A State of the Art and the Art of the State”, International Organization 40, no 4 (1986) str. /53-755.

⁷ Stephen D. Krasner, „The Accomplishments of International Political Economy”, International Theory: Positivism and Beyond, Stephen Smith, Ken Booth i Marysia Zalewski, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, ed. „International Regimes” Ithaca, Cornell University Press, 1983:2.

⁸ Stephen D Krasner, исто.

делатност је приближнија универзитетским професорима од било које друге струке или позива. Стога неки аутори констатују да је зачуђујуће да, док су безбедносни официри и организација у којима делују у *обавештајној или безбедносној заједници*⁹ (Intelligence Community/Security Community¹⁰) схваћеној као скуп свеколиких безбедносних агенација, врло методолошки ригорозни у обављању свога посла, очекivano обдарени објективношћу и знањем. Ако се пође од првобитне Дојчове дефиниције да безбедносну заједницу чини „група људи који се интегришу” тада се проучавање обавештајних структура и процеса врши споља и контактирају се пензионисани обавештајни стручњаци, а, по правилу, наилази се на мало спремности и готово никакве сагласности о томе како обавити истраживање и анализу обавештајно-безбедносне заједнице коју чини овај скуп стручњака (дакле, скуп веома образованих људи као припадника IC). Треба нагласити да су и Дојч и Адлер и Барнет, као доајени разматрања постојања и дефинисања безбедносних заједница, увек наглашавали да се наведена група људи (земаља) искључиво окупља ради мирољубивих промена. Дакле, безбедносном заједницом се не може сматрати побуњеничка или група која заговара насилне промене у друштву. Има мишљења да је до интеграције у европске и евроатланске заједнице на подручју западног Балкана дошло захваљујући притисцима споља,¹¹ Међутим, треба нагласити чињеницу да се процес мирољубиве транзиције друштава не може замислити без постојања безбедносних заједница.

Раскорак између неоспорне високе стручности и посвећености послу радника у службама безбедности и лаичке примене тактика, техника и метода служби у пракси од стране јавне политике и јавних служби одређује *субстанцијални капацитет* система безбедности (суштински или значајан у смислу доприноса безбедности од стране обавештајне заједнице). Овај капацитет мери се стварним доприносом остварењу друштвеног напретка кроз остваривање јавног интереса у области безбедности. За проучавање степена доприноса система безбедности процесу транзиције нашег друштва ка друштву стабилне демократије углавном се посматрају промене по симболима који одсликавају жељене промене (тзв. симболички приступ оцени степена напретка у обезбеђењу укупне људске безбедности). Тајно дело-

⁹ Pojmovnik bezbednosne kulture, CCVO Beograd, 2009, str. 15. „Безбедносна заједница је група држава које су толико интегрисале своје институције и праксе да су међусобно изградиле очекивање како ће проблеми и неспразуми између њих бити решени искључиво мирним путем. Због тога се безбедносне заједнице могу такође назвати и 'заједницама без рата'. Стварањем безбедносне заједнице државе међусобно превазилазе безбедносну дилему и страх да ће једна другу војно угрозити. Појам је сковао Карл Дојч 1957. године, анализирајући међународне односе у северноатлантском региону. Дојч је 'плуралистичке' безбедносне заједнице у којима државе, иако развијају осећај заједништва, ипак задржавају своју независност разликовао од 'амалгамираних' заједница у којима државе одлазе један корак даље и уједињују се у нови политички ентитет. Пример „плуралистичке” безбедносне заједнице представља НАТО савез, док ЕУ, због свог наднационалног карактера, представља зачетак 'амалгамиране' безбедносне заједнице. Термин безбедносна заједница понекад се односи и на групу појединаца који се баве истраживањем или доношењем одлука у области безбедности.”

¹⁰ Karl W. Deutch, , Sidney A. Burrell, and Robert A. Kann, Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the light of Historical Experience, Princeton: Princeton University Press, 1957. Adler, Emanuel and Barnett, Michael, eds. Security Communities, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

¹¹ Predrag Simić, Teorija „bezbednosne zajednice” i širenje EU i NATO na Zapadni Balkan, Izazovi evropskih integracija, Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija, br. 15. JP „Službeni glasnik”, Beograd, 2011, str. 35-45.

вање служби као агенција Владе, а поготову безбедносне заједнице у форми будућих регулаторних агенција регулаторне државе (*Regulatory State*¹²) или пострегулаторне државе са децентричном регулацијом¹³ (о чему ће бити речи у даљем истраживању), одређује бирократски, односно *институционални капацитет* служби безбедности који се мери делотворношћу, али и степеном демократске контроле. Иначе, институционални капацитет не зависи од величине, бројности или опремљености, већ од тога да ли производи обавештајне производе делотворно или „меље на празно“. То зависи од жељених мирољубивих промена којима се тежи у друштву („црвени помак“¹⁴ друштвеног напретка мерен симболима). За проучавање степена делотворности и контролисаности система безбедности углавном се узима бирократски приступ. Мађутим, и поред ових расположивих научних приступа, у целокупној политичкој историји резултат је да постоји врло мало сакупљеног јавно доступног знања о раду у службама безбедности (изузети су, на пример, догађај од 11. септембра у САД и извештај Комисије за оружја за масовно уништење).

Једна друга заједница стручњака због тога заслужује озбиљну научну критику. И када су истраживачке студије и рад обавештајно-безбедносних служби објављени, део тих података до којих се дошло или анализа у некласификованој литератури могу бити нетачни, јер за разлику од *академске заједнице*, где нема јавне контроле и надметања међу истраживачима да исправе погрешке, системи безбедности настављају да функционишу непромењено прикривајући тачне податке и без довољно научне критике. То се сматра суштинском недовољношћу капацитета са становишта управљања знањем, јер ако је ишта сигурно у људском роду, то је да нико нема монопол на знање, па ни безбедносне агенције, али и обратно. Познато је како је Венеција почела да губи моћ када је као држава покушала да оствари монопол у науци и занатима свог времена. То исто се дешава у 21. веку са системима безбедности – информације не служе за чување, већ за размену. Они који нешто чувају, на пример тајне неког политичког режима, у историјском смислу брзо постају аутистични и безбедносно бескорисни или опасни за друге. Упркос огромног низа књига и чланака, ту је, заправо, врло мало доступних анализа, а још мање компаративне анализе о организацији обавештајних служби. Одмах се мора рећи да је за стање и ограничења у погледу капацитета служби безбедности, а посебно разних девијација у њиховом раду, поред осталих, академска заједница изузетно одговорна, због тога што је и сама део те заједнице служби безбедности или је из страха ћутала или им је повлађивала делећи олако академска звања и рангове њиховим припадницима. Као еклатантан пример таквог односа академске заједнице према проблему проширења капацитета служби безбедности у оквиру

¹² Giandomenico Majone, Renaud Dehousse, *The institutional dynamics of European integration*. 1994, str. 91 – 112, Colin Kirkpatrick and David Parker *Regulatory impact assessment: developing its potential for use in developing countries*, Centre on Regulation and Competition Institute for Development Policy and Management, University of Manchester, 24 february 2003, str. 6.

¹³ Julia Black, *Decentring regulation: understanding the role of regulation and self regulation in a "post-regulatory" world*. *Current legal problems*, (2002) str. 54 . 103-146. ISSN 0070-1998, <http://www.oup.co.uk/law/yearbooks/yearbook-legalp...>

¹⁴ *Астрономија*: назив за промене у спектру светлости услед širenja kosmosa.

реформе система безбедности, може се критички навести профилисање безбедносне заједнице ван извршне власти у статусу агенција за спровођење закона (*Law Enforcement Agencies*) и ако је природа њиховог рада (специјалне тајне операције и тактике, технике и методе, посебно тз. расколне операције и дезинформације, за које се предвиђа посебна контрола законодавне, извршне и судске власти) и начело тајности у раду неспојива са принципом јавности у раду агенција за спровођење закона (Полиција, Агенција за борбу против корупције, Управа за спречавања прања новца итд.).

Циљ истраживања

Циљ истраживања јесте да се размотри национални оквир система безбедности, односно успешност профилисања националног оквира у смислу утврђивања његове довољности или недовољности (инсуфицијенције капацитета) у односу на потребан профил по одговарајућим стандардима и, у вези с тим, размотрити могућности повећања капацитета (*National Profile Study*). На пример: да ли чињеница о, на пример, броју запослених у једној агенцији у односу на број становника говори о довољном или недовољном капацитету безбедности одређеног грађанског друштва и државе? При томе треба имати у виду да се систем безбедности може анализирати и на тај начин што ћемо извући закључке из одређеног броја студија случаја (*Case Study*) националних система које би чиниле део истраживања.

Проблем изграђивања капацитета обавештајне (безбедносне) заједнице за савлађивање своје мисије у друштву битан је у проучавању за академску заједницу, због тога што је основни услов за деловање система тајност, тако да проширење капацитета службе не треба тражити тамо где је тајност проблематична са становишта делотворности (дакле, по основу легитимности или законитости поступања или опасности по животну средину, од тероризма, трговине средствима за масовно уништење итд.). Путеви реформи нису у правцу озакоњења нечега што се не може озаконити *а приори*, а то је претежно тајни рад служби, већ се само може контролисати, а то је домену 1) *повећања капацитета демократских институција*, 2) *модернизације националног идентитета* и 3) *слеђења образаца политичке идентификације* Србије као државе са државама стабилне демократије. За академску заједницу проблем истраживања је у томе што особље безбедносних служби може бити успешно и делотворно само ако поступа у тајности, тако да се тајно прибављени докази тешко конвалидирају на суду или у науци. На пример, у борби против криминала довољан је степен легитимности кривичног прогона обезбеђен у обавештајно вођеној полицијској активности која је профилисана посебно, а у погледу струке тајност рада служби се тешко повређује на штету ефикасности у остваривању задатака на пољу безбедности (што сугерише да се проширење капацитета служби безбедности и путеви реформе траже у оквиру обавештајне заједнице, дакле искључиво на терену извршне власти, јер се пребацивање тежишта промена на друге две власти може сматрати мешањем извршне власти у правосуђе и законодавство). Институционално посматрано, боље је да особље буде премештено у друге институције, па и агенције за спровођење закона, док би

се обавештајно-безбедносне агенције посветиле својој струци. За научно истраживање посебно је штетно опредељење за одржавање тајности након изласка из заједнице чије правило је резултирало у минималном излагању и ширењу информација о обавештајним службама и њиховом пословању. Основни захтев за тајност утиче на све или велики број других аспеката струке и на организацију сваке обавештајно-безбедносне заједнице схваћене као скуп агенција.

Операционализација истраживања

Само вршење истраживања састоји се у анализи профилисања система (*Profiling*) са основама у методама о начину на који су научници анализирали цивилно-војне односе (CMR). Разматрању ових односа приступа се на више начина, а пре свега *симболички*, затим *институционално* и *компаративно*. Релативна одсутност анализе обавештајних заједница (IC) у литератури, како је наведено, не може бити озбиљан научни проблем иако се из других пројеката истраживања може закључити да су компаративно користили искуства у транзицији само једне или неколико релативно отворених држава, у којим случајевима се проучавање вршило са мање концептуалне јасноће. За прва два приступа најзначајније је искуство служби у Сједињеним Државама и Канади и Словачкој. Упоредна проучавања хитно су неопходна данас, јер у савременом свету глобалне терористичке претње обавештајна служба мора бити не само под демократском цивилном контролом, већ и делотворна.

Као додатак академски пожељној примени компаративне методе за постизање аналитичких резултата у случају друштава у транзицији битније је и потребније проучавање кроз упоређивање. Циљ је разумевање најбољих пракси у области организације система безбедности, чиме се побољшава и демократска цивилна контрола и ефикасност обавештајне заједнице – ОЗ. *Политичка пракса* и реторика која прати рад служби безбедности директно је условљена праксом служби, иако би требало да буде обротно. Политички актери надмећу се у сменама руководиоца у систему безбедности, без упуштања у проблематику делотворности капацитета безбедности не само за њих, већ за све грађане.

Иако су политиколози одавно савладали *компаративну анализу* институционалног приступа, полазимо од хипотезе која је владајућа у западној литератури да институције остају основни темељи власти у држави и тиме нам пружају добру основу за анализу. Ми додајемо одређене суштинске елементе карактеристичне за друштва у транзицији, а то је *симболика промена* и реформи у правцу антропоцентричног повећања капацитета система безбедности. Анализа се састоји у разумевању институција кроз које добијамо увид у стање организације (до сада постигнуте резултати реформи у симболичком смислу) и на основу којих се могу дати претпоставке за утврђивање најделотворније структурне контроле (резултати реформи у институционалном смислу), све у смислу подршке легитимном и транспарентном владању.

Полази се од хипотезе да се систем безбедности може најбоље дефинисати као *подсистем цивилно-војних односа* у друштву (*Subsystem of CMR – Civil-Military Relations*). Постоји значајна и богата литература о CMR, који наглашава важност демократског, цивилног надзора и јасно препознатљиве улоге и мисије војске коју

она треба да изврши. На сличан начин, безбедносне службе имају специфичне улоге и мисије, а постоје и бројне студије које успостављају начин на који се анализира структура обавештајне заједнице и њене импликације на: 1) облике демократске цивилне контроле и 2) делотворност.

Емпиријско истраживање представља посебан проблем и изазов у истраживању, што показује случај поменуте 200 година „фрустриране реформе“ обавештајних служби у Аргентини, која се поклапа са „годишњицом“ искустава нашег друштва са односом војног и цивилног сектора, тако да поствке овог истраживања имају значај за наставак реформе система безбедности, без обзира на то о којој је земљи у транзицији реч, са озбиљним освртом на раније ауторитарне режиме. Изазов научног истраживања у овој области је у томе што је спровођење демократске консолидације и реформе обавештајних организација погоршано чињеницом да у већини земаља постоји мало свести о обавештајним функцијама и организацији.

Као што је истакнуто у аргентинском случају, обавештајне организације могу одолети политичким променама и законодавци знају врло мало о томе шта је све укључено у обавештајне службе. Тако је тај задатак пао на мали скуп академских саветника Конгреса за лобирање за промене система безбедности. Научно истраживање је у неким земљама отежано, јер постоји стварни страх да безбедносне агенције имају нагомиланих информација које се могу користити за уцену обичних грађана, цивилне елите и политичара. Због тога постоји недостатак информација о обавештајним службама, али то, у комбинацији са страхом, одржава недостатак информација. Из неких научних истраживања у неколико регија у свету, произилази да ни грађански политичари не знају ништа о систему безбедности и службама или, ако то имају у политичком програму, једноставно не желе да се носе с тим и било шта унапређују.

Део емпиријских сазнања ослања се на књиге и чланак, други на *World Wide Web*, а ипак остају и интервјуи и белешке на основу личних разговора са бившим руководиоцима и оперативцима безбедносних агенција који омогућују увид и разумевање и изван онога што се налази у литератури. То је случај и са безбедносним агенцијама, међународном обавештајном заједницом у САД у којој имају широко знање о обавештајним службама и њиховој улози у влади кроз стручно знање и CCMR семинарима посвећеним цивилно-војним односима и дугорочним образовним програмима.

Без тог заједничког концептуалног оквира неће бити могуће остварити ни резултате анализе ни дати корисне препоруке за даљу реформу ИЦ на националном и на глобалном нивоу. Циљеве и обим промена и на глобалном и на националном нивоу, а следећи изнето субстанцијално виђење капацитета служби безбедности одређује *политички прокламован јавни (општи) интерес* у области безбедности.

Утврђивање јавног интереса

Напетост и страх у животном окружењу грађанског друштва изазивају догађаји чији интензитет и последице не можемо предвидети нити контролисати уколико немамо знање о појму безбедности. Безбедност се лаички везује за институције, а

не за људе. Сведоци смо промена у грађанском политичком животу Србије и у осталим земљама југоисточне Европе. Јавност се буди након откривања многих случајева пљачке националног богатства, слабљења привредних ресурса због продаје стратешки важних компанија које поседују енергетске изворе нафте и гаса. Све више је доказа да су многи високи државни службеници и политичари доносили одлуке штетне по националну безбедност. Србија је у власништву грађана, а не такозваних „тајкуна“ који су своје послове водили по пословици *In the name of people for themselves*. За описивање постојећег стања мање су примењиве латинске пословице, јер се људска цивилизација померила ка новим центрима знања, а знање одмакло од доба индустријске шпијунаже ка добу заштите права интелектуалне својине, у доба у којем је управљање знањем прерасло од алата за владање у дипломатију знања, а која је, пак, алат глобалног владања, али и одмеравања глобалне одговорности. Да парафразирамо Ј. Ф. Кендија:¹⁵ ми не треба да питамо шта свет може учинити за нашу безбедност, већ колико ми допринесимо светском систему безбедности! *Да, али при томе прво треба сами себи да притекнемо у помоћ!*¹⁶ Системи безбедности засновани на принципу деривације су историјска прошлост („тотална шпијунажа“¹⁷), али су и резултати напора да се на тај начин допринесе светском миру и безбедности вредновани по основу историјске одговорности јавне политике.¹⁸ За разлику од историјских система, данашњи системи безбедности заснивају се на принципу контрибуције (доприноса).

Довољност или недовољност капацитета националног система безбедности више се мери доприносом него давањем (октроисањем или деривирањем или даривањем). Допринос се вреднује као *субстанцијално (значајно) повећање капацитета*, а одмагање појединих држава глобалном систему безбедности као суштинско смањење (инсуфицијенција) капацитета система безбедности, и то: смањења националног система, у мери у којој се пропушта имплементација вредности које подржава међународна обавештајна заједница и тиме смањења капацитета глобалног система, у мери у којој пропуштање имплементације стандарда у националном систему безбедности нарушава светску безбедност. Наиме, признајући да је група НАТО земаља интервенисала на Косову без одобрења Савета безбедности, дакле, да су октроисали безбедност на једном подручју, Кофи Анан се заузео за прилагођавање међународног система безбедности према свету са новим чиниоцима, одговорностима и могућностима. Он је

¹⁵ John Kenedy, Inaugural Address on 20 January 1961: „And so, my fellow Americans, ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country.”

¹⁶ Зоран Ђинђић је, парафразирајући једну Кенедијеву изреку, једном приликом рекао : „Не питај шта твоја земља може да уради за тебе, питај шта ти сам можеш да урадиш за себе, а твоја земља ће ти помоћи, али најпре ти сам себи помози.” <http://forum.kraljevo.com/viewtopic.php?t=256>

¹⁷ Kurt Reiss, Тотална шпијунажа, 1941, Prevod sa engleskog na ruski G. Vladimirski, Beograd, New York, 1948, Predgovor D. Zaslavskog, 225 strana: „Moguće je da su mnoge od ovih priповести zasnovane na stvarnim činjenicama, ali samo ove činjenice pripadaju prošlosti, romantičnoj istoriji špijunaže” (из предговора аутора).

¹⁸ Tim Weiner, Legacy of Ashes – The History of CIA, Doubleday, New York, 207,701 strana, General William J. Donovan: “In the global and totalitarian war, intelligence must be global and totalitarian” (из писма упућеног Prededniku SAD Ruzveltu, 18. novembra 1944. godine).

изнео да постоје најмање два појма суверености: индивидуални и државни.¹⁹ Сувереност државе почива на поштовању интегритета граница. Међутим, суштински, свака држава има специфичан однос према онима којима управља. Према томе, индивидуална сувереност изискује одговорност за заштиту појединаца путем спровођења људске безбедности, пре него заштиту оних који је злоупотребљавају под изговором суверености државе. Анан је оправдао употребу оружане силе у таквим интервенцијама као врсту операције за подршку „општег интереса”.²⁰

Најозбиљнији методолошки проблем увек је решавање наизглед најједноставнијег питања, а то је *референтна тачка и оса стабилности истраживања*: одређивање јавног (општег) интереса у области националне безбедности. Управо она иста питања која је поставио Кофи Анан у вези глобалне безбедности постављају се и на националном плану, али са потпитањима која су на светском плану била излишна, али су битна за национални профил: Шта је наш јавни интерес, са потпитањем: у којој мери се поклапа са светским? Ко дефинише наш јавни интерес, са потпитањем: у којој мери је тај субјекат легитиман са становишта националног законодавног оквира, али и светског конвенционалног оквира и политике везане за питање демократске контроле? Ко интервенише у систему безбедности, са потпитањем: по чијем налогу? На терет којих средстава, са потпитањем: како се та средства прибављају? Оно што је битно за правилне одговоре на ова питања јесте да се сагледавање сопствене безбедности не своди на националну државу, јер то „више не пружа задовољавајуће одговоре.”²¹

Питање истраживања могућности проширења капацитета система безбедности зависи од доброг *профилисања теорије и праксе* националног модела под снажним утицајем и по узору на страна решења. Светска безбедносна заједница (обавештајна заједница – Intelligence Community – IC), ма шта под тим подразумевали, утиче на профилисање свих националних модела. Габарити националног профила требало би да одговарају правцу у којем се крећу држава и њени грађани.²²

¹⁹ За pregled kako su ove teme obrađene u obraćanju Kofija Anana 10. decembra 2001. povodom prijema Nobelove nagrade vidi: <http://www.nobel.se/peace/laureates/2001/presentation-speech.html/>

²⁰ Коментар аутора: По општем мишљењу, Анан није ишао детаљније у дефиницији „општег интереса” осим навођења једног услова: да се инсистира да оружана интервенција мора бити заснована на „универзалној легитимности” као што је легитиман и мандат Савета безбедности UN. Он је током свог обраћања UN поставио реторичка питања: „Шта је општи интерес? Ко мора да га дефинише? По чијем налогу? И којим средствима интервенције?”

²¹ Andreja Savić, „Globalna bezbednost i terorizam”, Srpska politička misao, god. XII, vol. 15. бр. 3-4, Beograd, 2005, стр. 57, „С обзиром на претњу глобалног тероризма вероватно је транснационална сарадња прави пут ка националној безбедности: државе из националних интереса морају да се денационализују и трансационализују, дакле морају да жртвују део националног суверенитета, како би своје националне проблеме решавали у глобализованом свету”.

²² Petar Zeman, The Transformation of the Intelligence Services, „Примарни задатак за власти у слободним друштвима у настајању је да се одмах након што су поразили и изазвали колапс ауторитарних или тоталитарних режима, уништи постојеће тајна полицијска служба. Испуњење овог задатка игра важну улогу при оцени успеха трансформације. Постоје најмање два разлога за то. Отапањем моћи тајне полиције, отворено друштво осигурава да се ситуација не обрне и и друштво изврши повратак на стари поредак, а други разлог је потврда, на врло симболичан и видљив начин, њиховог развода с њом најпре за своју јавности и свијет у целини. Међутим, у отвореном друштву број пријетњи расте које су до тада биле скривене испод тепиха тлачења појављују се са инфлаторним тенденцијама тенденцијама, од ко-

Закључак

Комплекснија истраживања су неопходна како би дали одговор на питање: *да ли је досадашњи профајлинг у овој области био одговарајући и делотворан?* Ипак, одговор на ово питање субстанцијалне довољности и делотворности система безбедности наслућује се када анализирамо резултате истраживања о перцепцији безбедности, односно перцепцији националне безбедности од стране грађана. Перцепција безбедности утврђује се исто као и када се ради о корупцији, за коју сви осећамо да је огромна, али знамо само поједине случајеве. Перцепција јавности своди се на „плодове“ корупције, док се „дрво“ са којих ти плодови падају, из разних разлога, не може сагледати. Стање безбедности се од стране лаичке јавности и у медијима често утврђује, а сагледава површно. Међутим, и по сенци коју ствара може се проценити да ли дрво својом величином пружа довољну и делотворну заштиту од сунчевих зрака. Социолошко истраживање ставова грађана се, нажалост, односи на ставове који су умногоме под утицајем медија на које у свим системима утицај имају и службе безбедности. Међутим, *vox populi*, упркос томе, непогрешиво указује на тврдоглаве и непроменљиве чињенице од значаја за вредновање било ког система.

Показује се да нисмо на правом путу да дамо правилне одговоре и то на основу само једног површног истраживања, јер се уочава несклад и нелогичност у изнетим ставовима грађана између, са једне стране, субјективног осећања „велике личне сигурности“ и са друге стране, перцепције тих истих грађана о степену сопствене угрожености, прво, у поређењу са ранијим периодима (у време социјализма) и, друго, у поређењу са вредностима за које грађани перцепцијом могу установити да су под заштитом и међународних институција, посебно институција ЕУ и НАТО.²³ Проценат поверења у ове конкурентне системе безбедности обрнуто је сразмеран степену подршке коју им дају грађани на штету овог другог, а што је нелогично, јер треба превазићи ауторитарни систем владавине и грађанима делотворно показати преимућства савремено организованог система безбедности ослоњеног на моћне системе којима располажу суседи, регион југоисточне Европе, ЕУ и свеколика међународна заједница. То говори да се „плодови“ несигурности и напетости од стране грађана приписују да потичу са „дрвећа“ које „узгаја“ међународна заједница. Погрешно или тачно?

За наслућивање одговора довољна је и проста оцена да *за грађане безбедност не симболизују проблеми државе*, већ она првенствено симболизује заштиту од

јих је највидљивија појава нових облика тешких кривичних дјела. Нови политичка елита је суочена са задатком или изградње нове обавештајне службе и службе безбедности (за поједностављење ћу користити одавде израз 'тајне полиције') или трансформације остатака старих и то готово одмах након пада тоталитарног режима."

²³ Maja, Bjeloš, „Šta građanke Srbije misle o svojoj i o bezbednosti Srbije?“ Projekat BCBP (Beogradski centar za bezbednosnu politiku) u saradnji sa CESID-om, Beograd, april–maj 2010, „Na pitanje o ličnoj bezbednosti približno tri četvrtine građana je odgovorilo da se oseća potpuno ili uglavnom bezbedno... Na pitanje u kom periodu su se osećali najbezbednije – pre 1990, tokom devedesetih ili nakon 2000. godine, približno 60% građana je tvrdilo da je to bilo u doba socijalizma... dok je u zemljama članicama samo 16% ispitanika."

претњи болести, глади, незапослености, криминала, друштвених сукоба, политичке репресије и хазарда од хаварија у животној средини, али и да је „безбедност њихове нације важнија и од личне и безбедности државе.“²⁴ И даље постоји *проблем профилисања државе као правне и демократске*, као и проблем профилисања често употребљаваног појма „новог светског поретка“ у смислу извора угрожавања националне безбедности. Овај појам појавио се управо у време стварања нових националних држава на Балкану, за које и даље важи оцена да су им „насилност и сакралност важне особине“ са агресивном националистичком идеологијом и за које се обистинило предвиђање да је ова идеологија само у почетку користила „новом светском поретку“ за разбијање ауторитарних поредака, а данас таква националистичка схватања „измичу контроли међународних субјеката.“²⁵

Истраживања у правцу профилисања националног система безбедности тек треба да покажу да ли су и у којој мери запостављени *легитимни интереси грађана* који траже безбедност свог свакодневног живота, услед тога што се преко медија и кампања подизања јавне свести не указује на значај ослањања и на институције безбедности ван државе Србије, јер те институције управо стављају интерес грађана, па и сваке нације којој припадају, испред интереса било које државе, а поготову политичког режима у некој држави. Према неким оценама, постојање екстремних десничарских организација „Номоканон“, „Национални строј“, скривање Младића и других оптужених, криминалитет мржње и говор мржње, појаве расизма и ксенофобије, организовани криминал стари (пре политичких промена у Србији) и нови (после политичких промена), спорост у процесу диференцијације читавог друштва од злочинаца и злочина, „су неки од индикатора да је безбедност друштва још увек ровита и да је цивилно друштво нетолерантно и милитантно.“²⁶

Где да тражимо аргументацију за наставак радикалне реформе у циљу проширења капацитета служби безбедности? Шта је синоним за значајније проширење могућности служби безбедности? Треба поћи од ноторне чињенице да плодови припадају ономе ко је и узгајао дрво. Мало је вероватно да несигурност и напетост у нечијем дворишту настаје услед тога што је „хладовина“ коју пружа дрвеће из других дворишта – премала. Пре ће бити да је обрнуто и да неки наши пријатељи уживају у „дебелој хладовини“ у сенци сопствених стабала, док је наше двориште слабије пошумљено. Очигледно је да је *симболички приступ реформи националног система безбедности значајнији од институционалног!*

²⁴ Maja, Bjeloš, Isto: „Percepcija važnosti nacionalne bezbednosti nije značajno drugačija kod ispitanika različitih starosti, obrazovanja, niti visine primanja, ali se pokazalo da postoje razlike između polova. Dok je svakom četvrtom muškarcu bezbednost njihove nacije važnija i od lične i bezbednosti države (25,3%), tek svaka šesta žena deli to stanovište (16,1%)... Ukupna podrška građana Srbije članstvu u EU je u opadanju. Ipak, muškarci su za nijansu više entuzijastični (60%) nego žene (58,4%) za članstvo u EU... Kada je članstvo Srbije u NATO u pitanju, dve trećine građana se tome protivi (66%), približno jedna petina je neodlučna (18%).“

²⁵ Dragan, M. Simeunović, „Nastanak i profilisanje nacionalnih država kao posledica novog svetskog poretka“, Vojno delo 1993, vol. 45, br. 1-2, str. 103-132.

²⁶ Mihajlo Basara, Demokratske vrednosti društvu, vojne vrednosti vojsci: to vreme još nije došlo, Reforma sektora bezbednosti u Srbiji – dostignuća i perspektive, Zbornik radova, Goragraf, Beograd, decembar 2007, str. 41.

Литература

1. John Aschroft, „Never Again: Securing America and Restoring Justice“, Center Street, New York, Boston, Nashville, 2006, str. 83.
2. Olav Schram Stokke, „Understanding the Formation of International Environmental Regimes: The Discursive Challenge: “In The Politics of International Environmental Management”, Dordrecht: Kluwer Publishers 1998, str. 129-148.
3. David A. Baldwin, „The Neoliberalism, Neorealism, World Politics” In “Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate”, David Baldwin, Columbia University Press, New York, 1993, str. 3-25.
4. Robert O. Keohane, “The Analysis of International Regimes: towards a European-American Research Programme, In “Regime Treaty and International Relations”, Volker Rittberger, Clarendon Press, Oxford, 1983, str 141-142, “The Demand for International Regimes” In International Regimes, Stephen D. Krasner, Ithaca: Cornell University Press, 1983, “International Institutional Approaches” International Studies Quarterly 32 (1988) str. 39-396.
5. Friedrich Kratochwil i John G. Ruggie, “International Organization: A State of the Art and the Art of the State”, International Organization 40, no 4 (1986) str. /53-755.
6. Pojmovnik bezbednosne kulture, CCVO Beograd, 2009.
7. Karl W. Deutch, , Sidney A. Burrell, and Robert A. Kann, Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the light of Historical Experience, Princeton: Princeton University Press, 1957. Adler, Emanuel and Barnett, Michael, eds. Security Communities, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
8. Giandomenico Majone, Renaud Dehousse, The institutional dynamics of European integration. 1994, str. 91 – 112, Colin Kirkpatrick and David Parker Regulatory impact assessment: developing its potential for use in developing countries, Centre on Regulation and Competition Institute for Development Policy and Management, University of Manchester, 24 february 2003, str. 6.
9. Julia Black, *Decentring regulation: understanding the role of regulation and self regulation in a “post-regulatory” world. Current legal problems*, (2002) str. 54 . 103-146. ISSN 0070-1998, <http://www.oup.co.uk/law/yearbooks/yearbook-legalp...>
10. Kurt Reiss, Тотална шпијунажа, 1941, Prevod sa engleskog na ruski G. Vladimirski, Beograd, New York, 1948.
11. Tim Weiner, Legacy of Ashes – The History of CIA, Doubleday, New York, 2007, 701 strana <http://www.nobel.se/peace/laureates/2001/presentation-speech.html/>
12. Andreja Savić, „Globalna bezbednost i terorizam“, Srpska politička misao, god. XII, vol. 15. Br. 3-4, Beograd, 2005, str. 57.
13. Maja, Bjeloš, “Šta građanke Srbije misle o svojoj i o bezbednosti Srbije?” Projekat BCBP (Beogradski centar za bezbednosnu politiku) u saradnji sa CESID-om, Beograd, aprilu-maju 2010.
14. Dragan, M. Simeunović, “Nastanak i profilisanje nacionalnih država kao posledica “novog svetskog poretka”, Vojno delo 1993, vol. 45, br. 1-2, str. 103-132.
15. Mihajlo Basara, Demokratske vrednosti društvu, vojne vrednosti vojsci: to vreme još nije došlo, Reforma sektora bezbednosti u Srbiji - dostignuća i perspective, Zbornik radova, Goragraf, Beograd, decembar 2007, str 41.

КРИВИЧНО ДЕЛО АГРЕСИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ И КРИВИЧНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ

Драган Јовашевић
Универзитет у Нишу, Правни факултет

Међу међународним кривичним делима се по свом значају, природи и карактеру издваја злочин агресије. То је злочин против мира и међународне безбедности. У међународном праву злочин агресије познаје низ међународних докумената, као што су: Статут Међународног војног суда у Нирнбергу, Статут Међународног војног суда за Далеки исток, Закон број 10 Контролног савета за Немачку и Римски статут сталног Међународног кривичног суда. Интересантно је да ово тешко међународно кривично дело не познају статуту Хашког трибунала и Трибунала за Руанду. И у домаћем кривичном законодавству Републике Србије прописано је ово кривично дело под називом: агресивни рат. То кривично дело састоји се у позивању, подстицању или наређивању вођења агресивног рата. Радња извршења је позивање или подстицање на агресивни, тј. нападачки рат. То су радње подстрекавања које су овде добиле карактер самосталне радње извршења. За ово дело прописана је казна затвора од две до дванаест година. Најтежи облик дела агресије постоји када се нареди вођење агресивног рата. За ово дело прописана је казна затвора од најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година. Управо о појму, карактеристикама и обележјима злочина агресије са теоријског и практичног аспекта говори овај рад.

Кључне речи: *међународно право, мир, злочин агресије, рат, одговорност, суд, казна*

Опште карактеристике међународних кривичних дела

Међународна кривична дела су¹ у правном систему Републике Србије предвиђена у Кривичном закону, у глави тридесет четвртој, под називом : „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом”².

¹ Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011. године, стр. 419-421.

² С. Задник, Казнена дјела против вриједности заштићених међународним правом и новине у законодавству у свези са тим дјелима, Хрватска правна ревија, Загреб, број 12/2003. године, стр. 83-86.

Права међународна кривична дела или међународна кривична дела у ужем смислу, заправо, представљају делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције и нарушава или угрожава мир међу народима, безбедност човечанства, односно друге међународним правом заштићене вредности или којим се крше ратна правила о понашању зараћених страна према ратним заробљеницима, рањеницима, болесницима и цивилном становништву. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених страна у погледу започињања и вођења рата³. Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаних сукоба између народа и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова⁴.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зараћених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено, тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела⁵. Прихватајући међународне обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у кривичном законодавству Републике Србије предвиђено је више кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Кривична дела из ове главе, дакле, настају кршењем правила садржаних у међународним конвенцијама. Њихов је извор у постојању забрана у актима међународног права.

Објект заштите ових кривичних дела јесу човечност и друге универзалне, општецивилизацијске вредности заштићене међународним правом. Заштита човечности значи заштиту основних људских добара као што су: живот, телесни интегритет, част, углед и достојанство човека, основна људска права и слободе. Друге вредности физичких лица, појединих држава и целе међународне заједнице имају такође општи, универзални значај, па су заштићене и зајамчене међународним правом⁶. Највећи број кривичних дела из ове групе може се учинити у законом одређено време: за време рата, оружаног сукоба или окупације.

По правилу, ова кривична дела чине се организовано и ради спровођења одређене политике владајуће групе или партије. Будући да спадају у организовани, плански криминалитет, ова се дела најчешће и чине по наређењу претпоставље-

³ Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Ниш, 2010. године, стр. 145.

⁴ В. Казизић, Имплементација споразума међународног хуманитарног права у Босни и Херцеговини, Зборник радова Правног факултета у Мостару, број 16/2003. године, стр. 163-175.

⁵ З. Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379.

⁶ О агресији у међународном праву више : М. Рачић, Правно политички аспекти појма агресије, Правна мисао, Сарајево, број 3-4/1984. године, стр. 15-25; Ђ. Вуковић, Рат као инструмент за рјешавање међународних спорова и његово ограничење, Годишњак Правног факултета у Бања Луци, Бања Лука, број 12/1988. године, стр. 93-107; М. Рачић, Неки политичко правни аспекти генезе појма агресије, Зборник Правног факултета у Мостару, Мостар, број 9-10/1989-1990. године, стр. 27-39; Ш. Човић, Агресија и сукцесија, Зборник радова, Агресија на Босну и Херцеговину и борба за њен опстанак, 1992-1995., Сарајево, 1997. године, стр. 289-310.

них војних или политичких руководиоца. Та чињеница захтева посебно утврђивање одговорности организатора, наредбодавца и учиниоца. Ова кривична дела могу бити учињена само с умишљајем.

Међународна кривична дела у ужем смислу чине прву групу међународних кривичних дела. Ту се ради о кривичним делима којима се крше ратни закони и обичаји рата⁷ (дакле, норме међународног ратног и хуманитарног права). То су дела садржана у Нирнбершкој и Токијској пресуди. Она се називају и међународна кривична дела према општем међународном праву (или *crimina iuris gentium*)⁸. Ту спадају следећа међународна кривична дела: 1) агресија или злочин против мира, 2) ратни злочин, 3) геноцид и 4) злочин против човечности⁹. У правној теорији има схватања да се ова кривична дела називају међународним злочинима *stricto sensu* иза којих стоје когентне норме међународног права, нпр. хашке или женевске конвенције¹⁰. Као основне карактеристике међународних кривичних дела у ужем смислу (*core crimes* – гнусни злочини)¹¹ у правној теорији наводе се следеће¹²:

1. ови међународни злочини имају двоструку природу. Њихово извршење повлачи: а) кривичну одговорност појединаца као њихових извршилаца или саучесника, односно надређених лица (по основу командне одговорности), с једне стране и б) међународноправну одговорност државе, с друге стране,

2. међународним злочинима крше се основна (темељна) људска права и они су стога забрањени као репресалије у случају вршења исто таквих злочина друге супротстављене стране,

3. међународни злочини у погледу кривичног гоњења и кажњавања не застаревају и

4. опште међународно право намеће обавезу државама да не крше основне норме које забрањују њихово вршење као обавезу *erga omnes*.

С обзиром на то да постоје две главне (основне) врсте извора међународног кривичног права (међународни и национални извори), то је потребно вршити даљу систематизацију међународних кривичних дела. Њихова деоба може се извршити према врсти њиховог извора¹³. Према овом критеријуму разликују се:

1) Међународна кривична дела предвиђена међународним правним актима. Овде спадају:

а) кривична дела предвиђена у Статуту Међународног војног суда. То су кривична дела садржана у Нирнбершкој и Токијској пресуди, као и Закону број 10 Контролног савета за Немачку:

1. злочин против мира,
2. ратни злочин и
3. злочин против човечности;

⁷ Y. Dinstein, M: Tabory, War Crimes in International Law, Dordrecht, 1996. godine, str. 145-167.

⁸ F. Leon, The Law of the War, New York, 1972. godine, str. 56-68.

⁹ В. Василијевић, Међународна кривична дела у националним кривичним законима и значај таквог њиховог прописивања у одсуству међународног кривичног кодекса, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1-3/1967. године, стр. 128-138.

¹⁰ Д. Радуловић, Међународно кривично право, Подгорица, 1999. године, стр. 103.

¹¹ Д. Јовашевић, Систем међународних кривичних дела, Судска пракса, Београд, број 4/2003. године, стр. 72-78

¹² Ђ. Деган Б. Павишић, Међународно казнено право, Загреб, 2005. године, стр. 186-187.

¹³ Д. Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010. године, стр. 211-214.

б) кривична дела предвиђена у Статуту Хашког трибунала за бившу СФР Југославију:

1. тешке повреде Женевских конвенција из 1949. године (члан 2),
2. кршење закона и обичаја ратовања (члан 3),
3. геноцид (члан 4) и
4. злочин против човечности (члан 5);

в) кривична дела предвиђена у Статуту Међународног кривичног трибунала за Руанду:

1. геноцид (члан 2),
2. злочин против човечности (члан 3) и
3. тешко кршење члана 3. Женевских конвенција из 1949. године и Другог допунског протокола из 1977. године (члан 4) и

г) кривична дела предвиђена у Статуту сталног Међународног кривичног суда (тзв. Римском Статуту)¹⁴:

1. агресија (члан 5),
2. геноцид (члан 6),
3. злочин против човечности (члан 7) и
4. ратни злочини (члан 8).

2) Међународна кривична дела предвиђена у кривичном законодавству Републике Србије¹⁵. Овде спадају кривична дела која су предвиђена у глави тридесет четвртој Кривичног законика Републике Србије¹⁶. То су¹⁷:

1. геноцид (члан 370),
2. злочин против човечности (члан 371),
3. ратни злочин против цивилног становништва (члан 372),
4. ратни злочин против рањеника и болесника (члан 373),
5. ратни злочин против ратних заробљеника (члан 374),
6. организовање и подстицање на извршење геноцида и ратних злочина (члан 375),
7. употреба недозвољених средстава борбе (члан 376),
8. недозвољена производња оружја чија је употреба забрањена (члан 377),
9. противправно убијање и рањавање непријатеља (члан 378),
10. противправно одузимање ствари од убијених (члан 379),
11. повреда парламентарара (члан 380),
12. сурово поступање с рањеницима, болесницима и ратним заробљеницима (члан 381),
13. неоправдано одлагање репатријације ратних заробљеника (члан 382),
14. уништавање културних добара (члан 383),
15. неспречавање вршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом (члан 384),

¹⁴ У. Есер, На путу ка Међународном казеном суду : настанак и темељне црте Римског статута, Хрватски летопис за казено право и праксу, Загреб, број 1/2003. године, стр. 133-163.

¹⁵ В. Ђурђић, Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2010. године, стр. 251-258.

¹⁶ Службени гласник Републике Србије број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009 и 121/2012. Више : Д. Јовашевић, Кривични законик Републике Србије са уводним коментаром, Београд, 2007. године, стр. 189-192.

¹⁷ В. Ђурђић, Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, оп. цит. стр. 245-249.

16. злоупотреба међународних знакова (члан 385),
17. агресивни рат (члан 386),
18. расна и друга дискриминација (члан 387),
19. трговина људима (члан 388),
20. трговина децом ради усвојења (члан 389),
21. заснивање ропског односа и превоз лица у ропском односу (члан 390),
22. међународни тероризам (члан 391),
23. узимање талаца (члан 392) и
24. финансирање тероризма (члан 393).

У правној теорији могу се пронаћи различити критеријуми за деобу међународних кривичних дела¹⁸.

Према критеријуму извора, међународна кривична дела могу се поделити на¹⁹:

а) кривична дела према међународном обичајном праву. То су кривична дела која су претходно дефинисана у неком међународном уговору и потом, захваљујући универзалним вредностима које штите, прихваћена су као таква у пракси већине држава света. Отуда дефиниције ових кривичних дела и кривичне санкције за њихове учиниоце представљају *ius cogens* и делују *erga omnes*. То су кривична дела против хуманитарног права као што су: 1) геноцид, 2) злочин против човечности, 3) ратни злочини и 4) злочин агresiје. То су, заправо, међународна кривична дела у ужем смислу и

б) кривична дела прописана вишестраним међународним уговорима. Овде спадају кривична дела која су прописана међународним уговорима и имају дејство само у међусобним односима држава уговорница, па и не спадају у надлежност међународних судова. То су дела која су прописана бројним међународним уговорима, као што су: тероризам, прање новца, корупција, трговина људима, злоупотреба опојних дрога итд. То су, заправо, међународна кривична дела у ширем смислу.

Такође се у правној теорији разликују две врсте међународних кривичних дела и то²⁰: а) међународна кривична дела у ужем смислу и б) међународна кривична дела у ширем смислу²¹.

Подела међународних кривичних дела на дела у ужем и у ширем смислу први пут је усвојена на 14. Конгресу Међународног удружења за кривично право који је одржан 1989. године у Бечу. Међународна кривична дела у ужем смислу заправо су кривична дела садржана у пресудама Нирнбершког (1946. године) и Токијског (1948. године) суда : 1) злочин против мира, 2) злочин против човечности и 3) ратни злочин. За њих се још употребљава назив: кривична дела по нирнбершком или токијском праву. У ширем смислу, међународна кривична дела су сва понашања која међународна заједница жели да сузбије на националном нивоу, прописујући обавезу за земље да их инкриминишу као кривична дела и пропишу за њихове учиниоце

¹⁸ Д. Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, оп. цит. стр. 214.

¹⁹ В. Димитријевић, О. Рачић, В. Ђерић, Т. Папић, В. Петровић, С. Обрадовић, Основи међународног јавног права, Београд, 2007. године, стр. 238-239.

²⁰ Д. Јовашевић, Систем међународних кривичних дела, Политичка ревија, Београд, број 27/2010. године, стр. 123-146.

²¹ В. Ђурђић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Београд, 2003. године, стр. 13 и даље.

одређену врсту и меру казне. То су дела у вези са: опојним дрогама, трговином белим робљем, оружјем, нуклеарним материјама, порнографијом и проституцијом, отмицом ваздухоплова и сл.

Кривично дело агресије према Нирнбершком и Токијском праву

Незапамћени злочини извршени од стране нациста и фашиста широм света за време Другог светског рата довели су до организовања наднационалних судских органа који су у спроведеном кривичном поступку изrekli пресуде највишим немачким и јапанским политичким и војним руководиоцима, а које су затим и извршене. Наиме, савезничке силе су још 1942. године потписале споразум у палати Сент Џејмс у Лондону којим су установиле Комисију УН за ратне злочине састављену од седамнаест представника својих држава. Ова је Комисија сачинила 8.178 предмета (досијеа) о лицима која су осумњичена за најтеже међународне злочине извршене у овом рату, али и листу од 750 италијанских ратних злочинаца који су осумњичени за извршене злочине употребом забрањених гасова, убиства цивила и заробљеника у Етиопији за време краткотрајног рата, почев 1935. године.

Затим су савезничке силе донеле одлуку у виду „Декларације“ на Московској конференцији која је одржана 30. октобра 1943. године да после окончања рата пред суд изведу немачке ратне злочинце чији злочини немају посебну географску опредељеност, док је за остале злочинце договорено да им се суди у државама где су та дела и извршена. Касније, на конференцијама „велике тројице“ (председника САД, премијера Велике Британије и председника владе СССР) у Техерану од 28. новембра до 1. децембра 1943. године, на Јалти од 4. до 11. фебруара 1945. године и у Потстаду од 17. јула до 2. августа 1945. године усаглашени су ставови о потреби суђења главним немачким ратним злочинцима²². Следећи те идеје, савезничке силе су Лондонским споразумом о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца Европске осовине од 8. августа 1945. године усвоиле Статут Међународног војног суда²³. Овај суд су сачињавале четири судије и четири заменика које су именовале владе: САД, СССР, Велике Британије и Француске. Председник суда биран је наизменично по државама. Пресуде су доношене већином гласова, а у случају једнаког броја гласова одлучивао је глас председника суда. Свака од ових држава такође је именовала и по једног јавног тужиоца²⁴.

²² E. Smit, *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945.*, Stanford, 1982. године, стр. 118-155.

²³ У литератури се оправдано истиче да Нирнбершки суд и није био међународни суд, већ више „међусавезнички“, јер су га чиниле судије које су биле представници победничких држава – САД, СССР-а, Велике Британије и Француске. Такође, то није био „војни“ суд, јер су све судије и њихови заменици, осим совјетских представника, били цивилна лица. Војни карактер ових судова доведен је у сумњу и са аспекта окривљених лица којима је суђено пред овим судом. Наиме, бројна окривљена лица нису имала својство војног лица. Такође ни кривична дела за која је утврђивана кривична одговорност пред овим судом нису била претежно војног карактера, односно војне природе. (В. Ђ. Деган, Б. Павишић, *Међународно казнено право*, оп. цит. стр. 10-11).

²⁴ P. Calvocelessi, *Nuremberg – the facts and the consequences*, London, 1947. године, стр. 78-96.

Пред Међународни војни суд²⁵ који је заседао у Нирнбергу изведена су 22 оптужена немачка ратна злочинца²⁶. На судском процесу²⁷ који је трајао дуже од девет месеци, 1. октобра 1946. године од 22 оптужена лица, пресудом је њих дванаест осуђено на смрт вешањем, три лица на доживотни затвор, а четири ратна злочинца су осуђена на временске казне затвора у трајању од 10 до 20 година. Тројица оптужених (Шахт – министар финансија, Папен – дипломата и Фриче – новинар) ослобођена су оптужбе. Осуђени су казне затвора издржавали у затвору Шпандау над којим су заједничку управу имале све четири силе победнице²⁸.

Овај суд²⁹ је у донетој пресуди осудио не само највише политичке и војне руководиоце Трећег рајха³⁰, већ је као злочиначке осудио и следеће организације (правна лица): а) водство Националсоцијалистичке партије, б) Гестапо – тајну државну полицију, в) СС јединице – независне јединице нацистичке партије и г) СД – обавештајну организацију Трећег рајха³¹. Иако је било упорних захтева, Нирнбершки суд није прогласио злочиначким следећа правна лица: а) СА одреде – ударне одреде нацистичке партије, б) Владу Трећег рајха и в) Генералштаб и Врховну команду немачке армије³².

Статут међународног војног суда у Нирнбергу, усвојен на основу Лондонског споразума савезничких сила 8. августа 1945. године³³, у члану 6. одређује међународна кривична дела чији ће учиниоци као појединци или као чланови организације бити суђени од стране овог суда. То су³⁴: 1) злочин против мира, 2) ратни злочини и 3) злочин против човечности³⁵. Поред непосредних извршилаца ових међународних кривичних дела (злочина), кривично су одговорна и лица која се јављају у својству вође, организатора, подстрекача или другог саучесника, а која су учествовала у састављању или извршењу неког заједничког плана или завере ради извршења неког од наведених злочина. Овде се, заправо, ради о одговорности и кажњавању саучесника за извршена дела по принципу субјективне акцесорне кривичне одговорности³⁶.

²⁵ Б. Златарић, Хашка конвенција из 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 296.

²⁶ Интересантно је да из политичких разлога већ у то време није било иницијативе победничких сила да на исти начин суде најодговорнијим лицима у фашистичкој Италији, било пред међународним, било пред националним судовима и поред истакнутих захтева Етиопије, Грчке и Југославије.

²⁷ Судски процес у Нирнбергу започео је 20. новембра 1945. године и трајао је до 30. августа 1946. године. За време 218 радних дана саслушано је око 360 сведока и при томе је размотрено више од 200.000 писаних сведочења која су потврђена заклетвом одсутних сведока из разних држава.

²⁸ М. Марковић, Нирнбершко суђење – примена нових начела у међународном кривичном праву, Зборник Института за криминологију и социолошка истраживања, Београд, број 2/1973. године, стр. 173-185.

²⁹ G. M. Gilbert, Nuremberg Diary, London, 1948. године, стр. 67-101.

³⁰ В. Василијевић, Суђење пред међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног права, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 3/1971. године, стр. 305-334.

³¹ A. Neave, Nuremberg : особно свједочанство о суђењу главним нацистичким ратним злочинцима 1945-1946., Загреб, 1980. године, стр. 54-89.

³² Љ. Прљета, Злочини против човечности и међународног права, Београд, 1992. године, стр. 14-19.

³³ Нирнбершка пресуда, Београд, 1948. године, стр. 13-19.

³⁴ M. Merle, Le proces de Nuremberg et le chatiment des criminels de guerre, Paris, 1949. године, стр. 56.

³⁵ Љ. Прљета, Злочин против човечности и међународног права, оп. cit. стр. 35-46.

³⁶ W. M. A. Dijk, J. I. Hovens, Arresting war criminals, Hague, 2001. године, стр. 56-78.

Учиниоцу ових кривичних дела, у смислу одредбе чл. 27. и 28. Статута, могу се изрећи следеће врсте казни : 1) смртна казна, 2) друга врста казне (затвора) коју суд нађе за праведну и 3) конфискација (одузимање сваке украдене) имовине.

Злочин против мира (члан 6. став 2. тачка а. Статута) представља међународно кривично дело које се састоји у планирању, припремању, започињању или вођењу агресорског рата³⁷ или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гаранције, као и у учествовању у неком заједничком плану или завери за извршење неког од ових дела³⁸. Овде се ради о кривичном делу које је управљено против међународног мира, а којим се изазива, планира, започиње или води нападачки или агресивни рат (који је иначе забрањен одредбама међународног ратног права – Бријан-Келоговим пактом или Париским пактом из 1928. године)³⁹. Према овој одредби самостално кривично дело представљају и припремне радње, као и само започињање (покушај) овог дела.

На другом крају света, на Далеком истоку је одлука о кажњавању⁴⁰ највиших јапанских војних и политичких руководиоца за вођење агресивног рата и извршене бројне злочине донета још 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру којој су присуствовали представници САД, Велике Британије и Кине. Све појединости о токијском суду биле су прецизиране и у акту о капитулацији који је Јапан потписао 2. септембра 1945. године. Нешто пре тога, 26. јула 1945. године, савезничке силе су донеле Потсдамску декларацију на основу које је затим основан Токијски трибунал.

Наиме, одлуком (Посебним прогласом – „Повељом“) америчког команданта за Далеки исток, генерала Дагласа Макартура (а не уговором савезних победничких сила као у случају Нирнбершког суда), војни суд је основан и ради суђења јапанским војним и политичким руководиоцима за злочине извршене на Далеком истоку. Овај суд био је састављен од једанаест судија (без заменика) које је именовао врховни командант на предлог влада савезничких држава⁴¹ које су и потписале акт о капитулацији Јапана. Свака од влада држава које су биле у рату са Јапаном именовале су по једног судију, а суд је доносио одлуке већином гласова. Главног тужиоца овог суда именовале су САД. Врховни командант је такође и одобравао извршење изречених казни⁴². Овај суд је на процесу који је вођен од 3. маја 1946. године до

³⁷ С. Фабијанић Гагро, Промјена квалификације оружаног сукоба, Зборник Правног факултета у Ријеци, Ријека, број 2/2008. године, стр. 1067-1092.

³⁸ М. Сукијасовић, Међународна кривична одговорност за агресију, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 3/1957. године, стр. 380-392.

³⁹ М. Радојковић, Рат и међународно право, Београд, 1947. године, стр. 41-49.

⁴⁰ Одлука о кажњавању јапанске агресије донета је 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру на којој су учествовали амерички председник Рузвелт, кинески председник Чанг Кај Шек и британски премијер Черчил, а појединости су прецизиране у акту о капитулацији Јапана од 2. септембра 1945. године.

⁴¹ Чланове Токијског суда именовале су следеће државе: САД, СССР, Велика Британија, Франуска, Кина, Аустралија, Канада, Холандија, Нови Зеланд, Индија и Филипини. Председник суда био је Аустралијанац Вилијам Веб, а главни тужилац американац Џозеф Кинин који је и сачинио текст одлуке („Повеље“) о установљењу овог суда. Ова Повеља садржи само 17 чланова (за разлику од Статута Нирнбершког суда који има 30 чланова). И она садржи истоветне одредбе о међународним кривичним делима, али не предвиђа могућност да се одређена правна лица – организација или група – прогласи за злочиначку организацију.. Поред тога, надлежност Токијског суда се простирала на извршена међународна кривична дела у периоду од 1. јануара 1928. године до 2. септембра 1945. године.

⁴² R. H. Minear, *Victor's Justice: The Tokyo War Crimes Trial*, Princeton, 1973. године, стр. 74-123.

14. новембра 1948. године⁴³ (када је изречена пресуда), од оптужених 25 лица, седам лица осудио на казну смрти, шеснаест лица на казну доживотног затвора, а два лица осуђена су на казну затвора у трајању од 7 од 20 година. Ниједан од оптужених није ослобођен оптужбе⁴⁴.

Токијски суд формиран је на основу Статута Међународног војног суда за Далеки исток⁴⁵. Овај Статут у члану 5. одређује међународна кривична дела чији ће учиниоци као појединци или као чланови организације бити суђени од стране овог суда. То су⁴⁶: 1) злочин против мира, 2) конвенционални ратни злочини и 3) злочин против човечности⁴⁷. Суд је овлашћен у смислу члана 5. да суди и кажњава ратне злочинце са Далеког истока који се као појединци или чланови организације терете за наведена међународна кривична дела.

Учиниоцу ових кривичних дела, у смислу одредбе члана 16. Статута, могу се изрећи следеће врсте казни : 1) смртна казна и 2) друга врста казне (затвора) коју суд нађе за праведну.

Злочин против мира (члан 5. став 2. тачка а. Статута) представља планирање, припремање, иницирање или вођење објављене или необјављене ратне агресије или рата, чиме се крши међународно право, повеље, споразуми или гаранције или учествовање у заједничком плану или завери ради остваривања било којег од наведених дела.

Кривично дело агресије према Закону број 10. Контролног савета за Немачку

Иста међународна кривична дела познаје и Закон број 10. Контролног савета за кажњавање лица одговорних за ратне злочине, злочине против мира и злочине против човечности у члану 2, с тим што поред наведене три врсте злочина познаје и посебно дело које се састоји у самом чланству у злочиначкој групи или организацији које су од стране Међународног војног суда проглашене злочиначким⁴⁸.

У ставу 2. овог члана Закон је изричито одредио да се за ове злочине могу казнити следећа лица: 1) свако лице без обзира на држављанство или својство у коме је делало ако је било главни учинилац или саучесник, 2) лице које је наредило или подстицало или се сагласило са извршењем неког од ових кривичних дела, 3) лице које је било повезано са плановима или радњама које су довеле до извршења неког дела, 4) лице које је било члан организације или групе за вршење ових кривичних дела, 5) лице које је имало високи политички, грађански или војни положај у

⁴³ Оптужница пред Токијским судом садржавала је 1.218 страница, судска расправа је одржана на 818 седница судског већа, где је саслушано укупно 418 сведока уз 4.336 писмених сведочења одсутних сведока, при чему се записник са суђења састојао од 48.412 странице.

⁴⁴ B. V. A. Roling, A. Cassese, *The Tokyo trial and Beyond*, Oxford, 1993. године, стр. 143-152.

⁴⁵ Б. Петровић, М. Бисић, В. Перић, *Међународно казнено судовање*, Сарајево, 2011. године, стр. 306-308.

⁴⁶ M. Merle, *Le proces de Nuremberg et le chatiment des criminels de guerre*, Paris, 1949. године, стр. 56.

⁴⁷ Љ. Прљета, *Злочин против човечности и међународног права*, оп. цит. стр. 35-46.

⁴⁸ Љ. Прљета, *Злочин против човечности и међународног права*, оп. цит. стр. 47-53.

Немачкој или у некој земљи која је била њен савезник или заједно са њом ратовала или је била њен сателит и 6) лице које је имало висок положај у финансијском, индустријском или привредном животу било које од тих земаља.

Учиниоцу неког од ових кривичних дела се, према одредби става 3. овог члана, могу изрећи следеће казне: 1) смртна казна, 2) доживотни затвор или затвор на одређени број година са принудним радом или без принудног рада, 3) новчана казна и затвор са или без принудног рада у случају неплаћања новчане казне, 4) конфискација имовине, 5) повраћај неправилно стечене имовине и 6) одузимање појединих или свих грађанских права.

Злочин против мира одређен је у члану 2. став 1. овог Закона. Ово дело чини покретање инвазије на другу земљу и ратова који су у супротности са међународним законима и споразумима, укључујући, али не ограничавајући се на планирање, припремање, покретање или вођење ратне агресије или рата, чиме се крше међународне повеље, споразуми или гаранције или учествовање у заједничком плану или завери ради остваривања неког од наведених дела⁴⁹.

Кривично дело агресије према Статуту Хашког трибунала и Статуту Трибунала за Руанду

Резолуцијом Савета безбедности Организације уједињених нација број 827 од 25. маја 1993. године усвојен је Статут Међународног трибунала за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на територији бивше СФР Југославије, почев од 1991. године⁵⁰. Овај Статут (познат као Статут „Хашког трибунала”)⁵¹ познаје четири врсте међународних кривичних дела⁵². То су: 1) тешке повреде Женевских конвенција од 1949. године, 2) кршење закона и обичаја ратовања, 3) геноцид и 4) злочини против човечности⁵³.

Учиниоцу ових кривичних дела Трибунал може, према члану 24, изрећи само једну врсту казне и то казну затвора у трајању према општој пракси судова у Југославији, при чему је судско веће обавезно да узме у обзир тежину извршеног кривичног дела (објективне околности) и лична својства оптуженог (субјективне околности). Уз казну се учиниоцу међународног кривичног дела могу изрећи и следеће санкције: 1) повраћај имовине њиховим правим власницима (реституција) и 2) одузимање добити која је прибављена криминалном делатношћу.

Интересантно је да Статут Хашког трибунала не познаје кривично дело агресије. У основи овог решења налази се политички став држава које су заговарале доношење овог међународног документа према којем се у ратним збивањима на те-

⁴⁹ Б. Петровић, М. Бисић, В. Перић, Међународно казнено судовање, оп. цит. стр. 295.

⁵⁰ J. E. Ackerman, E. O. Sullivan, Practice and Procedure of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia with selected Materials from International Criminal Tribunal for Rwanda, op.cit. str. 78-92.

⁵¹ Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, сарајево, 2011. године, стр. 87-98.

⁵² И. Јосиповић, Правни и политички аспекти настанка Међународног казног суда за бившу Југославију, Зборник радова, Хрватска и Уједињени народи, Загреб, 1996. године, стр. 183-196.

⁵³ Д. Јовашевић, Коментар Кривичног закона СР Југославије, Београд, 2002. године, стр. 14.

риторији бивше СФР Југославије није десила агресија, па стога нема ни потребе за инкриминацијом која је управљена против мира.

Слично решење заступа и Статут трибунала за Руанду. Наиме, иста међународна кривична дела⁵⁴, као и Статут Хашког трибунала, са идентичним обележјима и карактеристикама, познаје и Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду. Резолуцијом Савета безбедности Организације уједињених нација број 955 од 8. новембра 1994. године усвојен је Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду⁵⁵. Овај Трибунал надлежан је за кажњавање лица која су одговорна за геноцид и друга тешка кршења међународног хуманитарног права која су извршена на подручју Руанде, као и њених грађана која су извршила таква дела на подручју суседних држава у току 1994. године⁵⁶. С обзиром на то да се према правној квалификацији Савета безбедности ОУН овде није радило о међународном оружаном сукобу, то овај Трибунал и није надлежан за кривично дело које се састоји у „тешком кршењу Женевских конвенција из 1949. године”, као ни за „кршење закона и обичаја рата”, нити за кривично дело агресије.

Наиме, овај Статут (познат и као Статут трибунала за Руанду) познаје три врсте међународних кривичних дела. То су: 1) геноцид (члан 2), 2) злочин против човечности (члан 3) и 3) злочин који се састоји у тешком кршењу члана 3. Женевских конвенција и Другог допунског протокола из 1977. године (члан 4)⁵⁷.

Учиниоцу ових кривичних дела Трибунал може изрећи само једну врсту кривичне санкције, а то казна затвора која се може јавити у два облика и то као : 1) казна доживотног затвора и 2) казна затвора у временски одређеном трајању. При одмеравању казне учињоцу међународног кривичног дела судско веће Трибунала за Руанду обавезно је да узме у обзир тежину извршеног кривичног дела (објективне околности) и лична својства оптуженог (субјективне околности). Уз казну се учињоцу дела могу изрећи и две мере, и то : а) повраћај имовине њиховим правим власницима (реституција) и б) одузимање добити која је прибављена криминалном делатношћу.

Кривично дело агресије према Римском статуту

Римски статут сталног Међународног кривичног суда⁵⁸, усвојен на Дипломатској конференцији ОУН у Риму 17. јула 1998. године, прописује да ће се пред овим судом водити кривични поступак, утврђивати кривична одговорност и изрицати кривична санкција лицима која су учинила најозбиљније злочине које је признала међународна заједница као целина. У члану 5. овог Статута проглашена је надле-

⁵⁴ J. E. Alvarez, Crimes of States /Crimes of Hate, Lessons from Rwanda, The Yale Journal of International Law, број 24/1999. године, стр. 365-392.

⁵⁵ В. Ђ. Деган, Злочин геноцида пред међународним судиштима, Зборник Правног факултета у Загребу, Загреб, број 1-2/2008. године, стр. 77-95.

⁵⁶ С. Фабијанић Гагро, Заштита особа у немеђународном оружаном сукобу, Правни вјесник, Осијек, број 2/2008. године, стр. 115-135.

⁵⁷ D. L. Jonson, The International Tribunal for Rwanda, International Review of Penal Law, број 1-2/1996. године, стр. 211-233.

⁵⁸ М. Сјекавица, Стални међународни казнени суд, Правник, Загреб, број 1/2002. године, стр. 73-87.

жност суда за следећа међународна кривична дела⁵⁹: 1) злочин геноцида, 2) злочин против човечности, 3) ратни злочини и 4) злочин агресије.

Према члану 77, учиниоцу неког од ових међународних кривичних дела суд може изрећи следеће казне: 1) затвор у одређеном трајању који не може да пређе максимум од 30 година, 2) доживотни затвор када је та казна оправдана екстремном тежином злочина и индивидуалним околностима везаним за учиниоца дела, 3) новчану казну према критеријуму који је одређен у Правилима доказивања и процедуре и 4) конфискацију прихода, власништва и добара који су директно или индиректно прибављени извршеним злочином.

У међународном кривичном праву злочин агресије је први пут дефинисан као злочин против мира у Лондонском споразуму којим је основан Међународни војни суд у Нирнбергу⁶⁰. У члану 6. Статута Међународног војног суда који је додат уз Лондонски споразум одређени су појам и елементи агресије⁶¹. Затим је Комисија за међународно право ОУН 1996. године у Нацрту Кодекса злочина против мира и безбедности човечанства у члану 16. одредила дело агресије. Оно постоји када „појединац као вођа или организатор активно суделује или нареди планирање, припремање, отпочињање или вођење агресивног рата који предузме нека држава”.

Међународно кривично дело агресије које је иначе наведено у члану 5. Римског статута из 1998. године није ближе описано по садржини, карактеристикама и обележјима бића⁶². Али, у погледу квалификације овог дела Статут Међународног кривичног суда упућивао је на одговарајућу примену Резолуције Генералне скупштине ОУН број 3314 из 1974. године. Наиме, у члану 3. ове резолуције прецизирано је шта представља акт агресије без обзира на то да ли је рат објављен или не⁶³.

Према овој одредби дело агресије представљају следећи акти⁶⁴:

1. инвазија или напад оружаних снага једне државе на територију друге државе, као и свака војна окупација, макар и привремена која произађе из такве инвазије или напада или анексија територије или дела територије друге државе употребом силе,

⁵⁹ М. Старчевић, Извори међународног хуманитарног права, Београд, 2002. године, стр. 590-608.

⁶⁰ В. Ђ. Деган, Приговори о ненадлежности и недопустивости пред неким међународним судбеним тижелима, Зборник Правног факултета у Ријеци, Ријека, број 3/2003. године, стр. 169-195.

⁶¹ Д. Јовашевић, Систем међународних кривичних дела, Политичка ревија, Београд, број 27, 2010. године, стр. 123-146.

⁶² Посебна радна група за злочин агресије која је основана при Скупштини држава чланица Римског статута сваке године заседа на Универзитету Принстон у САД у покушају да одреди појам, елементе и карактеристике овог међународног кривичног дела. Највећи проблем у његовом дефинисању представља однос међународног тужиоца при Међународном кривичном суду и Савета безбедности у погледу оцене да ли је у конкретном случају извршена агресија једне државе на другу државу. Наиме, међународни тужилац не би требало да буде везан за одлуку ниједног политичког органа, па чак ни таквог органа као што је Савет безбедности, јер то може да буде противно интересима правде. С друге стране, највеће светске силе, као сталне чланице Савета безбедности, не желе да се одрекну доношења тако важне одлуке од значаја за питања међународног мира и безбедности – да ли је извршена агресија и да такву одлуку препусте инокосном органу – међународном тужиоцу. (В. Димитријевић, О. Рачић, В. Ђебрић, Т. Папић, В. Петровић, С. Обрадовић, Основи међународног јавног права, оп.цит. стр. 243).

⁶³ К. А. Багињан, Агресија – тјачајшее международное преступление к вопросу об определении агрессии, Москва, 1955. године, стр. 75-92.

⁶⁴ Љ. Лазаревић, Кривично право, Посебни део, Београд, 1995. године, стр. 80-82.

2. бомбардовање територије неке државе од стране оружаних снага друге државе или употреба било ког оружја од стране једне државе против територије друге државе,
3. блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе,
4. напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздухопловне снаге, поморску или ваздушну флоту друге државе,
5. употреба оружаних снага једне државе које се с пристанком државе пријема налазе на њеној територији противно условима предвиђеним у споразуму, односно остајање тих снага на територији државе пријема и после истека споразума,
- 6 поступци једне државе која своју територију стави на располагање другој држави како би је ова искористила за извршење акта агресије против неке треће државе и
7. упућивање, у име једне државе, оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника који против друге државе врше акте оружане силе толико озбиљно да се изједначају са наведеним актима, односно представљају значајно учешће једне државе у томе.

Али, интересантно је решење према којем је у Резолуцији изричито наведено да поред наведених аката који су одређени као дело агресије, Савет безбедности ОУН у складу са Повељом Организације уједињених нација може одлучити да се под овај појам подведу и неки други акти не остављајући критеријум за ово одређивање⁶⁵. При томе је у члану 5. Резолуције изричито наведено да никакав разлог било које природе, политичке, економске, војне или друге врсте не може оправдати агресију. Агресивни рат је злочин против међународног мира и свака агресија повлачи међународну одговорност.

На Првој ревизионој конференцији Римског статута, која је одржана у Кампали јуна 2010. године, консензусом свих држава чланица усвојена је резолуција⁶⁶ којом се Римски статут у форми амандмана допуњује дефиницијом злочина против човечности (чиме се избегава основни приговор који се односи на кршење принципа законитости – да се кажњава за кривично дело чија обележја бића нису прописана у одговарајућем правном акту пре него што је учињено). Међутим, као слабост овог решења, у правној теорији се истиче да се надлежност сталног Међународног кривичног суда за злочин агресије успоставља тек од 2017. године, те да за ово дело не могу и даље да одговарају грађани држава које нису чланице – дакле потписнице Римског статута (као што је то случај са САД, Руском федерацијом и Кином).

Према одредбама ове резолуције, у Римском статуту додат је члан 8. бис који као злочин агресије сматра: планирање, припремање, отпочињање или вршење неког акта агресије који по својој природи, тежини и обиму представља очигледно кршење Повеље ОУН од стране лица које је у позицији да наређује (усмерава) политичке или војне операције неке државе или да врши стварну контролу над њима. А дефиниција самог чина агресије своди се на употребу оружане силе од стране једне државе према некој другој држави којом се повређује суверенитет, територијални интегритет или политичка независност те друге државе или се то чини на било који други начин који

⁶⁵ О. Triffterer, *Acts of violence and international criminal law*, Хрватски љетопис за казнено право и прак-сум, Загреб, број 2/1997. године, стр. 811-881.

⁶⁶ Resolution RC/Res 6 from June, 11.2010.

није у сагласности са Повељом ОУН. Али, да би се радило о акту агресије (дакле о међународном кривичном делу) не сме да се ради о акту који је предузет на основу права на самоодбрану или по одобрењу Савета безбедности⁶⁷.

Тако, према одредби члана 8. бис Римског статута из 2010. године, дело агресије представљају следећи акти, без обзира на то да ли им је претходила објава рата или не⁶⁸:

1. инвазија или напад оружаних снага једне државе на територију друге државе, као и свака војна окупација, макар и привремена, која произађе из такве инвазије или напада или анексија територије или дела територије друге државе употребом силе,

2. бомбардовање територије неке државе од стране оружаних снага друге државе или употреба било ког оружја од стране једне државе против територије друге државе,

3. блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе,

4. напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздухопловне снаге, поморску или ваздушну флоту друге државе,

5. употреба оружаних снага једне државе које се с пристанком државе пријема налазе на њеној територији противно условима предвиђеним у споразуму, односно остајање тих снага на територији државе пријема и после истека споразума,

6. радња једне државе која своју територију стави на располагање другој држави да би је ова искористила за извршење акта агресије против неке треће државе и

7. упућивање од стране, односно у име једне државе оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника који против друге државе врше акте оружане силе толико озбиљно да се они изједначају са напред наведеним актима, односно представљају значајно учешће једне државе у томе.

Иако је било и таквих предлога на скупу у Кампали, ипак у појам злочина агресије, сем изричито наведених поступака који су поменути, није прихваћено да се одлуком Савета безбедности могу оквалификовати као ово кривично дело и други акти у складу са одредбама Повеље ОУН.

Објект заштите код овог кривичног дела је мир међу народима и њиховим државама.

По својој природи ово је кривично дело *delicta communia*, иако у пракси учинилац дела мора да има одређени политички, државни, службени или војни положај, својство или утицај да би уопште могао да предузме радњу извршења.

Кривично дело агресије у кривичном законодавству Србије

Кривично дело агресије је у правном систему Републике Србије предвиђено у Кривичном закону, у глави тридесет четвртој, под називом: „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом”⁶⁹. Ово кривично де-

⁶⁷ В. Ђ. Деган Б. Павишић, В. Беширевић, Међународно и транснационално кривично право, Београд, 2012. године, стр. 203-204.

⁶⁸ Љ. Лазаревић, Кривично право, Посебни део, оп.цит. стр. 80-82.

⁶⁹ С. Задник, Казнена дјела против вриједности заштићених међународним правом и новине у законодавству у свези са тим дјелима, Хрватска правна ревија, Загреб, број 12/2003. године, стр. 83-86.

ло, заправо, представља делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције⁷⁰ и нарушава или угрожава мир међу народима и безбедност човечанства. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених страна у погледу започињања и вођења рата⁷¹. Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаных сукоба између народа и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зараћених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела⁷². Прихватајући међународне обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у кривичном законодавству Републике Србије предвиђено је, поред осталих, и кривично дело агресије које носи назив агресивни рат. Ово кривично дело прописано је у одредби члана 386. Кривичног законика Србије.

Основно кривично дело против мира састоји се у позивању, подстицању или наређивању вођења агресивног рата⁷³. Објект заштите је међународни мир и безбедност човечанства. Рат је забрањен низом међународних правних аката: Женевским протоколом о мирном решавању спорова из 1924. године (којим је агресивни рат проглашен злочином), Бријан-Келоговим или Париским пактом из 1928. године (којим су се државе одрекле рата као средства за решавање међусобних спорова) и Резолуцијом Генералне скупштине ОУН од 14. децембра 1974. године. Према овој Резолуцији агресија је употреба оружане силе једне државе против суверенитета, територијалне целовитости и политичке независности друге државе или употреба оружане силе на било који начин који је неспојив са Повељом ОУН.

Радња извршења је позивање или подстицање на агресивни, тј. нападачки рат. То су радње подстрекавања које су овде добиле карактер самосталне радње извршења. Радња се састоји у стварању или учвршћивању одлуке код другог лица да предузме агресивни рат. Дело је свршено самим позивањем, подстицањем или наређивањем као психолошким делатностима које су упућене другом лицу без обзира на то да ли је оно под утицајем такве радње донело одлуку, односно приступило радњи започињања рата. Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај.

⁷⁰ З. Томић, Осврт на настанак и развој међународног кривичног права, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1999. године, стр. 337-360.

⁷¹ Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, оп.цит. стр. 345.

⁷² З. Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379.

⁷³ Д. Јовашевић, Коментар Кривичног закона СР Југославије, оп. цит. стр. 292-293.

За ово дело прописана је казна затвора од две до дванаест година.

Тежи облик овог кривичног дела постоји када се нареди вођење агресивног рата. Овде је радња извршења одређена као издавање наређења. Наређивање да се води агресивни рат представља посебан облик подстрекавања које је овде добило карактер самосталне радње извршења. Дело је свршено самим издавањем таквог наређења. За то дело прописана је казна затвора од најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година.

Закључак

Међународно кривично право, као систем правних прописа садржаних у актима међународне заједнице, али и у националном (интерном) кривичном законодавству појединих држава, предвиђа кривичну одговорност и кажњивост за већи број међународних кривичних дела. То су дела којима се крше ратни закони и обичаји рата (међународно ратно право или право оружаних сукоба) и којима се повређује или угрожава мир међу народима и безбедност човечанства. За ова дела прописане су најтеже врсте и мере казни које уопште познаје кривично законодавство данас.

За учиниоце ових дела у одређеним случајевима примарна је надлежност међународних судских (наднационалних) органа, као што су нпр. токијски и нирнбершки суд, Хашки трибунал, Трибунал за Руанду, Римски суд итд. Код ових кривичних дела у примени су два изузетка од иначе стандардних института општег дела кривичног дела. То су: 1) кривична одговорност и кажњивост учинилаца ових кривичних дела уопште не може да застари и 2) код ових кривичних дела на учиниоце се под одређеним условима примењују одступања од субјективне одговорности засноване на кривици – командна одговорност политички и војно надређених лица и заједнички злочиначки подухват.

Међу међународним кривичним делима се, по свом значају, природи и карактеру издваја злочин против мира или агресија. То је злочин против мира којим се крше ратни закони и обичаји рата, међународни споразуми или гаранције у смислу планирања, припремања, иницирања или започињања агресије или рата противно правилима међународног права. Али, дело се може извршити и учествовањем у плану или завери за извршење овог дела. За најтеже дело ове врсте у кривичном праву Републике Србије прописана је и најтежа казна – казна затвора до четрдесет година.

И у међународном кривичном праву које познаје ово кривично дело, као и у упоредном кривичном законодавству, за ово дело такође су прописане најтеже врсте мере казни. С обзиром на то да се ради о тешком кривичном делу у систему законских инкриминација које познаје тек новије законодавство с краја 20. века, на теорији и судској пракси је тежак, деликатан и одговоран задатак да разреши бројне дилеме и питања везана за правну квалификацију овог дела које је одређено веома сложенем, алтернативном диспозицијом, како би се пронашли адекватни критеријуми за разграничење овог кривичног дела од њему сличних дела.

Литература

1. Багињан, К. А., Агресија – Тјагчајшее международное преступление к вопросу об определении агрессии, Москва, 1955.
2. Gilbert, G. M., Nuremberg Diary, London, 1948.
3. Деган, В. Ђ., Павишић, Б., Међународно казнено право, Загреб, 2005.
4. *Деган, В. Ђ., Павишић, Б., Беширевић, В., Међународно и транснационално кривично право, Београд, 2012.*
5. Dijk, W. M. A., Hovens, I., Arresting war criminals, Hague, 2001.
6. Dinstein, Y., Tabory, M., War Crimes in International Law, Dordrecht, 1996.
7. Димитријевић, В., Рачић, О., Ђерић, В., Папић, Т., Петровић, В., Обрадовић, С., Основи међународног јавног права, Београд, 2007.
8. Ђурђић, В., Јовашевић, Д., Међународно кривично право, Београд, 2003.
9. Ђурђић, В., Јовашевић, Д., Кривично право, Посебни део, Београд, 2010.
10. Јовашевић, Д., Коментар Кривичног закона СР Југославије, Београд, 2002.
11. Јовашевић, Д., Кривични законик Републике Србије са уводним коментаром, Београд, 2007.
12. Јовашевић, Д., Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010.
13. Јовашевић, Д., Лексикон кривичног права, Београд, 2011.
14. Јовашевић, Д., Међународно кривично право, Ниш, 2011.
14. Лазаревић, Љ., Кривично право, Посебни део, Београд, 1995.
15. Leon, F., The Law of the War, New York, 1972.
16. Merle, M., Le proces de Nuremberg et le chatiment des criminels de guerre, Paris, 1949.
17. Minear, R. H., Victor's Justice : The Tokyo War Crimes Trial, Princeton, 1973.
18. Neave, A., Nuremberg : особно свједочанство о суђењу главним нацистичким ратним злочинцима 1945-1946, Загреб, 1980.
19. Нирнбершка пресуда, Београд, 1948.
20. Прљета, Љ., Злочини против човечности и међународног права, Београд, 1992.
21. Петровић, Б., Јовашевић, Д., Међународно кривично право, Сарајево, 2011.
22. Петровић, Б., Бисић, М., Перић, В., Међународно казнено судовање, Сарајево, 2011.
23. Радојковић, М., Рат и међународно право, Београд, 1947.
24. Радуловић, Д., Међународно кривично право, Подгорица, 1999.
25. Roling, B. V. A., Cassese, A., The Tokyo trial and Beyond, Oxford, 1993.
26. Smit, E., The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945., Stanford, 1982.
27. Старчевић, М., Извори међународног хуманитарног права, Београд, 2002.
28. Calvocaressi, P., Nuremberg – the facts and the consequences, London, 1947.

ДИПЛОМАТИЈА ОДБРАНЕ – ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА (СТУДИЈА СЛУЧАЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У 2013. ГОДИНИ)

Александар Миленковић*
Генералштаб Војске Србије,
Управа за обавештајно-извиђачке послове (Ј-2)

У овом раду представљен је појам дипломатије одбране, повезаност са општом дипломатијом, њеним институцијама, активностима и циљевима. Дат је теоретски приступ основним принципима и активностима дипломатије одбране и како су оне реализоване у Републици Србији у 2013. години. Детаљно је анализиран сваки аспект дипломатије одбране са тежиштем на активностима Министарства одбране и Војске Србије на билатералном, мултилатералном и регионалном плану. Посебно су обрађени аспекти војноекономске, спортске и војнообразовне дипломатске активности. Циљ рада је да на основу јавних активности прикаже активности дипломатије одбране Републике Србије у 2013. години, њене домете и постигнућа и омогући увид у висок интензитет рада и активности Министарства одбране и Војске Србије на спољно-политичком плану.

Кључне речи: *дипломатија, дипломатија одбране, билатерална дипломатија, мултилатерална дипломатија, регионална дипломатија, војноекономска дипломатија, спортска дипломатија, војнодипломатско представништво, војна мисија, војна комисија, војна инспекција*

Увод

Употреба војних снага у подршци остварењу циљева спољне политике сеже у далеку прошлост и карактеристична је, односно особена, од случаја до случаја. Међутим, оно што је заједничко за све државе које су употребљавале своју оружану силу у том циљу је њена демонстрација, односно приказивање најчешће главних војних потенцијала ради наметања сопствених (државних) интереса, воље, правила понашања, па чак и модела државног устројства другој држави.

Демонстрација војне силе могла се манифестовати и у одбрамбене сврхе, када је отворене претензије противника и његов спољни утицај, мотивисан политичким, територијалним или економским захтевима, нападнута држава настојала на тај начин да одврати.

* aleksandar.milenkovic@mod.gov.rs

Међутим, брутално показивање војне моћи, било да је у питању агресивна намера или одбрана од ње, захтевала је и одређену суптилност и „мекши” прилаз циљаној држави. Деветнаести век пун је примера такозване „дипломатије топовњача” (Gunboat Diplomacy), када се диспозицијом поморских снага показивала моћ државе и утицало на промену мишљења владара, па све до „дипломатије параде копнених снага” (Parade-ground Diplomacy), када се војна снага једне државе промовисала у пријатељским државама ради остварења заједничких подухвата, односно слања јасних сигнала трећој страни.

Током прошлог века приказивање војне силе у сврху одвраћања постаје све сложеније и као нови елемент безбедности разматра се са становишта како заштите националних интереса, тако и са становишта креирања безбедносног окружења. Тај нови елемент заснива се на јачању војних капацитета једне државе, као и побољшање процедура, искуства, наоружања и обуке са државама које деле заједничке безбедносне ризике и претње сопственој безбедности. Такав вид сарадње омогућио је успостављање јединственог наступа или савеза против заједничког непријатеља, односно заједничке претње, и тиме обезбедио да државе створе узајамне механизме заштите и подршке. Управо због тога, многе државе су почеле да јачају, па чак и проширују скалу контаката са другим државама савезницама, са суседним државама, па чак и трећим државама на пољу одбране.

У периоду хладног рата основна сврха војске била је претња и употреба силе путем одвраћања, присиле, интервенције, напада или одбране. Од 90-тих година до данас, услед измене глобалних и регионалних безбедносних услова, улога оружаних снага и министарства одбране добија нову улогу, а то је успостављање и изградња нових билатералних и мултилатералних војноодбрамбених односа, који добијају нови назив – дипломатија одбране (Defense diplomacy).

У новонасталим условима, дипломатија одбране, која се налази под цивилним контролом, мора дати решења како војне снаге могу бити употребљене за акције другачије од ратних, како се могу побољшати односи међу бившим противницима, како учинити регионе, који су хронични извори нестабилности, још сигурнијим предвиђајући и превентивно делујући на кризе и конфликте, и на тај начин дати допринос њиховом смиривању и демократизацији.

Разрада

Дипломатије одбране представља мирну примена државних ресурса широког спектра одбране, у сврху развоја корисних билатералних и мултилатералних односа. Она не укључује борбене или противпобуњеничке операције, али обухвата друге одбрамбене активности као што је међународна размена војног и цивилног особља, посете ратних бродова и борбених авиона, висок ниво посета (министри одбране и високи званичници система одбране), обука и војне вежбе, реформе система безбедности, регионални форуми у области безбедности и одбране (нпр. форум Халифакс, Минхенска конференција, дијалог Шангри-ла) или штабни разговори на билатералној основи.¹

¹ <http://www.definition-of.com/Defence%20diplomacy> 21.03.2013.

Термин дипломатија одбране (ДО) прва је увела Велика Британија 1998. године у свом „Стратегијском прегледу одбране” у којем се мисија ДО односи на оружане снаге централне и источне Европе и Руске Федерације, а има за циљ да, уз помоћ великих демократских земаља (у конкретном случају ВБ прим. аут.), изгради демократске, бројно мање и ефикасне оружане снаге (ОС) наведених држава ради учешћа у решавању и превенцији конфликта.²

Међутим, дипломатија одбране подразумева много шире активности.³ Током периода хладног рата, САД и бивши СССР војну сарадњу заснивале су на продаји НВО, обуци и школовању војног особља, првенствено савезничких држава. Данас војна сарадња и помоћ доприносе изградњи добрих односа са државама, бившим или потенцијалним непријатељима, што се најсликовитије може видети кроз заједничку војну сарадњу САД са Русијом и Кином и билатералну војну сарадњу бивших југословенских република.

Други веома битан чинилац дипломатије одбране јесте помоћ земљама европских региона, првенствено у изградњи демократске и цивилне контроле оружаних снага, стварања могућности за њихово учешће у мисијама наметања и одржавања мира, као и помоћ ради решавања безбедносних проблема са којима нису могле да „изађу на крај” у претходном периоду.⁴

Ови прилично ограничени односи проширују се на пољу заједничких акција и постају тема са већом дубином, чиме је повећана међузависност на пољу безбедности и одбране.

Појам дипломатије одбране

Шта је у ствари дипломатија? „Саставни елемент моћи неке државе која јој омогућава да оствари своје спољнополитичке циљеве, без коришћења силе, пропаганде или права”⁵, или вештина преговарања и убеђивања, када дипломате настоје да „визију својих државника преведу у оквире националних интереса без употребе силе,”⁶ или „схватање једног монденског позива у распону од класичне суздржаности до модерне арогације, од истанчаног осјећања за такт до диктата услова, од стрпљивог грађења каријере до пролазног занимања.”⁷

² United Kingdom, The Ministry of Defence Policy Papers, Paper no 1: *Defence Diplomacy*, strana 3.

³ Билатерални и мултилатерални контакти између високих војних и цивилних званичника система одбране, акредитација изасланика одбране у страним државама, билатерални уговори о сарадњи у области одбране, обука страних војних и цивилних лица, размена искуства и савета о демократској контроли ОС, управљање системом одбране и војнотехничким сектором, размена војног особља, јединица, бродова и ваздухоплова, запошљавање војног и цивилног особља у МО и ОС партнерских држава, употреба тимова за обуку, билатералне и мултилатералне војне вежбе ради обуке, достизања стандарда и сертификације, итд.

⁴ Royal United Services Institute, *Defence Diplomacy: Transatlantic perspectives* (<http://www.rusi.org/news/ref:N4567118C822D6>, 9. јануар 2014.)

⁵ Dž. R. Beridž, *Diplomatija, Teorija i praksa*, strana 25.

⁶ Chas. W. Freeman, *Arts of Power*, страна 14.

⁷ Mirza Pašić, *Diplomatija*, strana 13.

У дипломатском речнику⁸ појам дипломатија помиње се у три контекста: (1) у општем као главна институција међународних односа која креира мирољубив однос у међународним односима, (2) као инструмент иностране политике који спроводи националне интересе своје државе и (3) као процес комуникације међународних фактора.

Речи „војна” и „одбрана” коришћене су појединачно и могу бити слободно употребљене. И док термин „војна” може бити употребљен да прикаже активности које спроводи униформисана компонента естаблишмента националне одбране, термин „одбрана” може бити коришћен да имплицира цели одбрамбени естаблишмент, на пример националне образовне институције као што су Школа националне одбране и Универзитет националне одбране.⁹

„Војна дипломатија не разликује се много од опште дипломатије у контексту смисла које укључују посете, састанке, размену, преговоре, учешће на међународним конференцијама, потписивање уговора и размена дипломатских докумената. Разлика је у томе што све набројане активности у основи воде униформисана лица или цивилна лица у министарству одбране а садржај мора бити војно оријентисан”.¹⁰

У контексту изречених дефиниција дипломатије, појам дипломатије одбране има готово сличне аспекте деловања. То је, пре свега, широк спектар билатералних и мултилатералних међународних активности заснован на дијалогу и сарадњи са министарствима одбране савезничких, партнерских и других пријатељских држава које имају заједнички циљ – унапређење достигнућа циљева политике одбране и иностране политике у целини.

Термин војна дипломатија био је и још увек представља синоним за улогу војног аташеа.¹¹ Разлог за овакво размишљање о појму дипломатије одбране можда лежи и у чињеници да су војни аташеи или војни изасланици до средине осамдесетих година били једини војни фактор на пољу дипломатије одбране. Међутим, са променом приступа безбедности, који су се знатно убрзали почетком деведесетих година прошлог века, дошло је и до промене приступа дипломатији одбране која може бити дефинисана као: „пружање могућности војним снагама да се ангажују у разним активностима под окриљем министарства одбране, којом приликом се предупредује непријатељство, гради и успоставља поверење, и помаже у развоју демократије у оружаним снагама, чиме се даје значајан допринос превенцији и решавању конфликта”.¹²

Међународне активности дипломатије одбране, према шпанском Плану дипломатије одбране¹³ усредсређене су првенствено на превенцију конфликта на пољу одбране, јачањем транспарентности, повећањем обостраног поверења и дефинисањем заједничких интереса. Оне (активности ДО) подстичу реформу у сектору безбедности и одбране, нарочито у цивилној контроли политике одбране и оружја-

⁸ G.R. Berridge, Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, страна 66.

⁹ Brig. K. A. Muthana, „Military Diplomacy”, *Journal of Defence Studies*, Vol 5. No 1. January 2011.

¹⁰ Dr. Rajeswari Pillai Rajagoplan, „Military Diplomacy: The Need for India to Effectively Use In Its Conduct of Diplomacy”, страна 1.

¹¹ Timothy Shea, „Transforming Military Diplomacy”, стр. 50.

¹² United Kingdom Ministry of Defence „Defence Diplomacy” MoD Policy Paper 1.

¹³ <http://www.defensa.gob.es/Galerias/politica/seguridad-defensa/ficheros/DGL-20120130-Defence-Diplomacy-Plan.pdf>, страна 18, 25.12.2013.

них снага, парламентарни надзор, владавину права, поштовање људских права и једну посвећеност друштва националној одбрани. Дипломатија одбране помаже јачању безбедности и одбрамбених способности државе и регионалних организација, ради правног спровођења ефикасног начина суверенитета и надлежности.

Поједностављена дефиниција дипломатије одбране може бити и „употреба високо обучених и експертских војних састава у операцијама другачијим од рата, ради постизања националних и иностраних циљева у иностранству”.¹⁴ Аутори Котеј и Фостер (Cottey and Foster) дефинишу дипломатију одбране као „употребу оружаних снага у миру (војна сарадња и помоћ) као оруђе иностране и политике безбедности”.¹⁵ По кинеској дефиницији дипломатија одбране јесу „послови иностране политике које спроводе институције МО и ОС”.¹⁶

Циљеви дипломатије одбране (општи и посебни) произилазе из дефинисаних постулата политике одбране који се базирају на највишим државним актима и законима, стратегији националних интереса или стратегији националне безбедности, а односе се на успостављање или наставак дијалога са државама ради остварења заједничких интереса, као што су билатерална и мултилатерална питања на пољу одбране, промовисање разумевања, трансфер знања и успостављање поверења на принципу реципроцитета.

Дипломатија одбране подржава напоре других држава на пољу одбране са циљем да те државе консолидују своју демократску структуру, владавину закона као средства за контролу и превенцију конфликта. Самим тим, дипломатија одбране обезбеђује адекватан правни оквир који подржава и регулише развој у области одбране, билатералних односа, политичког дијалога и сарадње међу државама које деле историјске, културолошке, политичке и друге вредности.

Индија циљеве дипломатије одбране дефинише као низ активности: „обука наменских састава војске за хитне ситуације, јачање веза са другим државама, продаја наоружања и војне технологије и још важније успостављање сфере утицаја, проширење сазнања о страним војскама, њихов начин рада, опремање кроз директну интеракцију са таквим организацијама. Заједничке вежбе помажу у преношењу знања и искустава националних безбедносних интереса и претњи страним државама. Те вежбе такође могу обезбедити могућност разумевања карактера организационе структуре војске, културе, филозофије, јачине и слабости и као најважније стећи увид у процес модернизације других армија”.¹⁷

На технолошком плану дипломатија одбране даје подршку војноекономском сектору и везама са државама са којима се остварује заједнички интерес јачања технолошких и комерцијалних капацитета.

¹⁴ Martin Edmonds and Greg Mills, *Beyond the horizon: Diplomacy and South Africa's naval opportunities*, страна 106.

¹⁵ Andrew Cottey and Anthony Forster, *Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance*, страна 5-6.

¹⁶ Matsuda Yasuhiro, „An Essay on China's Military Diplomacy: Examination of Intentions in Foreign Strategy”, NIDS Security Reports, No. 7, December 2006., страна 3.

¹⁷ Dr. Rajeswari Pillai Rajagopalan, „Military Diplomacy: The Need for India to Effectively Use In Its Conduct of Diplomacy”, страна 2.

Основни принципи дипломатије одбране

Активности дипломатије одбране морају бити вођене одређеним општим принципима. То су:

1. Јединство акције у спољној политици. Активности МО на међународној сцени морају бити усклађене и у општим границама спољне политике државе. Оне се спроводе у сарадњи са МСП и на декларисаним принципима спољне политике државе.

2. Поштовање уговора и обавеза са међународним организацијама. Билатералне активности министарства одбране морају бити у складу са основним принципима и захтевима УН, ЕУ и ОЕБС и у складу са контекстом обавеза које проистичу из учешћа у другим међународним организацијама релевантним за националну безбедност и одбрану, припадност савезу и Европској унији.

3. Интеграција и координација напора. Активности у области одбране које спроводе различити чиниоци система одбране на међународној сцени морају се руководити општим смерницама министарства одбране и бити усклађене са њеним циљевима и приоритетима.

Активности дипломатије одбране

Сједињене Америчке Државе дефинишу активности дипломатије одбране као:

- билатералне и мултилатералне контакте између старијих војних и цивилних представника система одбране,
- акредитацију изасланика одбране,
- билатералне уговоре у области одбрамбене сарадње,
- обуку страног војног и цивилног персонала МО,
- обезбеђење експертских и саветодавних тела по питању демократске контроле оружаних снага, менаџмента у одбрани и војнотехничке струке,
- размену војног персонала,
- обезбеђење војне подршке и помоћи материјалом и опремом.¹⁸

Министарство одбране Велике Британије наглашава све већу улогу војне дипломатије као основне дужности оружаних снага, а њене активности су:

- курсеви обуке и програми образовања,
- обезбеђење цивилних и војних саветника и особља за обуку,
- посете цивилног и војног особља на свим нивоима,
- штабни разговори, конференције и семинари ради побољшања обостраног разумевања
- размена особља и
- заједничке вежбе.¹⁹

Може се закључити да дипломатија одбране првенствено укључује активности на стратегијском нивоу (одбрамбене консултације, стратешки разговори, регионалне активности, трансфер НВО, стварање безбедносно сигурнијег окружења и парт-

¹⁸ A. Cottey and A. Forster, *Reshaping Defence Diplomacy*, tabela 1.

¹⁹ U. K. Ministry of Defence „Defence Diplomacy” MoD Policy Paper 1, strana 5.

нера), док активности војне дипломатије могу бити размена војних изасланика, посете војних делегација, вежбе јединица (на пример, противтерористичких или јединица које ће се ангажовати у мировним операцијама УН), школовање војног особља на свим нивоима и многе друге. Војна дипломатија такође указује на потребу стварања кооперативног окружења од држава које могу постати претња у будућности и стварања повољног антиконфликтног амбијента.

Дипломатија одбране Републике Србије

У 2013. години Министарство одбране и Војска Србије привукли су пажњу шире јавности не само због чињенице да представљају институције од највећег поверења грађана Србије, већ и због својих активности на међународном плану.

Међународна сарадња у области одбране, као значајан елеменат свеукупне међународне сарадње Р. Србије има значајно место у обликовању и спровођењу спољне политике Републике Србије.

Циљеви и мисије међународне сарадње у области одбране дефинисани су основним стратегијским документа и они су средњорочног карактера. У Стратегији националне безбедности Р. Србије на плану политике одбране изражено је опредељење за активно учешће у процесу сарадње и заједничког деловања са другим државама и субјектима међународних односа у изградњи националне, регионалне и глобалне безбедности. Циљ политике одбране Р. Србије је један ефикасан систем одбране, мир и повољно безбедносно окружење, као и интеграција у европске и друге међународне безбедносне структуре.

С тим у вези, Стратегија одбране Р. Србије је, на основу стратегијских опредељења дефинисала три основна циља. То су: (1) ефикасан систем одбране, (2) мир и повољно безбедносно окружење и (3) интеграција у европске и друге међународне безбедносне структуре и учешће у Програму Партнерство за мир.

Ради достизања наведених циљева политике одбране, Република Србија ће задатке политике одбране реализовати у складу са Уставом, законом и одредбама међународног права, а посебно у области оружаних сукоба.

Задаци политике одбране су: (1) трансформација и професионализација ВС, (2) изградња и унапређење способности ВС, (3) реформа и изградња способности институција СО, (4) ефикасно управљање СО, (5) учешће у МНО, (6) ангажовање у активностима европске безбедносне и одбрамбене политике, (7) ангажовање у Програму ПЗМ, (8) достизање интероперабилности са системима одбране држава у Програму ПЗМ.

Република Србија је, приступајући Програму ПЗМ²⁰, када је председник Републике Србије потписао Оквирни документ Партнерства за мир, дефинисала и области сарадње. У области стратегије и политике одбране Република Србија је исказала заинтересованост за коришћење значајних искустава, механизма, капацитета и ресурса Програма Партнерство за мир, као и за сарадњу са партнерима на билатералном нивоу.

²⁰ 14. децембар 2006. године.

„НАТО Програм ПЗМ, када је област одбране у питању, има најширу лепезу области и облика сарадње, најпрактичнији је и најдинамичнији за одбрамбене и безбедносне активности, уско прати линију дефинисаних циљева партнерства Р. Србије а који су опет опредељени за успешно спровођење реформских процеса. Регионална сарадња, добри регионални односи и заједничко решавање заједничких проблема и отворених питања, приоритет су спољне и одбрамбене политике Републике Србије. Зато сарадња у оквиру регионалних иницијатива има висок ниво заступљености и тако опредељење ће бити у врху приоритета и убудуће. Пуноправно чланство у ЕУ је спољнополитички приоритет Републике Србије па тиме и активности у области Заједничке безбедносне и одбрамбене политике ЕУ имају висок ниво приоритета и на њима ће се тек интензивно радити. Активности у оквиру ОЕБС и ОУН имају динамику и карактер у складу са карактером ових организација, чланство у њима је веома значајно са аспекта међународног интегрисања Р. Србије, а у складу са могућностима државе оно ће се свакако, у конкретним догађајима, убудуће интензивирати”.²¹

Дипломатија одбране Републике Србије темељи се на сарадњи са демократским државама европске оријентације и пројектима Европске одбрамбене агенције. Своје активности спроводиће учешћем у безбедносним активностима УН и ЕУ, у сарадњи са НАТО кроз Програм ПЗМ и билатералну и мултилатералну сарадњу са свим државама које изразе интерес за сарадњу засновану на идентичним спољнополитичким циљевима, опредељењима и постигнућима.

Војна дипломатија на врху

Војна дипломатија на врху највиша је институција дипломатије одбране и представља политичко-војни део војне организације. Реализује се кроз посете министра одбране и његових најближих сарадника, начелника здруженог генералштаба или начелника генералштаба вида, другој држави.

Посете војних делегација дефинисане су конкретним планом политике одбране сваке државе које настоје да, поред општих политичких, економских, културних, научних, трговинских и других облика сарадње, развијају и сарадњу на војном плану. Војно руководство своју активност на дипломатском плану испољава у више правца. Наиме, оно планира, организује и трасира путеве војно-војне и војно-цивилне сарадње у оквиру спољне политике и реализује активности војне дипломатије на врху преко планиране размене делегација које имају дипломатски третман. Треба посебно нагласити да војна дипломатија на врху компонује садржаје званичних, радних и куртоазних посета, питањима која треба покренути и разматрати на уговореним састанцима. Природа и садржај питања условљени су постојећом климом у политичким односима, а у вези су са међуармијском сарадњом на свим основама војноекономске, научне, техничке и културолошке сарадње, за планирање сарадње и контаката војних руководиоца у појединим кризним моментима.²²

²¹ Мирјана Миленковић, *Стратегија међународне сарадње Р. Србије у области одбране*, (мастер рад), Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2011, страна 73.

²² Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, страна 66.

Први потпредседник и министар одбране Републике Србије Александар Вучић је на почетку 2013. године био домаћин принцу престолонаследнику Уједињених Арапских Емирата, када се разматрала могућност инвестиција и развоја одбрамбених технологија УАЕ у Србију²³, у фебруару примио команданта Савезничке команде за операције и командантом Европске команде ОС САД адмирала Џејмса Ставридиса, којом приликом су размењена мишљења о актуелној ситуацији у региону, на простору КиМ и сарадњи Србије са НАТО и САД²⁴, примио министра одбране Грчке Паноса Панајотопулоса, заменицу помоћника секретара одбране САД Евелин Фаркаш.

По пријему дужности министра одбране, Небојша Родић је у септембру 2013. године примио команданта НГ Охаја генерал-мајора Дебору Ешенхурст, министра одбране Хрватске Анту Котромановића крајем октобра и у новембру у Палати Србије, као домаћин министру одбране Руске Федерације генералу армије Сергејем Кужугетовичем Шојгуом, потписао Споразум о сарадњи у области одбране. Крај календарске године заокружен је посетом министра одбране БиХ и министра одбране Словеније Србији.

Министар одбране је током 2013. године био гост министрима одбране Анголе (унапређење војноекономске сарадње), секретару за одбрану Велике Британије (унапређење цивилних способности учешћа у МНОП-у и војномедицинске сарадње), министру одбране Хрватске (заједничко учешће у мировним мисијама).

Вицепремијер и МО Александар Вучић је током Међународне конференције о европској безбедности у Москви разговарао са руским колегом о споразуму о сарадњи у области одбране, унапређењу војноборбених система, војно-техничкој и другим облицима војне сарадње. До краја 2013. године министар одбране био је гост колеги у Италији, Марију Маури. Теме разговора два министра биле су војно-војна, војно-образовна, војномедицинска и војноекономска сарадња.

У октобру 2013. године министар одбране Небојша Родић, у оквиру дводневне посете Француској, састао се са министром одбране Француске Жан-Ив Ле Дрианом, којом приликом су закључили да су створени услови за пуну примену и унапређење сарадње у области одбране у оквиру Споразума о стратешком партнерству Србије и Француске.²⁵ Календарска година завршена је посетом министра одбране Хрватске Србији крајем октобра, када је наглашено да су одбрамбена и безбедносна сарадња Србије и Хрватске веома успешне.

Начелник Генералштаба генерал Љубиша Диковић је током 2013. године реализовао веома важне билатералне и мултилатералне сусрете са највишим војним званичницима. Био је домаћин 16 делегација највишег ранга, од начелника генералштабова (Грчке, Румуније, Хрватске), командант НГ Охаја, председавајућег Војног комитета ЕУ итд. Генерал Диковић ишао је у званичне посете – Руској Федерацији, Шпанији, Италији, Бугарској и Македонији и учествовао на Стратегијској војној конференцији за партнере у Шведској, 7. конференцији НГШ балканских земаља у Тирани и 17. конференцији НГШ земаља Америчко-јадранске повеље.²⁶

²³ Магазин „Одбрана”, број 176 од 15. јануара 2013. године, стр. 6.

²⁴ Магазин „Одбрана”, број 179 од 1. марта 2013. године, стр. 23.

²⁵ Магазин Одбрана, број 195 од 1. новембра 2013. године, стр. 6.

²⁶ Специјални прилог 98, *Војска Србије у 2013. години.*, стр. 45.

Билатерална војна дипломатија

Војна дипломатија, поред тога што је већ дуже време један од основних чиниоца међународне дипломатије, својом методологијом настоји да учврсти регионалне и билатералне односе и тиме буде неизоставни део дипломатије одбране.

Војна дипломатија може се дефинисати као вештина и средство општења између институционализованих субјеката међународног права у области одбране и безбедности. У прилог оваквој дефиницији говори чињеница да вођење и контрола војнодипломатских активности данас све видљивије прелази у надлежност цивилних институција власти (МО, владе, парламента, шефа државе), као и чињеница да се тежиште војне дипломатије све израженије помера са класичних војнообавештајних активности и класичне сарадње између војски држава ка сарадњи и координацији заједничких активности у области локалне, регионалне, па и међународних облика колективне одбране и безбедности.

У ранијим историјским раздобљима, ове специфичности, односно битне особености војне у односу на општу дипломатију, биле су јасније и препознатљивије. Данас су, међутим, та специфична обележја војне дипломатије мање уочљива, тако да је све теже разликовати војну од опште дипломатије. У перспективи ће, извесно је, те разлике постепено нестајати, мада ће још дуго војна дипломатија или одбрамбено-безбедносна или само дипломатија одбране очувати свој посебан идентитет.

Билатерална сарадња у области одбране Републике Србије базира се на традиционалном пријатељству, али пре свега на поузданим и потенцијалним партнерима и оним државама које би то могле постати. Наравно да су суседне државе, односно билатерални односи у области одбране са суседним државама од примарног значаја. Али, и у оквиру тих земаља постоје приоритети. У складу са приоритетима, а кроз препознате и дефинисане области сарадње, усмеравају се и билатерални односи кроз следеће области сарадње: политика одбране, људски и материјални ресурси, војне вежбе и обука и јавна дипломатија.

Сарадња у области политке одбране и јавне дипломатије Републике Србије имала је свој замах у периоду отпочињања реформи и временом се приоритет „селио“ на практичније области сарадње, што је свакако логичан след корака. Са друге стране, сарадња у области учешћа у мултинационалним операцијама, иако у порасту, још увек није на жељеном нивоу јер Република Србија, у складу са спољно-политичким опредељењима, учествује у мултинационалним операцијама под мандатом УН и ЕУ. То ангажовање које чини око 220 припадника у осам мултинационалних операција (6 УН и 2 ЕУ) Република Србија сваке године квантитативно и квалитативно увећава ангажовањем јединице у мировним мисијама широм света.

„Србија не планира прикључење ниједном од постојећих војних савеза, иако остварује сарадњу са НАТО, учешћем у Програму „Партнерство за мир“, као и са Организацијом договора о колективној безбедности и сарадњи – ОДКБ (Русија, Белорусија, Казахстан, Јерменија, Таџикистан и Киргистан) у чијој Парламентарној скупштини је недавно стекла статус посматрача“, рекао је Мирослав Јовановић, помоћник министра за политику одбране и нагласио да билатералну сарадњу у области одбране остварујемо са око 60 држава света.²⁷

²⁷ Магазин „Одбрана“ од 1. маја 2013. године, стр. 29.

Мултилатерална војна дипломатија²⁸

Формирањем војно-политичких блокова створени су услови за развој мултилатералне војне дипломатије какву данас познајемо, а њена основна улога била је решавање отворених војно-политичких питања међу савезничким земљама унутар појединог блока, усклађивање и координација заједничког функционисања мултинационалних војних структура. У тим условима одређени број команди и виших оперативних састава добија једна нови квалитет, а то је вишенационална компонента, интероперабилност јединица и мултинационални састав војних штабова и команди. И административне структуре појединих блокова нису биле поштеђене захтевима мултилатерализма. Под новим околностима долази до интензивне флукуације кадрова и нужног успостављања нових стандарда и методологија. Стандардизација мера и оперативних процедура, уз које је ишла стандардизација наоружања, муниције, војне опреме и начин вођења војних процедура, постали су приоритет деловања мултилатералне војне дипломатије.

У новије време мултилатерална војна дипломатија поприма готово глобалне размере. Формирају се антитерористичке коалиције, проналазе најоптималнији начини борбе против тероризма кроз разраде стандарда, јединствених оперативних процедура, заједничких вежби и превентивних радњи и поступака не само војске него читавих система одбране држава.

Регионална одбрамбена дипломатија

Регионална дипломатија одбране представља облик мултилатералне дипломатије одбране на врху. Овим начином ангажовања земље региона се путем регионалних пројеката међународно представљају и настоје обезбедити подршку за прокламоване циљеве, као што су приступање НАТО-у или војним снагама ЕУ, сарадња у области полицијских послова (Интерпол, Еуропол) или заједничка сарадња у области одбране од природних катастрофа и акцидената.

На Балкану, у области одбране, то је свакако **Процес сарадње министара одбране земаља југоисточне Европе** (Southeastern Europe Defense Ministerial Process – SEDM), инициран на састанку министара одбране у Тирани 1996. године на предлог Сједињених Америчких Држава. Циљ Процеса SEDM је интензивирање политичко-војне сарадње у региону ј/и Европе, ради јачања сарадње земаља региона и САД на плану одбране.

Одлука о пријему Србије у SEDM донета је на министарском састанку SEDM, одржаном у октобру 2009. године у Софији. Република Србија званично је промовисана у пуноправног члана SEDM. Влада Републике Србија, на седници одржаној

²⁸ Настанак и развој мултилатералне војне дипломатије повезује се са стварањем војно-политичких блокова, иако је војнодипломатски мултилатерализам у одређеном облику постојао и раније. Један од првих војно-политичких савеза са елементима мултилатерализма била је Света алијанса, савез Аустрије, Русије, Пруске и Велике Британије који је формиран на иницијативу аустријског министра спољних послова Матерниха (Metternich), на Бечком конгресу 1815. године, са основним циљем да се војно порази Наполеонова Француска. Опширније на: <http://www.hrvatski-vojniki.hr/hrvatski-vojniki/1702008/multilaterizam.asp> 17.02.2014.

10. јуна 2010. године, донела је закључак о приступању Споразуму о оснивању Координационог комитета у оквиру процеса SEDM. Усвајањем поменутог закључка, Република Србија завршила је националну процедуру коју предметни споразум предвиђа за ступање у пуноправно чланство у оквиру процеса SEDM. У марту 2012. године Србија је добила и статус посматрача у оквиру Мултинационалних мировних снага ЈИЕ (Multinational Peace Force Southeastern Europe – MPFSEE).²⁹

Ради даљег интензивирања сарадње, Министарство одбране Р. Србије је током 2013. године упутило официра за везу у Команду SEBRIG, у Лариси (Грчка). Команда SEBRIG представља оперативну компоненту Мултинационалних мировних снага Југоисточне Европе SEDM, а средином 2014. године била је домаћин састанка заменика начелника генералштабова.

Конференција начелника генералштабова балканских држава³⁰, која је успостављена на иницијативу Грчке и Турске 2006. године, представља вид регионалне војно-војне сарадње, која заседа једном годишње, а председава начелник Генералштаба земље домаћина. Циљ ове регионалне војне иницијативе јесте да разматра и јача моделе војно-војне сарадње балканских држава, како би се унапредили одговори на заједничке изазове, ризике и претње безбедности. Суштину активности чине обука и образовање, односно активности у којима се заједнички достиже захтевани ниво интероперабилности, који омогућава заједничко деловање у најразличитијим ситуацијама. Посебна пажња посвећена је супротстављању и спречавању ванредних ситуација које су изазване природним непогодама. У том смислу планира се организација заједничких вежби, као и израда годишњих процена асиметричних претњи на Балкану.³¹

До сада је одржано осам конференција начелника генералштабова балканских земаља. Трећа конференција одржана је у Београду у јуну 2009. године, а последња у Сарајеву 2014. године.

У оквиру реализације Листе заједничких активности Војска Србије била је домаћин вежбе специјалних јединица ОС балканских земаља „EAGLE 2013” која је реализована у Панчеву у октобру 2013. године.

Форум за сарадњу држава западног Балкана у области одбране – SEEC³² (од оснивања до 2011. године назив иницијативе био је Форум за помоћ земљама југоисточне Европе. Ова регионална безбедносна иницијатива покренута је 2004. године на предлог Републике Словеније и Команде оружаних снага САД за Европу) има за циљ остваривање боље координације донатора у пружању помоћи земљама из региона југоисточне Европе.

Као свој допринос изградњи поверења и сарадње у региону, Република Србија партнерима нуди капацитете који су препознати и признати не само на регионалном нивоу, а то су: Центар АБХО, Војномедицинска академија, База „Југ”, Центар за мировне операције и Центар за уништавање муниције и наоружања ТРЗ Крагујевац.

²⁹ Сајт МО РС – регионалне иницијативе http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4358 28.02.2014.

³⁰ Албанија, БиХ, Бугарска, Грчка, Македонија, Румунија, Србија, Турска и Црна Гора.

³¹ Душко Лопандић, Јасминка Кроња, *Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану*, страна 199.

³² Енг. South East Europe Clearinghouse – SEEC.

На 11. конференцији Форума за помоћ земљама југоисточне Европе, која је одржана од 25. до 27. маја 2011. године у Београду, отворено је питање преноса процеса председавања конференцијама SEEC на државе региона. Договорено је да годишњим председавањем управљају две државе – једна из региона и друга која је изван региона западног Балкана. На састанку политичких директора Југоисточне Европе, у октобру 2011. године у Тирани, одобрен је пословник о раду, промењен је назив иницијативе, па је уместо „Форума за помоћ земљама ЈИЕ – SEEC“ нови назив био „Форум за сарадњу у области одбране држава западног Балкана – SEEC”.³³

На 13. састанку Форума за помоћ земљама ЈИЕ – SEEC, одржаном у Сарајеву средином 2013. године, представљен је напредак Центра АБХО у Крушевцу и достизање статуса регионалног центра, као и предлог новог регионалног центра за обуку вишег медицинског особља у Београду и нижег медицинског особља у Нишу.³⁴

Остали облици регионалне одбрамбене дипломатије су Америчко-јадранска повеља (А-5), Регионална антикорупцијска иницијатива, Асоцијација шефова полиције југоисточне Европе, Иницијатива за превенцију и спремност за деловање у случају катастрофа и многе друге.

Главни подофицир Војске Србије, заставник прве класе Милојко Милосављевић, у новембру 2013. године био је домаћин 4. форума главних подофицира из региона централне и југоисточне Европе, где се окупило 12 иностраних главних подофицира. Таква активност први пут је реализована у нашој земљи.³⁵

Војнодипломатско представништво³⁶

Израз „војнодипломатско представништво – ВДП” такође је нашло утемељење у обичајној пракси дипломатије. Наиме, дипломатско представништво може да има друго ресорно дипломатско представништво у својој структури. Израз ВДП или „војно изасланство” дефинисано је као војно представништво које заступа ОС своје земље пред ОС друге државе.³⁷ Сачињавају га војни изасланици са војним изасланицима видова ОС и/или њиховим помоћницима и административно-техничким особљем. У саставу је дипломатског представништва своје земље. Војнодипломатско представништво, као институција ресора одбране и специфичних задатака које обавља, а који проистичу из основних функција Бечке конвенције о дипломатским односима, у ствари је део дипломатског представништва.

Војна дипломатија на нивоу акредитованих војнодипломатских представника у савременим међународним односима добија нову димензију, првенствено у међународној војној сарадњи, вођењу војнодипломатских односа, креирању војне поли-

³³ Сајт МО РС – регионалне иницијативе http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4358 01.03.2014.

³⁴ Магазин одбрана, број 188 од 15. јула 2013. стр. 14.

³⁵ Специјални прилог 98, *Војска Србије у 2013. години*, стр. 43.

³⁶ Први војни изасланик Кнежевине Србије био је мајор Константин (Кока) Миловановић који је 1878. године послат на дужност у Беч, на којој остаје све до 1880. године. Александар Миленковић „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету”, *Војно дело*, 4/2013, стр. 329.

³⁷ Војни лексикон, страна 694.

тике и активности Министарства одбране, а све мање или потпуно без активности у сфери обавештајне делатности недозвољеним средствима.

Поред редовних активности радно-протоколарног и репрезентативног карактера, војнодипломатски представници акредитовани у држави пријема, а сходно Бечкој конвенцији о дипломатским односима, задужени су за представљање својих ОС у држави пријема, заштиту интереса своје државе и ОС, прикупљање свих доступних података о ОС ДП, информисање, односно саветовање шефа дипломатске мисије и унапређење БВС са ОС државе пријема.³⁸

Поједине државе прешле су са система засебних ВДП стационираних у једној држави на систем у којем је један војни аташе акредитован за две или три државе. Он има стално седиште у једној од држава у региону и често путује у другу државу или више држава за које је акредитован. Седиште војног аташеа са акредитацијом за више држава може бити и у његовој држави. Слично томе, два или три војна аташеа могу бити распоређена у исту земљу ради одржавања билатералних односа са више држава у региону. И док овакав приступ доприноси ефикаснијој употреби ограничених финансијских средстава и помаже да се обезбеди увид у ситуацију у региону, ова врста концентрисаног војнодипломатског представљања може ограничити познавање прилика у појединим срединама или умањити број и разноврсност контаката у држави акредитације.³⁹

Република Србија тренутно има у функцији 21 изасланство одбране. У четири државе у саставу изасланстава налазе се изасланик и помоћник изасланика одбране (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Немачка и Русија). Остала изасланства у свом саставу имају изасланика (суседи – Хрватска, Мађарска, Румунија, Бугарска, Македонија, Босна и Херцеговина; европске земље – Француска, Италија, Аустрија, Грчка, Белгија, Турска и Шпанија; Азија – Кина и Израел; Африка – Египат и Алжир). На принципу нерезиденцијалне акредитације покривено је још четири државе (Канада, Норвешка, Словачка и Словенија).⁴⁰

У Србији је тренутно акредитовано 38 војнодипломатских представника, од којих је 8 са акредитацијом на нерезиденцијалној основи, односно са седиштем у неким од наших суседних држава.

Војне мисије⁴¹

„Појава војних мисија у међународним односима претходила је стварању војно-дипломатских представништава. Разлоге треба тражити у чињеници да мисије нису биле стално акредитоване институције, већ су биле повремено упућиване оружја-

³⁸ Александар Миленковић, *Војнодипломатско представништво: теорија и пракса*, стр. 95.

³⁹ Маринко Огорец, „Хрватска војна дипломатија у саставу колективне сигурности”, стр. 203.

⁴⁰ http://www.voa.mod.gov.rs/sr/organizacija/izaslanstva-odbrane#Uw12r_I5O2Y_19.02.2014.

⁴¹ Прва таква мисија повезана је са именом великог француског државника, Кардиналом Ришељеом и периодом Тридесетогодишњег рата из XVII века, између две сукобљене коалиције држава – Прусије, В. Британије, Португалије и неколико северноамеричких држава са једне и Аустрије, Француске, Русије, Шведске, Пољске и неколико јужноамеричких држава са друге стране (1648. до 1678. године). У току тог рата, Ришеље је упутио прву француску војну мисију, јединицама Шведске у подручје Помераније, ради пружања помоћи око извођења фортификацијских радова. Ова мисија је била привременог карактера и није имала дипломатски статус.

ним снагама држава савезница, са тачно одређеним задатком. Њихову појаву бележи античка историја, али њихове стварне корене и зачетке треба тражити у историји новог доба, првенствено у дипломатији модерних држава⁴².

Војне мисије имају своју традицију, а њихови задаци у време рата били су важни и сложени. Полазили су од примарне функције да обавесте своје владе и војно руководство о борби одређеног покрета, реалности те борбе и њеном месту на одређеном простору, до организовања снабдевања наоружањем, муницијом и другим ратним материјалом. Бројна сведочанства о војним мисијама које су упућиване на специфичан и ризичан начин, често и у непознато, потврђују њихову важну улогу у војним односима.

Парадоксално звучи, а и невероватно, да колико год су војне мисије у току рата оправдале своје постојање, своју сврху и функцију, оне су се редовно, по престанку борбених дејстава, гасиле или су прерасле у војнодипломатска представништва.⁴³

Поред војних делегација, као *ad hoc* облика деловања војне дипломатије на врху, у савременим условима, у оквиру мултилатералне војне дипломатије развија се и добија на значају војна мисија, као стални институционализовани облик представљања државе у регионалним политичко-безбедносним или одбрамбено-безбедносним савезима или организацијама (ОЕБС, ЕУ, НАТО, ПЗМ). Она, по неким својим обележјима, има доста сличности са војнодипломатским представништвом, а по другим се битно разликује од њега, па и других органа војне дипломатије, тако да у свему представља једну оригиналну институцију војне дипломатије. Наиме, већ сам мешовити (цивилно-војни) састав мисије овог типа доводи у питање опстајање префикса „војна”, испред назива „мисија”, па је већ устаљена употреба назива мисија државе чланице за ову врсту институције. Уз то, уместо појма војне дипломатије, у овим регионалним безбедносним савезима већ је одомаћена употреба појма дипломатија одбране, па је то додатни разлог да се овом новом институционализованом облику дипломатије посвети више пажње у оквиру посебне тематске целине.

У новијој војнодипломатској пракси војне мисије упућују се да би заступале и штитиле интересе своје државе у војно-политичким савезима и организацијама и националним мисијама, обезбедиле остваривање безбедносних и одбрамбених интереса своје државе, оствариле директну сарадњу са војно-политичким савезима и организацијама и осталим националним мисијама и ради учешћа у раду органа и подршке учешћу својих представника у раду органа војно-политичких савеза и организација.

На челу војне мисије налази се шеф или начелник, а не војни изасланик или изасланик одбране. Он и одређени чланови војне мисије уживају дипломатски имунитет и по правима и обавезама које проистичу из Бечке конвенције о дипломатским односима и имунитетима изједначени су са војнодипломатским представницима акредитованим у држави пријема.

Војно представништво у Мисији Републике Србије при НАТО-у успостављено је 27. септембра 2010. године са основним задатком да представља Министарство одбране и Војску Србије у седишту НАТО-а и ЕУ у Бриселу. Битан аспект рада

⁴² Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, страна 93.

⁴³ Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, страна 95.

Војног представништва је заступање безбедносних и одбрамбених интереса Републике Србије у НАТО и сталним мисијама држава чланица, учествовање у раду организационих целина НАТО-а, као и пружање подршке учешћу представника Министарства одбране и Војске Србије у раду политичко-војних, војних и административних органа НАТО-а. Такође, сарађује са НАТО и државама чланицама и извештава о активностима и развоју догађаја у НАТО-у. Војно представништво у Мисији Републике Србије при НАТО-у има двојаку функцију, пошто поред наведених задатака извршава и задатке у вези с војном сарадњом са ЕУ, чиме пружа допринос у остварењу најважнијег спољнополитичког циља наше државе – чланства у ЕУ.⁴⁴

НАТО војна канцеларија за везу у Београду, која припада Савезничкој команди здружених снага НАТО-а у Напуљу, основана је у децембру 2006. године. Од тада, она представља најзначајнији *contact-point* између Министарства одбране и Војске Србије и НАТО-а.

Канцеларија олакшава сарадњу Србије са НАТО у оквиру програма „Партнерство за мир” и пружа подршку Србији и њеним напорима у области реформе сектора одбране путем заједничке Групе за реформу одбране Србије и НАТО-а. Војна канцеларија за везу такође пружа помоћ НАТО-у у активностима јавне дипломатије у региону и служи као спона са војним властима у Србији у вези са практичним аспектима примене Транзитног споразума.⁴⁵

Војне комисије⁴⁶

Војне комисије образују се за конкретна питања из домена међудржавних односа војне природе. Оне могу бити сталне и привремене, а појављују се као елемент војне дипломатије на врху, али и у другим улогама. Пратилац су војнодипломатских односа у миру и рату. Често им се постављају задаци којима треба да се реше спорна питања између држава (инциденти на границама, пријем ратног и војног материјала, уништавање перспективног наоружања и др.) како би предложили могућности за њихово решавање. Њихово место у дипломатији одбране није лоцирано, али и оне, као и чланови војних мисија, имају одређена овлашћења и посебан третман који се може подвести под дипломатски статус, па се питање војних комисија поставља као редовно у разматрању тематике војне дипломатије.⁴⁷

⁴⁴ http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4358 приступ 08.03.2014.

⁴⁵ Више у магазину „Профит”, број 60, 2012. година, http://www.profitmagazin.com/izdanja/broj_060.440.html приступ 29.03.2014.

⁴⁶ Војна комисија као механизам решавања спорова између држава, на простору Републике Србије примењивала се још у време Првог српског устанка. „Априла 1809. године је Карађорђе још једном дао чврста уверавања барону Симбшену (команданту славонско-сремске границе) о будућем поштовању аустријске територије. И поред таквих обећања, инцидената ове врсте било је и даље, па је Аустрија у априлу 1811. године упутила Карађорђу једног емисара са списком конкретних граничних инцидената и извесних трговачких потраживања, поводом којих је тражила моменталну задовољштину. Међутим, Карађорђе је предложио, а аустријска страна прихватила, да се формира мешовита српско-аустријска комисија, која би решила међусобна спорна питања”. Др Богољуб Милосављевић, „Старање о безбедности државе у Карађорђевој Србији”, часопис „Безбедност” број 1, 2000., стр. 107.

⁴⁷ Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, страна 96.

Војне комисије су, врло често, неопходна пратећа тела војне дипломатије на врху. Наиме, оне се установљавају, по правилу, упоредо или непосредно након формирања војне делегације одређеног нивоа, која се по обављеном задатку гаси, а војна комисија наставља са пословима праћења и контроле реализације предмета конкретног војног споразума и решавања евентуалних спорова.

Мешовите војне комисије су, већ одавно, постале доминантан институционални облик војноекономске, војнотехничке и научно-техничке сарадње у области одбране међу савременим државама. Већ од седамдесетих година прошлог века, са одржавањем бројних билатералних, а нарочито мултилатералних скупова и конференција о проблемима ограничавања и контроле ОС, наоружања и разоружања, повећава се значај војних комисија, али и мешовитих војних комисија. Оне тако постају најраспрострањенији, али и најефикаснији институционални облици и инструменти за верификацију извршавања нпр. билатералних споразума о ограничењу и смањењу стратешког нуклеарног оружја (SALT48 I-III и START49 I-III), мултилатерални споразуми као што су Споразум о ограничењу конвенционалних снага у Европи (CFE-Conventional Arms Treaty), међународна организација за спречавање употребе хемијског оружја (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW), у Хагу – Р. Холандија, Центар за помоћ у контроли и верификацији наоружања (Regional Arms Control Verification and Implementation Assistance Control-RACVIAC), у Ракиџу – Р. Хрватска, Центар за контролу малог и лаког наоружања (South East and Eastern Europe Clearinghouse for the Control of Small Arms and Light Weapons-SEESAC), Београд – Р. Србија, и многе друге организације које у свом саставу имају мешовите војне комисије.

Војне инспекције

Војне инспекције уведене су у функцију контроле структуре ОС, броја и типова наоружања и провере достављених информација кроз инспекције и посете, на основу одлука ОЕБС-а.

Бивша Савезна Република Југославија (СРЈ) формирала је Управу за контролу наоружања у оквиру које су формиран инспекцијски тимови за контролу наоружања у РС, БиХ и Хрватској и пратећи тимови за прихват и праћење рада инспекцијских тимова из наведених ентитета. У каснијој фази вршила је и послове из домена узајамне инспекције и осталих држава насталих дезинтеграцијом СФРЈ, а затим извршавала обавезе и у другим државама, према одлукама ОЕБС-а.

Циљ (војних) инспекција јесте да се утврди чињенично стање ако дође до појаве опасних инцидената војне природе. Држава на чијој територији су се десили такви инциденти дужна је да достави расположиве податке о томе.⁵⁰

Република Србија је чланица више споразума у области контроле наоружања. Споразуми на глобалном нивоу потписани су под окриљем организације Уједињених нација. Европски споразуми углавном су потписивани у оквиру тзв. Хелсиншког процеса под окриљем ОЕБС-а. За Републику Србију посебно је интересантан Дејтонски мировни споразум потписан у Паризу.

⁴⁸ Преговори о ограничењу стратегијског оружја (Strategic Arms Limitation Talks).

⁴⁹ Споразуми о редукцији стратегијског оружја (Strategic Arms Reduction Talks).

⁵⁰ Радомир Вујковић, *Међународна контрола наоружања*, страна 80.

Војноекономска дипломатија

Војноекономска дипломатија је сегмент и војне и економске дипломатије истовремено. Њен предмет је широки спектар спољноекономских активности повезан са производњом наоружања и војне опреме (војноиндустријски комплекс).

„Трговина оружјем и војном опремом чини неку врсту споне између одбране и дипломатије, која може изванредно послужити за развијање паралелне дискретне дипломатије, која наступа веома еластично, али која је драгоцен извор политичког утицаја”.⁵¹

Посленици војне економске дипломатије су војноекономска представништва која се баве војном трговином, кооперацијом у области војне индустрије, војним реекспортом, сервисирањем и оправком наоружања и војне опреме који су експортирани, односно произведени у фабрикама сопствене индустрије. Организациона структура и припадност војноекономског представништва доста је различита у дипломатској организацији. Приступ оружаних снага том проблему полази од различито изграђених ставова држава. Основно је да у организацији војноекономског представништва данас доминирају два схватања. Једно полази од начела да је војноекономско представништво у саставу војног изасланства и да су ти послови јединствени и заједнички, а друго да је војноекономско представништво самостална организациона институција, изван војног изасланства, али у оквиру амбасаде, односно трговинског представништва амбасаде.⁵²

Врата војноекономске дипломатије отварају се на највишем нивоу, када се потписују уговори о заједничкој сарадњи, купопродаји НВО или инвестицијама у развојне економске програме. Тако је, на пример, приликом сусрета министра Родића са амбасадором Алжира, изражена иницијатива за ангажовањем привредних капацитета Србије на реализацији програма изградње стамбених објеката.

Србија и Бразил су 2010. године закључиле Споразум о сарадњи у области одбране, а тежишна област сарадње биће војноекономска сарадња. Током опроштајне посете бразилског амбасадора Министарству одбране Р. Србије у октобру 2013. године, разматрана је могућност да се образује мешовита комисија за војноекономску сарадњу као најефикаснији инструмент за унапређење сарадње у овој области.⁵³

Одбрамбена индустрија је важан део привреде Србије и пред њом је задатак даљег организацијског и пословног снажења, с обзиром на производне потенцијале и извозне могућности. Нову развојну перспективу отвара Административни уговор о сарадњи између МО Србије и Европске одбрамбене агенције, који су у Бриселу потписали министар одбране Небојша Родић и висока представница за спољне послове и безбедносну политику Европске уније Кетрин Ештон која обавља и дужност директора Европске одбрамбене агенције.⁵⁴

⁵¹ Милан В. Петковић, „Дипломатија и рат”, Војно дело, број 3/96, стр. 33.

⁵² Милан Зечевић, оп. цит. стр. 86.

⁵³ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1428298/Vojno-ekonomska+saradnja+Srbije+i+Brazila.html> приступ 21.03.2014.

⁵⁴ Магазин „Одбрана”, број 199, 1. јануар 2014, стр. 17.

Спортска војна дипломатија⁵⁵

Спортски успеси појединаца и националних тимова на међународним такмичењима имају важну улогу у промоцији сваке државе на међународном плану. Зато није изненађујуће што се ова делатност назива „спортска дипломатија”.

Победама у спортској арени, њени актери подижу углед нације, доприносе популаризацији спортске дисциплине у својој држави и иностранству, а самим тим утичу на omasовљење спортске културе уопште.

Међународни савет за војне спортове (Conseil International du Sport Militaire-CISM) званична је међународна спортска асоцијација сачињена од 133 државе чланице са пет континената. Основан је 18. фебруара 1948. године у Ници (Француска) од стране пет земаља: Белгија, Француска, Луксембург, Данска и Холандија. Од 1955. године CISM организује светске војне игре, 2010. године 1. зимске светске војне игре у Италији и 1. кадетске игре у Турској.

Република Србија чланица је CISM од 15. маја 2003. године, када је у Дубаију (Уједињени Арапски Емирати) потписана званична изјава о приступању. Од тада, поред запажених спортских достигнућа, стицана су драгоцена искуства и знања у области спортске дипломатије, узајамно поштовање, разумевање и сарадња са припадницима страних армија.

Почев од првог наступа спортиста припадника Министарства одбране и Војске Србије на 3. светским војним играма у Италији, до краја 2013. године, Делегација Републике Србије при CISM реализовала је укупно 109 спортских манифестација и догађаја из програма CISM.

Припадници Војске Србије освојили су укупно 60 спортских одличја (10 светских, 3 европске и 47 регионалних медаља) од чега 21 златно, 23 сребрних и 16 бронзаних.

Од највреднијих спортских догађаја CISM које су успешно организоване у Републици Србији истичу се: Европска конференција CISM (новембар 2008), 42. светско војно првенство у маратону (април 2009), Стратегијски семинар CISM (септембар 2010) и 55. светско војно првенство у кросу (март 2013).

Активним и запаженим учешћем, а посебно организовањем међународних војних манифестација CISM, МО и ВС унапређивала је сопствене оперативне способности и свакодневно увећавала спортски и дипломатски углед своје војске и државе у свету.⁵⁶

Војна дипломатија у области образовања

Један од циљева развоја међународне сарадње у области одбране је и војнообразовна сарадња. Овај процес је двосмеран, тако да се припадници система од-

⁵⁵ Војвода Живојин Мишић је као млад официр био ађутант српском монарху, једином суверену који је присуствовао првим модерним Олимпијским играма у Атини 1896. године, док су се на петим Олимпијским играма у Стокхолму 1912. године српски спортисти такмичили први пут а Српски олимпијски клуб примљен у Међународни олимпијски комитет (МОК). На седници МОК српски официр Светомир Ђукић изабран је за члана овог највишег олимпијског тела и на тој функцији остао је пуних 37 година, више него и један Србин или Југословен. С. Ивановић, Л. Чолић, *Ко је генерал Светозар Ђукић*, стр. 39-40.

⁵⁶ Текст преузет из Специјалног прилога магазина Одбрана, број 97, Деценија чланства Републике Србије у Међународном савету за војне спортове (CISM).

бране Р. Србије усавршавају у војнообразовним институцијама страних држава, а и њихови припадници у нашим војним школама.

„Ослањањем на постојеће капацитете, Центар за усавршавање кадрова (ЦУК) АБХО, почев од 2004, сваке године реализује основне курсеве у области помоћи и заштите од хемијске опасности, које је завршило 187 лица из 63 земље. У сарадњи са инспекторатом OPCW реализована је и обука са реалним агенсима коју је окончало 217 инспектора Уједињених нација за контролу хемијског наоружања.

У 2013. години први пут је један мобилни тим неке стране државе реализовао обуку у Центру. Министарство одбране Чешке Републике је, на основу билатералног споразума о сарадњи, упутило мобилни тим који је реализовао основни и напредни курс – АБХО системи упозоравања и обавештавања”.⁵⁷

Норвешка већ дуго пружа подршку реформама система одбране и војног образовања у Србији, јер су знање и образовање кључни фактори будућности. Универзитет одбране Републике Србије⁵⁸, почетком фебруара 2013. године, био је домаћин регионалног семинара „Војно образовање и организацијски развој – изазови за 21. век”, који је заједнички организовао са Управом за одбрамбене студије Краљевског колеџа (King's College) из Лондона и Универзитетским одбрамбеним колеџом из Осла.

Циљеви семинара су размена искустава о организовању и реализацији професионалног војног образовања, посебно виших нивоа усавршавања, у складу са савременим захтевима о потреби заједничког образовања официра и званичника из цивилних структура, као и размена мишљења и разматрање могућности за успостављањем боље регионалне сарадње у области војног образовања на билатералном и мултилатералном нивоу.⁵⁹

Друга класа полазника Високих студија безбедности и одбране боравила је, крајем фебруара 2013. године, у Бриселу, у оквиру студијског путовања, када су се упознали са делокругом рада и основним задацима ЕУ и НАТО, као и улогом дипломатских мисија Србије⁶⁰. Иначе, овај највиши ниво заједничког усавршавања државних службеника и официра Војске Србије и земаља у региону у току 2013. године завршило је три полазника из Босне и Херцеговине, један из Хрватске и једна полазница из Словеније.

У сарадњи Дирекције ПЕЛТ Управе за кадрове и Британског савета у Београду организован је семинар за наставнике енглеског језика на којем су наставници из Управе за обуку и доктрину (J-7) ГШ ВС, Катедре за стране језике Војне академије СЉР МО и из националног СТАНАГ тима за тестирање Дирекције ПЕЛТ извршили методско-стручну припрему нових метода дизајнираних курсева енглеског језика. Иначе, наставну литературу, материјале, комплете мултимедијалних курсева за учење енглеског језика из Института за језике МО САД донирали су Војсци Србије представници те земље. Помоћ је део подршке земаља донатора програма ПЕЛТ (Норвешка, Данска, Холандија, Шведска, Велика Британија и САД) и програма ИМЕТ (Програм међународне војне сарадње Србије и САД у области школовања и усавршавања за 2013. годину). Исту донацију (четврту по реду) примио је током ма-

⁵⁷ Магазин Одбрана, број 175 од 1. јануара 2013. године, страна 28.

⁵⁸ Универзитет одбране у Београду основан је Одлуком владе Србије 24. фебруара 2011. године.

⁵⁹ Магазин „Одбрана”, број 178 од 15. фебруара 2013. године, „Унапређење каријерног усавршавања”, стр. 39.

⁶⁰ Дипломатска мисија Р. Србије у Краљевини Белгије, Мисија Р. Србије при ЕУ и Мисија Р. Србије при НАТО.

ја 2013. године и Центар за самостално учење енглеског језика у Краљеву. Материјал ће се користити за методско-стручну припрему наставника енглеског језика и усвајање нових метода учења у Центру у Краљеву. Све наведене активности у области учења страних језика (првенствено енглеског) намењене су припадницима декларисаних јединица и кандидата за школовање и постављење на руководеће дужности.

Уз помоћ страних партнера годишње се око 100 лица усавршава на интензивним курсевима енглеског језика, око 450 лица на гарнизоним курсевима и тестира око 500 лица по стандарду СТАНАГ 6001. Сертификате о познавању енглеског језика по овом стандарду до сада је у Министарству одбране и Војсци Србије стекло више од 2.500 лица.⁶¹

Посебна пажња поклања се школовању вишег и високог нивоа, али и похађању различитих специјалитичких курсева који пружају могућност за стицање најновијих знања и вештина и размену искустава са колегама са различитих страна света. Учешће на семинарима, конференцијама, радним столовима и сл. даје могућност свима да проширују постојећа знања, а нова сазнања уграђују у постојеће концепте. Са друге стране, „страни” кадети-слушаоци су и војни представници своје државе и војске у иностранству. Својим радом, залагањем, нивоом знања са којим су дошли на школовање – усавршавање представљају своју војску и државу у држави у којој се школују, чинећи да овај сегмент војне дипломатије употпуњује целокупну слику војне дипломатије Р. Србије.

Закључак

Дипломатија одбране која је еволуирала од упућивања војних опуномоћеника и војних експерата крајем 18. века, преко војних емисара, посматрача и официра за везу код пријатељских земаља у 19. веку, до првих војних изасланика с почетком 20. века, прерасла је у војну институцију звану дипломатија одбране, која у савременим безбедносним условима тражи одговоре и доноси решења ради јачања међународног положаја државе и заштите њених интереса.

Активности на пољу дипломатије одбране нису више новина за оружане снаге. Оне, као никад до сада, нису тако свеобухватно сагледаване и третиране и укључиле све циљеве, инструменте и приоритете војске и државе. У том смислу, војска и дипломатија одбране постају моћно средство спољне политике које на најпрактичнији начин операционализује добијене одлуке и постављене задатке.

Нови глобални изазови захтевају нови концептуални оквир који ће послужити као референца за све акције у оквиру декларисане политике одбране сваке државе. По питању дипломатије одбране то је свакако тенденција промене курса акције са билатералне на мултилатералну војну дипломатију у којој већу заступљеност чине *ad-hoc* војнодипломатска тела која своју улогу и мисију спроводе од сусрета на врху до делегација и радних група на активностима у оквиру регионалних иницијатива и организација и конференција.

⁶¹ Магазин „Одбрана”, број 185 од 1. јуна 2013. године, „Достизање циљева партнерства”, стр. 27.

Сходно томе, дипломатија одбране Републике Србије темељи се на сопствено изграђеним капацитетима и резултатима реформских процеса сарадње и заједничког деловања са другим државама и субјектима међународних односа.

Учешће Војске Србије у безбедносним аранжманима УН и ЕУ, учешће у програмима мултилатералних организација са пуноправним и придруженим чланством, сарадња са НАТО кроз Програм „Партнерство за мир” и интензивна билатерална сарадња са заинтересованим државама јасан су показатељ циља дипломатије одбране Републике Србије, а то је изградња ефикасног и економско одрживог система одбране који усваја најбоље безбедносне стандарде компатибилне са државама у непосредном и ширем геополитичком и геоекономском окружењу.

Литература

1. Мирза Пашић, Дипломатија, ТКД Шахинпашић, Сарајево, 2008. година.
2. Chas. Freeman, Arts of Power, Statecraft and Diplomacy, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C. 2005.
3. Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981. година.
4. Čarls V. Kegli Jr. & Judžin R. Vitkof, Svetska politika, trend i transformacija, Prometej Zemun, Beograd, 2004. godina.
5. Милан Зечевић, Војна дипломатија, Војна штампарија, Београд 1990. година.
6. Andrew Cottey and Anthony Forster, Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance, Oxford University Press, London.
7. Džof R. Beridž, Diplomatiја, teorija i praksa, IP „Filip Višnjić” i Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2008.
8. Michael Chorgan, Small State Diplomacy, <http://www.e-ir.info/2008/08/12/small-state-diplomacy/> 01.02.2014.
9. Radovan Vukadinović, Teorije vanjske politike, Politička kultura, nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2005.
10. Др Слободан Мишовић и Др Милоје Цветковић, „Дипломатска шпијунажа”, Зборник радова Факултета за цивилну одбрану, Београд, 2003. година.
11. G.R. Berridge, Alan James, A Dictionary of Diplomacy, Palgrave, 2001.
12. Мирослав Глишић, „Дипломатија свеобухватне безбедности и ОЕБС”, Војно дело, зима/2010.
13. Зоран Виторовић, Превентивна дипломатија? Како спречити сукобе и ратове, Арс либри, Бања Лука 2003.
14. Радомир Вуковић, Међународна контрола наоружања, Триконтинентал, ВИЗ, Београд, 1998.
15. Душко Лопандић, Јасминка Кроња, Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану, Европски покрет у Србији, Београд, 2010.
16. Специјални прилог број 97, Магазин Одбрана, број 198 од 15. децембра 2013. године, „Деценија чланства Републике Србије у Међународном савету за војне спортове (CISM).”
17. Специјални прилог број 98, Магазин Одбрана, број 199 од 1. јануара 2014. године.
18. Др Богољуб Милосављевић, „Старање о безбедности државе у Карађорђевој Србији”, часопис „Безбедност” број 1, 2000., стр. 99-120.
19. Александар Миленковић, Војнодипломатско представништво, теорија и пракса, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2013.
20. Александар Миленковић „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету”, Војно дело, 4/2013., стр. 329-349.

21. Синиша Ивановић, Лазар Чолић, Ко је генерал Светозар Ђукић, НИП „Глас јавности“, д.о.о. Београд, 1999. стр.115.
22. United Kingdom, The Ministry of Defence Policy Papers, Paper No 1: *Defence Diplomacy*, http://en.wikipedia.org/wiki/Defence_diplomacy
23. Brig. K. A. Muthana, „Military Diplomacy“, Journal of Defence Studies, Vol 5. No 1. January 2011.
24. Matsuda Yasuhiro, „An Essay on China`s Military Diplomacy: Examination of Intentions in Foreign Strategy“, NIDS Security Reports, No. 7, December 2006.
25. Мирјана Миленковић, *Стратегија међународне сарадње Р. Србије у области одбране*, (мастер рад), Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2011.
26. Marinko Ogorec, „Hrvatska vojna diplomacija u sustavu kolektivne sigurnosti“, Sigurnost i odbrana Republike Hrvatske u euroatlanskom kontekstu, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2009.
27. Милан В. Петковић, „Дипломатија и рат“, Војно дело, број 3, 1996.
28. Timoty Shea, „Transforming Military Diplomacy“ Joint Force Quarterly, Issue 38, 3rd Quarter 2005, стр. 49-52.

Текст који следи може се читати као део логичког низа једне развојне целине коју је креирао пуковник Стевица Карапанџин, а хронолошки му претходе текстови: **Верска служба у Војсци Србије, Војно дело** Зима/2011, стр. 271–291 и **Делатности верске службе у Војсци Србије, Војно дело** Јесен/2012, стр. 341–361.

Уредник

DOI: 10.5937/
vojdelo1501147K

УТИЦАЈ ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ НА ПРИПРЕМУ И ИЗВОЂЕЊЕ ОПЕРАЦИЈА КОПНЕНЕ ВОЈСКЕ*

Стевица С. Карапанџин
Министарство одбране Републике Србије, Управа за односе са јавношћу
Раде Славковић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

У чланку се разматра један од сегмената кроз који је позитивним утицајем, пре свега на моралну компоненту, могуће допринети развоју и унапређењу војне моћи Копнене војске у операцијама. Тај сегмент јесте новоуспостављена верска служба у Војсци Србије. Аутори у чланку наводе конкретне могућности утицаја на планирање, припрему и извођење операције Копнене војске у свим њеним фазама и, што је важно нагласити, у оквирима *доктринарних одредби*. То значи да императив није развој теолошке мисли већ допринос даљем доктринарном уређењу области операција Копнене војске, доградњи моралне компоненте, унапређењу укупне војне моћи Копнене војске и Војске Србије и развоју изграђености оператике као једне од наука одбране. У чланку се износе лични ставови са циљем да се пажња усмери на потребу и могуће правце даљег доктринарног и подзаконског развоја ове области. Конкретно, нужна је доградња сета доктринарних докумената у областима операција, доктрина видова, цивилно-војне сарадње и управљања људским ресурсима. Такође, неопходно је разрадити поступке и процедуре рада војних свештеника у командама и штабовима у процесу оперативног планирања, а ниво њихове имплементације унапређивати кроз усавршавање и оспособљавање официјерског кора.

Кључне речи: *војни свештеници, верски службеници, операције, Копнена војска*

* Овај текст представља фрагмент завршног рада под називом „Утицај верске службе на припрему и извођење операција Копнене војске” који је пуковник Стевица С. Карапанџин, под методолошким вођством пуковника др Радета Славковића, одбранио у јуну 2014. године на Генералштабном усавршавању у Школи националне одбране Војне академије у Београду.

Увод

Војну моћ Копнене војске чине три међусобно повезане компоненте: физичка, концептуална и морална. Термин *међусобно повезане* указује на чињеницу да се у случају одсуства једне од њих више не би могло говорити о појму војне моћи, из чега се уочава значај не само сваке компоненте појединачно, већ и њихов збирни квалитативни и квантитативни утицај. За разматрање је посебно интересантна морална компонента, не само због њене важности, осетљивости и склоности ка наглим променама, већ и због тога што је за потенцијалног непријатеља она била, али и остаје, највећа непознаница. Без моралне, физичке и концептуалне компоненте не само да немају снагу, већ потпуно губе смисао. Међутим, за разлику од физичке и концептуалне, моралну компоненту, као изразито квалитативно својство војне моћи Копнене војске, поред непотпуне теоријске уређености, одсуства систематичности и занемаривања етичности, у нашим условима карактерише и нешто нижи степен организацијске применљивости. Због тога је, уз праћење савремених трендова, ослањање на сопствене традиције и уважавање реалних потреба и могућности, неопходна системска доградња области моралне компоненте војне моћи.

Дуг период одсуства религије, не само из наше војске, већ из јавног живота уопште и у вези с тим недостатак воље и способности за њеним адекватним разумевањем, представља убедљиво *највећи изазов* у имплементацији верске службе. Евентуални покушаји занемаривања религијских питања, груби покушаји њихове секуларизације од стране командних структура, стварање услова за развој прозелитизма или препуштање иницијативе религијским екстремизмима и омогућавање простора за њихово деловање у војној средини, посебно у савременим операцијама, сигурно би, уместо бенефита, као епилог имало прерастање поменутог *изазова у ризик*, па чак и у *претњу*.

Однос религије и рата

Многи су склони да религију посматрају искључиво као скуп пацифистичких идеја које су у апсолутном несаслагасу са ратом као друштвеном појавом. Према оваквим схватањима верујућим људима није дозвољено да употребљавају силу. Други су, пак, склони да религију по аутоматизму доводе у везу са насиљем, екстремизмом, агресивношћу, фанатизмом и сл. Такви ставови су резултат или елементарног неразумевања религијских одредби о љубави, праштању, милосрђу и миру или су плод њиховог злонамерног тумачења. Улога војника је да чува мир, али ако је потребно, он мора поћи и у рат зарад поновног успостављања мира. Због тога је од пресудне важности да војник своју дужност првенствено врши са миром у себи, јер тако на најбољи начин гради мир и око себе. Чињеница да се све велике монотеистичке религије фундаментално залажу за мир и да у исто време, при одређеним околностима, долазе у ситуацију у којој је потребно благосиљати рат, представља својеврсну антиномију. Та наизглед присутна супротстављеност злонамернима и неупућенима може давати поводе за површна тумачења и осуђивања, док погрешно схватање овог проблема може производити идеје о „светим ратовима”.

Старозаветни ратови имају заједничку карактеристику која се огледа у потреби да се очува Завет и опстанак изабраног народа. Уколико изабрани народ, односно *Изра-ел* (онај који је Бога видео)¹ не живи по Божијим законима, Бог може допустити рат против њега. И Он допушта ратове! Бог, као трећа страна у сукобу, одређује почетак, ток и исход рата. Према Мојсијевом закону важило је правило око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу. Важно је напоменути да је по тадашњем схватању ближњи био само Јеврејин, а забрана убијања односила се искључиво на међусобне личне сукобе припадника изабраног народа, док је организовано насиље, као што је рат, било дозвољено. *Нови завет* представља Христово испуњење Старог завета, па је то постао Завет и остатка дотадашњег незнабожачког човечанства са Богом. У Новом завету истиче се много тога новог и узвишенијег. Христос је изговорио чувену *Беседу на гори* која је постала основ хришћанске етике. Он, поред осталог, у тој беседи каже: „Чули сте да је казано око за око зуб за зуб. А ја вам кажем да се не противите злу, него ако те неко удари по десном образу, окрени му и други; И који хоће да се суди с тобом и кошуљу твоју да узме, подај му и хаљину; И ако те потера једну миљу, иди с њим двије”.² Шта је овде важно уочити? Ради се искључиво о односу према *личној* увреди, *личној* имовини и *личној* услузи. У Беседи на гори Христос изговара и ове речи: „Чули сте да је казано: Љуби ближњег својег, а мрзи непријатеља својег. А ја вам кажем: љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који вас мрзе и молите се за оне који вас вређају и гоне”.³ Пре Христа нико није изговорио овакве или сличне речи! Он у тренутку свог хапшења у Гетсиманском врту, Светог Апостола Петра, који је претходно потегао нож и једном од војника одсекао уво, упозорава: „Врати нож свој на место његово; јер сви који се маше за нож од ножа ће погинути”.⁴ Једна од последњих реченица коју је Христос изговорио на крсту била је: „Оче опрости им јер не знају шта чине”.⁵ Међутим, Христос у Беседи на гори изговара и ове речи: „Чућете ратове и гласове о ратовима. Гледајте да се не уплашите; јер све то треба да се збуде. Али још није крај. Јер ће устати народ на народ и царство на царство и биће глади, помора и земљотреса по свету”.⁶ Дакле, ратова ће бити док је света и века. У Јеванђељу по Матеју посебну пажњу привлаче следеће Христове речи: „Не мислите да сам дошао да донесем мир на земљу; нисам дошао да донесем мир него мач. Јер сам дошао да раздвојим човјека од оца његовог, и кћер од матере њезине и снаху од свекрве њезине. И непријатељи човјеку постаће домаћи његови”.⁷ У хришћанству, поред Старог и Новог завета, велики значај у обликовању односа према рату има и светоотачко предање. Свети оци Цркве, у суштин-

¹ *Псалтир са девет библијских песама*, превод црквеног грчког и словенског Псалтира владике Атаназија (Јевтића), манастир Хиландар, манастир Грачаница, манастир Цетињски, манастир Тврдош, 2000, стр. 239.

² *Свето Писмо Нови Завет Господа нашег Исуса Христа*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1998, (Мт, 5, 38-41), стр. 18.

³ *Исто*, (Мт, 5, 43-44), стр. 19.

⁴ *Исто*, (Мт, 26, 52), стр. 66.

⁵ *Исто*, (Лк, 23, 34), стр. 174.

⁶ *Исто*, (Мт, 24, 6-7, стр. 58.

⁷ *Исто*, (Мт, 10, 34-36), стр. 29.

ском смислу, дали су одговоре на сва важнија питања, па и на она из домена рата. Првих неколико векова хришћанства обележено је негирањем рата, што је потрајало све до доношења Миланског едикта 313. године. До тада су хришћани живели у антихришћанској држави и због вере, а многобожачке власти непрекидно су их прогањале, мучиле и убијале. Од 313. године држава се сматра важном установом одређеном од Бога ради осигурања живота, имања и мира. Кључни преокрет у хришћанском односу према рату десио се пред битку коју је Свети цар Константин водио против Максенција. Константин је тада на небу видео крст и чуо речи „Овим побеђуј!“ Одмах је наредио да се целокупна његова војска стави под знамење крста, чиме је у исто време доспела и под Божију заштиту. Епилог је била сјајна победа над бројнијом и вишеструко надмоћнијом Максенцијевој војском. До напуштања апсолутног негирања рата долази код Блаженог Августина, а појам *bellum iustum* (праведни рат) који је он увео и данас је актуелан. Нажалост, не постоји јасна и потпуна слика о ратовима у којима су учествовали хришћани непосредно после раскола 1054. године, при чему се мисли на узроке и ток крсташких ратова, који су, пре свега, били инспирисани потребом ширења вере, освајања и пљачки. С тим у вези, симптоматично је да савремени теоретичари при разматрању узрока ратова у којима су кроз историју учествовали хришћани, готово уопште не улазе у суштинску разлику између православља, римокатолицизма и протестантизма. *Римокатолицизам* одмах након раскола улази у сукобе великих размера са циљем успостављања оних вредности за које се залагала Римокатоличка црква. Након 1054. године појам праведног рата на Западу замењен је недопустивим појмом „свети рат“. Узрок томе је неоправдано наглашавање колектива, при чему се појединац углавном ослобађао одговорности и бриге за сопствену савест.⁸ *Протестантизам*, као облик западног хришћанства, настао у 16. веку, отишао је у другу крајност. У протестантизму појединац је изгубио одговорност за колектив, а либерално и погрешно тумачење библијских одредби постало је уобичајена појава. *Ислам* је, када посматрамо његов догматски однос према рату, религија заснована на врло строгим критеријумима. У једном ајету у Курану се каже: „Због тога смо Ми прописали синовима Израиловим: ако неко убије некога који није убио никога или онога који на Земљи наред не чини – као да је све људе поубијао; а ако неко буде узрок да се нечији живот сачува – као да је свим људима живот сачувао.“⁹ У 2. сури се каже: „И борите се на Аллаховом путу против оних који се боре против вас, али ви не отпочињите борбу – Аллах, доиста, не воли оне који заподијевају кавгу.“¹⁰ При анализи односа ислама према рату интересантно је гледиште Срђана Симића о узроцима саме његове појаве. Он истиче чињеницу да је значајну улогу у развоју ислама имао утицај јудео-хришћанске културе и да је он као постбиблијска религија, у ствари, креација садејстава и исход једног широког тока хришћанске историје. Док ислам, с једне стране, хришћанство тумачи као једну од откривењима дату религију, што доводи до одређеног ривалитета, с друге стране, став хришћанства о пореклу ислама за-

⁸ Борислав Д. Гроздић, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд, 2001, стр. 46.

⁹ *Пријевод Кур'ана*, превео Бесим Коркут, Мешихат Исламске заједнице у Србији (5. сура, 32. ајет), Нови Пазар, 2011, стр. 112.

¹⁰ *Исто*, (2. сура, 190. ајет), стр. 28.

снива се на томе да је његово учење плод апокрифних извора аријеваца и монофизита.¹¹ Поред тога, није за потцењивање чињеница да код муслиманског приступа вери постоји специфичност која се огледа у обавези строгог придржавања правила, за разлику од нпр. православног, где је то ствар личног избора. Другим речима, док Куран испоручује захтеве, Библија даје слободу.

Са аспекта разматрања утицаја верске службе на припрему и извођење операција Копнене војске, од посебног су значаја изворни ставови великих монотеистичких религија по питању рђавих дела у рату, тј. свега онога што би у данашње време било у супротности са одредбама међународног хуманитарног права. Према хришћанским, али и исламским ставовима, грех који почини појединац у рату враћа се у негативном смислу на целу јединицу, па и на народ из којег потиче извршилац нечасног дела. То се односи на негативне појаве као што су убиства цивила и заробљеника, пљачке, прељуба и сл. У Старом завету наводи се заповест коју је Бог дао преко пророка Мојсија: „Кад отидеш на војску на непријатеље своје, тада се чувај од сваке зле ствари (...). Јер Господ твој иде усред логора твога да те избави и да ти преда непријатеље твоје (...).”¹² По православном учењу Бог није узрочник зла већ га човек чини својом слободном вољом, а борба против њега остварује се, пре свега, *унутрашњим напорима*. Православни став је да се злу треба супротстављати због *љубави*, а не ради *принуде*. Положити живот за ближњег највећа је жртва, а ближњи је у најопштијем смислу речи (као један од Адамових потомака) сваки човек. За војника хришћанина, у ужем смислу, ближњи су, пре свега, чланови његове породице, затим други суграђани, али и сви остали становници његове државе. Речи Светог Филарета Московског „непријатеље личне љуби, непријатеља Божијих се гнушај, а непријатеље отачаства сатири”, не само да дају одговор на питање може ли хришћанин да учествује у рату, већ указују и на то да се спремност на жртву за ближњег на најбољи начин може потврдити кроз војничку службу, коју Црква баш из тог разлога сматра светом. Верни хришћански народ посебно због тога цени и поштује војника, знајући да је он (војник) спреман да жртвује свој живот за њега (народ). Шта је овде највредније поштовања и шта је, у ствари, највећа војникова жртва? Одговор је у чињеници да се код војника хришћанина не ради само о спремности на жртвовање сопственог овоземаљског живота, већ и нечег неупоредиво вреднијег – живота у вечности. Суштина *православног схватања рата* јесте да појединац не сме остати равнодушан доследно се придржавајући хришћанских принципа о несупротстављању, у ситуацији када је његова заједница угрожена. Али, да се не би отишло у другу крајност, појединац не сме занемаривати ни одговорност пред Богом.

Закључује се да је недопустиво незнатно и злонамерно довођење религије у везу са апсолутним пацифизмом, с једне, и агресивношћу и фанатизмом по аутоматизму, с друге стране. Изворни ставови великих монотеистичких религија према феномену рата представљају премису на којој верска служба у Војсци Србије гради своје упориште у одговорној мисији испољавања позитивног утицаја на њене оперативне способности.

¹¹ Срђан Симић, *Учење Корана о Исусу Христу*, Богословски факултет Српске православне цркве, Београд, 2002, стр. 6.

¹² *Библија Свето писмо Старог и Новог завета*, Стари завет по преводу Ђуре Даничића, Нови завет по преводу Вука Караџића и Светог архијерејског синода, по исправкама и преводима Светог владике Николаја (Мој 5, 23, 9-14), Глас Цркве, Београд, 2007, стр. 178.

Улога војних свештеника, односно верских службеника као штабних официра

Да би се у потпуности разумела улога војних свештеника, односно верских службеника као штабних официра, потребно је, у најкраћем, сагледати улогу *штаба* и *штабне организације*. Штаб је привремени или стални организацијски део команде, намењен за подршку команданту у реализацији функција које су му додељене у надлежност, са тежиштем на провођењу процеса оперативног планирања. Сваки штаб, у општем смислу речи, помаже команданту у доношењу одлука, а он, на основу штабних процена и предлога надлежних штабних официра, доноси одлуке. У процесу оперативног планирања команданту се даје слобода да реорганизује штаб у складу са сопственим начином рада или према посебним захтевима специфичног задатка. Према Упутству за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије (у даљем тексту: Упутство), а ради извршавања додељених задатака, у командама се може формирати више група које су у функцији њиховог планирања, праћења и извршења: штаб, група за командовање, група за оперативно планирање, група за командовање мобилизацијом, лична штабна група и друге.¹³ Број официра у свакој од њих је различит, што зависи од нивоа командовања. Начелник штаба је главни штабни официр. Он усмерава штабне послове, координира рад и обезбеђује ефикасно и брзо реаговање штаба и надгледа координирајуће штабне официре. Координирајући штабни официри су помоћници команданта, али су у функционалном смислу одговорни начелнику штаба. Специјалистички штабни официри својим професионалним или техничким знањима из одговарајућих функционалних области помажу команданту и штабу. Имајући у виду специфичности статуса војних свештеника, односно верских службеника¹⁴, потребно је сагледати и основна питања образовања, места и улоге *личне штабне групе*. Ради се о групи припадника команде који извршавају задатке под директном контролом команданта. Она није организацијски елемент команде, нити има сталну формацију, а одређује је, по потреби, командант, од официра и другог особља команде, као и потчињених јединица.¹⁵ У састав личне штабне групе, начелно, улазе официр за односе са јавношћу, официр правне службе, официр финансијске службе, лекар и главни подофицир. Поред њих, у саставу личних штабних група које се формирају у командама, обавезно треба да буду и војни свештеници, односно верски службеници.

Организација верске службе и верска служба у Копненој војсци

Војни свештеници, односно верски службеници, распоређују се на формацијска места у Генералштабу Војске Србије, командама оперативног нивоа, командама бригада, у командама одређеног броја батаљона, као и у Војној академији и Војномедицинској академији. У командама оперативног и тактичког нивоа и у установама Мини-

¹³ Упутство за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије, Генералштаб Војске Србије, акт Управе за планирање и развој (Ј-5) инт. бр. 3498-36 од 16.12.2013. године, Београд, стр. 118.

¹⁴ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, „Службени гласник РС”, бр. 22/11, члан 14, став 1.

¹⁵ Упутство за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије, оп. цит., стр. 118.

старства одбране потчињени су командантима (начелницима или директорима) јединица или установа, док су у погледу вршења богослужења и верских обреда одговорни својој цркви, односно верској заједници.¹⁶ Војни свештеници, односно верски службеници и њихови помоћници, ради вршења делатности верске службе организују се у *групе за верске послове*. Најмање један војни свештеник, односно верски службеник и један помоћник исте вероисповести образују групу за верске послове. Припадност јединици, односно установи, *примарни* је услов, а гарнизонски размештај *секундарни* услов у дефинисању надлежности група за верске послове.

Копнена војска је вид Војске Србије чија су организација, састав, оружје и опрема прилагођени извођењу операција на копну и унутрашњим пловним путевима. Њена организација заснована је на *начелима организовања* која представљају усвојене ставове о организовању и развоју Копнене војске за реализацију додељених мисија и задатака. Доктрином Копнене војске дефинисано је осам начела организовања.¹⁷ Верска служба *непосредно* утиче на остваривање начела *трокомпонентности састава, трокомпонентности намене, интероперабилности и модуларности*. Поред тога, на *посредан* начин утиче на остваривање *ефективности и ефикасности*, док не *испољава утицај* на остваривање *еластичности и финансијске одрживости*. *Непосредан* утицај карактеристичан је по уједначеном и континуираном, а *посредан* по променљивом интензитету, што зависи од тога о ком начелу се ради. На *трокомпонентност састава* верска служба непосредно утиче самим њеним присуством у професионалним саставима, као и чињеницом да су припадници верске службе по свом статусу професионални припадници Војске Србије. С обзиром на то да постоји замисао о развоју верске службе и за потребе пасивне резерве, односно Територијалних снага, у наставку процеса њеног успостављања предвиђено је уређење и тог сегмента. На сличан начин испољен је *непосредан* утицај и на успостављање начела *трокомпонентности намене*, јер се постојећом организацијско-формацијском структуром органа верске службе задовољавају, како верске потребе *снага за реаговање*, тако и, у највећем делу, потребе *главних одбрамбених снага*. Већ поменути развојем, условно речено резервне компоненте верске службе, биће уређена и њена организација у *снагама ојачања*. У процесу реформе система одбране и реорганизације Војске Србије, она, поред осталог, и кроз успостављање верске службе стаје у ред савремених армија, чиме се испољава и *непосредан* утицај на остваривање начела *интероперабилности*. Једна од *делатности* војних свештеника, односно верских службеника, јесте и сарадња са другим војним свештеницима, односно верским службеницима, као и сарадња са војним свештеницима других војски.¹⁸ Она има посебан значај у мултинационалним операцијама, нарочито у условима када припадник Војске Србије – верник у команди јединице, односно установе у којој је на служби нема војног свештеника, односно верског службеника вероисповести којој припада. Организација, опремање, оспособљавање и формирање снага Копнене војске за извршење одређеног задатка врши се у складу са конкретним потребама и у складу са начелом

¹⁶ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, оп. цит., члан 18. и 19.

¹⁷ Доктрина Копнене војске, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2012, стр. 31.

¹⁸ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, оп. цит., члан 22, став 1, алинеја 2, подалинеја 7, тачка 3.

модуларности. Батаљон – дивизион – одред основна је модуларна јединица Копнене војске. Имајући у виду број и распоред формацијских места војних свештеника у Копненој војсци, закључно са нивоом батаљона, уочава се да верска служба остварује непосредан утицај, односно даје допринос остваривању и овог начела и то у свим врстама операција Копнене војске.

Структура Копнене војске представља организацијски однос, односно устројство које се манифестује кроз однос и заступљеност родова и служби у њој.¹⁹ Родови и службе деле се на врсте и специјалности. Постоје две категорије служби: опште и логистичке. Верска служба је једна од општих служби са *две врсте* (богослужбена и помоћна) и *пет специјалности* (православна, римокатоличка, протестантска, исламска и јеврејска). Значајно је истаћи и да се у контексту учешћа њених припадника у операцијама, верска служба од осталих служби разликује и по томе што за њу не постоји јединствена ознака, већ је има свака од њених пет специјалности. Разлог томе је, поред осталог, и то што је већ поменути специфичностима статуса војних свештеника, односно верских службеника, дефинисано да ознаку своје специјалности носе на свим врстама униформи, као и да не носе и не употребљавају оружје. Наведена чињеница је важна са аспекта учешћа у операцијама, првенствено због њиховог неборбеног статуса. Наиме, ради се о припадницима оружаних снага које Женевска конвенција препознаје, односно третира као једну од заштићених категорија, и то у рангу медицинског особља, рањеника, цивила и сл.²⁰ Уколико у борбеним условима дође до заробљавања војног свештеника са оружјем, он губи статус заштићеног лица. У Копненој војсци тренутно су дефинисани: формацијско место војног свештеника координатора у Команди Копнене војске, формацијска места војних свештеника у командама јединица ранга бригаде и војних свештеника у командама батаљона. Војни свештеник координатор, поред делатности верске службе у Команди Копнене војске и саставима у гарнизону који су му посебним наређењем дати у надлежност, врши и координирајућу функцију над војним свештеницима на тактичком нивоу. Војни свештеници у командама тактичког нивоа које у потчињеним саставима имају војне свештенике, такође врше координирајућу функцију, али у знатно мањој мери. Стога је битно истаћи да је на вишим нивоима израженији штабни рад војних свештеника и ангажовање у реализацији задатака у оквирима једног дела функција командовања и руковођења, пре свега планирање, организовање, контрола и координација.

Верска служба остварује утицај и на развој *лидерства (војног вођства)*, што је у блиској вези са *посредним* утицајем на остваривање начела *ефективности и ефикасности*.

Значај верске службе у оружаном сукобу

Ставови о оружаном сукобу у којем се планирају, припремају и изводе операције Копнене војске саставни су део Доктрине Копнене војске. Према Доктрини операција Војске Србије интеракција супротстављених воља, заједно са ватреном моћи и

¹⁹ Доктрина Копнене војске, оп. цит., стр. 32.

²⁰ Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949., <http://www.icrc.org/ihl/INTRO/375?OpenDocument>, Интернет, 16/11/2014.

способностима деструктивног деловања модерног наоружања, даје оружаном сукобу насилан карактер са несагледивим и непредвидивим последицама.²¹ Из наведеног се види и значај моралне компоненте у односу на друге две компоненте војне моћи Копнене војске. Другим речима, нужно је прво *хтети*, па тек онда *моћи* и *знати*. У контексту теме значајно је размотрити и карактеристике оружаног сукоба, дефинисане Доктрином Копнене војске, као што су: *опасност*, *стрес*, *фрикција* и *хаос*. У ангажовању чији је циљ откривање и контрола поменутих и несумњиво негативних карактеристика оружаних сукоба и отклањање њихових последица, верска служба има посебан значај. Поједина догматска начела великих монотеистичких религија и њихови ставови о рату у одређеној мери могу се препознати и у одредбама Доктрине Копнене војске и она војним свештеницима, односно верским службеницима стављају на располагање изузетне могућности за деловање. Поред тога, ако се узме у обзир и доктринарна одредба да се морална компонента војне моћи Копнене војске заснива на општеприхваћеним друштвеним и моралним вредностима и *Кодексу части припадника Војске Србије* (у даљем тексту: *Кодекс части*)²², као и чињеница да су претходно поменута догматска начела у знатној мери заступљена и у најважнијим вредностима војне професије које су њиме прокламоване, може се закључити да при давању одговора на питања *шта* и *како*, значајну помоћ нуде и одредбе Кодекса части.

Опасност је неизбежна појава током операција Копнене војске, а прати је *страх* као највећи непријатељ њених припадника. Нема човека који у ситуацијама ризичним по сопствени живот неће осетити страх. Њему се тада једино може супротставити *храброст*, једна од најсложенијих и најкомплекснијих вредности војне професије и једна од најважнијих врлина њених припадника. Храброст представља неки, довољно снажан капацитет који припадник Копнене војске током операција треба да поседује како би се суочио са ризиком, а испољава се само када радња укључује преузимање тог ризика. Другим речима, да би се знало да ли је у питању храброст или не, претходно је потребно прецизирати о коликом степену ризика је реч. Постоје два услова за постојање храбрости: *одлучност* и *исправност одлучивања*. То значи да, ако нема неопходности одлучивања, нема ни простора за испољавање храбрости. Осим тога, исправност одлуке је, такође, саставни део дефиниције храбрости. Због тога припадник Копнене војске током операција треба да буде у стању да донесе разумну и исправну одлуку и да прихвати ризик који такво поступање носи. Особине одлучности и исправности одлучивања требало би да поседују сви припадници Копнене војске, без обзира на њихову хијерархијску позицију. То значи да сви у одређеној мери имају могућност, али и потребу за одлучивањем; у коликој мери, да ли само за себе, или уједно и за друге – зависи од њихове позиционираности у систему командовања и руковођења, која је сразмерна степену личне одговорности. За припаднике Копнене војске срџба и бес су током операција најнепожељније појаве, јер тада на деловање покрећу раздраженост и бол, а задовољство се налази у њиховом искаљивању, односно освети. Они који се само због тога боре јесу борбени, али нису храбри. У основи, њихово

²¹ *Доктрина операција Војске Србије*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2012, стр. 13.

²² *Доктрина Копнене војске*, оп. цит., стр. 16.

понашање није последица моралних побуда, нити свесна одлука, већ искључиво последица афекта, због чега осветољубивост током операција није пожељна особина. Искуство говори да у миру разметљиви и хвалисави људи само носе маску храбрости и понашају се онако како би се храбар човек понео у опасности, а у ствари су прикривене кукавице. Важно је нагласити да припадници Копнене војске морају поседовати и спремност да, чинећи оно што је исправно, прихвате и ризик од моралне осуде других лица. То је посебно важно због тога што је за старешинске дужности потребна храброст, нарочито у тренуцима доношења одлука. Степен храбрости, дакле, не сме бити обрнуто сразмеран висини положаја у хијерархији Копнене војске, већ храброст у њој мора бити присутна на свим нивоима и то у широком спектру различитих околности.²³ То значи да храброст није нужно везана за борбене операције, јер у њима постоје и ситуације у којима се задатак може извршити релативно лако и безопасно, док је, на пример, у неборбеним операцијама често неопходно испољавање ове особине. При суочавању са опасношћу, односно у борби за превазилажење страха и развој храбрости, улога верске службе је и у томе да војни свештеници, односно верски службеници припадницима Копнене војске у операцијама на адекватан начин пружају помоћ како да у конкретной ситуацији препознају разлику између добра и зла и да се злу супротставе силом.²⁴ Храброст се током операција Копнене војске на најбољи начин пројављује кроз снажну веру и одсуство страха од смрти, што је, са основа догматских начела, основно поље рада војних свештеника, односно верских службеника. Они у настојањима усмереним ка развоју храбрости припадника Копнене војске треба да имају у виду да су борбене операције окружење у којем се практично и на најбољи начин може потврдити већ помињана потреба спремности на ризик да се ради ближњег изгуби вечни живот, од чега заиста нема веће жртве. Са позиције *личних штабних официра* војни свештеници, односно верски службеници, имају могућност, али и обавезу да утичу на развој храбрости старешинског кадра Копнене војске. На тај начин се отклања заблуда да је храброст потребна само војнику који непосредно изводи борбена дејства. Напротив, за савест и одговорност располагања људским животима неопходан је изузетно висок ниво храбрости, док је неразумна неустрашивост погубна, како за непосредне извршиоце (обичне борце), тако и за доносиоце одлука. Поред тога, и на овај начин се стварају услови да се снаге у операцијама употребљавају искључиво у складу са принципима међународног хуманитарног права (*пропорционалност, опрезност, разликовање, неизбежност и хуманост*)²⁵.

²³ Стевица С. Карапанџин, *Кодекс части припадника Војске Србије*, Нови гласник, број 3-4, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2010, стр. 131.

²⁴ Према руском религиозном филозофу Ивану Иљину није свако способан да се лати мача и да се помоћу њега бори, нити да у тој борби остане на духовној висини. Зато он каже: „За ово нису потребни најгори, него најбољи људи, који у себи спајају племенитост и снагу, јер слаби неће изнети то бреме, а зли ће изневерити задатак мача (...)” (Иван Иљин, *О супротстављању злу силом*, НИЦ Војска, Београд, 2001, стр. 166.). Иљин каже још и ово: „Тада ћеш увидети да ли је мач потребан и где је потребан, онда ћеш у себи наћи снаге да га подигнеш на злочинца и да спречиш његов злочин; да га спречиш, а да се не уплашиш ни спуштања мача на твоју главу, ни изласка из моралне пуноће, ни људског суда” (*Исто*, стр. 176).

²⁵ *Доктрина Копнене војске*, оп. цит., стр. 21-22.

Стрес је скуп неспецифичних реакција људског организма на штетне факторе из непосредног окружења. Сваки оружани сукоб, самим тим и све врсте операције, због тога што садрже елементе опасности, представљају стресну ситуацију. Оне посебно долазе до изражаја у борбеним операцијама и могу утицати на пад воље и мотивације за борбом, што је фактор који у знатној мери опредељује победника. Другим речима, најважније предуслове за победу створиће онај ко успе да мотивацију сопствених снага одржи на потребном нивоу и да у исто време оствари утицај да мотивација непријатеља падне на ниво са којег он више неће имати воље за борбом. Све што је по питању могућности деловања верске службе током операција Копнене војске речено у вези с опасношћу, односно храброшћу, односи се и на стрес. С обзиром на то да је појава посттрауматских стресних поремећаја карактеристична за период након извођења операција Копнене војске, о томе ће нешто више речи бити у тексту који следи.

Фрикција се у Доктрини Копнене војске препознаје као сила која изазива поремећај деловања и која „оно што је једноставно чини тешким, а тешко – наизглед немогућим.“²⁶ Она може бити ментална (неодлучност о томе шта треба следеће предузети) или физичка (резултат интензивне непријатељеве ватре). Такође, у поменутој доктрини се каже и да фрикција може бити наметнута споља (деловањем непријатеља или метеоролошких прилика) или настати као последица деловања унутрашњих фактора (лошег плана или сукоба одговорних личности). Према Вујаклији фрикција (lat. frictio) означава трење, трљање, (...) а у фигуративном смислу и трвење, неслогу и раздор.²⁷ У суштини, она представља одступање од планираног, односно разлику између замишљеног и оног што се реално дешава у пракси.

Хаос је стање турбуленције или нереда, које резултира значајним губитком борбене ефикасности, морала и нарушавањем циклуса одлучивања, што доводи до учесталости тактичких и оперативних грешака једне стране у сукобу.²⁸ За елиминисање услова који могу довести до *фрикције* и *хаоса*, или за превазилажење ситуације у којој су они већ настали и отклањање њихових последица, код припадника Копнене војске у операцијама у знатној мери може утицати присуство појединих вредности војне професије, као што су *дисциплинованост* и *посвећеност професији*.

Дисциплинованост је вредност веома пожељна у војној организацији и представља темељ на којем она почива. Само дисциплиновани припадници Копнене војске који свесно испуњавају личне и заједничке обавезе и који дисциплину сматрају за врлину, могу на најбољи могући начин одговорити бројним изазовима током операција. Да би били дисциплиновани, припадници Копнене војске, поред осталог, морају бити самокритични и способни да контролишу сопствено понашање. Врхунац дисциплинованости је самодисциплина која се заснива на осећају посвећености и оданости, као и на претходно помињаној спремности на одрицања. Верска служба се, у настојању за остваривањем утицаја на унапређење дисциплинованости припадника Копнене војске у операцијама, ослања на догматске одредбе чија суштина је да се *борба са злом и његово савлађивање остварују, пре свега, унутрашњим напорима*. Може се закључити да то није могуће постићи без високог ни-

²⁶ Исто, стр. 12.

²⁷ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, оп. цит., стр. 955.

²⁸ Доктрина Копнене војске, оп. цит., стр. 12.

воа самодисциплине, као и да кроз сегмент *унутрашње борбе* верска служба има могућности остваривања позитивног утицаја на јачање дисциплинованости.

Посвећеност професији је вредност која такође утиче на елиминисање карактеристика оружаног сукоба, као што су фрикција и хаос. Војна професија се, због изузетног значаја који има, издваја од свих других професија, због чега је неопходан висок степен посвећености њених припадника.²⁹ То значи да је потребно да они безусловно прихвате обавезе служења у свим мисијама и у свим околностима, без обзира на тешкоће, опасности и личне дилеме. У професији таквог значаја, условљавање извршења задатка из било ког личног разлога било би крајње нечасно. Посвећеност професији је у блиској вези са *спремношћу на жртву*, што је особина утемељена у догматским начелима великих монотеистичких религија и на чији развој војни свештеници, односно верски службеници током операција Копнене војске могу остваривати позитиван утицај.

Закључује се да су због могућности коришћења богате ризнице духовности војни свештеници, односно верски службеници, официри са снажним функционалним капацитетима за елиминисање негативних особина припадника Копнене војске чија појава током операција може изазвати неслогу, издајство, дезертерство, каријеризам, порочност, осветољубивост, ласкавост, охолост, хвалисавост и сујету.³⁰ На тај начин, они остварују утицај и на елиминисање свих поменутих негативних карактеристика оружаног сукоба током којих се планирају, припремају и изводе операције Копнене војске.

Верска служба у оквирима војне моћи Копнене војске

Поред тога што се у чланку тежишно врши разматрање моралне компоненте, значајно је истаћи и један од елемената физичке компоненте војне моћи – *заједничко деловање*. Њоме се, уз јединствено разумевање Доктрине Копнене војске и извођење колективне и здружене обуке јединица, умањују појединачни напори у достизању дефинисаних циљева.³¹ Значај одговорности за заједницу указује и на његов изузетно снажан *духовни карактер*. Уз утицај да унутрашња духовна будност увек буде присутна, веома је важно да војни свештеници, односно верски службеници током операција Копнене војске, код њених припадника развијају осећај и потребу за заједничким деловањем. У том контексту, поред поменуте *храбрости*, *посвећености професији* и *дисциплиновости*, неопходно је размотрити још неке вредности војне професије, јер се и њиховом интернализацијом³² испољава позитиван утицај на унапређење војне моћи Копнене војске.

²⁹ Стевица С. Карапанџин, *Кодекс части припадника Војске Србије*, оп. цит., стр. 130.

³⁰ Кодекс части као негативне особине припадника Војске Србије, поред осталих, дефинише хвалисавост, разметљивост, охолост и сујету. У вези с тим, Свети Јован Лествичник каже: „Охола душа је роб страхљивости, јер се узда у саму себе: она се плаши од сваког шума, од сваке сенке.” Свети Јован на истом месту каже и ово: „Страхљивост је одсуство вере у очекивању изненадне несреће. Страх је опасност на коју се мисли још пре но што је настала.” Такође каже и: „**Сви страхљиви људи су сујетни.**” (Свети Јован Лествичник, *Лествица*, Манастир Хиландар, 1997, Поука XX, стр. 121).

³¹ *Доктрина Копнене војске*, оп. цит., стр. 17.

³² Интернализација или оживотворење представља преношење одређених спољашњих норми на унутрашњи, ментални план, које се потом доживљавају као сопствене.

Оданост представља једновремен однос верности и привржености, како према јединици, тако и према друговима и саборцима у њој, како према претпостављенима, тако и према потчињенима. Само припадници Копнене војске који су верни и привржени својој јединици могу успешно извршавати задатке током операција. Често долазе у тешке ситуације у којима је неопходно да један другом помажу, при чему је посебно важно нагласити потребу да старији припадник штити млађег и брине о њему. Због тога оданост, као израз међузависности и осталих вредности војне професије, подразумева једновременно присуство *солидарности, посвећености професији, пожртвованости, дисциплинованости и поштовања*.

Солидарност као једна од вредности прокламованих Кодексом части није специфично војна врлина, али има изузетан значај у војној професији, нарочито у операцијама. Она подразумева спремност на узајамну помоћ и повезаност у извршавању задатака. Без солидарности не може се достићи циљ у операцијама, а предслов за њено постојање јесте међусобно поверење.

Пожртвованост је, такође, у контексту заједничког деловања током операција Копнене војске, једна од важних вредности војне професије, јер тражи изузетну дисциплину и иницијативу њених припадника за извршавање свих, па и најтежих задатака, што опет захтева спремност на одрицања.³³ За припадника Копнене војске заједница треба да буде значајнија од њега као појединца, како због његове дужности да служи отаџбини Србији, тако и због природе средстава које употребљава у тој служби. Потребно је да, ради добробити Отаџбине, Војске Србије и своје јединице, он увек буде спреман на лична одрицања и подређивање личних интереса ономе што је нужно за добробит службе, где су операције најважнији испит такве његове спремности. Претходно наведено подразумева да припадник Копнене војске током операција *пожртвованост* за заједницу испољава и у ситуацији када помаже конкретним појединцима, што је уско повезано и са *оданошћу, солидарношћу, човечношћу и поштовањем*.

Поштовање, као вредност војне професије, подразумева поштовање других и поштовање самог себе. Она треба да буде део идентитета припадника Копнене војске који пружа једнаке шансе свима, познаје своја права и права других и у исто време их у потпуности поштује, што је посебно важно у операцијама.³⁴ Из перспективе *секуларне етике* поштовање је могуће само као поштовање једнаких. Међутим, ако се на проблем погледа из угла припадника Копнене војске који је православно хришћанин, уочава се да се он, са основа *хришћанске етике*, руководи речима Светог Апостола Павла и при томе иде корак даље: „Чашћу чините једни друге већим од себе”.³⁵ Због тога се у Кодексу части каже да припадник војне професије не сме чинити другом оно што не жели да чине њему, а што је једно од основних етичких начела великих монотеистичких религија.

Човечност је вредност која искључује мржњу и искључивост по основу различитости међу људима. Припадник Копнене војске у операцијама никада не сме повлачити линију разграничења по расној, верској, националној, полној или било којој другој личној особености. То разграничење међу људима за њега мора бити искључиво по људском или нељудском, што сваки човек у себи носи.

³³ Стевица С. Карапанџин, *Кодекс части припадника Војске Србије*, оп. цит., стр. 134-135.

³⁴ Исто, стр. 135.

³⁵ *Свето Писмо Нови Завет Господа нашег Исуса Христа*, (Рим, 12, 10), оп. цит., стр. 316.

Војни свештеници, односно верски службеници у Копненој војсци, у свим околностима, а нарочито у операцијама, користе се етичким вредностима вероисповести којој припадају и њиховим ставовима о питању рата и одбране отаџбине Србије. Они остварују утицај на јачање свести припадника Копнене војске о узвишености и значају војне професије и потребе њеног одговорног вршења, на развоју њихове спремности на сопствену жртву и осећају бриге за другог и на развоју самокритичности, правдољубивости, истинољубивости, трпељивости, поузданости, отворености и скромности, што су по Кодексу части, такође, пожељне особине. Војним свештеницима током планирања, припрема и извођења операција Копнене војске врло корисна може бити поука коју је Свети Јован Крститељ упућивао војницима: „Никога да не злостављате нити кога да опадате, и будите задовољни својом платом.“³⁶ Наиме, када је Свети Јован након Исусовог крштења на Јордану кренуо у мисију проповеди, долазио му је велики број људи ради духовних разговора. Свакој категорији људи који су му долазили, односно занимања, давао је посебне и за ту категорију специфичне, наменске поуке, па је тако и на посебан начин саветовао војнике.³⁷ Изузетно је важно нагласити да су војни свештеници, односно верски службеници једини квалификовани за давање одговора на оваква и слична питања, као и за упућивање сличних поука верујућим припадницима Копнене војске током операција и за отклањање свих њихових моралних дилема. За православног верника приоритет није морал већ живот у *евхаристијској заједници*, уз једновременно поштовање норми *хришћанске етике*. Са овако изграђеним животним ставовима припадник Војске Србије има одличне предиспозиције за допринос развоју елемента *заједништво* који је током операција Копнене војске од изузетне важности. Командантима и командирима снага Копнене војске које се ангажују у операцијама, у настојању да код припадника јединице изграђују најважније вредности војне професије, у знатној мери помажу војни свештеници, односно верски службеници, јер су њима познати *најтананије одаје и најскривенији покрети душа* верујућих припадника. Они су најпозванији за тумачење поменутих вредности и њихову интернализацију од стране припадника Копнене војске током операција, чиме на директан начин испољавају позитиван утицај на јачање њене војне моћи.

Лидерство (војно вођство) према Доктрини Копнене војске представља вештину старешина Копнене војске да, комбинујући формални ауторитет и личне особине, утичу на понашање потчињених и усмеравају њихово деловање ради остваривања циљева у додељеним мисијама и задацима.³⁸ Лидерство има посебан значај за војну моћ Копнене војске, али у исто време оно има везу и са појединим питањима из домена верске службе. Развој лидерства потребно је, поред осталог, разма-

³⁶ Исто, (Лк, 3, 14), стр. 119.

³⁷ Тумачећи Јеванђеље о Јовану Претечи Свети Николај жички и охридски каже: „Шта саветује Јован војницима? „Никоме да не чините насиље нити да кога опадате и будите задовољни својом платом.“ Опет према болести и лек. Наоружан човек склон је да чини насиље. Само га оружје тера на то. Да би учинио насиље, он мора привидно да да неко оправдање насиљу, како својој савести, тако и свету; отуда оружаном човеку, који чини насиље, својствено је опадање других и жалба на малену плату. Да би покајање војника имали трајне вредности, они морају одустати од својих злих навика, наиме од насиља, опадања и жаљења на малену плату.“ (Епископ Николај, *Омилије*, Православна црквена општина Линц, 2001, стр. 55).

³⁸ Доктрина Копнене војске, оп. цит., стр. 16.

трати и кроз истицање разлика између менаџера (руководиоца) и лидера (вође).³⁹ Једна од разлика огледа се и у томе што су лидери *ефективни*, а менаџери *ефикасни*, из чега се уочава да је преко лидера (вођа) и менаџера (руководилаца) могуће испољавати и већ поменути *посредан* утицај на остваривање појединих поменутих *начела организовања* Копнене војске – *ефективности* и *ефикасности*. Чињеница је да је процена других увек лакша него процена самог себе, због чега, ради што већег степена ефективности снага у операцији, вођа, пре свега, треба да буде у стању да препозна сопствене способности, али и слабости. Међу штабним официрима најефикаснију помоћ у томе може му пружити војни свештеник, односно верски службеник.

У појединим савременим војскама за верску службу се користи колоквијални израз *савест командовања*, што је у вези са односом *лидерства* и *верске службе*. Више од пола века у нашој војсци комесари су били главни промотери и бранитељи идеологије која је, поред осталог, у њој и укинула верску службу. Основна карактеристика тог периода била је да су у њему команданти, односно лидери у одређеној мери били развлашћени постојањем више паралелних линија идеолошке контроле. Једна од њих била је и морално-политичка, којом је једнопартијска држава спроводила контролу над оружаним снагама и остваривала монопол власти, што се, у контексту теме, условно речено може назвати „комесарски модел”. У уводу рада поменута потреба за доградњом моралне компоненте и самим тим унапређења војне моћи Копнене војске подразумева, на првом месту, јачање институције команданта, што се, опет у контексту теме, условно може назвати „лидерски модел”. То значи да уређени систем селекције и усавршавања за командне дужности и дефинисање предвидиве командне каријере за млађи старешински кадар који поседује изразите особине и предиспозиције за вође, уз једновремено постојање војних свештеника као личних штабних официра, обезбеђују услове за остваривање позитивног утицаја *лидерства* и *верске службе* на унапређење *моралне компоненте* војне моћи Копнене војске. Суштина таквог система, карактеристичног за савремене војске, јесте да је командант по питању моралне компоненте централна личност. Поред поменутих искустава савремених војски, Војска Србије не оскудева ни у позитивним примерима из наше војничке прошлости.⁴⁰

Све функције система одбране, у мањој или већој мери, испољавају утицај на морал, а за који су најодговорнији команданти и командири. Имајући у виду хијерархијску позицију и могућности војних свештеника, односно верских службеника,

³⁹ Ранко Лојић и Живко Кулић, *Менаџмент људских ресурса*, Дирекција за издавачку и библиотечко-информациону делатност, Београд, 2009, стр. 339.

⁴⁰ Довољно је направити осврт на неколико дана с краја новембра и почетка децембра 1914. године у Колубарској бици. Толико је протекло од момента доношења, наизглед нелогичне одлуке генерала Живојина Мишића о повлачењу готово поражене Прве армије са Суворовског гребена, па до отпочињања офанзивне фазе битке. Уз уважавање чињеница да је тих дана извршена попуна регрутима и ђачким четима и да је пристигла дуго очекивана модификована артиљеријска муниција, не може се занемарити чињеница да се кључни преокрет десио на *моралном плану*. Ко је био кључни фактор тог преокрета? Моралисти? Не, него командант Прве армије и његови потчињени, пре свега официрски кор. Интересантан је податак да је баш тих дана генерал Живојин Мишић тражио од команданата дивизија да се у десеткованим, премореним и деморалисаним трупам максимално интензивира рад *војних свештеника*.

учава се да, поред свих осталих функција, током планирања, припреме и извођења операција Копнене војске, верска служба може имати посебан успех у остваривању утицаја на моралну компоненту војне моћи Копнене војске. Само се у том контексту може разумети већ поменути и у делу савремених војски усвојени епитет *савест командовања*.

Верска служба у операцијама Копнене војске

Операција је скуп борбених и/или неборбених активности, покрета и других акција, које се предузимају по јединственој замисли ради остваривања општег циља различитог значаја. Изводе се самостално, у сарадњи са другим снагама одбране, снагама земаља партнера и снагама савезника.⁴¹ У планирању, припреми и извођењу операција Копнене војске учествују и војни свештеници, односно верски службеници, с тим да се, подзаконском регулативом дефинисана ограничења у вези с њиховим ангажовањем у појединим врстама операција, као што су нпр. информационе и психолошке, односе искључиво на ангажовање у реализацији суштинских задатака тих операција. Другим речима, наведено не искључује духовну бригу о припадницима Копнене војске ангажованим у тим операцијама. Данас део наука одбране више не третира само војна питања током операција, јер се у њиховом планирању, припреми и извођењу, како у миру, тако и у ванредном и ратном стању, појављују и бројни други неоружани и невојни фактори од чијег ангажовања зависи и успех самих операција. Дакле, данас имамо и *мултидимензионалност оперативног окружења*, као једну од најважнијих карактеристика операција током којих се, поред осталих, реализују и делатности верске службе. Од димензија оперативног окружења дефинисаних Доктрином операција Војске Србије (физичка, временска, политичка, социјална, економска, технолошка, информациона, војна),⁴² са аспекта овог чланка интересантне су *социјална* и *временска* димензија.

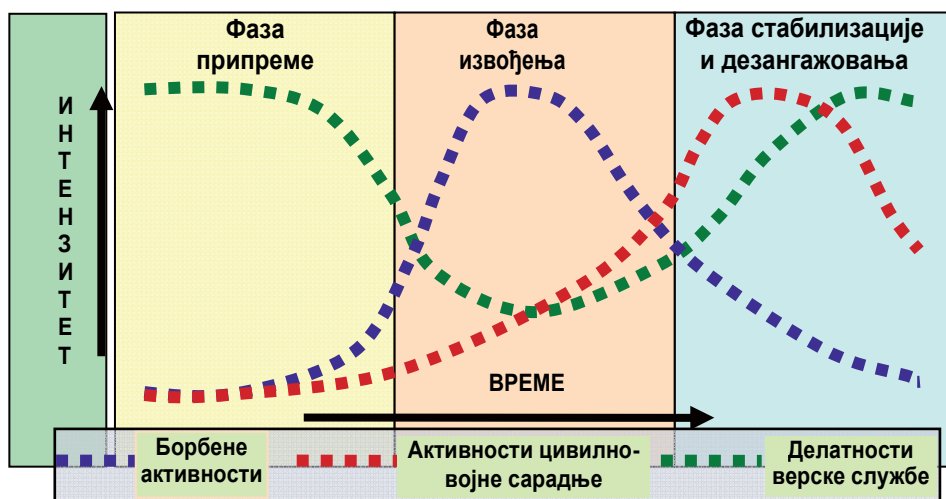
Социјална димензија огледа се у јавном мњењу и његовом односу према операцији. Услови који се морају остварити да би она била повољна јесу *поштовање међународног хуманитарног права, легитимност одабраних циљева, обезбеђење подршке за остварење циљева операција и цивилно-војна сарадња у зони операције*. Несумњиво је да верска служба у операцијама Копнене војске има улогу и у испуњавању одређеног броја поменутих услова. О вези верске службе и *легитимности одабраних циљева и цивилно-војне сарадње*, као и о утицају *временске димензије*, биће нешто више речи у тексту који следи. По питању *обезбеђења подршке за остварење циљева операција*, верска служба не испољава утицај који би био интересантан за разматрање. Познато је да се операција Копнене војске реализује кроз три фазе: 1) фаза припреме; 2) фаза извођења; 3) фаза стабилизације и дезангажовања. Вршење делатности верске службе усмерено је на непрекидну координацију са активностима које снаге Копнене војске изводе у све три фазе опе-

⁴¹ Доктрина операција Војске Србије, оп. цит., стр. 32.

⁴² Исто, стр. 15.

рација, и то као њихова религијска подршка, а ради доприноса унапређењу њене војне моћи. У том смислу, пажњу је потребно усмерити на три кратке анализе.

Прва је анализа интензитета *три паралелне*, али различите *активности*, односно *делатности* које се реализују кроз *све три фазе* борбене операције: 1) борбене активности; 2) активности цивилно-војне сарадње; 3) делатности верске службе (слика 1).

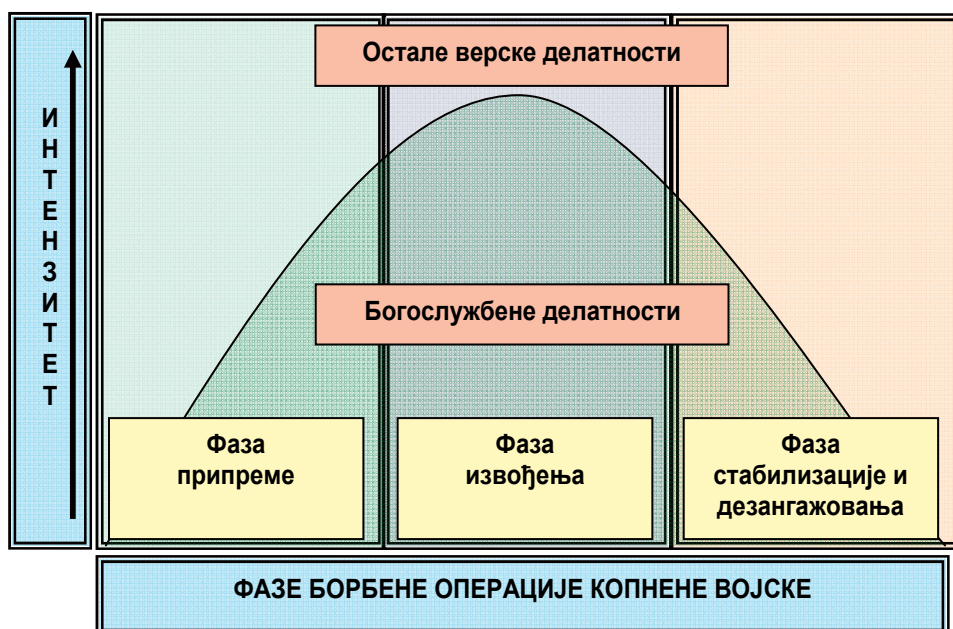

Слика 1 – Упоредни преглед интензитета борбених активности, активности цивилно-војне сарадње и делатности верске службе по фазама борбене операције

Јасно је да је трећа фаза, за разлику од претходне две, изразито *неборбена*, док другу одликује снажна веза са *социјалном* димензијом оперативног окружења. Познато је и да ниво интензитета *борбених* активности током борбене операције Копнене војске варира и да је у првој фази минималан. При крају прве фазе почиње његов раст, а током друге фазе достиже максимум. Након тога, ниво интензитета борбених активности почиње да опада, тако да током треће фазе операције постаје сличан нивоу из прве фазе. У Доктрини цивилно-војне сарадње Војске Србије, поред осталог, пише да је интензитет активности *цивилно-војне сарадње* обрнуто сразмеран интензитету борбених активности, а свој максимум достиже у трећој фази операције.⁴³ При разматрању делатности верске службе током фаза борбених операција уочава се да је њихов интензитет током прве и треће фазе врло висок, док је током друге фазе он на нижем нивоу. Степен обрнуте сразмерности интензитета *борбених активности* и *делатности верске службе* током борбених операција Копнене војске још више је изражен. Закључује се и да је ниво интензитета *активности цивилно-војне сарадње* и *делатности верске службе* у трећој фази операција приближно исти, због чега се, као посебан изазов, нуди могућност будућег јединственог уређења области преклапања поменутих активности, односно делатности.

⁴³ Доктрина цивилно-војне сарадње Војске Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012, стр. 30.

Друга анализа односи се на *интензитет делатности верске службе* по фазама *борбених операција* Копнене војске. Пре разматрања појединих питања из домена њиховог вршења, неопходно је нагласити да је у првој и трећој фази операција интензитет вршења *богослужбених делатности* и *осталих верских делатности* обрнуто сразмеран. Наиме, интензитет богослужбених делатности је нешто нижи у првој и трећој фази, док свој максимум достиже у другој фази. Код осталих верских делатности ситуација је обрнута и интензитет њиховог вршења има виши ниво у првој и трећој фази, док је у другој нешто нижи (слика 2).

Слика 2 – Упоредни преглед интензитета богослужбених делатности и осталих верских делатности по фазама борбених операција Копнене војске

Наведено је последица утицаја неколико фактора. То су: *ниво интензитета борбених активности*, *карактеристике оружаног сукоба* и *време трајања операција*, из чега се уочава и утицај *временске димензије* оперативног окружења. Већ је наглашено да је ниво интензитета борбених активности највиши у другој фази, што пресудно утиче на чињеницу да су *богослужбене делатности* у тој фази не само интензивније, већ и преовлађујуће, па у односу на остале верске делатности током фазе извођења имају виши ниво приоритета. Разлози су у израженијем присуству *опасности*, *стреса* и *хаоса*, али и у наглим променама ситуације и великом порасту броја догађаја у јединици времена, као последице извођења *борбених активности*, од којих су најдраматичније *рањавање* и *смрт*. То, међутим, не значи да се, у складу са могућностима, потребама и расположивим временом, у овој фази неће вршити и *остале верске делатности*.

Временска димензија оперативног окружења током фазе извођења борбених операција испољава утицај на повећање нивоа приоритета *богослужбених* у односу на *остале верске* делатности. *Време* у извођењу операција представља комплексну величину и укључује неколико интервала који имају свој почетак, ток и завршетак. Укупно трајање операција разматра се у односу на фазе операције и састоји се од: времена припреме, времена за извођење операције и времена за стабилизацију достигнутих циљева и дезангажовање јединице.⁴⁴ *Време за извођење* операције обухвата почетно и извршно време за реализацију. *Почетно време* подразумева интервал од пријема задатка до момента почетка извршења, а *извршно време* од момента почетка извршења до момента реализације конкретног борбеног задатка.⁴⁵ Дужина трајања поменутих интервала зависи од бројних фактора, али се *извршно време* од осталих интервала, у незнатној, али у довољно израженој мери, издваја и по немогућности, фигуративно речено, „заустављања и враћања”. Питање времена је, иначе, са теолошке тачке гледишта, релативна категорија и поглед из тог угла на проблем нуди нова и занимљива запажања, што није тема овог чланка. То значи да, као последица изразите и већ поменуте драматичности по којој се одликује *фаза извођења борбених* операција Копнене војске, у односу на њу, по написаном правилу и опет фигуративно речено, у првој и трећој фази „има више времена”. Иако се за некога овде ради о „психолошком привиду”, а за некога о „реалности”, због карактеристика оружаног сукоба и израженијих потреба припадника Копнене војске, то утиче на нагли пораст интензитета *богослужбених делатности* у фази *извођења борбене операције*. Наведена чињеница је веома важна, без обзира на то што се припремама за извођење борбене операције посвећује максимална пажња. У трећој фази *борбене операције* ниво интензитета *борбених активности* опада, па у складу с тим расте и број захтева за отклањањем њихових последица, што се у знатној мери односи и на верску службу. Другим речима, у трећој фази се отклањају последице настале у другој фази, где посебно долази до изражаја однос према погинулима, рањенима и трауматизованима, али и рад са породицама припадника Копнене војске, што се у највећој мери постиже вршењем *осталих верских делатности*. Потребно је истаћи да у трећој фази операције поново долази до изражаја веза верске службе са *социјалном* димензијом оперативног окружења.

Трећа анализа односи се на ниво приоритета *појединих врста богослужбених делатности* током *фазе извођења* операција Копнене војске, у зависности од тога да ли се ради о *борбеним* или *неборбеним* операцијама. Поменути интензитет није увек исти, односно, у највећем броју случајева он је различит. Приликом отклањања последица неоружаних претњи током фазе извођења *неборбених* операција, а због карактера тих претњи, долази до промена у захтевима за вршењем делатности верске службе. Другим речима, ниво интензитета *богослужбених делатности* опада у односу на интензитет *осталих верских делатности*.

⁴⁴ Доктрина операција Војске Србије, оп. цит., стр. 46.

⁴⁵ Исто, стр. 47.

Верска служба у фази припрема за извођење операција Копнене војске

Припрема операција Копнене војске траје од момента пријема задатка до почетка извођења операције. У том периоду реализују се процеси рада команде на доношењу одлуке и припрема јединица, њихов развој и довођење, формирање оперативног распореда и низ других мера и поступака који претходе извођењу операција. Припреме за операцију изводе се пре извођења операција и у току њих. Припрема обухвата планирање операција, организовање снага, попуну потребним ресурсима, обуку и оперативни развој снага.⁴⁶ Делатности верске службе реализују се са циљем доприноса достизању потребног нивоа оперативних способности снага које се ангажују у операцији Копнене војске, а тежиште ангажовања војних свештеника, односно верских службеника је на *људским ресурсима*. То је првенствено њихова *квалитативна* особина, односно најосетљивија, наглим променама највише склона и за непријатеља најмање позната *морална компонента* војне моћи. Оправданост и потреба поменутог ангажовања уочава се у чињеници да припадници Копнене војске током операција долазе у ситуације да, у условима високог психофизичког напрезања, извршавају веома сложене задатке. Стога се може констатовати да припреме за операције које врше војни свештеници, односно верски службеници трају непрекидно. Значи да они, након завршетка прве фазе операција Копнене војске, настављају са припремама, условно, и у другој, па и у трећој фази операција. Такав приступ има за резултат класификацију на *припреме пре извршења, припреме током извршења и припреме након извршења задатка*. Припреме пре извршења задатка спроводе се у складу са специфичностима операције и већ је констатовано да у овом случају преовлађују *остале верске делатности*. Припреме у току извршења задатка спроводе се ради одржавања духовне снаге припадника Копнене војске већ ангажованих у операцији, што подразумева и учешће самих војних свештеника, односно верских службеника у њој, где преовлађују, као што је већ речено, *богослужбене делатности*. Припреме након извршења задатка заснивају се на делатностима које се спроводе ради стабилизације духовног стања дезангажованог састава, где опет долазе до изражаја *остале верске делатности*.

Учешће у припреми људских ресурса

Припрема људских ресурса обухвата: планирање људских ресурса, регрутовање војних обвезника, пријем професионалних припадника, распоређивање, социјализацију, морално-психолошке припреме, планирање каријере, решавање статусних питања, вредновање и оцењивање ефикасности и способности кадра.⁴⁷ Са аспекта ангажовања војних свештеника, односно верских службеника у припреми људских ресурса за учешће у операцијама Копнене војске, приоритетне су *морал-*

⁴⁶ Исто, стр. 55.

⁴⁷ Доктрина Копнене војске, оп. цит., стр. 41.

но-психолошке припреме. Током учешћа у реализацији морално-психолошких припрема припадника Копнене војске за учешће у операцијама, војни свештеници, односно верски службеници сарађују са органима за морал и психолозима.⁴⁸ Међутим, осим што сарађују, чињеница је да они остварују и изузетан утицај на обликовање укупног моралног профила припадника Копнене војске и то, пре свега, кроз унапређење, како *мотивационе*, тако и *етичке* стране моралне компоненте. Прва подразумева вољу за борбом и победом, а друга интернализацију, како је у уводу рада истакнуто, данас запостављене етичке стране моралне компоненте. Војни свештеници, односно верски службеници то постижу, пре свега, афирмацијом етичких начела вере и њиховим истовременим *повезивањем* са најважнијим вредностима војне професије, чиме утичу да те вредности усвоје верујући припадници Копнене војске. Учећи их да живе по начелима вере, уједно их припремају и за све тешке тренутке који их очекују у операцијама, у којима и они заједно са њима учествују. На тај начин јачају се, како вера у победу, тако и *мотивација* за борбу, као и *етичност* поступања током операција, што, поред осталог, омогућава и поволјне услове за поштовање одредаба међународног хуманитарног права. Треба навести и податак да савремене војске немају посебне органе за морал.

Као трајни узор за реализацију квалитетних морално-психолошких припрема и остваривања позитивног утицаја на мотивациону и етичку страну моралне компоненте, војним свештеницима, односно верским службеницима може служити Посланица припадницима Српске војске, коју је 1900. године издао епископ тимочки Мелентије, звани Хиландарац. У њој се на врло сликовит начин приказује однос православног хришћанства према војној служби и рату. Текст писан пре више од једног века, у време када у војсци није било посебних органа за морал, износи саму суштину православног погледа на војничку службу. Начела изнета у Посланици иста су, како за војнике оног времена, тако и за војнике најмодернијег кова.⁴⁹

⁴⁸ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, оп. цит., члан 22, став 1, алинеја 2, подалинеја 7, тачка 1.

⁴⁹ Владика Мелентије поручује војницима, али и њиховим родитељима, да је нечасно избегавање војне службе. Грех је, како каже Мелентије Хиландарац клонити се војске, али и тужним и плачним срцем ићи на војну службу која је узвишена, јер се њоме бране највиши државни интереси. Посебно је велики грех криви издајцу. Он саветује војнике да живе хришћанским животом, да се моле Богу, да буду искрени, отворени, правични и верни Отаџбини, да не псују и да не краду, да се не мешају у туђи посао и да се клоне блуда и пијанства. Поручује им да код куће и у касарни буду као јагањци, а у рату као лавови. Официрима и подофицирима указује на значај васпитања војника у духу хришћанства, родољубља, храбрости и верности. Од старешина тражи да према потчињенима буду строги и правични, али наглашава да строгост не сме да иде до мучења. Такође, поручује им и да се према војницима морају односити као према млађој браћи и да на потчињене треба утицати лепим понашањем, очинским и братским поукама, а не строгим казнама. Припаднике Српске војске владика Мелентије саветује да се у боју не плаше, јер „једном се мре и не треба неколико незнатних часова које би преживели ако из боја измакну да окаљају светао образ свој и своје породице и да оставе под срамотом оно што им је у животу најмилије – децу своју.” Посланицу завршава речима: „И зато, о војниче, о Србине, о брате драги! Упамти и ово када си у боју. Буди јунак, буди храбар и гађај смело. Пази да ти ни један метак не отиде узалуд, онако у ветар. Пуцати тек онако без циља, нема смисла. Штета је. А и цела битка зато се губи. Не пуца се зато да се непријатељ плаши, него да се уништи.” (*Православни војнички молитвеник*, Епархијски Управни Одбор Епархије Жичке, Краљево, 2001. године, прештампано из „Гласника Православне Цркве” Краљевине Србије, бр. 6, 1900, стр. 43-57).

Једна од *осталих верских делатности* јесте и ангажовање у припремама за извршење сложених задатака, као и у предузимању мера на превенцији ванредних догађаја, неприлагођеног понашања и негативних појава као што су суицид, злоупотреба психоактивних супстанци, секте, крађе и сл.⁵⁰ То значи да се у Копненој војсци припреме започете у редовним мирнодопским условима настављају и током операција, кроз све фазе и уз прилагођавање условима у зони операције. Тим припремама уочавају се и елиминишу негативне појаве, нарочито оне које настају изненада. Због тога војни свештеници, односно верски службеници у фази припрема операција продужавају са раније започетим учешћем у примарној, секундарној и терцијалној превенцији ванредних догађаја, неприлагођеног понашања и негативних појава. *Примарни* превентивни рад подразумева ангажовање у спречавању настанка, *секундарни* у раном откривању, а *терцијални* превентивни рад у санацији, односно елиминисању последица већ насталих ванредних догађаја, неприлагођеног понашања и негативних појава. То је посебно важно током фазе извођења операција, јер су главни напори ангажованих снага, првенствено командног кадра, тежишно усмерени ка реализацији постављених задатака у операцијама. У таквој ситуацији, појава било које од претходно поменутих негативности имала би неупоредиво теже последице по оперативну способност снага Копнене војске које изводе операцију, у односу на њихову појаву у редовним, мирнодопским условима. Ментално-хигијенски тимови у јединицама Копнене војске (у чијем раду се ангажују и војни свештеници, односно верски службеници) током свих фаза операција, не само да настављају, већ интензивирају рад. Важно је, у контексту теме, размотрити и превенцију самоубиства која представља веома важну делатност војних свештеника, односно верских службеника током мирнодопског периода. Они, са аспекта учења вере и етичких норми које из ње проистичу, раде на јачању свести припадника Копнене војске о погубности чина самоубиства. Међутим, у складу са већ поменутиим значајем заједнице и спремношћу на жртву за ближњег, војни свештеници, односно верски службеници издвајају и са основа догматских начела тумаче позитивне примере из наше војне историје, а међу њима неизоставно поступке војводе Стевана Синђелића и мајора Милана Тепића. Борби против секти и култова у војној средини у фази припреме операција Копнене војске такође се посвећује пажња и то због опасности од њиховог деструктивног и разорног деловања, а које може испољити негативан утицај на припреме и извођење операција Копнене војске. Поред тога, познато је у којој мери на извођење операција могу утицати конзумирање алкохола, злоупотреба психоактивних супстанци, као и склоности ка злостављању, сексуалном узнемиравању, коцкању, крађи и тучи. Током припрема и извођења операција Копнене војске команданти и командири предузимају мере на забрани и санкционисању оваквих и сличних појава, док војни свештеници, односно верски службеници остварују утицај на јачање свести припадника о њиховој штетности.

Страх од судске казне због евентуалног непоштовања одредаба међународног хуманитарног права треба да буде присутан код верујућих припадника Копнене војске. Међутим, пожељно је да се они руководе и *страхом од Господа*. Догматски ставови о негативним појавама могу се користити у позитивне сврхе и представљати путоказе војним свештеницима, односно верским службеницима о начинима њиховог деловања током учешћа у *припреми људских ресурса* за операције Копнене војске.

⁵⁰ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, оп. цит., члан 22, став 1, алинеја 2, подалинеја 6.

Учешће у планирању операција

Војна организација и систем командовања и руковођења карактеристични су по високом нивоу заступљености планирања као процесне функције. Војни свештеници, односно верски службеници, по питањима из домена функционалне надлежности, учествују у свим облицима планирања у Копненој војсци, што се односи и на дефинисање задатака и активности чијом реализацијом се остварује слобода вероисповести током операција њених снага. Ради доприноса оптимизацији способности планирања, извођења и подршке операција и остваривања слободе вероисповести током њиховог извођења, војни свештеници, односно верски службеници учествују у планирању операција Копнене војске, што обухвата интегрисање делатности верске службе у заједничке напоре различитих снага у свим додељеним мисијама и задацима ради доприноса њиховом успешном извршавању. Већ је наглашено да, у условима формирања личних штабних група, или без њих, војни свештеници, односно верски службеници задатке извршавају под директном контролом команданата и не могу бити у улози координирајућих или специјалистичких штабних официра. Такође, не могу се ангажовати у *обавештајној припреми бојишта, одређивању изведених и тежишних задатака, припреми оперативног модела и формулисању исказа мисије, развоју идејне замисли команданата, разради, упоређивању и анализи варијанти употребе (курсева акција) и дефинисању центара моћи (центара гравитације)*. Међутим, они могу испољавати утицај на одређивање *ограничења и процену ризика у операцијама и идентификовање чињеница и претпоставки*. Посебно је значајно њихово ангажовање у *процени расположивих снага*. Такође, потребно је да им током фазе оријентације буду присутни резултати рада *тимова за избор објеката дејства*, али никако ради утицаја на њихов избор, већ искључиво ради давања мишљења који од разматраних објеката не смеју бити уврштени у листу. На тај начин верска служба даје допринос отклањању могућности за евентуално кршење одредаба међународног хуманитарног права и испуњавању још једног од услова да социјална димензија оперативног окружења буде повољна, а то је *легитимност одабраних циљева*. У фази израде докумената војни свештеници, односно верски службеници учествују у изради прилога о људским ресурсима уз оперативно наређење и носиоци су израде тачке о верским питањима.

Учешће у оспособљавању

Ради јачања војних колектива и духовних и етичких вредности и мотивације припадника Копнене војске, неговања њихових војничких врлина и патриотизма, као и обликовања грађанске одговорности, војни свештеници, односно верски службеници у фази припрема операција учествују у оспособљавању њених припадника и то кроз *организацију предавања и беседе о духовно-моралним темама*.⁵¹ Поменута делатност може се реализовати на два начина: по принципу *обавезних садржаја* и по принципу *доброволжности*. Обавезни садржаји оспособљавања реализују се у форми припрема за предстојеће задатке у операцијама Копнене војске са тежиштем на обу-

⁵¹ Исто, члан 22, став 1, алинеја 3, тачка 1.

ци за адекватно понашање у конкретном религијском окружењу. Због осетљивости тематике у њеној реализацији ангажују се војни свештеници, односно верски службеници оних вероисповести које у зони извођења операције Копнене војске преовлађују код локалног становништва. Овај вид оспособљавања обавезан је за све припаднике Копнене војске који учествују у операцијама, при чему је то посебно важно код *мултинационалних операција*. Такође, један од редовних мирнодопских садржаја обуке који се у командама, јединицама и установама Копнене војске интензивира током фазе припрема операције јесте и *интернализација вредности војне професије*. Циљ је достизање дефинисаних етичких норми понашања и тиме претварање поменутих вредности у личне врлине припадника Копнене војске. Током фазе припрема операција војни свештеници, односно верски службеници ангажују се у реализацији предавања по предметној проблематици, али искључиво за припаднике своје вероисповести. На тај начин извршава се и једна од обавеза дефинисана Кодексом части.⁵² Оспособљавање по принципу добровољности реализује се тако што је тежиште ангажовања војних свештеника на обради питања из области односа религије и рата, вере и морала, али и поступања у конкретним ситуацијама током операција, што се и у овом случају односи искључиво на припаднике своје вероисповести. Војни свештеници у овој врсти оспособљавања ангажују се на тумачењу Светог писма, као и у проучавању и тумачењу светоотачких списа, а све ради остваривања позитивног утицаја хришћанског морала на унапређење моралног профила припадника Копнене војске – хришћана који се ангажују у операцији. Овде је посебно потребно имати у виду и изучавање и тумачење поменуте Беседе на гори, односно Блаженстава, као основа хришћанске етике.⁵³ Војни имами ангажују се на учењу Курана (тефсира) и то ради остваривања позитивног утицаја исламског морала (ахлака) на унапређење моралног профила припадника Копнене војске – верника исламске вероисповести који се ангажују у операцији.

Верска служба у фази извођења операција Копнене војске

У фази извођења операција Копнене војске планиране снаге извршавају додељену мисију и у исто време реализују се делатности верске службе којима се непосредно доприноси извршењу операције, уз оптимални начин ангажовања њених ресурса. Капацитетима верске службе у операцијама Копнене војске располажу искључиво команданти, а координација рада војних свештеника, односно верских службеника реализује се по штабно-функционалној линији. Уз то, не сме се занемаривати и запостављати канонска одговорност према традиционалној цркви, односно верској заједници којој војни свештеници, односно верски службеници припадају. Већ је наглашено да, за разлику од фазе припрема и фазе стабилизације и деангажовања, *богослужбене делатности* током фазе извођења операција Копнене војске имају већи интензитет, па се у једном од наредних питања треба осврнути и на ту проблематику.

⁵² Кодекс части припадника Војске Србије, „Службени војни лист”, број 29/10, члан 8, став 1.

⁵³ Свето Писмо Нови Завјет Господа нашег Исуса Христа, (Мт. 5, 3-13), оп. цит., стр. 16-17.

Верска служба у функцији командовања и руковођења

На основу специфичности свог статуса војни свештеници, односно верски службеници током фазе извођења операција Копнене војске обављају функцију *саветника* команданата по верским питањима и питањима морала и мотивације припадника јединице која су од утицаја на успех операција.⁵⁴ На свим нивоима командовања врше функцију личних штабних официра, уз могућност непосредног приступа команданту и, што је веома важно нагласити, *без посредника* у тумачењу осетљивих теолошких питања. Под командантовом су непосредном контролом и без могућности претпотчињавања другом штабном официру. Као *лични штабни официри* организују делатности верске службе у оквирима његове замисли и уз испољавање повратног утицаја на етичност одлука, као и очување хуманитарних аспеката командовања и руковођења током фазе извођења операција Копнене војске. На основу смерница команданата они информишу остале штабне официре и старешине потчињених јединица и координирају и надгледају припрему и извршење планских процеса унутар своје функционалне надлежности. Функцију командовања обављају једино над својим помоћницима. Важно је указати и на потребу да војни свештеници, односно верски службеници не би требало да предлажу за стимулативне мере припаднике Копнене војске који се истичу током операција. Када су у питању дисциплинске мере и мере из надлежности војнодисциплинских и цивилних судова, они не могу да се изјашњавају у вези са предузимањем мера против припадника Копнене војске против којих се оне покрећу, што се односи и на ангажовање у функцији судије поротника. Такође, не могу ни да се ангажују у спровођењу извиђајног или истражног поступка, изузев у области канонског права и аутономног права традиционалне цркве, односно верске заједнице у погледу вршења богослужења и верских обреда у потчињеним командама, односно установама. Војни свештеници, односно верски службеници током операција Копнене војске достављају командантима запажања по питањима остваривања слободе вероисповести, као и о евентуалним појавама кршења одредби Кодекса части. При томе они предлажу и одговарајуће мере, али без саопштавања података, чињеница и околности до којих долазе приликом вршења свете тајне исповести, а који би могли открити идентитет лица које се исповедало. Кроз функцију саветника команданата војни свештеници, односно верски службеници воде бригу и да се током операција Копнене војске свим припадницима који то желе омогућава право на остваривање Уставом и законима загарантовано право на слободу вероисповести.

Војни свештеници, односно верски службеници испољавају утицај на командовање ради спречавања, откривања и елиминисања евентуалних појава узнемиравања, дискриминације или привилегија других због њихових верских уверења и припадања или неприпадања цркви, односно верској заједници. То подразумева и откривање и спречавање евентуалних покушаја принуде којима би се појединци присиљавали да се изјасне о својој вероисповести и верским уверењима или њиховом непостојању. Предузимање мера на елиминисању поступака и изјава припадника Копнене војске увредљивих по верска осећања других, што обухвата и псова-

⁵⁴ Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије, оп. цит., члан 14, став 1, алинеја 3.

ње и погрдно изражавање о верским вредностима које верујућим људима представљају светињу, као и покушаје реализације активности које би за циљ имале утицај на друге да промене веру, такође је једна од делатности коју војни свештеници, односно верски службеници врше у функцији саветника команданата. Све то спада у редовне мирнодопске задатке, али током извођења операција, због карактеристика оружаног сукоба, посебно добија на значају. Једна од *осталих верских делатности* јесте и надгледање и контрола рада у потчињеним саставима.⁵⁵ У том смислу они контролишу степен предузетих мера из области организације остваривања слободе вероисповести припадника Копнене војске, стварања услова за вршење делатности верске службе током операција, поштовања прописаног времена, поретка и правилности богослужења и верских обреда и осталих верских делатности, степена остварења сарадње са војним свештеницима истог нивоа и локалним свештеницима, као и вођења прописане документације и материјалног пословања. Такође, сагледавају и евентуалне покушаје приморавања војних свештеника, односно верских службеника да врше богослужења и верске обреде који су у супротности са аутономним прописима цркве, односно верске заједнице којој припадају, случајеве њиховог ометања и покушаја прекидања, или позивања на одговорност од стране претпостављеног старешине због начина обављања богослужења и верских обреда, као и све друге, евентуално испољене активности којима се нарушавају устројство и аутономни прописи традиционалних цркава и верских заједница. Методологија реализације контрола, које се иначе интензивирају током фазе припрема операција Копнене војске, усклађује се са подзаконским актом којим је та област уређена у Војсци Србије.

Богослужења и верски обреди у операцијама Копнене војске

Богослужења и верски обреди припадају групи *богослужбених делатности*. Војни свештеници, односно верски службеници обављају их искључиво у складу са аутономним прописима традиционалних цркава и верских заједница, док се подзаконском регулативом уређују *услови* за њихово вршење, а никако *начин*. Услови су принципијелно увек исти, без разлике на околности и то током извршавања свих додељених мисија и задатака. Међутим, зона у којој се изводи операција Копнене војске представља у одређеном смислу специфичан амбијент. Због тога се богослужења и верски обреди током ове фазе врше у специфичним условима, иако по начину чинодејствовања (богослужења) не постоје одступања у односу на одредбе аутономних прописа традиционалних цркава и верских заједница, као и на услове за њихово вршење у Војсци Србије, а што је већ уређено подзаконском регулативом. Наиме, вршењем богослужења и верских обреда у Војсци Србије не смеју се нарушавати унутрашње устројство и организација традиционалних цркава и верских заједница. Део богослужења и верских обреда у мирнодопским условима војни свештеник, односно верски службеник служи или само у *изузетним ситуацијама* или уз *посебну сагласност* традиционалне цркве, односно верске заједнице којој припада. Обављање богослужбених делатности током *фазе извођења опе-*

⁵⁵ Исто, члан 22, став 1, алинеја 2, подалинеја 7, тачка 5.

рација Копнене војске представља управо једну *изузетну ситуацију*. Као пример могу послужити захтеви за сахранама и светим тајнама крштења, миропомазанја и брака током операција. То значи да приликом сахране припадника Копнене војске православне вероисповести, у редовним околностима војни свештеник може, по жељи породице преминулог и по службеној дужности, служити опело, али за то мора имати *посебну сагласност* локалног свештеника. Међутим, специфичности којима се одликује фаза извођења операција Копнене војске, због изразите динамике и карактеристика оружаног сукоба не омогућавају време за добијање посебне сагласности, већ се сматрају изузетним ситуацијама. У том случају војни свештеник по завршетку операције накнадно регулише административна питања која су у вези са црквеним устројством и организацијом. Међутим, док операција траје он се тежишно ангажује у вршењу управо оних богослужења и верских обреда за које би му у редовним околностима била потребна посебна сагласност. Занимљива је ситуација и са светом тајном причешћа коју војни свештеници врше током служења светих литургија. Она се може вршити и за болесне који нису у могућности да учествују у светим литургијама, као и за оне на самрти, али изузетно и по посебној процедури. Међутим, током борбених операција Копнене војске овакав вид вршења свете тајне причешћа веома је честа појава, посебно при високој динамичности борбених активности и у ситуацијама опасним по живот учесника и са високим нивоом смртности учесника. У таквим условима, поред опела, војни свештеници највећи део времена проводе вршећи свете тајне исповести и причешћа.

Верска служба и цивилно-војна сарадња

Цивилно-војна сарадња је функција којом се остварује веза и координација активности између војних снага и различитих учесника цивилног окружења, а ради стварања услова за извршење подршке мисије у миру, ванредном и ратном стању.⁵⁶ Цивилно-војна сарадња је садржај борбених дејстава који се планира, организује и реализује у свим операцијама Војске Србије.⁵⁷ Ефекти цивилно-војне сарадње нису одлучујући у операцијама Копнене војске, али утичу на њихов исход и на достизање постављених циљева у операцијама. *Социјална димензија* оперативног окружења у којем се операција Копнене војске изводи испољава посебан утицај на цивилно-војну сарадњу, због чега се може констатовати да у одређеној мери представља и спону функције *цивилно-војна сарадња* и *верске* функције. Веза војних снага и *чинилица окружења* посебно је изражена по питању функције цивилно-војне сарадње, док су делатности верске службе првенствено усмерене на *сопствене војне снаге*. Међутим, један од садржаја цивилно-војне сарадње јесте и подршка сопственим снагама, док се делатности верске службе могу обављати и у оквиру активности цивилно-војне сарадње. Другим речима, војни свештеници, односно верски службеници могу се, уколико то ситуација налаже и омогућава, по наређењу команданата снага Копнене војске ангажовати и за потребе тимова и центара за цивилно-војну сарадњу у зони операција. Из тога се види не само интеракцијска ве-

⁵⁶ Доктрина цивилно-војне сарадње Војске Србије, оп. цит., стр. 10.

⁵⁷ Исто, стр. 27.

за верске службе и цивилно-војне сарадње већ и перспективе даљег развоја њиховог заједничког деловања. Обим ангажовања укупних војних ресурса у реализацији активности цивилно-војне сарадње зависи од тога да ли се ради о *борбеним* или *неборбеним* операцијама. Борбене операције карактеришу се високим интензитетом дејстава у којима се максимално ангажују сви расположиви ресурси војних снага. Због тога усмереност снага на извршавање борбених задатака оставља мању могућност за њихово ангажовање за потребе цивилно-војне сарадње.⁵⁸ Међутим, у неборбеним операцијама активности цивилно-војне сарадње су шире и сложеније него у борбеним операцијама. Ограничени војни ресурси, веће присуство медија, очекивања локалне и међународне заједнице, бројност међународних, владиних и невладиних организација, свакодневни односи са локалним становништвом и другим цивилним органима биће од кључног значаја за реализовање потребе цивилно-војне сарадње.⁵⁹ Које ће врсте делатности верске службе бити укључене у реализацију задатака цивилно-војне сарадње зависи првенствено од тога да ли се ради о *борбеним* или *неборбеним* операцијама. Већ је речено да су током фазе извођења борбених операција Копнене војске израженији захтеви њених припадника за *богослужбеним делатностима*. Међутим, богослужбене делатности током фазе извођења *неборбених операција* свакако су заступљене, али у мањој мери него у фази извођења *борбених операција*, чиме се стварају услови за јачање интензитета вршења *осталих верских делатности*, а самим тим и за њихово укључивање у активности цивилно-војне сарадње. *Богослужбене делатности* верске службе могу се током операција Копнене војске реализовати и у оквирима цивилно-војне сарадње, али у њеним активностима много већи значај имају *остале верске делатности*. Поменути *социјална димензија* у зони операција одређена је чиниоцима цивилног окружења, као што су: становништво, органи власти, привредни субјекти, међународне организације, невладине организације и религијске организације, групе и покрети. Од набројаних чинилаца који током операција Копнене војске имају израженију интеракцијску везу са верском службом, односно преко којих верска служба у већој мери испољава утицај на њихову припрему и извођење, издвајају се становништво, међународне организације, владине организације и религијске организације, групе и покрети. С тим у вези, током операција Копнене војске посебно долази до изражаја и једна од *осталих верских делатности* верске службе – *сарадња са локалним свештеницима, односно верским службеницима*.

Верска служба у садејству са организационим деловима надлежним за цивилно-војну сарадњу испољава позитиван утицај на извођење операција и ангажовањем у активностима пружања помоћи цивилним властима приликом евакуације становништва и материјалних добара, пружања хуманитарне помоћи и свих других мера којима се утиче на обезбеђивање основних животних потреба. При томе је важно да се ангажују војни свештеници, односно верски службеници оне вероисповести којој припада локално становништво. Својим ауторитетом и јачањем угледа Војске Србије и државе, верска служба и на овај начин испољава позитиван утицај на фазу извођења операција Копнене војске.

⁵⁸ Исто, стр. 30.

⁵⁹ Исто, стр. 32.

Верска служба у фази стабилизације и дезангажовања Копнене војске

Фаза стабилизације и дезангажовања представља фазу операције у којој се, након остварења циља операције, прелази на остварење политичког решења проблема и отклањање последица насталих извођењем операције.⁶⁰ Фаза стабилизације и дезангажовања може различито да траје и зависи од нивоа операција, њихове врсте, периода оружаног сукоба и великог броја услова који дефинишу жељено крајње стање. Током ове фазе, а у складу да оствареним степеном стабилизације и дезангажовања, поред дезангажованог људства сопствених јединица, деловање војних свештеника, односно верских службеника може постепено почети да обухвата и чланове њихових породица. Интеракцијска веза цивилно-војне сарадње и верске службе из *фазе извођења* операција Копнене војске егзистира и након њеног завршетка. Она своју пуноћу достиже у *фази стабилизације и дезангажовања*, што употпуњује широку лепезу позитивних утицаја верске службе на операције Копнене војске. У недостатку локалних свештеника, војни свештеници, односно верски службеници могу, уз услов да се не нарушава устројство и унутрашња организација цркве, односно верске заједнице, вршити богослужбене делатности и за потребе становништва, посебно у хитним случајевима, али искључиво за вероисповест којој припадају. У сарадњи са владиним организацијама, црквама и верским заједницама и органима логистике, они се са стручног саветодавног аспекта могу ангажовати и у инфраструктурној обнови верских објеката оштећених у операцијама, али опет искључиво у оквирима вероисповести којој припадају. Ради отклањања последица код локалног становништва, насталих извођењем операција, војни свештеници, односно верски службеници могу сарађивати са лекарима и психолозима, вршењем одређених делатности.

Рад са припадницима Војске Србије и члановима њихових породица

Ради решавања проблема проузрокованих учешћем у операцијама Копнене војске, војни свештеници, односно верски службеници пружају помоћ њеним припадницима, као и члановима њихових породица, спроводећи *пастирско-саветодавни рад*.⁶¹ Он се реализује у сарадњи са војним психолозима и то ради пружања психолошке помоћи на духовним основама, обједињавањем исцелитељних могућности вере и савремене психологије и психотерапије. Овакав начин њиховог ангажовања, као својеврсна духовна надградња световног психолошког разумевања и решавања проблема припадника Копнене војске и чланова њихових породица, усмерен је на отклањање последица стреса, страха, посттрауматских стресних поремећаја, депресија, бола насталог при растајању и губитку и психичких проблема који настају у операцијама. Војни свештеници, односно верски службеници у пастирско-саве-

⁶⁰ *Доктрина Копнене војске*, оп. цит., стр. 107.

⁶¹ *Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије*, оп. цит., члан 22, став 1, алинеја 2, подалинеја 8.

тодавном раду посебну пажњу обрађају на припаднике који су на самрти и на тешке рањенике. Пастирско саветовалиште организује се током свих фаза операција, али се максимум његовог утицаја достиже у фази стабилизације и дезангажовања.

Потребно је да војни свештеници, односно верски службеници, због природе свог позива, али и карактеристика оружаног сукоба, познају и основе психолошких наука и природу људске психе, као и да остварују сталну сарадњу са носиоцима психолошке делатности у Војсци Србије – војним психолозима. То је важно имајући у виду да је човек трослојно биће које се састоји од душе, тела и духа, а пастирско-саветодавни рад усмерен је управо на поље људске душе. Савремена испитивања нивоа трауме и посттрауматске реакције које људи доживљавају и које се испољавају на различите начине, говоре да тај ниво не зависи од пола или узраста, што значи да нико од припадника Копнене војске током операција не може бити „имун“ на посттрауматски стресни поремећај, без обзира на хијерархијску позицију.⁶²

Једна од специфичности *свете тајне исповести* јесте у томе што се њоме повлачи јасна граница у надлежностима и могућностима војних свештеника, с једне, и војних психолога, с друге стране. Припадници Копнене војске – верујући хришћани знају да је свештеницима кроз свету тајну рукоположења дата духовна власт да разрешавају људе од греха, као и да ту власт осим њих нико више не поседује, па ни психолози. Исповест, односно покајање током операција, поред осталог, представља врло ефикасан лек за трауматизованог припадника Копнене војске, али само за оног са вером. Уколико се код њега после исповести и даље јављају очај, осећај беспомоћности и посебно оптерећеност савести, војни свештеник га упућује код војног психолога. Наиме, то значи да је у конкретном случају дошло до пада вере и сумње у свету тајну, па је, поред исповести, потребно спроводити и терапију. Поред тога, у ситуацији када у близини нема психолога, а потребно је његово хитно ангажовање, што је у операцијама чест случај, војни свештеници, односно верски службеници требало би да буду спремни да реализују и прву фазу *пастирског приступа*.⁶³ Све што је речено у вези са пастирско-саветодавним радом са припадницима Копнене војске у потпуности је применљиво и на чланове њихових породица, уз услов да ситуација у зони операције то омогућава и да је јединица Копнене војске трауматизованог у међувремену дезангажована.

⁶² Поремећај прилагођавања са комбинацијом узнемирености и депресивног понашања може да обухвата потешкоће у спавању, висок ниво иритираности и испале беса, тешкоће у општем функционисању и концентрацији при раду и обављању свакодневних послова, повећан ниво будности у форми опште ексциtabilности (страшне узбуђености), претрашеност, висок ниво анксиозности, низак ниво толеранције на фрустрацију и физиолошку реакцију на догађаје који симболизују или подсећају на трауматичан догађај.

⁶³ Она обухвата групни рад са трауматизованима, при чему им се за почетак објашњава да оно што осећају у већини случајева може бити „нормално“ (тзв. интервенција нормализације), а не патолошко. Циљ је да трауматизовани припадници Копнене војске прихвате да постоје начини да се проблем превазиђе или макар „премости“ и без психотерапеута. Дакле, овде се ради о једној врсти психолошке „прве помоћи“, где група трауматизованих без психолога или психотерапеута, са војним свештеником, односно верским службеником може започети процес олакшавања и изношења проблема на површину. На овај начин проблем ће се у каснијем раду лакше „метаболисати“, прихватити, прорадити, расветлити и превазићи. У поменутом групном раду суштина је у подстицању трауматизованих да изнесу свој бол, шок, бес или друге садржаје који прате проблем посттрауматског стресног поремећаја, што се, наравно, спроводи паралелно са молитвено-духовним садржајима верске службе.

Учешће у реализацији програма одмора и опоравка

Програм одмора и опоравка у пуном обиму спроводи се тек након завршетка операције и при потпуном дезангажовању снага Копнене војске. Међутим, са реализацијом појединих садржаја може се отпочети и у фази стабилизације и дезангажовања и то у њеном завршном делу или у делу зоне где се операција више не изводи. Верска служба својим делатностима учествује у реализацији одмора и опоравка припадника Копнене војске. Уколико услови у зони операције дозвољавају, за дезангажоване припаднике Копнене војске у слободном времену могу се организовати посете свetim местима која су од духовног значаја за вероисповест којој припадају, као и војничка гробља и места страдања припадника наше војске кроз историју. Сврха је да се кроз молитвено-духовне садржаје припадницима Копнене војске омогуће услови за стабилизацију духовног стања. Током периода одмора и опоравка, од верских обреда интензивније се служе благодарења и помени (парастоси, мисе задушнице и рахмети душама) припадницима Копнене војске погинулим током фазе извођења операција и врше свете тајне исповести, причешћа и јелеосвећења преживелима. Поред богослужења и верских обреда, наставља се и са реализацијом пастирско-саветодавног рада и ангажовањем војних свештеника, односно верских службеника у раду ментално-хигијенских тимова. Поред појања током богослужења и верских обреда, црквени хорови из састава Копнене војске, у делу зоне где се више не изводи операција, могу наступати у манифестацијама културолошког карактера, што је такође значајно за моралну компоненту њене војне моћи.

Закључак

Верска служба представља снажан кохезиони фактор са могућношћу једновременог утицаја, како на јачање сваке од три компоненте војне моћи Копнене војске појединачно, тако и на њихову међусобну повезаност, из чега се уочава њен значај за укупну војну моћ Копнене војске. На *физичку компоненту* војне моћи Копнене војске верска служба испољава утицај кроз један од њених најважнијих елемената – *заједничко деловање*, јер оно у исто време има и снажну духовну димензију. У вези с тим, уочава се да верска служба представља важну спону између *физичке и моралне компоненте* војне моћи Копнене војске, јер повезује *одговорност за колектив и савест појединца*, што је иначе једна од одлика православља. На *концептуалну компоненту* војне моћи Копнене војске верска служба може остваривати утицај само својом свеобухватном уређеношћу, због чега је овај чланак и написан. То подразумева да она, поред усклађености са законском регулативом и усаглашености са доктринарним документима, уважава, како сопствене потребе и могућности, тако и ранија домаћа и савремена искуства војски других земаља, али и аутономне прописе традиционалних цркава и верских заједница.

На *моралну компоненту* војне моћи Копнене војске утицај верске службе је најсвеобухватнији и најзначајнији, па је са аспекта чланка он примаран. Морална компонента војне моћи заснива се, поред осталог, и на моралним начелима и најважнијим вредностима војне професије прокламованим *Кодексом части*. Поштовањем норми

које из тих вредности произилазе и које их у исто време чувају, стварају се услови да припадник Копнене војске прихвата поменуте вредности и претвара их у личне врлине, при чему је присуство тих врлина у операцијама од непроцењивог значаја. Међутим, тек након што се у обзир узме висок степен заступљености догматских начела великих монотеистичких религија у прокламованим вредностима војне професије, може се закључити у којој мери кроз овај сегмент може бити присутан позитиван утицај верске службе на планирање, припрему и извођење операција Копнене војске. Имајући у виду да су војни свештеници у Копненој војсци директно потчињени командантима, у даљем је *кроз доградњу* подзаконске регулативе којом је уређено *оперативно планирање* у Војсци Србије, као и *кроз развој стандардних оперативних процедура*, потребно унапређивати модалитете сарадње војних свештеника, односно верских службеника са органима за морал и психолозима, и то у *оквирима група које се формирају у командама снага Копнене војске у операцијама*. Поред тога, успостављање једне нове функције (верске) и прописивање формацијских места војних свештеника, односно верских службеника у Копненој војсци отвара перспективе за *унапређење досадашњег начина* изграђивања и вредновања морала, а тиме и за некритичко *преиспитивање и доградњу* морално-психолошке функције.

Делатности верске службе у операцијама Копнене војске врше се у условима изразите *мултидимензионалности* оперативног окружења. Врста и интензитет тих делатности у знатној мери зависе од *социјалне и временске* димензије оперативног окружења, врсте и фазе операција, али и обима активности и чинилаца цивилно-војне сарадње. Ниво интензитета делатности верске службе и активности цивилно-војне сарадње у фази стабилизације и дезангажовања приближно је исти, што омогућава услове за отварање новог поглавља будућих једновремених теоријских разматрања поменуте области. Експликација верске службе у планирању, припреми и извођењу операција Копнене војске, али и других сличних тема којима се једновремено разматрају различити аспекти операција и верске службе, несумњиво испољава позитиван утицај на развој *оператике* као једне од наука одбране. Ради максималне искоришћености капацитета верске службе у операцијама Копнене војске не сме се толерисати испољавање било каквих анимозитета према било којој од религија, као ни приватна антицрквеност појединаца, што поред чињенице да је то обавеза свих, првенствено треба да буде брига функционалног носиоца. У исто време, по питању верске службе не сме бити било каквог облика присиљавања, јер је она дефинисана на принципу добровољности, односно верски садржаји се могу упражњавати искључиво на основу личног опредељења њених припадника. Ради стварања услова за свеобухватан позитиван утицај верске службе на планирање, припрему и извођење операција Копнене војске, а имајући у виду да је верска служба у Војсци Србије тек недавно успостављена (враћена), потребно је улагати напоре на унапређењу нивоа оспособљености војних свештеника, односно верских службеника као *штабних официра*. Поред тога, неопходно је предузимати мере на уређењу резервне компоненте верске службе за потребе *снага ојачања*, као и на развоју типских и покретних *пољских* богослужбених простора и лакопреносивих *теренских*, односно *ручних* комплекта богослужбених предмета. Такође, током планирања, припреме и извођења операција Копнене војске, недопустиво је прављење компромиса у вези са специфичностима статуса војних свештеника, односно вер-

ских службеника. Они, иако официри Војске Србије, могу имати искључиво *неборбени статус*, што се не односи само на забрану ношења и употребу оружја, већ и на читав низ других прописаних специфичности. Само на тај начин верска служба може остваривати позитиван утицај на планирање, припрему и извођење операција Копнене војске. У супротном, непридржавање тих специфичности проузроковало би бројне проблеме: кршење одредаба Женевске конвенције, немогућност супротстављања верским екстремизмима, па чак и њихово фаворизовање, дисхармоничан однос командовања и руковођења и канонских одредаба, ненадлежно мешање војних свештеника, односно верских службеника у командовање, али и командана-та у канонска питања, подршка прозелитизму и сл.

Може се закључити да су могућности верске службе у елиминисању *опасности, стреса, хаоса и фрикције* изузетне. Такође, уочава се и подударност све веће друштвене реafirмације религије и потребе развоја савременог *лидерства (војног вођства)*. Команданти свих нивоа у Копненој војсци треба да буду „кључни моралисти”, па је стога њиховом избору, вођењу кроз службу и усавршавању неопходно посвећивати посебну пажњу. С друге стране, по питању развоја *етичности и мотивације* они имају значајан ослонац у војним свештеницима, односно верским службеницима, али искључиво као *духовницима цркава и верских заједница*, а никако *секуларизованим хуманистима*, како поједини рационалистички настројени појединци доживљавају њихову улогу. Једновременим развојем савременог *војног вођства и војног свештенства* у Војсци Србије, не само да се остварује висок ниво позитивног утицаја на припрему, планирање и извођење операција Копнене војске, већ се и доприноси отпочињању једне нове епохе српске војне историје, где њихов поновни спој представља један од симбола те епохе. Имајући у виду карактеристике савремених сукоба, висок ниво динамичности којима се одликују операције Копнене војске, широк дијапазон могућег деловања и богатство духовних капацитета којима са догматског аспекта располажу традиционалне цркве и верске заједнице, али и изразито висок проценат припадника Војске Србије који су се изјаснили као верујући, може се закључити да верска служба има изузетне могућности за остваривање позитивног утицаја на планирање, припрему и извођење операција Копнене војске. Потребно је да функционални носилац, обезбеђујући највиши ниво стручности и компетентности свог лаичког организационог дела, без обзира на подразумевану стручност клиричког дела, и уз одсуство свега потенцијално негативног, ова питања и даље разрађује и имплементира. Веома је важно да се то чини без покушаја секуларизације вере и, у исто време, уз елиминисање свих услова који могу доводити до појаве прозелитизма. Од тога пресудно зависи да ли ће верска служба, као дефинитивно велики *изазов*, прерасти, с једне стране у *предност*, или, с друге стране, у *ризик и претњу*.

Литература

1. Библија *Свето писмо Старог и Новог завета*, Стари завет по преводу Ђуре Даничића, Нови завет по преводу Вука Караџића и Светог архијерејског синода, по исправкама и преводима Светог Владике Николаја, Глас Цркве, Београд, 2007.
2. Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1991.
3. Гроздић Д. Борислав, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд, 2001.

4. *Доктрина операција Војске Србије*, Медија Центар „Одбрана”, Београд, 2012.
5. *Доктрина Копнене војске*, Медија Центар „Одбрана”, Београд, 2012.
6. *Доктрина цивилно-војне сарадње Војске Србије*, Медија Центар „Одбрана”, Београд, 2012.
7. Епископ Николај, *Омилије*, Православна црквена општина Линц, Линц, 2001.
8. Иљин Иван, *О супротстављању злу силом*, НИЦ Војска, Београд, 2001.
9. *Кодекс части припадника Војске Србије*, „Службени војни лист”, број 29/10.
10. Лојић Ранко и Кулић Живко, *Менаџмент људских ресурса*, Дирекција за издавачку и библиотечко-информациону делатност, Београд, 2009.
11. Карапанџин С. Стевица, *Кодекс части припадника Војске Србије*, Нови Гласник, број 3-4, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2010.
12. *Православни војнички молитвеник*, Епархијски Управни Одбор Епархије Жичке, Краљево, 2001, прештампано из „Гласника Православне Цркве” Краљевине Србије, бр. 6, 1900.
13. *Пријевод Кур’ана*, превео Бесим Коркут, Мешихат Исламске заједнице у Србији, Нови Пазар, 2011.
14. *Псалтир са девет библијских песама*, превод црквеног грчког и словенског Псалтира владице Атанасија (Јевтића), манастир Хиландар, манастир Грачаница, манастир Цетињски, манастир Тврдош.
15. *Свето Писмо Нови Завет Господа нашег Исуса Христа*, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Београд, 1998.
16. Свети Јован Лествичник, *Лествица*, Манастир Хиландар, 1997.
17. Симић Срђан, *Учење Корана о Исусу Христу*, Богословски факултет Српске православне цркве, Београд, 2002.
18. *Уредба о вршењу верске службе у Војсци Србије*, „Службени гласник РС”, бр. 22/11.
19. *Упутство за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије*, Генералштаб Војске Србије, Управа за планирање и развој (Ј-5), Београд, 2013.
20. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949., <http://www.icrc.org/ihl/INTRO/375?OpenDocument>, Интернет, 08/03/2014.

ДИМЕНЗИЈЕ ПОРОДИЧНОГ ФУНКЦИОНИСАЊА И ИЗБОР ВОЈНЕ ПРОФЕСИЈЕ

Дејан Вучинић

Министарство одбране Републике Србије, Сектор за људске ресурсе

На узорку ученика Војне гимназије (N=170) и ученика цивилних гимназија (N=204) истраживане су карактеристике перцепције породичног функционисања из перспективе Олсоновог Circumplex модела брачних и породичних система. Истраживање је имало за циљ да утврди постојање специфичности у перцепцији породичног функционисања код ученика Војне гимназије и социо-економске карактеристике њихових породица, а које могу представљати један од фактора избора војне професије. Резултати истраживања су показали да ученици Војне гимназије углавном потичу из породица са 4 (четири) или више чланова, да је број деце у породицама углавном 2 (два) или већи, да су месечни приходи породице испотпросечни и просечни и да је ниво родитељског образовања углавном средњошколског степена. Што се тиче карактеристика димензија породичног функционисања оба узорка перципирају своје породице као функционалне. Међутим, основна разлика лежи у чињеници да ученици Војне гимназије показују више скорове на балансираним скалама кохезивности и флексибилности, док на небалансираним скалама – разједињености и хаотичности, показују ниже скорове у односу на ученике цивилних гимназија. Највећи проценат ученика Војне гимназије сматра да је у њиховим породицама доминантан пермисивни стил родитељства.

Кључне речи: *професионално опредељење, породица, војна професија, Circumplex модел, кохезивност, флексибилност, стилови родитељства, FACES IV*

Увод

Почетком педесетих година прошлога века развила се нова научна област – психологија професионалног развоја и понашања (Ginzberg, 1951, према Рајевић, 1985). Развој ове нове научне дисциплине пратиле су бројне теоријске концепције које су међу бројним предиктивним факторима професионалног опредељења истицале и улогу различитих психолошких фактора у избору занимања. Прве психолошке теорије избора професије – теорија породичне климе Ане Рое (Ann Roe, 1957, према Рајевић, 1985), Холандова теорија типова личности (Holland, 1973, према Рајевић, 1985), психоаналитичке теорије... доказ су да се професионално опредељење од самог развоја психологије професионалног развоја и понашања посматрало у оквирима породичног контекста.

Утицај породице на избор занимања, пре свега, проистиче из основних функција које породица има у социјализацији и формирању личности (Рајевић, 1983). Поред демографске, економске и образовне структуре породице, несумњив је значај и психолошких фактора који (не)посредно утичу на развој бројних професионалних предиспозиција (способности, особине личности, интересовања, вредности, мотивацију...), а које несумњиво проистичу из односа родитељ–дете или породичне динамике.

Постоје бројни теоријски модели, који на породицу гледају из различитих перспектива. Међутим, без обзира на бројност теоријских разматрања, Митић (1997) сматра да сва теоријска гледишта, експлицитно или имплицитно, садрже системско схватање породице.

Пример системског процењивања породичних димензија представља упитник FACES IV, чија теоријска основа потиче из Цирцумплекс модела брачних и породичних односа. Конструкција наведеног инструмента првенствено је имала за циљ да проценом аспеката породичног живота утврди породичну (дис)функционалност. Иако је FACES IV оријентисан на клиничку процену и истраживања (Olson, Gorall & Tiesel, 2007), иновације остварене последњом ревизијом, а које се односе на тип родитељства, указују на могућност да се поље испитивања овог инструмента прошири и на друге психолошке (неклиничке) дисциплине.

Теоријска и емпиријска основа утицаја породичних фактора на избор професије

Теорија Ане Рое – породични односи фактор професионалног опредељења

У својој публикацији „Ране детерминанте избора занимања“, Ана Рое је направила први и велики корак на пољу проучавања породичних односа у контексту избора занимања. Разматрајући „породичну климу“ и односе родитеља и деце у раном детињству, Рое утврђује три типа односа родитеља и деце: љубав–одбацивање, претерана пажња и постављање високих захтева (Roe & Siegelman, 1964, према Рајевић, 1985).

Сходно томе, у зависности од тога да ли је доминантан однос у породици „топао“ или „хладан“ формираће се одређене оријентације као основе за избор занимања, и то: оријентацију према људима и оријентацију према стварима.

Међутим, истраживања нису у потпуности потврдила њене теоријске концепције. Истражујући разлике између инжињера и социјалних радника, супротно својим теоријским поставкама, Рое закључује да су социјални радници били више изложени стресу у односима са родитељима и да су родитељи према њима били захтевнији и поклањали им мање пажње него код инжињера (Roe & Siegelman, 1964, према Рајевић, 1985).

Са друге стране, Кинејн и Пејбл су установили да је код испитаника који потичу из породица у којима преовладава срдачна атмосфера више развијена оријентација према људима (Kinnane & Pable, према Рајевић, 1985). Хејн потврђује да људи који раде у услужним делатностима потичу из породица у којима је однос према деци био заштитнички, док запослени у трговини и занимањима везаним за област културе потичу из породица које су постављале више захтева (Hagen, 1960, према Рајевић, 1985).

Без обзира на емпиријску (не)оправданост теоријске поставке А. Рое имале су далекосежне импликације на бројне теоријске концепте других великих теоретичара, укључујући Супера, Готфредсона и Холанда који су донекле уважили утицајну улогу породице на индивидуално каријерно понашање (Super, 1957, Gottfredson, 1981, Holland, 1997, према Hargrove, Creagh & Burgess, 2002). Наиме, Холанд истиче улогу родитеља на формирање почетних професионалних интересовања. По мишљењу Холанда, ставови родитеља преносе се процесом социјализације на децу, а што резултира формирањем интересовања, који заједно са способностима формирају персоналну диспозицију.

Савремени теоријски концепти повезаности породичних варијабли и професионалног опредељења

Без обзира на бројност теоријских претпоставки, Харгров и сарадници (Hargrove et al., 2002) закључују да већина емпиријских студија, које истражују улогу породичних контекстуалних фактора, углавном припадају следећим теоријским правцима:

- Адлеровој теорији – поредак рођења и породична конфигурација;
- примени теорије афективног везивања на каријерни развој и
- породично системском приступу развоју каријере.

Адлерова теорија избора професије претпоставља да породичне варијабле значајно утичу на професионално понашање и каријерни развој (Watkins, 1984). Воткинс (Watkins, 1984) тврди да редослед рођења или психолошка позиција у нуклеарној породици представља основ за развој специфичних „социјално-интерактивних” догађаја, који на различите начине обликују индивидуална професионална интересовања. На пример, познато је да родитељи имају другачија очекивања, као и да усклађују правила и привилегије према деци у односу на ред рођења (Leong, Hartung, Goh & Gaylor, 2001). И овакви „социјално-интерактивни” догађаји обликују индивидуалне професионалне изборе који се одражавају кроз радни стил, професионална интересовања и професионални селф-концепт.

Теорија афективног везивања проистекла је из Болбијеве теорије објектних односа (Bowlby, 1977, према Рајевић, 2006). Примарни циљ теорије јесте проучавање облика афективног везивања, пре свега деце са родитељима, и испитивање начина на који наведени облици одређују каснији живот особе (Рајевић, 2006). Истраживања су идентификовала три облика (шеме) афективног везивања: сигурна шема, анксиозно-амбивалентна шема и шема избегавања.

Импликација ових шема на избор занимања заснива се на претпоставци да деца са несигурним шемама афективног везивања мање времена проводе истражујући, тако да за исто време стекну мање података о свету, па самим тим и о свету рада. Са друге стране, деца са сигурним обрасцем понашања слободније истражују свет и постају компетентнија у односу са људима, а што резултира јачим осећајем професионалног идентитета и способношћу за самосталним доношењем одлука везаних за каријеру (Рајевић, 2006).

Породично системски приступ представља концептуални приступ сагледавања породице у којем се пажња усмерава на разумевање међусобних релација бројних фактора који стварно утичу на сваки аспект породичног живота (Bratcher, 1982). У кон-

тексту професионалног избора и каријерног развоја, породично системски приступ указује на чињеницу да способност за доношење одлуке о професионалном опредељењу може бити директно условљен квалитетом породичне интеракције, границама и одржаваном емоционалном међузависношћу унутар породице. (Hargrove, Creagh & Burgess, 2002). Потврду утицаја породице као система на професионално опредељење, проналази и Зингаро (Zingaro, 1983) у чињеници да индивидуе које имају проблема са каријерним доношењем одлука показују низак ниво диференцијације од родитељских очекивања према професионалном или каријерном избору.

Circumplex модел брачних и породичних система и FACES IV

Један од модела који користи холистички приступ у истраживању начина функционисања чланова породице јесте Circumplex модел брачних и породичних односа (Mitić, 2003). На основу преко 50 концептуалних описа породичних и брачних динамика, изведене су три главне димензије Цирцумплекс модела – кохезивност, флексибилност и комуникативност (Olson & Gorall, 2003).

У процени димензија Circumplex модела брачних и породичних система у употреби је мерни инструмент FACES IV, који је конструисан 1978. године и до данас доживео четири ревизије (Tiesela, 1994, према Olson, Gorall & Tiesel, 2006).

У оквиру Circumplex модела *породична кохезивност* дефинисана је као емоционална повезаност чланова породице. Димензија кохезивности може се посматрати у оквиру пет нивоа: разједињеност/неповезаност (веома ниска), повезаност у извесној мери (ниска до умерена), повезаност (умерена), јака повезаност (умерена до висока) и испреплетаност/прејака повезаност (веома висока). Балансирани простор кохезивности указује на способност породице да постигне еквилибријум између сепарације и заједништва. Са друге стране, превелика кохезивност (тзв. испреплетаност) и премала кохезивност (тзв. разједињеност) указују на породичну дисфункционалност.

Породична флексибилност представља количину промене у вођству, породичним односима и породичним правилима. Флексибилност указује на који начин породица балансира своју стабилност са променама. Димензија флексибилности може се разматрати кроз следеће нивое: ригидна/нефлексибилна (веома ниска), флексибилна у извесној мери (ниска до умерена), флексибилна (умерена), веома флексибилна (умерена до јака) и хаотична/превише флексибилна (екстремно висока). У ригидним системима правила се морају стриктно поштовати, улоге су јасно дефинисане и одлуке су наметнуте од стране лидера, док хаотичност указује на импулсивно доношење одлука, нестално вођство и нејасне улоге.

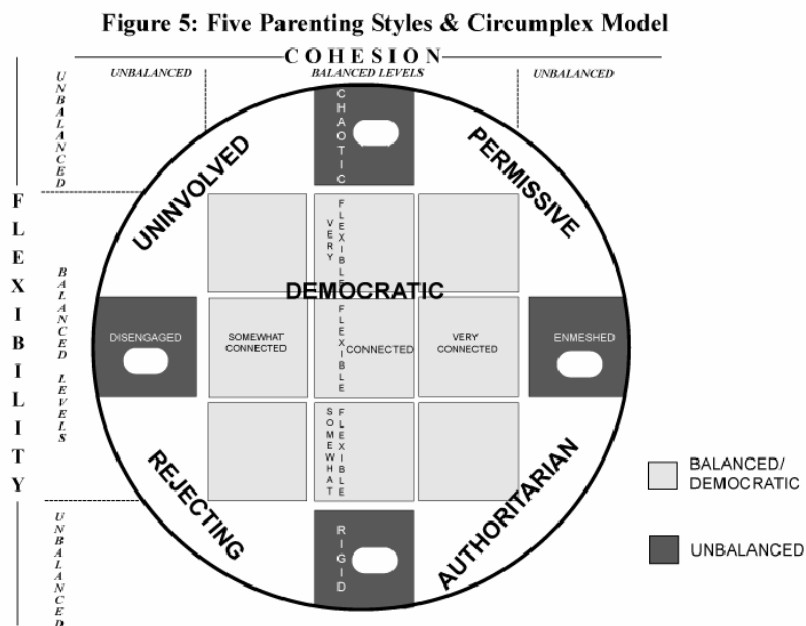
Породична комуникација је трећа димензија у Circumplex моделу. Комуникација се процењује у односу на то колико породица као група поседује вештине слушања, вештине и јасноћу говора, отвореност, могућност праћења континуитета разговора, уважавање и поштовање других наспрам истицања себе.

FACES IV садржи и скалу за процену задовољства породицом. Породично задовољство дефинисано је као степен којим се чланови породице осећају међусобно срећним и испуњеним и уско је повезано са кохезивношћу, флексибилношћу и по-

Демократски стил родитељства је репрезент балансираног типа система у Circumplex моделу. Демократско родитељство одликује се успостављањем јасних правила и очекивања родитеља према својој деци. Поједина истраживања родитељства установила су да су балансиране породице емотивно здравије и срећније, да су деца дружељубивија, веселија и сигурнија у себе, да добро савлађују стресне ситуације и да су оријентисана ка постигнућима (Kouneski, 2001).

Ауторитаран стил родитељства припада небалансираном стилу родитељства, а одликује га висок ниво ригидности и испреплетаности. Одлика ауторитарних родитеља је наметање ригидних правила и очекивања и стриктно инсистирање на њиховом поштовању. Од деце се очекује апсолутна послушност и лојалност. Деца оваквог стила родитељства су ћудљива, несрећна, осетљива на стрес, недружељубива и конфликтно-иритабилна у свом понашању (Baumrind, 1995).

Пермисивни стил родитељства означава породицу која се одликује високим степеном хаоса и испреплетаности. У пермисивном родитељству родитељи допуштају да дечије преференције преузму приоритет над родитељевим идеалима и, с тим у вези, родитељи ретко инсистирају да деца поштују њихове стандарде. Деца са оваквим стилем родитељства склонија су импулсивно-агресивном понашању, бунтовнија су и доминантнија (Baumrind, 1995).

Слика 2 – Графичка репрезентација стилова родитељства и Circumplex модела³

³ Извор: Olson & Gorall, 2006

Одбацујући стил родитељства одликује висок степен ригидности и раздвојености. Родитељи углавном не обраћају много пажње на дететове потребе и себични су у очекивањима према начину на који њихова деца треба да се понашају. Као продукт одбацујућег стила родитељства јесте осећај детета да је незаштићено и збуњено, јер не зна како да се понаша у односу на бројна наметнута правила.

Индиферентни стил родитељства одликује се високим нивоом хаоса и разједињености. Оваквим стилем родитељства деца су обично игнорисана и препуштена себи без емоционалне подршке родитеља. Деца индиферентних родитеља углавном се осећају усамљено и имају низак степен аспирације.

Фактори који утичу на избор војне професије

По угледу на сва професионална опредељења, избор војне професије несумњиво је мултифакторски условљен. Једина разлика која се, у односу на остала професионална опредељења, може приписати војној професији јесте специфичност војне организације која као таква представља засебан фактор у професионалном опредељењу. Наиме, Пајевић (1983) наводи да војну организацију карактеришу: затвореност, принцип хијерархије, потпуно ангажовање појединца, везаност појединца за војну организацију и висок степен психофизичког напрезања. У наведеним општим специфичностима војне организације треба тражити мотивационе подстицаје за избор војне професије (Рајевић, 1983).

Осим фактора који проистичу из специфичности војне организације, постоји низ других фактора који су заједнички осталим професијама, на пример: карактеристике развојног периода у којем се доноси одлука о избору професије, психолошке полне разлике, карактеристике друштвене заједнице (локалног подручја), породица, образовање родитеља, социјално порекло, завршена школа и успех у школи, способности и особине личности, вршњачке групе и средства масовне комуникације (Рајевић, 1983; Шарановић, Миленковић, Ђорђевић & Вишацки, 2008).

Последњих година група аутора са Института за стратегијска истраживања Министарства одбране спровела је истраживање „Ставови средњошколске омладине о школовању на Војној академији”. Једна од хипотеза истраживања била је да фактори уже социјалне средине (комплетност породице, број деце у породици, образовање родитеља, мишљење родитеља о школовању на Војној академији и материјални статус породице) утичу на мотивисаност средњошколаца за школовање на Војној академији. Резултати истраживања били су следећи:

- Жељу да похађају студије на Војној академији најчешће имају ученици чији родитељи имају средњи степен образовања.
- Фактор материјално стање говори да се за школовање на Војној академији опредељују ученици са нижим приходима у породици (приход до 50 000 динара).
- Војничко искуство у породици представља значајан фактор опредељивања ученика за студирање на Војној академији.

Друго значајно истраживање спровела је Анита Ђорђевић са Института за стратегијска истраживања. Она је (2008) процењивала постојање повезаности образаца породичне афективне везаности, доминантних стилова родитељства и социо-еко-

номских карактеристика породице са степеном професионалне зрелости адолесцената и одабиром средње школе. Резултати истраживања су показали:

- Породице ученика Војне гимназије имају нижа месечна примања у односу на породице ученика цивилних гимназија, ученици Војне гимназије чешће имају брата или сестру (за разлику од ученика цивилних гимназија у којима процентуално има највише јединаца) а образовање њихових родитеља углавном је средњошколско.

- Најфреквентнији образац афективне везаности је Сигуран образац (85,7%), што указује на чињеницу да ученици Војне гимназије себе доживљавају као вредне пажње и љубави, свет око себе као сигурно место, а друге људе виде као позитивне и наклоњене.

- Најистакнутији васпитни стил родитеља код ученика Војне гимназије је емоционална топлина која указује на поступке родитеља којим детету пружају топлину, љубав, пажњу, подршку, поверење, поштују његове потребе и мишљења, помажу му када му је потребна помоћ и подстичу га на постизање виших успеха. Ови родитељи чешће дају објашњења када траже дисциплину, а ретко користе физичку снагу.

Предмет истраживања

Предмет истраживања је утврђивање социо-економских обележја, специфичности перцепције породичног функционисања и типова родитељства код ученика Војне гимназије. На основу истраживања жели се утврдити у којој мери постоје разлике у наведеним својствима између два контекста (војног и цивилног), а који могу представљати факторе професионалног опредељења ученика Војне гимназије.

Циљеви

У складу са предметом истраживања, основни циљ је да се утврде специфичности перцепције породичног функционисања и типа родитељства код ученика Војне гимназије из перспективе Circumplex модела брачних и породичних система.

Посебан циљ је утврђивање социо-економских обележја породица ученика Војне гимназије (број чланова породице, структура породице, број деце у породици и редослед рођења, месечни приходи чланова породице, запосленост и образовање родитеља).

Задаци

Задаци истраживања конципирани су у складу са општим и посебним циљем истраживања, а то су:

- 1) утврдити специфичности перцепције породичног функционисања код ученика Војне гимназије и цивилних гимназија,
- 2) утврдити типове родитељства ученика војне и цивилних школа,
- 3) утврдити социо-економске карактеристике породица ученика Војне гимназије и цивилних гимназија,
- 4) утврдити статистички значајне разлике између ученика Војне гимназије и ученика цивилних гимназија у перцепцији породичног функционисања, типу родитељства и социо-економских карактеристика породица.

Варијабле

У складу са поделом варијабли на: селектоване, манипулативне и регистроване (Todorović, 1998), у истраживање су укључене следеће регистроване варијабле:

- *кохезивност, флексибилност, комуникација, задовољство и тип родитељства* – регистроване упитником FACES IV,
- *број чланова породице* – регистрована варијабла са категоријама „три и мање члана”, „четири члана” и „пет и више чланова”,
- *број деце у породици* – регистрована варијабла са категоријама „једно дете”, „два детета” и „три и више деце”,
- *структура породице* – регистрована варијабла са категоријама „један родитељ” и „оба родитеља”,
- *ред рођења* – регистрована варијабла са категоријама „прворођено дете”, „другорођено дете”, „трећерођено дете” и „четворођено дете”,
- *запосленост родитеља* – регистрована варијабла са категоријама „запослен” и „незапослен”,
- *ниво образовања родитеља* – регистрована варијабла са категоријама: „основна школа”, „средња школа 3. степен”, „средња школа 4. степен”, „виша школа” и „факултет”.

Методолошки део

Општи метод

Истраживање је неексперименталног типа.

Инструменти (операционализација варијабли)

За прикупљање података користиће се 4. верзија упитника FACES (Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales) и Упитник општих социо-економских обележја. Упитник општих социо-економских обележја, осим основне намене – добијање општих података о испитаницима, има за циљ и да појединим питањима хомогенизује узорке (ученика Војне гимназије и ученика цивилних гимназија) у својствима која могу имати статус интервенишуће варијабле у процени специфичности перцепције породичног функционисања и типа родитељства.

Наведеним упитником добијају се следећи општи подаци о испитанику:

- покушај уписа Војне гимназије (податак се односи само на ученике цивилних гимназија),
- број чланова породице,
- број деце у породици,
- редослед рођења деце у породици,
- месечни приходи (изражени у динарској вредности) свих чланова породице,
- структура породице,
- запосленост родитеља,
- ниво образовања родитеља.

FACES IV чине 62 ставке. Четрдесет два ајтема FACES IV намењена су испитивању димензија породичне кохезивности и породичне флексибилности. Следећих 10 ставки инструмента процењују породичну комуникацију, док последњих 10 испитују задовољство породицом.

План узорка

Бројчаност истраживачког узорка је 374 ученика. Узорак је пригодног карактера. Циљна група су ученици Војне гимназије (величина групе 170 ученика), док контролну групу представљају ученици цивилних гимназија општег смера (величина групе 204 ученика). Наведени узорци су хомогени у следећим својствима:

- полној припадности (сви испитаници су мушког пола),
- узрасном периоду (од 14 до 16 године живота) и
- типу школе (испитаници похађају гимназије општег смера).

Како Војну гимназију похађају ученици из свих региона Србије, испитаници контролне групе били су ученици гимназија из Београда (75 ученика), Крагујевца (62 ученика) и Ниша (81 ученик). На основу података са Упитника социо-економских обележја, ученици цивилних гимназија који су одговорили да су покушали упис у Војну гимназију нису укључени у састав укупног узорка (укупно 14 ученика). Из испитивања су искључена лица која нису у потпуности попунила лист за одговоре на инструменту FACES IV (укупно 19 ученика).

План обраде података

Добијени подаци на инструментима обрађени су у SPSS-у верзија 19.0. Ради утврђивања статистички значајних разлика у погледу социо-економских обележја породица ученика Војне гимназије и цивилних гимназија, као и за процену доминантних типова родитељства, употребиће се непараметријска статистичка техника Хи-квадрат.

Помоћу статистичке технике т-теста за независне узорке утврдиће се постајање статистички значајних разлика у погледу перцепције димензија породичног функционисања између ученика Војне гимназије и цивилних гимназија.

Поступак испитивања

Испитивање је спроведено у временском периоду април–мај 2012. године. Попуњавање упитника са ученицима Војне гимназије спроведено је 4. априла 2012. године. Испитивање у цивилним гимназијама спроведено је у 10. београдској гимназији на Новом Београду, 2. гимназији у Крагујевцу и гимназији „9. мај” у Нишу. Испитивање је извршено у сарадњи са стручним лицима (психолозима) запосленим у школама.

Приказ и интерпретација резултата

Социо-економска обележја ученика Војне гимназије

Статистички значајне разлике између два узорка пронађене су на варијабли „број чланова породице“. Подаци указују на чињеницу да су породице ученика Војне гимназије углавном четворочлане и веће, док су породице ученика цивилних гимназија углавном четворочлане и са мање чланова.

Табела 1 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „број чланова породице“

Тип школе		Број чланова породице			Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		Три и мање	Четири	Пет и више			
Војна гимназија	број	23	109	38	8,151	2	0,017
	проценат	13,53	64,12	22,35			
Цивилна гимназија	број	45	132	27			
	проценат	22,06	64,71	13,23			

Статистички значајна разлика између узорака пронађена је и на варијабли „број деце у породици“. Подаци показују на чињеницу да ученици Војне гимназије углавном потичу из породица са двоје или више деце, док су ученици цивилних гимназија углавном из породица са два или једним дететом.

Табела 2 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „број чланова породице“

Тип школе		Број деце у породици			Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		Једно	Два	Три и више			
Војна гимназија	број	17	116	37	9,604	2	0,08
	проценат	10	68,24	21,76			
Цивилна гимназија	број	41	135	28			
	проценат	20,10	66,18	13,72			

На основу података на варијабли „запосленост мајке” евидентно је да је проценат запослености родитеља женског пола већи код ученика цивилних гимназија него код ученика Војне гимназије.

Табела 3 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „запосленост мајке”

Тип школе		Запосленост мајке		Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		Запослена	Незапослена			
Војна гимназија	број	99	71	24,038	1	0,00
	проценат	58,24	41,76			
Цивилна гимназија	број	166	38			
	проценат	81,37	18,63			

Статистички значајни резултати на варијабли „месечни приходи породице” указују на чињеницу да су приходи породица ученика Војне гимназије углавном нижи од 80 000 динара, док је код ученика цивилних гимназија процентуално већи број породица чија су примања виша од 80 000 динара.

Табела 4 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „месечни приходи породице”

Тип школе		Месечни приходи породице				Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		до 40.000 динара	Између 40.000 и 80.000 динара	Између 80.000 и 120.000 динара	Више од 120.000 динара			
Војна гимназија	број	57	82	24	7	37,592	2	0,00
	проценат	33,53	48,24	14,12	4,11			
Цивилна гимназија	број	40	67	60	37			
	проценат	19,61	32,84	29,41	18,14			

На варијабли „ниво образовања оца” резултати показују да је образовање родитеља мушког пола код ученика Војне гимназије углавном средњошколског нивоа, док су очеви ученика цивилних гимназија најчешће факултетски образовни.

Табела 5 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „ниво образовања оца“

Тип школе		Ниво образовања оца					Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		Основна школа	Средња школа 3. степен	Средња школа 4. степен	Виша школа	Факултет			
Војна гимназија	број	12	28	83	21	26	50,130	4	0,00
	проценат	7,07	16,47	48,82	12,35	15,29			
Цивилна гимназија	број	4	9	67	37	87			
	проценат	1,96	4,41	32,84	18,14	42,65			

Слично резултатима на варијабли „ниво образовања оца“, ниво образовања мајки код ученика Војне гимназије углавном је средњошколски, док код ученика цивилних гимназија око више од половине родитеља женског пола има завршен 6. и 7. степен образовања.

Табела 6 – Фреквентне разлике између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „ниво образовања мајке“

Тип школе		Ниво образовања мајке					Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		Основна школа	Средња школа 3. степен	Средња школа 4. степен	Виша школа	Факултет			
Војна гимназија	број	12	15	105	11	26	57,517	5	0,00
	проценат	7,06	8,82	61,76	6,47	15,29			
Цивилна гимназија	број	1	5	79	41	76			
	проценат	0,49	2,45	38,73	20,10	37,23			

Опис карактеристика перцепције породичног функционисања

Ученици Војне гимназије, за разлику од ученика цивилних гимназија, имају више скорове на субскалама балансиране кохезивности, балансиране флексибилности, скалама породичне комуникације и задовољства породицом, а ниже скорове на скалама хаотичности и раздвојености.

Табела 7 – Разлике између ученика војне и цивилне гимназије у просечним скоровима на субскалама и скалама *FACES IV* добијене применом *t*-теста за независне узорке

	Тип школе	АС	СД	т	ДФ	п
Балансирана кохезивност	Војна гимназија	81,16	16,93	7,808	372	,000
	Цивилна гимназија	63,44	25,22			
Балансирана флексибилност	Војна гимназија	58,54	19,12	3,435	372	,001
	Цивилна гимназија	51,28	21,27			
Раздвојеност	Војна гимназија	18,61	8,42	-7,484	372	,000
	Цивилна гимназија	26,98	12,38			
Хаотичност	Војна гимназија	26,42	12,17	-4,866	372	,000
	Цивилна гимназија	33,32	14,79			
Породична комуникација	Војна гимназија	45,14	5,07	8,397	372	,000
	Цивилна гимназија	39,46	7,49			
Задовољство породицом	Војна гимназија	42,39	6,37	6,093	372	,000
	Цивилна гимназија	38,09	7,12			

Табела 8 – Разлике између ученика војне и цивилне гимназије у просечним перцентилним скоровима на димензијама кохезивности и флексибилности добијене применом *t*-теста за независне узорке

	Тип школе	АС	СД	т	ДФ	п
Кохезивност	Војна гимназија	83,38	18,02	7,891	372	,000
	Цивилна гимназија	63,93	27,60			
Флексибилност	Војна гимназија	56,27	18,08	2,701	372	,007
	Цивилна гимназија	50,81	20,54			

У односу на тип родитељства, ученици војне школе углавном перципирају своје породице са карактеристикама пермисивног стила родитељства, док ученици цивилних гимназија сматрају да су њихове породице углавном демократски васпитно оријентисане.

Табела 9 – Фреквентна разлика између ученика војне и цивилне гимназије на варијабли „тип родитељства“⁴

Тип школе		Тип родитељства				Хи-квадрат	ДФ	Сиг.
		пермисивни	одбацујући	ауторитарни	демократски			
Војна гимназија	број	79	4	24	63	40,896	3	0,00
	проценат	46,47	2,35	14,12	37,06			
Цивилна гимназија	број	42	17	16	129			
	проценат	20,59	8,33	7,84	63,24			

Дискусија

На основу добијених статистичких података може се закључити да ученици војне школе потичу из породица која имају следећа социо-економска обележја:

- број чланова породице је углавном 4 или већи;
- породице ученика Војне гимназије углавном имају двоје или више деце;
- породична месечна примања су испод просечна и просечна (испод 80 000 динара);
- ниво образовања родитеља углавном је средњошколски.

Подаци о социо-економским обележјима породица ученика војне школе говоре да социо-економски фактори представљају значајан фактор у војном професионалном опредељењу. С обзиром на то да војни систем школства нуди бројне економске бенефите, као на пример смештај, исхрану, одећу... али и сигуран посао и редовне плате по завршетку школовања и ступањем у професионалну војну службу, очигледно је да ће, према мишљењу родитеља, то надоместити бројне економске потешкоће са којима се породица сусреће.

На основу месечних примања и нивоа образовања родитеља може се закључити да породице војних гимназијалаца припадају средњем класном слоју, а што је у супротности са веровањем да официрски кадар има елитистички карактер (Рајевић, 1983). Наиме, Пајевић (1983) наводи да су осамдесетих година у капиталистичким земљама официри по правилу били синови пословних људи, фармера, јавних службеника и официра, тј. официрски кадар је потицао из виших друштвених класа. Међутим, Пајевић (1983), такође, указује на то да ће свет рада постати сложенији и да ће повећање броја професија, као и све већи број професија које нуде далеко перспективнију професионалну каријеру, несумњиво утицати на војна професионална опредељења. С тим у вези може се претпоставити да је последњих деценија дошло до класног померања професија и да данас официрски позив припада професији средњих класа и, као такав, можда је најпримамљивији нижим стратусима средње класе и нижој класи. Исто тако, сходно претпоставци да је утицај родитеља код сиромашни-

⁴ Ниједан испитаник из оба узорка не сматра да потиче из породица са индиферентним стилем родитељства.

јих слојева израженији него лична интересовања деце, вероватније је да су родитељи, оптерећени економским недаћама, усмеравали своју децу ка војној професији.

На основу статистичких значајних разлика добијених на FACES IV, очигледно је да ученици Војне гимназије и цивилних гимназија перципирају своје породице као функционалне. Разлика између два узорка може се увидети у висини скорова на скалама и субскалама упитника, односно ученици Војне гимназије приказују своје породице функционалнијим од ученика цивилних гимназија.

Већина ученика војне школе процењује да потиче из породица са пермисивним стилем родитељства. Наиме, пермисивни стил родитељства указује на чињеницу да дечији прохтеви представљају приоритет у породичном функционисању и да родитељи не инсистирају на поштовању њихових стандарда (Olson et al., 2006). Деца са оваквим стилем родитељства показују склоности ка импулсивно-агресивном понашању, бунтовнија су и доминантнија. Диана Баумринд (1995) наводи да пермисивни родитељи покушавају да се понашају некажњавајуће, прихватајуће и афирмативно према дететовим импулсима, тежњама и акцијама. Родитељ поставља мало захтева за одговорност у кући (кућне обавезе детета) и правилно понашање и представља себе детету као извор који оно може да користи како жели, а не као идеал који оно треба да подражава, нити као активну особу која је одговорна за обликовање и мењање његовог текућег или будућег понашања. Он дозвољава детету да управља својим активностима колико год је могуће, избегава коришћење контроле и не охрабрује га да се повинује споља (Baumrind, 1995, према Kostić, 2012).

Процена ученика Војне гимназије да је стил родитељства пермисиван указује на две претпоставке. Прва је да родитељи, губећи контролу у васпитању над својом децом, сматрају да је војна школа једини спас да се заустави њихово „слободно“ понашање. Врло је вероватно да родитељи са пермисивним стилем родитељства размишљају по принципу: „Даћу ја тебе у војну школу, јер ћете они научити реду и дисциплини“. Дакле, родитељи имају потребу да успоставе контролу над својом децом и то чине усмеравајући их ка војном позиву, јер војна професија нуди структуру (ред, дисциплину...). Из позадине родитељеве потребе за контролом проистиче потреба родитеља да заштите своју децу. Наиме, сигурно да постоји брига родитеља да њихова деца неће отићи правим „животним путем“, па сматрају да ће војна школа вероватно сопственим механизмима контроле заштитити њихову децу и извести их на прави пут.

Друга претпоставка јесте да процена пермисивног стила родитељства представља последицу идеализације родитеља и њихових поступака од стране ученика. Наиме, ученици Војне гимназије заменили су породични са интернатским и војним начином живота. Војска постаје нова „породица“, која је преузела одговорност за њихов даљи професионални и лични развој. Међутим, за разлику од примарне породице, војна средина је репресивна и не даје довољно подршке појединцу у прилагођавању војним правилима и прописима. Непрописно понашање регулише се дисциплинским мерама и казнама. Разумевања за неадекватно и самовољно понашање у војној средини углавном не постоји. С тим у вези, примарна породица постаје један од најважнијих извора подршке у прилагођавању условима и захтевима војне средине. Вероватно је да ученици своје родитеље виде као „оне који одобравају и не кажњавају“ спремне да поштују њихове жеље и стандарде, као и да чују њихове одлуке, па им и не намећу додатне обавезе и одговорности... Сходно томе, идеализација представља подршку породице у „преживљавању“ репресивне војне средине.

Закључак

Испитивањем ученика цивилних гимназија и Војне гимназије покушало се утврдити постојање специфичности социо-економских обележја и специфичности перцепције аспеката породичног живота између наведених узорака, а које се могу разматрати у контексту професионалног опредељења. Испитивање показује да ученици Војне гимназије потичу из породица које су четворочлане или веће, углавном са двоје или више деце, у којима су месечни приходи просечни и испод просечни, у којима су мајке, у односу на ученике цивилних гимназија, у мањем проценту запослене, а ниво образовања родитеља углавном је средњошколски и нижи. Добијени социо-економски подаци указују на то да економски положај породице представља значајан фактор у избору војне школе.

Добијени подаци на димензијама породичног функционисања указују на чињеницу да ученици гимназија потичу из функционалних породица. Статистички значајна разлика између ученика Војне гимназије и цивилних гимназија уочљива је у висини скорова на скалама и субскалама FACES IV. Међутим, како су подаци о породичном функционисању добијени само од ученика, а не и од осталих чланова њихових породица, не може се са сигурношћу рећи да су породице функционалне у оној мери у којој их ученици перципирају.

Са друге стране, на варијабли „тип родитељства“ уочено је да ученици Војне гимназије своје породице перципирају као пермисивне, односно да њихови родитељи нису захтевни, већ напротив – попустљиви су према својој деци. Баумринд (Baumrind, 1995) указује да пермисивни стил родитељства има за последицу формирање бројних проблематичних понашања, као нпр. импулсивно-агресивног, бунтовништво, али и низак степен аспирација. С тим у вези, претпоставља се да родитељи имају потребу да успоставе контролу над својим дететом и њиховим понашањем, па сматрају да је војна средина једно од решења да се то постигне.

Пермисивност родитељства може се посматрати и као последица идеализације родитеља од стране деце. Вероватно да боравак у војној средини, у којој не постоји разумевање за сопствене потребе, проузрокује перцепцију родитељства у светлу пермисивности. У том контексту, пермисивност представља тренутну процену родитељства ученика Војне гимназије, а не стварно родитељство.

Међутим, може се претпоставити да пермисивност родитеља није идеализација детета, већ реалност. Наиме, препуштајући децу војној средини, породица се донекле ослобађа одговорности и превелике бриге око дететовог понашања. Сходно томе, родитељи имају „довољно разлога“ да се понашају пермисивније према својој деци.

На основу добијених резултата истраживања, а у контексту избора војне професије, тешко је установити да ли и на који начин димензије породичног функционисања и стил родитељства утичу на професионално опредељење, због ограничења самог истраживања, пре свега по питању узорка и мерних инструмената.

С тим у вези, ради добијања релевантних и тачних података о породичном функционисању ученика Војне гимназије, у будућим истраживањима потребно је променити циљну групу. Претпостављамо да би адекватнија циљна група била састављена од кандидата за упис у војне школе. На тај начин би се избегао утицај интервенишуће варијабле „војничко искуство“ у контексту повезаности димензија по-

родичног функционисања и избора војне професије. Исто тако, важно је у истраживање укључити и остале чланове породице. Укључивањем свих чланова породице у процену породичног функционисања добили би се егзактнији подаци.

Друго ограничење истраживања јесте примена упитника који не садржи сва релевантна питања о међусобној интеракцији чланова породице везано за избор занимања. Сходно томе, потребно је повећати број инструмената у испитивањима оваквог типа. На пример, у складу са претпоставком, добијеном на основу резултата истраживања, да је избор војне професије последица родитељеве потребе да успостави контролу над дететовим понашањем, потребно је формирати упитник који би испитивао родитељска очекивања од војне школе.

Перспектива даљих истраживања повезаности породичног функционисања и избора војне професије вероватно је у наставку проучавања породичних варијабли које, пре свега, проистичу из породичне динамике. Наиме, јасно је да поједина обележја породице, као што су социо-економска, утичу на професионална опредељења, али још увек није разјашњено на који начин породични интеракцијски односи и други аспекти породичног живота утичу на избор војне или било које друге професије.

Литература

1. Amato, P. R. & Booth, A. (1997). A generation at risk: Growing up in an era of family upheaval, Cambridge, MA: *Harvard University Press*.
2. Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance abuse, *Journal of Early Adolescence*, 11 (1), 56-95.
3. Baumrind, D. (1995) *Child maltreatment and optional caregiver in social contexts*. New York: Garland
4. Blustein, D. L., Walbridge, M. M., Friedlander M. L. & Palladino D. E. (1991). Contribution of psychological separation and parental attachment to the career development process, *Journal of counseling psychology*, Vol. 38, No 1, pp. 39-50
5. Bratcher, W. E. (1984) The influence of the family on career selection: A family systems perspective, *Personnel and Guidance Journal*, No.61, pp. 87-91
6. Ђорђевић, А. (2009). *Афективна везаност, васпитни стилови и професионално опредељење адолесцената*, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, магистарска дисертација.
7. Hargrove, K. B., Creagh, M. G & Burgess, L. B. (2002). Family interaction patterns as predictors of vocational identity and career decision-making self-efficacy, *Journal of Vocational behavior*, Vol. 61, pp. 185 – 201.
8. Hargrove, K. B., Inman, G. A & Crane, L. R. (2005). Family interaction patterns , career planning attitudes and vocational identity of high school adolescent, *Journal of Career development*, Vol. 31, pp. 263 – 267.
9. Костић, О. Ј. (2012). *Адолесценти и њихови родитељи у светлу ПАРТ теорије*, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, докторска дисертација.
10. Kouneski, E. (2001). Circumplex model and FACES: Review of literature. Available online at www.facesIV.com preuzeto 27. 5.2012.
11. Leong L. T. F., Hartung, J. P., Goh, D. & Gaylor, M. (2001). Appraising birth order in career assessment: Linkages to Holland's and Super's models, *Journal of career assessment*, Vol 9, No.1, pp. 25 – 39.

12. Lopez, F. (1989). Current family dynamics, trait anxiety and academic adjustment: Test of a family based model of vocational identity, *Journal of Career Assessment*, Vol. 9, No. 1, pp. 25-39.
13. Lopez, F. & Andrews, S. (1987) Career indecision: A family system perspective, *Journal of Counseling and Development*, No. 65, pp. 304-307.
14. Mitić, M. (2003). Sistemski pristup u: *Klinička psihologija*, Biro M., Butollo W. Ur., Katedra za psihologiju L.M. Univerzitet, Minhen i Futura publikacije.
15. Mitić, M. (1997). *Porodica i stres – Između poraza i nade*, Institut za psihologiju, IP "Žarko Albulj", Beograd
16. Olson, D. H. & Gorall, D. M. (2003). Circumplex model of marital and family systems. In F. Walsh (Ed.) *Normal Family Processes* (3rd Ed). New York: Guilford (pp. 514 – 547)
17. Olson, D. H & Gorall, D. M. (2006). FACES IV & Circumplex Model. Available online at www.facesIV.com preuzeto 5.1.2012.
18. Olson, D. H, Gorall, D. M., Tiesel, J. W. (2006). FACES IV Package – Administration Manual. *Life innovations, Inc.*, Minneapolis
19. Olson, D. H., Gorall, D. M. & Tiesel, J. W. (2007) *FACES IV Manual*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
20. Olson, D. H. (2010). FACES IV & the Circumplex Model: Validation Study, *Journal of Marital & Family Therapy*, In Press. Available online at www.facesIV.com preuzeto 5.1.2012.
21. Olson, D. H., Sprenkle, D. H., & Russell, C. S. (1979). Circumplex model of marital and family systems I: Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications. *Family Process*, Vol. 18, No. 1, p.p. 3-28.
22. Pajević, D., Šuković, F., & Plavšić, M. (1975) Motivisanost srednjoškolske omladine za starešinski poziv u JNA, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
23. Pajević, D. (1985). *Izbor zanimanja*, NIRO "Zaštita rada", Beograd.
24. Pajević, D. (1983). *Motivacioni činioci izbora vojne profesije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
25. Pajević, D. (2006) *Psihologija rada*, Liber, Beograd.
26. Todorović, D. (1998). *Osnovi metodologije psiholoških istraživanja*, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Beograd
27. Watkins, C. E. (1984). The individual psychology of Alfred Adler: Toward an Adlerian vocational theory, *Journal of Vocational Behavior*, No. 24, pp. 28-47.
28. Wolfe, J. B. & Betz, N. E. (2004). The relationship of attachment variables to career decision-making self-efficacy and fear of commitment, *Career Development Quarterly*, Vol. 52, pp. 363-369.
29. Whiston, C. S. & Keller, K. B. (2004). The influences of family of origin on career development: A review and analysis, *The Counseling Psychologist*, Vol. 32, pp. 493 – 568
30. Видановић, С., Тодоровић, Ј. & Хедрих В. (2006). *Породица и посао – изазови и могућности*, Филозофски факултет, Ниш.
31. Zajonc, R. B. & Mullally, P. R. (1997). Birth order: Reconciling conflicting effects, *American Psychologist*, Vol. 52, pp. 685 – 699.
32. Zingaro J. C. (1983) A family system approach for the career counselor, *Journal of Counseling and Development*, No. 62, pp. 24-27
33. Шарановић, Ј., Миленковић, С., Ђорђевић, А. & Вишацки Т. (2008). *Матуранти о професији официр*, Институт за стратегијска истраживања, Београд.

УТИЦАЈ СТАЊА ПРИВРЕДЕ НА ЕКОНОМСКУ
И НАЦИОНАЛНУ БЕЗБЕДНОСТ*Мирослав Талијан, Владимир Татић и Ранко Лојић*
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Синтагма национална безбедност, сама по себи, упућује на виталну улогу која јој припада за очување државе. Она је основа без које се ниједно друштво не би могло развијати, на економском, културолошком, социолошком и војном плану. С друге стране, главни потенцијали за унапређење и јачање националне безбедности произлазе из економске снаге државе. Зато је економска безбедност државе једна од основних стубова националне безбедности, имајући у виду да је неостварива без одговарајућих економских потенцијала државе. Међузависност економске и националне безбедности је нераскидива, будући да без развијене националне економије није могуће успоставити ефикасан систем националне безбедности државе.

Конкурентност привреде и њених привредних субјеката на глобалном тржишту витално је важна за развој националне економије и привреде, будући да одражава њену способност укључивања у међународну поделу рада. Макроекономски параметри привреде Србије нису охрабрујући и добрим делом су последица њене ниске конкурентности на микро и макронивоу. Предиктивно посматрање и дубља анализа економског аспекта националне безбедности упућује на потребу редеофинисања економског модела на којем се заснива привреда Србије. Ради разјашњења утицаја економских чинилаца на националну безбедност, у раду се пошло од интегралног дискурса анализе значаја тих чинилаца. Циљ анализе најважнијих макроекономских параметара у Србији јесте пажљиво сагледавање утицаја економских прилика у држави на националну безбедност. Такође, анализом стања микро и макроконкурентности желело се указати на суштински значај економских фактора на националну безбедност у целини.

Кључне речи: *безбедност, национална безбедност, економска безбедност, конкурентност*

Увод

У разматрању појма и суштине националне безбедности неопходан је утилитаран приступ, с обзиром на њену суштинску вредност за државу, друштво и остале виталне унутрашње вредности које се штите од негативних спољних утицаја.

Синтагма национална безбедност указује на потребу заштите вредности које има једна нација. Њена важност произилази из њене бити и витално је значајна за државу, будући да без ње ниједно друштво није у стању да развија своју економију, културу и науку, другим речима своје вредности. Истовремено, она је важна и за одржавање постигнутог нивоа тих вредности. Друштвено-економске промене нарочито су утицале на успостављање дискурса националне безбедности у условима сталних промена. Зато би у разматрању овог појма ваљало стално имати у виду да су њена константа управо промене. Синтагма национална безбедност и суштински и појмовно упућује на закључак да је држава њен основни субјект, будући да је она најодговорнија и најзаинтересованија за њено очување. Могло би се рећи да држава свој опстанак и одрживи развој заснива на постојању жељеног нивоа безбедности, којим на организовани начин штити и развија своје виталне државне вредности. За постизање ефикасног и ефективног функционисања система националне безбедности неопходна је ангажованост и мотивисаност читавог друштва.

Економски чиниоци су круцијални за њену изградњу и јачање. Они кроз економски систем омогућавају нормално функционисање целог система. У литератури се често употребљава синтагма економска безбедност. Она проучава међузависност стања економског система државе и националне безбедности. Интеракција ова два феномена је логички условљена. Пружањем повољних услова привредним субјектима за несметано и бесконфликтно функционисање може се ојачати економска основа националне безбедности. Јачање националне економије предуслов је за јачање ових система. Мање и економски неразвијеније државе имају сужен маневарски простор за креирање адекватног система националне и економске безбедности, у односу на развијене, имајући у виду расположивост економских, сировинских, одбрамбених и демографских потенцијала, стављених у контекст наметнутих геополитичких околности. Дакле, ограничена сувереност у креирању макроекономског и политичко-безбедносног амбијента на регионалном и националном нивоу, има шире реперкусије на ове системе. У том смислу, уважавајући политичко-економски правац Србије, улазак у Европску унију, прилагођена је визија система економске и националне безбедности као део ширег интегралног и интегративног процеса.

Ове констатације не умањују улогу државе као кључног носиоца система националне безбедности, будући да она на располагању има бројне инструменте економске и политичке власти. Макроекономски показатељи привреде Србије су неповољни и државним органима не пружају довољно простора за вођење независне политике. Имајући у виду да је економија Србије доведена у такво стање да ју је сада тешко одржавати без иностране помоћи, њена сувереност је озбиљно доведена у питање. Неповољно стање економије Србије могло би се илустровати кроз податак да су укупни издаци за отплату камата у закону у буџету за 2014. годину готово два пута виши од средстава намењених за финансирање Министарства одбране.

Важност истраживања националне безбедности

Национална безбедност се раније разматрала првенствено с војног аспекта. Такво гледиште није одолело изазову времена. Друштвене промене диктирале су редефинисање појма безбедности, будући да је као такав био неодржив у измењеним

друштвеним околностима. Развој људске цивилизације диктирао је континуирани развој теорије и праксе националне безбедности, те ју је неопходно стално надограђивати. Зато и не постоји једна општеприхваћена дефиниција безбедности. У најопштијем смислу њу је могуће дефинисати на следећи начин: „Безбедност у њеном комплексном значењу подразумева услове за несметани друштвено политички, економски и културни развој свих основних друштвених општецивилизацијских вредности које су, иначе, примерене човеку као таквом.”

Развој недржавног сектора безбедности објединио је поједине функције цивилног сектора, попримајући атрибуте државног-војног сектора безбедности. Бери Базан (Barry Buzan) у свом познатом делу „People, States and Fear” појам безбедности дефинисао је, уважавајући не само војне, него и њене политичке, економске, социјалне и еколошке аспекте. Дакле, теоретичари су националну безбедност, с протоком времена, почели да допуњују узимајући у обзир нове облике угрожавања. Партикуларно гледиште, базирано само на облике физичког угрожавања безбедности, више није било у сагласју са друштвеним променама и изазовима, ризицима и претњама која она доносе. „Појам, али и потреба за националном безбедношћу, појављује се у тренутку кад војна одбрана, сама, више није довољна за осигурање и опстанак државе односно друштва.”¹

Теоретичари с крајем 20. века почели су да посматрају безбедност као комплексан појам који укључује и своје друге видове, као што су војна, економска, геополитичка, политичка, информациона, социјална и демографска. Дакле, на безбедност² се једино исправно може гледати као на интердисциплинаран³ и мултидисциплинаран⁴ феномен, који се с протоком времена све више усложњава, захватајући нове области људске делатности. Имајући у виду потребу да се свеобухватније дефинише овај појам, настале су бројне дефиниције које су синтагму национална безбедност, условно речено, усталичиле као чувара националних вредности. „Осим што представља јединствен концепт, национална безбедност је „раскрсница свих концепата безбедности”. Конкретније, национална безбедност обухвата заштиту и заштићеност националних вредности од свеколиког (војног и невојног, унутрашњег и спољног) угрожавања, као и партиципирање државе и друштва у сферама међународне и глобалне безбедности.”⁵

¹ Сينيша Таталовић, Национална и међународна сигурност, Политичка култура, Загреб, 2006., 282 стр. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=32000, приступљено дана 10.02.2014. године.

² Етимолошки посматрано, израз безбедност потиче од латинске речи *securitas – atis*, што значи безбедност, одсуство, опасност, извесност, самопоуздање, неустрашивост, заштићеност (*securus* лат. - сигуран, безбедан, поуздан, неустрашив, уверен, сталан, чврст, одан, истинит, итд.), Радослав Гађиновић, „Безбедност као научна дисциплина”, Безбедност, теоријско стручни часопис, 2008. година, страна 5.

³ **Интердисциплинарност** указује на то да би за проучавање безбедности требало користити знање и резултате истраживања других наука, односно неопходна је веза различитих дисциплина ради истраживања заједничких проблема, Радослав Гађиновић, „Безбедност као научна дисциплина”, Безбедност, теоријско стручни часопис, 2008. година страна 9.

⁴ **Мултидисциплинарност** означава да је нужна претпоставка њеног аутономног развоја, обједињавање мноштва знања из различитих дисциплина. Исто.

⁵ Саша Мијалковић, Вера Арежина-Ђерић, Горан Бошковић, „Корелација информационе и националне безбедности”, страна 2.

http://www.itvestak.org.rs/ziteh_10/zbornik_radova/Mijalkovic, приступљено дана 10.02.2014. године.

Заједнички именитељ различитих видова безбедности је држава. Она је најодговорнија и најзаинтересованија за постојање и очување безбедности, будући да је то основа за њен опстанак и развој. „Опстанак и одрживи развој државе као политичке заједнице од других у окружењу представљало је прву вредност националне безбедности.“⁶ Ефикасним и ефективним функционисањем система националне безбедности држава на организовани начин може очувати и развијати своје виталне државне вредности. Њихово урушавање или уништење могло би угрозити биће државе. За постизање циљева националне безбедности заштите од свих облика и извора угрожавања требало би обезбедити адекватну мотивисаност и ангажованост читавог друштва и ресурса друштва и државе.

Проблематика националне безбедности је у садашњем променењем друштвено-економском окружењу додатно добила на значају, будући да су се изазови, ризици и претње⁷ умножили и добили нове и софистицираније облике и форме. „Корените друштвене промене у економској, социјалној, правној, политичкој и моралној сфери живота светског, па и нашег друштва током последњих неколико деценија, створиле су нове околности у којима се одвијају догађаји од значаја за националну безбедност. Осећај не-сигурности никада није био јачи иако снаге безбедности никада нису били развијеније.“⁸

Комплексност изазова, ризика и претњи по националну безбедност мењају перцепцију њеног посматрања. Истовремено, доношењем стратешких доктринарних докумената из области националне безбедности, државе омогућавају своју нормативну и институционалну заштиту. За разлику од прошлих времена, данас су друштва отворенија. Она пружају велике могућности, али истовремено измењене друштвене околности доприносе рањивости државе и њене безбедности. Уважавајући наведено, Велика Британија је 2010. године донела своју стратегију националне безбедности.⁹ У уводном делу документа наглашавају се „запањујуће“ промене у окружењу и рањивост као последица отворености

⁶ Милан Милаковски, „Нека обележја националног система безбедности савремених држава“, Научно-стручни часопис Сварог бр. 4, 2012. страна 20.

⁷ **Изазови** (подв. у ориг.) јесу могући потенцијални облици угрожавања стабилности и суверенитета државе и идентитета појединца и друштва. Они су извориште ризика и претњи, а њихова ширина утицаја распростире се кроз војну, политичку, економску, социјеталну и еколошку димензију безбедности. Вредност изазова почетно је неутрална по опстанак државе и друштва, и зависно од реаговања на њу може да има позитиван предзнак – у разрешењу, или негативан – у даљем степеновању кроз ризике и претње.

Ризици су ближи, видљивији и јасније мерљиви облици угрожавања суверенитета и идентитета државе и друштва. Изворишта су безбедносних претњи, а ширина њиховог утицаја има јаснији појавни облик. Имају негативан предзнак, јер угрожавају опстанак државе и друштва, али уз могућност избегавања негативних последица и њихово повољно решење по објекат међународне безбедности.

Претње су непосредни облици угрожавања државе и друштва. То је врста притиска, чинилац кризе или неког сукоба, којим жели да се нанесе штета или неко зло са позиција силе да би се објекат претње присилио на неке уступке. Претње имају јасне, предвидљиве и одређене облике угрожавања – рат, економске санкције или терористичке нападе – и негативне су по опстанка државе и друштва. То су коначни, најдиректнији извод изазова и ризика.

Кекић Далибор: „Култура безбедности у савременом концепту безбедности“, Безбедност, 2/04, стр. 236.

⁸ Саша Мијаљковић, „О недржавном сектору националног система безбедности – инострана и домаћа искуства“, Страни правни живот 2/2010, страна 251.

⁹ A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy, Presented to Parliament by the Prime Minister, by Command of Her Majesty, October 2010, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf, приступљено дана 12.02.2014. године.

друштва и њене умрежености. Питање националне економије наглашава се као основно питање од важности за националну безбедност, а у оквиру тога и поједини макро економски параметри, попут буџетског дефицита и јавног дуга. Стратегија националне безбедности Сједињених Америчких Држава узима у обзир широк спектар фактора, уважавајући глобалне изазове и тежњу за одржавањем сопствене глобалне доминације у свету и за наметање својих вредносних критеријума. Њихов главни изазов је обнова привреде која је погођена економском кризом, будући да представља централни стуб који осигурава супрематију САД на глобалном нивоу. Такође, као економски изазов у стратегији наводе и осигурање дугорочног привредног раста и јачање конкурентности.¹⁰

Србија је 2009. године донела Стратегију националне безбедности, уважавајући при том нова безбедносна кретања у свету. Безбедност је из претежно војне сфере проширена и на друге области, првенствено економску, енергетску, социјеталну и еколошку безбедност, укључујући безбедност појединца и друштва у целини.¹¹ Остварење националних интереса у измењеним геополитичким околностима као што су: престанак тзв. хладног рата и блоковске поделе и конфронтације, стварање мултиполарног света, интеграциони процеси у области безбедности и све интензивнија економска и културна сарадња и међузависност, као и суочавање са бројним традиционалним и новим изазовима, ризицима и претњама безбедности, су врхунски императив за Србију.

Економска безбедност као основа националне безбедности

Економска безбедност, као појам означава стање економског система земље које омогућава њено нормално функционисање у целини. Има за циљ да пружи повољне услове привредним субјектима за несметано и бесконфликтно функционисање, у оквиру националне привреде и шире. Економска безбедност државе омогућава нормално функционисање економског система и осигурава нормално укључивање и функционисање привредних субјеката у државни и међународни економски систем. У креирању система економске безбедности и одржавању њеног жељеног нивоа кључну улогу има држава, која на располагању има инструменте економске и политичке власти. Стога би требало да настоји да тим инструментима минимизира и учини подношљивим изазове, ризике и претње по економску безбедност, тиме што ће спречити спољашње и унутрашње факторе који могу да је дестабилизирају и угрозе.

Међутим, такве мере могу да примењују само државе које су у извесној мери сачувале свој суверенитет. Процес глобализације има за последицу феномен десуверенизације националних држава. Десуверенизација мањих и неразвијенијих држава је наметнути процес који има за последицу слабљење економске безбедности земље. Суштински, такве државе нису у стању да својим грађанима и привредним

¹⁰ National security strategy, seal of the president of the united states, maj 2010. године, http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf, приступљено 12.02. 2014. године.

¹¹ Република Србија, Стратегија националне безбедности Републике Србије, Београд 2009. године, „Службени гласник РС“, број 88 од 28. октобра 2009.

субјектима створе подстицајне услове привређивања. Дакле, само суверена земља је у могућности да води исту такву економску политику. Такође, вођење суверене политике није могуће у одсуству инструмената којима се постиже суверено вођење националне економије.

Примењен концепт дерегулације у Србији смањео је утицај државне власти у економским токовима. Његов основни циљ – стварање услова за развој конкуренције није дао жељене резултате. Јачање економске безбедности земље није оствариво у условима примењеног неолибералног економског концепта у Србији. То је лако разумљиво, имајући у виду чињеницу да партикуларни интереси приватних привредних субјеката често нису у корелацији са националним интересима, нарочито у економским условима које диктира глобализација. Ниско конкурентна и неразвијена српска економија има незнатне шансе за развој у будућности, имајући у виду недостатак спремности и снаге за равноправну и фер утакмицу у условима које диктира Европска унија. То је важно нагласити, будући да интегративни процеси који су у току, индукују умањен суверенитет државе, како политички, тако и економски. Одрицање од дела националног суверенитета услов је који морају да прихвате државе кандидати, уколико имају за циљ улазак у ЕУ.

Негативни ефекти одсуства или смањења утицаја државе на економске токове манифестовали су се нарочито у време економске кризе која је отпочела 2008. године. Мултинационалне корпорације су се, водећи се сопственим интересима, наметнуле као главни актери економског и, посредно, политичког живота мањих и неразвијених држава. Како се често зарад остваривања тих интереса користе различита средства условљавања и принуде на доносиоце одлука, употреба синтагме „економска агресија,” иако није уведена у званичну употребу, термилошки је исправна, имајући у виду негативне ефекте по економску безбедност државе. Сада, када идеолошки противник више није главна претња по националну безбедност, званична спољна политика појединих држава своје тежиште помера на економије осталих земаља и јачање сопствене економске безбедности. Иако је овај приступ сада доминантан, њене корене можемо видети у Великој Британији, када је с почетка 18. века почело да доминира становиште у литератури познато као меркантилизам,¹² које упућује на међузависност националне безбедности и економског благостања, омогућеног, у првом реду, развијеном трговином.

Два супротстављена концепта вођења економске политике земље, један који заговара интервенционизам и други који заговара слободну трговину, имају различит утицај на стање и достизање жељеног нивоа економске безбедности. Још у 19. веку, са теоретског и практичког становишта, разматрана је економска димензија националне безбедности и њен утицај на тадашње прилике које су утицале на међународне економске односе. Један од главних заговорника концепта протекционизма био је немачки еконо-

¹² **Меркантилизам** је скуп идеја о економској политици који је доминирао европским земљама од шеснаестог до краја осамнаестог века. Основна идеја меркантилизма је да се богатство једне земље заснива на количини новца (племенитих метала) у њеном поседу и да је стога потребно да држава предузме све мере које ће повећати његов прилив у земљу и смањити његов одлив из земље. Меркантилизам не представља кохерентну економску теорију, па ни кохерентан програм економске политике, већ скуп сродних идеја о томе како регулисати економску активност како би се повећала количина новца у земљи. <http://sr.wikipedia.org/sr/>, приступљено 10.02.2014.

миста Фридрих Лист. Он је био руковођен идејом спречавања продора јефтине стране робе која уништава домаћу производњу. Његово становиште је да је то својеврсни вид „економске агресије” и да се држава може од тога заштитити високим царинским баријерама. За централни мотив имао је уједињење немачких државица у једну, те је и апеловао на родољубиво расположење грађана. Неспорна је чињеница да је он још тада увидео да је протекционизам користан инструмент заштите националне економије и јачања економске и националне безбедности.

Негативни ефекти дерегулације економије по националну и економску безбедност су видљиви, нарочито код неразвијенијих држава, међу које спада и Србија. Производ једног таквог стања је историјска незапосленост, неконкурентност домаће привреде и економска криза у Србији. Неолиберални концепт уређења економских услова привређивања је урушио економски систем у земљи и додатно ослабио привреду Србије. Државе које су изродиле архетип неолибералног економског концепта, попут САД и Велике Британије, сада га селективно спроводе. Иако га намећу као модел другим државама, оне га безусловно не примењују. Напротив, у време економске кризе оне су посегле за мерама које заговарају присталице протекционизма. Речју, нису хтеле да дозволе да њихове банке и велике компаније у таквим условима пропадну, будући да су њихове администрације и те како свесне важности очувања економске стабилности и безбедности, за одржавање и јачање националне безбедности као врхунског императива. Тако, на пример, Влада Велике Британије подржала је банкарски сектор, улажући у периоду од почетка економске кризе 2008. године до децембра 2010. године 512 милијарди £. Суму су проценили контролори и ревизори у Великој Британији.¹³ Међутим, ради потпуније заштите својих економских интереса, Влада Велике Британије разматра и опцију национализације својих појединих банака које остварују губитке. Виши званичници у британској влади разматрају могућност исплате приватних улагача у Royal Bank of Scotland (RBS) и њене потпуне национализације, јер банка недовољно кредитира британска предузећа.¹⁴

За заштиту националне економије и економске безбедности САД су уложиле знатна финансијска средства. Администрација САД је на почетку економске кризе откупила пакет акција „Џенерал Моторса”, вредности 49,5 милијарди долара, ради спасавања компаније. После пет година од примене те мере, влада САД продала је своје акције „Џенерал Моторсу” за 39 милијарди долара. Иако је том мером амерички буџет оштећен за више од 10 милијарди америчких долара, они је сматрају оправданом, будући да су њоме спасили своју ауто индустрију.¹⁵

Имајући у виду наведено, намеће се сасвим логичан закључак да би држава, као најзаинтересованији субјект који тежи очувању и јачању економске и националне безбедности, требало да буде самостална у вођењу политике. Другим речима,

¹³ Timothy Edmonds „Government bank rescues”, 18 December 2013, страна 3, <file:///C:/Users/Vlada/Downloads/SN05748.pdf>, приступљено 15.02.2014.

¹⁴ Financial Times, <http://www.ft.com/cms/s/0/c4a72ba8-6bc5-11e2-a700-00144feab49a.html#axzz2uYOYsDh2>, приступљено 15.02.2014.

¹⁵ Treasury Sells Final GM Shares, Sticking Taxpayers With \$10 Billion Loss, <http://www.forbes.com/sites/briansolomon/2013/12/09/treasury-sells-final-gm-shares-sticking-taxpayers-with-10-million-loss/>, приступљено дана 19.02.2014. године

требало би да тежи јачању домаће привреде и домаћих предузећа, стварањем подстицајног друштвено-економског амбијента. Препуштање тако важног система као што је економска безбедност, само тржишним механизмима је нерационално и штетно по национални интерес државе.

Економска безбедност државе одувек је била једна од основних стубова националне безбедности, будући да је неостварива без одговарајућих економских потенцијала државе. Међузависност економске и националне безбедности је очигледна, јер је без развијене националне економије отежано успоставити ефикасан систем националне безбедности државе. Синтагму економска безбедност у термилолошком смислу је научно исправно посматрати и као економски аспект националне безбедности. Такође, ради истраживања значаја економске компоненте националне безбедности могуће је на различите начине парадигматизирати њен утицај. Економски потенцијали државе имају виталан значај за функционисање њених одбрамбених способности. У том смислу требало би посматрати примену економских санкција УН према СРЈ. Оне су преваасходно имале за циљ да ослабе економску компоненту безбедности земље и тиме олакшају НАТО агресију према СРЈ 1999. године.

Утицај стања привреде Србије на економску и националну безбедност

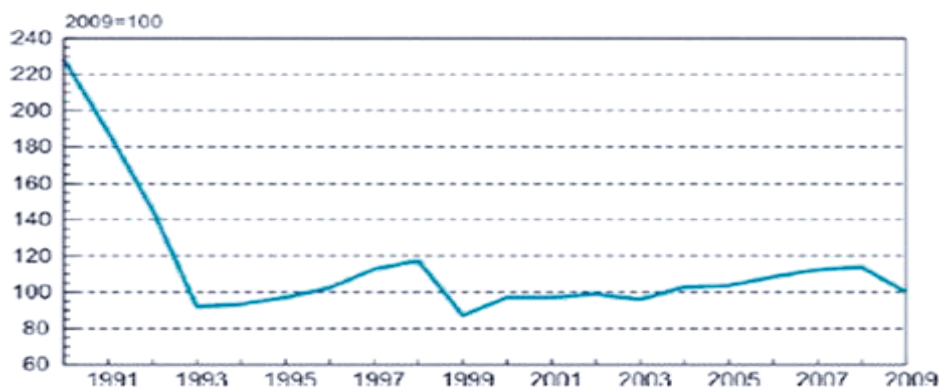
Процес глобализације као друштвени, економски, културолошки и политички феномен остатку света диктиран је од економски најразвијенијих држава света, првенствено западних. Анализирајући економске аспекте овог феномена, могуће је уочити тренд хармонизације правних прописа који регулишу економски живот на глобалном нивоу. Хармонизација је конципирана тако да погодује економски најразвијенијим државама, које путем креирања одговарајућег економског амбијента фаворизују домицилне компаније. Користећи своју економску супрематију, оне испољавају највећи утицај на уређивање општих услова пословања у свету, пре свега кроз политику условљавања. Доминација тих земаља, пре свега САД и ЕУ, произилази из њихове економске снаге.

Повезивање Србије са светом у извесној је мери постигнуто кроз уклањање баријера на домаћем тржишту. Предузећа у Србији су до почетка транзиције била првенствено у друштвеној и државној својини. Крајем 20. века у постсоцијалистичким државама процес транзиције био је у завршној фази. Истовремено, економски развијене земље западне хемисфере вршиле су притисак на државни врх Србије да спроведе процес приватизације домаћих предузећа, у оквиру наметнутих рокова. Корист од тог процеса била је само краткорочна и манифестовала се кроз прилив финансијских средстава у буџет Републике Србије. Та средства су већим делом утрошена на потрошњу. Очекивани дугорочни позитивни ефекти су изостали, будући да је значајан број приватизованих предузећа отишао под стечај, а велики број запослених остао без запослења.

Правдајући економском ефикасношћу приватне својине, под притиском западних земаља, Србија је путем ужурбане приватизације тежила да неразвијену привреду што пре оспособи и укључи у равноправно надметање на тржишту. Иако је

то била замисао, закаснео процес транзиције привреде Србије доживео је тотални фијаско. Трансформација власништва над имовином предузећа у Србији омогућила је преливање дела националног богатства у руке иностраних капиталиста и одливање девизних средстава из земље. Отварању домаћег тржишта према свету претходила је реформа банкарског сектора, након чега се тржишни удео иностраних банака нагло повећао¹⁶. Увођење иностране конкуренције у банкарски сектор није допринео снижењу каматних стопа. У Србији су сада каматне стопе међу највишим у Европи. Високи трошкови задуживања додатно су гушили привредну активност у Србији, имајући у виду негативне ефекте тих трошкова и конкурентност, услед високе цене инпута. Оно што највише брине јесте перманентни одлив девизних новчаних средстава из Србије путем иностраних банкарских групација. Годишње се из Србије према проценама стручњака на овај начин одлије око милијарду и четиристо милијарди евра. Негативни ефекти оваког одлива новца из Србије рефлектују се на макроекономску и монетарну стабилност државе.

Економско слабљење Србије, започето 1989. године, убрзано је црпљењем економских ресурса, услед ратова и економских санкција УН деведесетих година прошлог века, а настављено је у каснијој фази након 2000. године кроз процес транзиције. Пад производње је примерен индикатор стања привреде Србије и неповољног тренда развоја. Укупна индустријска производња сада је око 2,4 пута мања него 1990. године. На слици 1 приказано је кретање индустријске производње у периоду од 1991. до 2009. године.

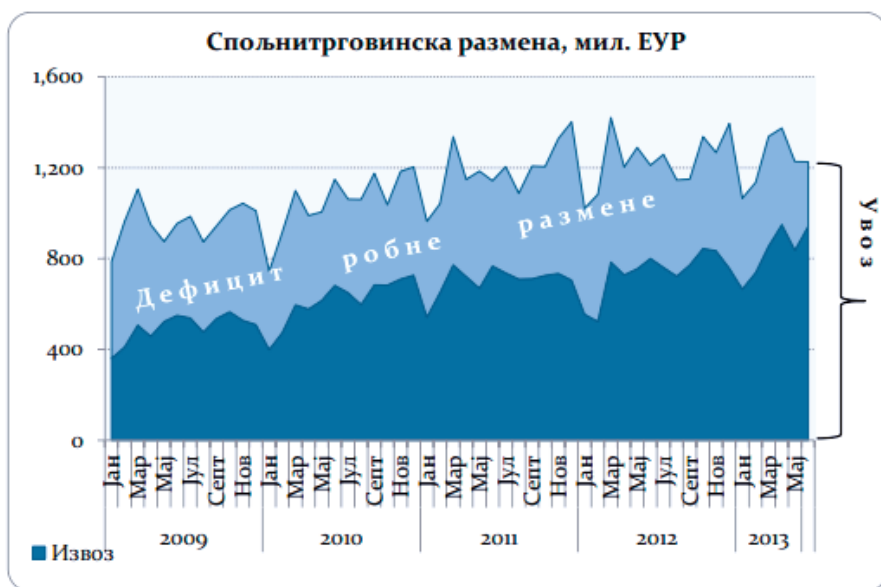

Слика 1 – Кретање индустријске производње у Републици Србији¹⁷

¹⁶ У Србији се од 2002. до новембра 2005. године учешће страних банака у билансној суми банкарског система повећао са 27,0% на 64,3%. Душан Мешић, НБС Сектора за контролу и надзор пословања банака „Улазак страних банака у земље у транзицији“, страна 58., http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2006/7_8/UBS-Bankarstvo-7-8-2006-Mesic.pdf, приступљено дана 14.02.2014. године.

¹⁷ Р. Србија, Републички завод за статистику, Статистички календар Р. Србије за 2010. годину

Садашњу друштвено-економску стварност у Републици Србији карактерише висока стопа незапослености, висока стопа инфлације, високо учешће сиве економије, велика неликвидност привредних субјеката, висок износ спољног дуга, тенденција убрзаног задуживања, висок ниво корупције и сиромаштва становништва. Светска економска криза није заобишла Србију, него је додатно појачала негативне ефекте економске кризе у Србији која траје више од две деценије. Економска криза је додатно повећала степен сиромаштва, ниво запослености, смањила обим извоза и производње привредних субјеката у Србији. Предимензионираност јавног сектора угрозила је способност Србије да се финансира из сопствених извора. Ниво јавног дуга има тенденцију сталног раста. Јавни дуг Србије је у јануару 2014. године износио 20,224.80 милијарди евра, што је 62,3 одсто бруто домаћег производа (БДП). Тренд увећања јавног дуга је забрињавајући, имајући у виду садашњи ниво дуга и чињеницу да је 2007. године износио 8,875.3 милијарди евра.¹⁸ Неповољан је и укупан износ спољног дуга Републике Србије који је марта 2013. године износио 26,7 милијарди евра.¹⁹ Одливу девизних средстава из Србије и слабљењу националне економије доприноси и дефицит спољнотрговинске размене. На слици 2. приказано је кретање спољнотрговинске размене Републике Србије од 2009. до 2013. године.

Слика 2 – Графички приказ спољнотрговинске размене Републике Србије од 2009. до 2013. године²⁰

¹⁸ Република Србија, Министарство финансија, <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7161>, приступљено дана 15.02.2014. године.

¹⁹ Народна банка Србије, Анализа дуга Републике Србије, март 2013. године, http://www.nbs.rs/internet/latinica/90/dug/dug_l_2013.pdf, приступљено дана 15.02.2014. године

²⁰ Квартални преглед макроекономских и фискалних кретања април–јун 2013. године, http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/2013/Pregled%20makroekonomskih%20i%20fiskalnih%20kretanja%20u%20drugom%20kvartalu%202013_%20godine.pdf, приступљено дана 15.02.2014. године

Привреда Србије, која се након скидања баријера отворила према свету, није ушла у тржишну утакмицу као равноправан субјект. Предузећа су принуђена да се упусте у тржишну утакмицу иако за њу нису била оспособљена. Неповољни услови на домаћем и страном тржишту омогућили су опстанак само конкурентно најспособнијим предузећима. Примењени неолиберални концепт вођења српске економије девастирао је националну економију. Последице томе, она није могла да омогући стабилну основу за развој и очување националне и економске безбедности. Критички осврт је дат не идеји отварања привреде Србије према свету и увођењу тржишних принципа и правила у пословању, него немару државе Србије према домаћој привреди и привредним субјектима и њеном пуком препуштању законима тржишта. Насупрот Србије која није штитила домаћа предузећа, страни кредитори и транснационалне компаније имале су подршку и заштиту држава из којих потичу на сваки могући начин, у неким деловима планете и оружану силу.

Држава је сада све мање у могућности да изађе у сусрет захтевима домаћих предузетника и заштити их пред налетом стране конкуренције. „Они су, на сугестију страних кредитора, приморани да по хитном поступку усвоје и прописе који искључују државну помоћ предузећима. Стране амбасаде и велике компаније су имплементирале своје интересе у Србији”, а то је спиновано као „прилив страних директних инвестиција неопходних за развој Србије”.²¹

Утицај конкурентности привреде Србије на економску безбедност

Конкурентност на глобалном тржишту један је од кључних фактора развоја националне економије и привреде, будући да одражава њену способност укључивања у међународну поделу рада. „Успех једне привреде условљен је конкурентношћу њених предузећа. У савременим условима пословања најразвијеније привреде своју конкурентност заснивају, пре свега, на иновативности предузећа, пословним моделима и стратегијама које користе, а знатно мање на компаративним предностима које произилазе из природних ресурса и јефтине радне снаге”²² Либерализација домаћег тржишта требало је да унапреди ефикасност привреде Србије и њених привредних субјеката као одговор на нове конкурентске изазове, кроз виши степен ефикасности, иновативности и знања. Међутим, очекивани позитивни ефекти су изостали, чини се, пре свега, услед диспропорције конкурентске способности домаће привреде и њених предузећа у односу на иностране у погледу технолошке развијености, финансијске моћи и знања.

Отварање домаћег тржишта требало је спроводити постепено, након спроведеног системског и структурног прилагођавања домаће привреде. Будући да су отварању привреде Србије према свету претходили формални институционални услови, који су

²¹ Валентина Милосављевић, Зоран Драгишић, „Улога економске дипломатије у суочавању Србије са изазовима економске безбедности, Војно Дело, општевојни научно-теоријски часопис, лето 2012, страна 178.

²² Љиљана Станковић, „Унапређење конкурентности креирањем вредности у мрежама”, тематски зборник – Развијање конкурентске предности предузећа у Србији у условима европских интеграција, Ниш: Економски факултет, 2007, стр. 1

имали за циљ да омогуће успостављање функционишуће тржишне економије и конкурентног окружења, то се у пракси није догодило. Привреда Србије, током целог периода транзиције, није имала адекватну институционалну заштиту. С друге стране, условљеност Србије да доноси и примењује законе по угледу на законодавство Европске уније, није давало избора српском државном руководству, имајући у виду стратешку опредељеност државе за приступање ЕУ. Имајући у виду да се привреда Србије отворила према свету, њена способност продуковања нове вредности могућа је једино у условима конкурентске супрематије домаћих предузећа у односу на инострана. Заговорници неолибералног концепта уређења економских токова у држави, отвореност привреде према свету правдају тржишном закономерношћу. Либералистичка економска политика подразумева да држава одређује минимална правила игре, врши заштиту грађана и институција тржишне привреде. Како је Фридман истакао у књизи *Capitalism and Freedom* „претерана државна интервенција је штетна јер смањује мотивацију појединаца, доводи до инфлације и неефикасне алокације ресурса.”²³

Будући да је стање конкурентности привреде Србије и њених привредних субјеката у Србији неповољно, потпуно отварање привреде Србије и непостојање њене институционалне заштите чини се да је увело српску привреду и њена предузећа у неравноправно конкурентско надметање са иностраним предузећима и привредним системима. „Разликујемо два основна концепта конкурентности: микроконкурентност, која се односи на конкурентност предузећа, као њихову релативну предност над другим предузећима; и макроконкурентност, која подразумева конкурентност једне националне привреде у целини.”²⁴ Глобално пословно окружење и наметнута економска правила игре напосто су девастирале значај привреде Србије и њених привредних субјеката. Такав развој ситуације неповољно се одразио на микро и макроконкурентност на дуже стазе. Лишена способности за равномерно тржишно надметање, привреда Србије и њени привредни субјекти доживели су неуспех.

Неповољна микро и макроконкурентност у Србији производ је негативних друштвено-економских збивања започетих деведесетих година двадесетог века, који су у току. Србија је непуну деценију била оптерећена ратовима, економским и трговинским санкцијама, искључењем из институција међународне заједнице. Тиме јој је био онемогућен модерни привредни развој. Такође, касна транзиција привреде Србије, спроведена у сувише кратком року, како би се у том погледу сустигле државе које су тај процес привеле крају није допринела јачању конкурентске позиције и ефикасности привреде Србије и њених предузећа. Привреду Србије и сада карактеришу неконкурентне цене и техничко-технолошка заосталост услед застарелости машина, уређаја и опреме. Техничко-технолошки заостатак привреде Србије није превазиђен, иако је делом надомештен прибављањем страних технологија, а мање путем развоја сопствених. „Главни узрок неконкурентности привреде Србије био је систем који није генерисао потребну мотивисаност привредних субјеката да убрзано развијају и ефикасно користе технологије и да на тим основама модернизују привреду и јавни сек-

²³ Бојан Димитријевић „Монетаризам - теорија и економска политика”, страна 18. http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/osnovi_makro_ekonomije/radovi/b-d/B-D-1.pdf, приступљено дана 18.02.2014. године

²⁴ Конкурентност привреде Србије, 2003. година. Jefferson Institute, http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/90_0/konkurentnost_privrede_srbije.pdf, приступљено дана 21.02.2014. године

тор.²⁵ Стално иновирање производа и услуга кључни је фактор за стицање конкурентске предности. Коришћењем могућности које пружа модерна технологија, могуће је за дужи период одржати и унапредити конкурентску способност.

У људски капитал такође се није довољно улагало. Такво стање продуковало је нижи ниво умешности и знања запослених, нарочито у хијерархијски вишим нивоима система, у односу на иностране конкуренте. Последице томе, јавио се значајан пад економске и технолошке конкурентности привреде Србије. Имајући у виду неминовност отварања привреде Србије према свету и већи број тржишних учесника, економску будућност могу имати само они привредни субјекти који су у стању да пруже већу вредност у односу на конкуренте. „Конкурентска предност је на страни оних предузећа која успеју да креирају већу вредност за своје циљне потрошаче.”²⁶

Последица ниске конкурентности привреде Србије јесте недовољна укљученост у светску трговину и неадекватна заступљеност на тржишту ЕУ. Јак конкурентски притисак и неспремност већине предузећа да одговоре на прави начин и на домаћем тржишту, утицали су и да успешан извоз буде доведен у питање.²⁷ Истовремено, и на домаћем тржишту привреда Србије и њени привредни субјекти показали су инфериорност у односу на иностране конкуренте. Неповољно стање конкуренције најпре се одразило на увећање дефицита спољнотрговинске размене. „Примарни производи и репродукциони материјал доминантни су у размени са земљама ЕУ. Србија заостаје и за другим земљама које наступају на тржишту ЕУ у погледу квалитета производа и конкурентности због застареле опреме и технологије. Неконкурентност домаћих производа и услуга на светском тржишту видљива је кроз степен покривености увоза извозом производа који су више или мање интензивни.”²⁸ Креирање веће вредности за потрошаче подразумева продукцију квалитетнијих производа и услуга од конкурентних и по нижим ценама. Привреда Србије то није била у стању да уради, будући да застарелом технологијом којом се служе домаћа предузећа, није било могуће обезбедити квалитет производа на нивоу који испоручују конкуренти. Последице то је довело до окретања тражње према увозним производима вишег квалитета.

Истраживања која су спроводиле међународне институције указале су на низак и незадовољавајући ниво конкурентности привреде Србије. Тако је, према извештају Светског економског форума за 2013. годину, Србија рангирана на 101. позицији на листи која обухвата 148 места са забележеном вредношћу индекса глобалне конкурентности (ИГК) од 3,77. При томе, требало би имати у виду да се теоријска вредност ИГК креће у интервалу од 1 до 7.²⁹ Ради поређења и илустрације, важно је напомену-

²⁵ Бранислав Митровић „Приватизација и конкурентност привреде на примеру Србије” Економски факултет Ниш, часопис Економске теме, Ниш XLVI, бр. 2, 2008. година, страна 17.

²⁶ Љиљана Станковић, Сузана Ђукић, „Маркетинг стратегија оријентисана на вредност”, Економски факултет Ниш, часопис Маркетинг 2009. година, страна 77.

²⁷ Саша Вељковић „Утицај етноцентризма на потрошаче у Србији”, часопис Маркетинг 2009. година, страна 101.

²⁸ Бранислав Митровић „Приватизација и конкурентност привреде на примеру Србије” Економски факултет Ниш, часопис Економске теме, Ниш XLVI, бр. 2, 2008. година, страна 16.

²⁹ Бојан Ристић, Светозар Танасковић, „Конкурентска позиција Србије у 2013. години према извештају Светског економског форума, Фондација за развој економске науке, 2013. година, <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2013/09/KONKURENTNOST-SRBIJE-ZA-2013-GODINU.pdf>, приступљено дана 03.03.2014. године

ти да су, према наведеном извештају, према нивоу укупне конкурентности у 2013. години испред Србије рангиране све државе у окружењу (Албанија – 95; БиХ – 87; Хрватска – 75, Грчка – 91; Мађарска – 63; Македонија – 73; Црна Гора – 67 итд.).

Неповољни ниво укупне конкурентности Србије само је индикатор лошег стања привреде. Лошија конкурентна позиција привреде Србије у односу на државе у окружењу индукује незадовољавајућу економску перспективу у односу на примењени економски модел. Анализа међузависности стања привреде Србије и националне безбедности указује на неопходност примене одговарајућих економских мера државе ради оживљавања економске активности и подизања нивоа конкурентности привреде и привредних субјеката.

Закључак

Национална безбедност је основа развоја друштва на економском, културолошком, социолошком и војном плану. Упоредо са развојем људске цивилизације усложнили су се безбедносни изазови, ризици и претње, чиме су добили нове и софистицираније облике и форме. У овом раду покушало се доћи до појединих закључака, на основу анализе утицаја појединих економских фактора на стање националне безбедности. Општи закључак своди се на снажну међузависност и условљеност стања националне привреде и економске и националне безбедности. У констелацији отворености привреде Србије према свету, шансу за њен развој требало би тражити у јачању конкурентности, будући да је то основа за развој националне економије и привреде. Стање економске безбедности, као израз свеукупног стања економског система земље, такође је неповољно и није у могућности да пружи њено нормално функционисање у целини. Услови пословања у Србији нису на жељеном нивоу, па привредним субјектима, превасходно домаћим, није омогућено несметано и бесконфликтно функционисање у оквиру националне привреде. Макроекономски параметри привреде Србије врло су неповољни и добрим делом индуковани ниском конкурентношћу привреде.

Стратегијом националне безбедности Републике Србије проблем безбедности сагледан је са ширег аспекта, претежно војног, али је проширен и на економску, енергетску, социјеталну и еколошку безбедност, укључујући безбедност појединца и друштва у целини. Економски чиниоци су инкорпорирани у безбедност и у ширем и у ужем смислу. У прилог овој тези могу послужити примери економски развијених држава. Оне, захваљујући својој материјалној и финансијској бази, могу стварати, одржавати и надограђивати своју економску и националну безбедност, чинећи је супериорном у односу на ниво безбедности у економски неразвијеним земљама.

Имајући у виду значај привреде Србије за националну безбедност, унапређење овог врло сложеног система требало би тражити у њеном развоју и избору одговарајуће стратегије. При том би требало сагледати компаративне предности, слабости, потенцијале за развој, најслабије тачке и опасности са којима се сусреће привреда Србије. Једино се снажењем националне привреде може унапредити систем националне безбедности. Доградњу и јачање система националне безбедности могуће је спроводити мобилисањем ресурса државе и друштва која су јој дата на располагање.

Литература

1. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy, Presented to Parliament by the Prime Minister, by Command of Her Majesty, October 2010, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf, приступљено дана 12.02.2014. године.
2. Бојан Димитријевић „Монетаризам - теорија и економска политика”. http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/osnovi_makro_ekonomije/radovi/b-d/B-D-1.pdf, приступљено дана 15.02.2014. године
3. Бранислав Митровић „Приватизација и конкурентност привреде на примеру Србије” Економски факултет Ниш, часопис Економске теме, Ниш XLVI, бр. 2, 2008. година.
4. Бојан Ристић, Светозар Танасковић, „Конкурентска позиција Србије у 2013. години према извештају Светског економског форума”, Фондација за развој економске науке, 2013. година, <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2013/09/KONKURENTNOST-SRBIJE-ZA-2013-GODINU.pdf>, приступљено дана 15.02.2014. године
5. Валентина Милосављевић, Зоран Драгишић, „Улога економске дипломатије у суочавању Србије са изазовима економске безбедности, Војно Дело, општевојни научно-теоријски часопис, лето 2012.
6. Душан Мешић, НБС Сектора за контролу и надзор пословања банака „Улазак страних банака у земље у транзицију”, http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2006/7_8/UBS-Bankarstvo-7-8-2006-Mesic.pdf, приступљено дана 14.02.2014. године.
7. Кекић Далибор: „Култура безбедности у савременом концепту безбедности”, Безбедност, 2/04.
8. Квартални преглед макроекономских и фискалних кретања април-јун 2013. године, http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/2013/Pregled%20makroekonomskih%20i%20fiskalnih%20kretanja%20u%20drugom%20kvartalu%202013_%20godine.pdf, приступљено дана 15.02.2014. године
9. Конкурентност привреде Србије, 2003. година. Jefferson Institute, http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/90_0/konkurentnost_privrede_srbije.pdf, приступљено дана 15.02.2014. године
10. Љиљана Станковић, „Унапређење конкурентности креирањем вредности у мрежама”, тематски зборник - Развијање конкурентске предности предузећа у Србији у условима Европских интеграција, Ниш: Економски факултет, 2007, стр. 1
10. Љиљана Станковић, Сузана Ђукић, „Маркетинг стратегија оријентисана на вредност”, Економски факултет Ниш, часопис Маркетинг 2009. година, страна 77.
12. Милан Милаковски, „Нека обележја националног система безбедности савремених држава”, Научно-стручни часопис Сварог бр. 4, 2012
13. National security strategy, seal of the president of the united states, мај 2010. године, http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf, приступљено 12.02.2014. године.
14. Народна банка Србије, Анализа дуга републике србије март 2013. године, http://www.nbs.rs/internet/latinica/90/dug/dug_l_2013.pdf, приступљено дана 19.02.2014. године
15. Радослав Гађиновић, „Безбедност као научна дисциплина”, Безбедност, теоријско стручни часопис, 2008. година
16. Република Србија, Стратегија националне безбедности Републике Србије, Београд 2009. године, „Службени гласник РС”, број 88 од 28. октобра 2009.

17. Синиша Таталовић, Национална и међународна сигурност, Политичка култура, Загреб, 2006., 282 стр. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=32000, приступљено дана 10.02.2014. године.

18. Саша Мијалковић, Вера Арежина-Ђерић, Горан Бошковић, „*Корелација информационе и националне безбедности*“, http://www.itvestak.org.rs/ziteh_10/zbornik_radova/Mijalkovic%20S%20i%20dr,%20Korelacija%20informacione%20i%20nacionalne%20bezbednosti.pdf, приступљено дана 10.02.2014. године.

19. Саша Мијалковић, „О недржавном сектору националног система безбедности – инострана и домаћа искуства“, Страни правни живот 2/2010, страна 251.

20. Саша Вељковић „Утицај етноцентризма на потрошаче у Србији“, часопис Маркетинг 2009. година.

21. Treasury Sells Final GM Shares, Sticking Taxpayers With \$10 Billion Loss, <http://www.forbes.com/sites/briansolomon/2013/12/09/treasury-sells-final-gm-shares-sticking-taxpayers-with-10-million-loss/>, приступљено дана 15.02.2014. године

22. Timothy Edmonds „*Government bank rescues*“, 18 December 2013. Financial Times, <http://www.ft.com/cms/s/0/c4a72ba8-6bc5-11e2-a700-00144feab49a.html#axzz2uYOYsDh2>, приступљено дана 17.02.2014. године

23. <http://sr.wikipedia.org/sr/>, приступљено дана 10.02.2014. године

24. <file:///C:/Users/Vlada/Downloads/SN05748.pdf>, приступљено дана 28.02.2014. године

25. <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7161>, приступљено дана 21.02.2014. године

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА РИЗИКА КОД ЕВАЛУАЦИЈЕ ИНВЕСТИЦИОНИХ ПРОЈЕКТА

Томислав Д. Брзаковић*

Факултет за менаџмент малих и средњих предузећа, Београд

Данијела М. Динчић и Сузан М. Динчић

Телеком Србија, Београд

Доношење инвестиционих одлука спада у ред најсуптилнијих и најзначајнијих одлука са дугогодишњим импликацијама. Инвеститори очекују да им инвестиционо улагање донесе већи приход од уложених средстава, тј. желе да пројекти остварују позитивну нето садашњу вредност. Пошто инвестирање представља улагање у садашњости да би се остварили одређени ефекти у будућности, ризик је неизоставан део инвестиционог процеса. Он представља неизвесност да се очекивани ефекти пројекта неће остварити, односно да ће одступати од планираних. Ризик и неизвесност једна су од основних карактеристика сваког пројекта. Ризичност инвестиционог пројекта је варијабилност токова новца пројекта у односу на очекиване токове. Пројекат са већом варијабилношћу нето новчаног тока и мањом вероватноћом прихватања ризичнији је од пројекта чији су новчани токови стабилнији и са већом вероватноћом прихватања. Степен ризика пројекта разликује се према карактеру пројекта. У процени ризичности пројекта користе се сензитивна анализа, сценаријска анализа, симулациона и анализа стабла одлучивања.

Предмет овог рада је идентификација и објашњење извора, фактора и врсте ризика присутних код инвестиционих пројеката. Циљ је да се утврде, објасне и илуструју практичним примерима методи за мерење ризика инвестиционих пројеката и његовог утицаја на цену капитала. Полазећи од наведеног циља дефинисана је следећа хипотеза: не постоји универзални метод евалуације ризика инвестиционих пројеката и мерења његовог утицаја на цену капитала, који је применљив у свим околностима. Да би се доказала или оспорила наведена хипотеза рад се заснива на дескриптивној и аналитичкој методи.

Кључне речи: *евалуација, инвестициони пројекат, ризик, принос*

Увод

Инвестирање је сложен процес. Доношење инвестиционих одлука спада у ред најсуптилнијих и најзначајнијих одлука са дугогодишњим импликацијама. Земљиште, зграде, опрема и машине купљене данас могу за дуги низ година

* Проф. др Томислав Д. Брзаковић, tbrzakovic@kbkbroker.rs

определити пословање. Од увођења новог производа, новог система дистрибуције или новог програма за истраживање и развој зависи успешност и профитабилност компаније у будућности. При том, улагачи очекују да им инвестиционо улагање донесе већи приход од уложених средстава, тј. желе да пројекти остварују позитивну нето садашњу вредност. Пошто инвестирање представља улагање у садашњости да би се остварили одређени ефекти у будућности, ризик је неизоставан део инвестиционог процеса.

Ризик представља неизвесност да се очекивани ефекти пројекта неће остварити, односно да ће одступати од планираних. Ризик и неизвесност једна су од основних карактеристика сваког пројекта. Између неизвесности и ризика не постоји само термиолошка већ и суштинска разлика. Док се неизвесност односи на случајеве у којима не постоји довољно информација на основу којих би се могла утврдити дистрибуција вероватноће, за мерење ризика постоји довољно расположивих података који омогућавају мерење дистрибуције вероватноће, уз већу или мању поузданост. Када постоје статистички подаци о идентичном или сличном пројекту, могућа је објективна процена ризика, док се у случају нових инвестиција, када по правилу не постоје претходна искуства и подаци, мерење ризика заснива се, у великој мери, на субјективној процени. Пројекат са већом варијабилношћу нето новчаног тока и мањом вероватноћом прихватања ризичнији је од пројекта чији су новчани токови стабилнији и са већом вероватноћом прихватања. Ризик пројекта углавном се односи на оперативне новчане токове (приходе од продаје, трошкове сировина, материјала, радне снаге, пореза и др.), док су иницијални новчани токови инвестиције познати, са релативно великом сигурношћу. Другим речима, при евалуацији инвестиције процењује се хоће ли новчани токови бити довољно позитивни да пројекат буде прихваћен.

Степен ризика пројекта разликује се према карактеру пројекта. Инвестициони ризик при замени опреме знатно је мањи него ризик приликом увођења потпуно нових производа, нових технологија и производних поступака или када се освајају нова тржишта. За разлику од инвестиција у замену или проширење постојеће пословне активности, за које већ постоји претходно искуство, код потпуно нових инвестиција мање је извесно да ће се остварити очекивани ефекти, па је самим тим и ризик већи.

Предмет и циљ рада

Предмет овог рада је идентификација и објашњење извора, фактора и врсте ризика присутних код инвестиционих пројеката.

Циљ рада је да се утврде, објасне и илуструју практичним примерима методи за мерење ризика инвестиционих пројеката и његовог утицаја на цену капитала.

Полазећи од наведеног циља дефинисана је следећа хипотеза: не постоји универзални метод евалуације ризика инвестиционих пројеката и мерења његовог утицаја на цену капитала, који је применљив у свим околностима.

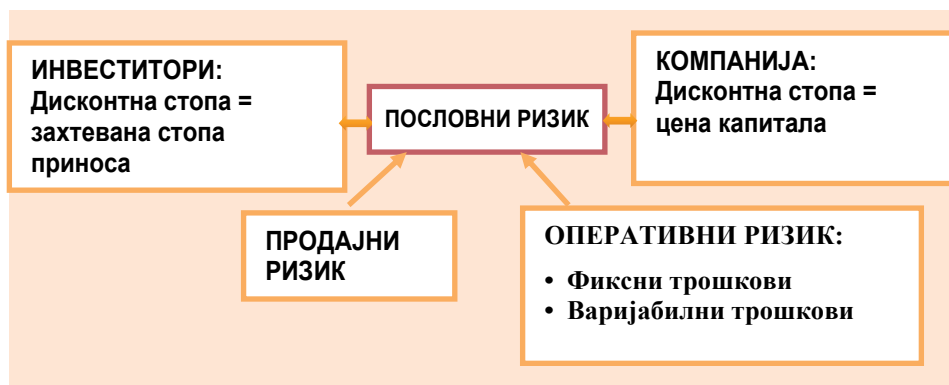
Да би се доказала или оспорила наведена хипотеза, рад се базира на дескриптивној и аналитичкој методи.

Извори ризика

Одлуке о капиталним инвестицијама захтевају анализу будућих новчаних токова жељеног пројекта, њихове неизвесности и вредности. Како ништа у будућности није сигурно, инвеститори су суочени са ризиком везаним за будуће новчане токове. Из тог разлога, да би евалуација било које инвестиције имала смисла, мора се сагледати колики је ризик да ће се њени новчани токови разликовати од очекиваних. Ризик новчаног тока потиче из два основна извора – ризика продаје и оперативног ризика. Продајни ризик представља степен неизвесности у погледу броја јединица производа који ће се продати, цене робе и услуга и односи се на тржиште на којем компанија продаје своју робу и услуге. Оперативни ризик је везан за оперативне новчане токове и проистиче из посебне мешавине фиксних и варијабилних трошкова. Комбинација ова два ризика назива се пословни ризик. Пословни ризик пројекта огледа се у дисконтној стопи, што представља стопу приноса која се захтева да би се добављачима капитала (инвеститорима) компензовало за ризик који сносе. Са аспекта инвеститора, дисконтна стопа је захтевана стопа приноса, а са аспекта компаније, дисконтна стопа је цена капитала.

На графикону 1 приказане су компоненте ризика и шта он значи за инвеститоре и компанију.

Графикон 1 – Компоненте ризика

Постоје бројни фактори од којих зависи ризик. То су:

– **економски услови.** Хоће ли потрошачи трошити или штедети? Хоће ли економија бити у рецесији? Хоће ли влада стимулисати потрошњу? Каква ће бити стопа инфлације?

– **тржишни услови.** Да ли је тржиште конкурентно? Колико је конкуренцији потребно времена да би ушла на тржиште? Постоје ли неке препреке, као што су патенти или брендови, који онемогућавају приступ конкуренцији? Има ли довољно сировина и радне снаге? Колико ће сировине и радна снага коштати у будућности?

– **каматне стопе.** Колики ће бити трошак прибављања капитала у наредним годинама?

– **порези.** Колике ће бити пореске стопе? Хоће ли влада изменити порески систем?
 – **међународни услови.** Хоће ли се променити девизни курс између валута различитих земаља у којима компанија врши трансакције? Да ли су владе стабилне у земљама у којима компанија послује?

Многи од наведених фактора могу имати значајан утицај на величину ризика инвестиционог пројекта.

Врсте пројектних ризика

Ризичност инвестиционог пројекта дефинише се као варијабилност токова новца пројекта у односу на очекиване токове. Сматра се да је пројекат ризичнији што је варијабилност већа. За сваки пројекат који се анализира може се израдити процена будућих новчаних токова, односно проценити бројни могући исходи. Будући да инвеститори захтевају вишу стопу приноса од компанија које предузимају ризичне пројекте, последично такве компаније ће имати виши трошак капитала. Три су основне компоненте ризика сваког пројекта:

1. Индивидуална ризичност пројекта. Индивидуална ризичност пројекта односи се на ризик који пројекат има сам за себе, а назива се и самостални (посебни) ризик. Он занемарује ефекте диверсификације и посматран изоловано има мали значај, али је битан чинилац ризика пројекта за компанију и процену тржишног ризика. Посебно је значајан за компаније са једним пројектом или за монопродуктне компаније са не-диверсификованим власништвом. Процена индивидуалне ризичности пројекта може се добити анализом очекиване интерне стопе приноса и њене стандардне девијације, што је последица волатилности очекиваних новчаних токова.

2. Ризичност пројекта за компанију. За разлику од индивидуалне ризичности, ризик пројекта за компанију посматра се као допринос ризика пројекта укупном ризику компаније. Компанија практично представља портфолио активе и приноси од те разноврсне активе не крећу се увек у истом смеру, тј. нису у савршено позитивној корелацији један са другим. Стога индивидуални ризик пројекта није пресудан, већ је важно како пројекат, који је додат портфолију активе компаније, мења ризик портфолија компаније. Другачије речено, ризичност пројекта за компанију зависи од корелације његове интерне стопе приноса и постојеће профитабилности компаније. Што је мања корелација између њих, мањи је утицај ризичности пројекта на компанију, јер се умањује индивидуални ризик пројекта у портфолију са постојећим пројектима компаније. Релевантна ризичност пројекта за компанију оцењује се, слично релевантној ризичности акција, на основу бета коефицијента (β). Бета је одређена односом стандардних девијација интерне стопе приноса пројекта и профитабилности укупног портфолија постојећих пројеката компаније и њиховом корелацијом. Већина пројеката има позитивну корелацију са пословањем компаније. Повезаност је, по правилу, већа код пројеката у основној делатности компаније, а мања код пројеката ван њене основне делатности. Компанија може дисконтовати будући новчани ток трошком капитала компаније када врши проширење свог свакодневног пословања, односно када је ризик тог пројекта идентичан ризику целокупне компаније. Међутим, када инвестициони пројекти имају различите степене ризика, новчане токове таквих пројеката треба дисконтовати различитим дисконтним

стопама. Тако, на пример, Сименс, немачки индустријски гигант, користи 16 различитих дисконтних стопа, зависно од ризичности сваке линије пословања.

3. Тржишна ризичност пројекта. Тржишна ризичност односи се на релевантну ризичност пројекта у односу на акције компанија које ће држати инвеститори у добро диверсификованом портфолију. Тржишна ризичност пројекта показује како се индивидуална ризичност пројекта уклапа у добро диверсификовани портфолио инвеститора. Уклапање ризика инвестиције у неки портфолио оцењује се према коваријанси и коефицијенту корелације те инвестиције и портфолија. Тржишни ризик зависи од корелације профитабилности пројекта и профитабилности тржишта капитала. Што је мања повезаност између тих профитабилности, тржишна ризичност пројекта биће мања, јер се умањује индивидуални ризик пројекта у тржишном портфолију. Тржишни ризик најчешће се обележава грчким словом бета (β) и представља меру осетљивости приноса од активе на промену приноса на тржишту. Зато се често каже да је β мера еластичности. Тако, ако се принос на тржишту повећа за 1%, очекује се да ће принос од активе чија β износи 2,0 порастати за 2%, а ако се принос на тржишту смањи за 1%, очекује се да ће принос од активе чија β износи 1,5 пасти за 1,5%. Бета актива је, из тог разлога, мерило тржишног ризика активе. Већина пројеката има позитивну корелацију са тржиштем капитала, јер већина пословних активности зависи од кретања целокупне економије. Ако је економија снажна и у замаху, већина пројеката даће веће економске ефекте него у слабој, стагнирајућој економији. Међутим, по правилу, корелација профитабилности пројеката и тржишта капитала биће мања од један, што ће условити да тржишни ризик пројеката буде мањи од његовог индивидуалног ризика.

Мерење индивидуалног ризика пројекта

Иако се обично верује да је важно анализирати тржишни ризик пројекта, индивидуални (самостални) ризик пројекта се не сме занемарити. У случају када се одлуке доносе у малој, затвореној компанији, чији власници немају веома диверсификоване портфолије, утврђивање вредности индивидуалног ризика даје добру процену ризика пројекта. Чак и када велика корпорација доноси одлуку о инвестицији, корпорација која има много производа и чији су власници веома различити, анализа индивидуалног ризика била би од користи. Индивидуални ризик често је тесно повезан са тржишним ризиком, јер у многим случајевима пројекти са вишим индивидуалним ризиком имају и виши тржишни ризик.

Анализа индивидуалног ризика битна је претпоставка и полазна тачка када се утврђује ризичност пројекта за компанију и процењује његов тржишни ризик. Процена се врши евалуацијом будућих новчаних токова пројекта коришћењем неколико метода.

Сензитивна анализа

Процес доношења успешних инвестиционих одлука отежан је када се промене почетне процене улазних фактора, у односу на изворни скуп процена (основни случај). Сензитивна анализа упозорава на промене ефикасности пројекта, изазване променама појединих кључних фактора. Сагледавање осетљивости пројекта у од-

носу на улазне факторе јесте важно, јер помаже када се одлучује да ли је потребна ревизија пројекта и да ли су неопходна додатна истраживања пре него што се донесе одлука о прихватању или одбијању пројекта. Такође, анализа осетљивости помаже да се открију фактори које би требало даље надгледати за већ прихваћени пројекат. Анализа полази од очекиваних величина кључних фактора и испитује утицај промене сваког појединачног кључног фактора на исказану финансијску ефикасност. Циљ анализе јесте да се сагледају промене у ефикасности пројекта ако се промени величина неког кључног фактора у односу на очекивану вредност. Утицај промена фактора на пројекат може се посматрати изоловано, уз остале константне факторе или сагледавањем комбинованог деловања промена кључних фактора. Уобичајено се користе две технике: а) посматрање процентуалних промена кључних фактора или б) анализирање интензитета њихове промене до преломне тачке, односно до граничне ефикасности пројекта. Прво се дефинишу оптимистичне и песимистичне процене тих фактора, а након тога се сагледава шта се догађа са нето садашњом вредношћу пројекта уз песимистичну и оптимистичну процену сваког од тих фактора. Након што се израчуна нето садашња вредност, уз коришћење разних пројекција, добиће се увид у чиниоце који имају највећи утицај на износ нето садашње вредности. Табела 1 илуструје сензитивну анализу имагинарног пројекта Х у променљивим околностима и варијабилним факторима, приход од продаје, фиксне и варијабилне трошкове и дисконтну стопу.

Табела 1 – Анализа осетљивости за пројекат Х у еврима

Фактори	Сценаријо			НПВ		
	Очекивани	Песимистички	Оптимистички	Очекивана	Песимистичка	Оптимистичка
Улагање	5.000.000	5.800.000	4.800.000	1.992.083	1.250.963	2.177.363
Приход од продаје	20.000.000	16.000.000	22.000.000	1.992.083	-4.631.996	5.304.122
Варијабилни трошкови као % од продаје	75%	78%	70%	1.992.083	1.982.364	8.616.161
Фиксни трошкови	4.000.000	4.200.000	3.600.000	1.992.083	667.267	4.641.714
Дис. стопа	6%	8%	5%	1.992.083	1.374.577	2.335.648

Према табели пројекат је најосетљивији на промене прихода од продаје и на промене варијабилних и фиксних трошкова, па се зато при оцени пројекта највише пажње мора обратити на те чиниоце. Пројекат је најмање осетљив на промене трошка капитала, тако да чак ни повећање са 6% на 8%, уз остале непромењене чиниоце, не изазива негативну нето садашњу вредност.

Сензитивна анализа је најзаступљенија анализа индивидуалног ризика пројекта. Међутим, анализа осетљивости има и предности и недостатке. Једна од њених највећих предности је једноставност, а недостаци су нејасни резултати и субјективност, посебно када се одређује тачно значење термина *оптимистично* или *песи-*

мистично. Такође, сензитивна анализа не испитује дистрибуцију вероватноће нето садашње вредности пројекта. Из наведених разлога резултате и закључке сензитивне анализе треба допунити резултатима других метода испитивања индивидуалне ризичности пројекта.

Сценаријска анализа

За разлику од анализе осетљивости, сценаријска анализа укључује оба кључна фактора ризичности пројекта – његову осетљивост на промене кључних чинилаца и вероватноћу њихових промена. Кад су чиниоци међусобно зависне величине, анализа сценарија даје увид у различите комбинације чинилаца, односно показује како би пројекат изгледао у различитим сценаријима. Процењивање прихода или трошкова под одређеним сценаријима даје прецизније процене него сагледавање неке апсолутне оптимистичне или песимистичне вредности. У основи сценаријске анализе је формирање дискретне дистрибуције вероватноће остваривања нето садашње вредности пројекта и њена анализа коришћењем нормалне дистрибуције. У табели 2 приказан је пример вишеструког предвиђања тока новца у будућем периоду, у претпостављеним различитим стањима привреде (дубока рецесија, блага рецесија, нормално стање, мали напредак, велики напредак) и уз претпостављену вероватноћу остварења.

Табела 2 – Вероватноћа и токови новца пројекта А и Б

СТАЊЕ ПРИВРЕДЕ	Годишњи токови новца: година 1			
	ПРОЈЕКАТ А		ПРОЈЕКАТ Б	
	Вероватноћа	Ток новца у €	Вероватноћа	Ток новца у €
Дубока рецесија	0,05	-3.000	0,05	-1.000
Блага рецесија	0,25	1.000	0,25	2.000
Нормално стање	0,40	5.000	0,40	5.000
Мали напредак	0,25	9.000	0,25	8.000
Велики напредак	0,05	13.000	0,05	11.000

Из табеле се види да је дисперзија могућих токова новца за пројекат А (од - 3.000 € до - 13.000 €) већа него она за пројекат Б (од - 1.000 € до 11.000 €), што указује на то да је пројекат А ризичнији.

Основне технике процене ризика заснивају се на нормалној дистрибуцији где се посматра волатилност, односно варијабилност могућих резултата око очекиване вредности дистрибуције (расподеле) вероватноће. Основне мере ризика су: стандардна девијација (стандардно одступање), варијанса и коефицијент варијације. Како ризик треба сагледавати и у одређеном портфолију, у анализу ризичности мора се укључити и познавање корелације међу различитим величинама и мере корелације – коваријанса и коефицијент корелације. Такође, неопходно је сагледати и β (бета) коефицијент, као меру еластичности промене приноса инвестиције према променама приноса компаније или ефикасности целокупног тржишта капитала.

Дистрибуција вероватноће може се исказати помоћу два параметра дистрибуције: (1) очекиване вредности и (2) стандардне девијације.

Очекивана вредност новчаног тока је пондерисани просек могућих токова новца, где су пондери вероватноће појављивања. Очекивана вредност дистрибуције вероватноће токова новца за период m , $\overline{CF}_t$, дефинише се као:

$$\overline{CF}_t = \sum_{x=1}^n (CF_{xt})(P_{xt})$$

где су:

CF_{xt} – ток новца за могућност x у периоду m ,

P_{xt} – вероватноћа појављивања тока новца,

n – укупан број могућих појављивања тока новца у периоду m .

Стандардна девијација је уобичајена мера дисперзије. Стандардна девијација новчаног тока у периоду m математички се може изразити као:

$$\sigma_t = \sqrt{\sum_{x=1}^n (CF_{xt} - \overline{CF}_t)^2 (P_{xt})}$$

Квадрат стандардне девијације σ^2 познат је као варијанса дистрибуције.

Да би се илустровало извођење очекиване вредности и стандардне девијације дистрибуције вероватноће могућих токова новца, поново ћемо размотрити наш претходни пример за два пројекта.

Табела 3 – Очекиване вредности и стандардна девијација пројекта А

ПРОЈЕКАТ А			
Могући ток новца, CFX_1	Вероватноћа појављивања, P_{x1}	$(CFX_1)(P_{x1})$	$(CFX_1 - \overline{CF}_1)^2(P_{x1})$
-3.000	0,05	-150	$(-3.000 - 5.000)^2 (0,05)$
1.000	0,25	250	$(1.000 - 5.000)^2 (0,25)$
5.000	0,40	2.000	$(5.000 - 5.000)^2 (0,40)$
9.000	0,25	2.250	$(9.000 - 5.000)^2 (0,25)$
13.000	0,05	650	$(13.000 - 5.000)^2 (0,05)$
	$\Sigma=1$	$\Sigma=5.000 = \overline{CF}_1$	$\Sigma=14.400.000 = \text{варијанса } (\sigma)$ $SD = \sqrt{\sigma} = 3.795$

Табела 4 – Очекиване вредности и стандардна девијација пројекта Б

ПРОЈЕКАТ Б			
Могући ток новца, CFX_1	Вероватноћа појављивања, P_{x1}	$(CFX_1)(P_{x1})$	$(CFX_1 - \overline{CF}_1)^2(P_{x1})$
-1.000	0,05	-50	$(-1.000 - 5.000)^2 (0,05)$
2.000	0,25	500	$(2.000 - 5.000)^2 (0,25)$
5.000	0,40	2.000	$(5.000 - 5.000)^2 (0,40)$
8.000	0,25	2.000	$(8.000 - 5.000)^2 (0,25)$
11.000	0,05	550	$(11.000 - 5.000)^2 (0,05)$
	$\Sigma=1$	$\Sigma=5.000 = \overline{CF}_1$	$\Sigma=8.100.000 = \text{варијанса } (\sigma)$ $SD = \sqrt{\sigma} = 2.846$

Очекивана средња вредност дистрибуције новчаних токова идентична је и за пројекат А и за пројекат Б и износи 5.000 €. Али, стандардна девијација за пројекат А је 3.795 €, док је стандардна девијација пројекта Б 2.846 €. Будући да пројекат А има већу стандардну девијацију, односно да показује већу дисперзију могућих резултата, то подразумева да он има већи ризик.

Мера релативне дисперзије дистрибуције вероватноће је коефицијент варијације (CV). Математички, он се дефинише као однос (количник) стандардне девијације дистрибуције и очекиване вредности дистрибуције:

$$CV = \frac{SD}{CF_i}$$

Коефицијент варијације је мера ризика по јединици очекиване вредности. За пројекат А коефицијент варијације је:

$$CV_A = 3.795 \text{ €} / 5.000 \text{ €} = 0,759$$

За пројекат Б коефицијент варијације је:

$$CV_B = 2.846 \text{ €} / 5.000 \text{ €} = 0,569$$

Будући да је коефицијент варијације за пројекат А већи од оног за пројекат Б, он има већи степен релативног ризика.

У случају поређења ризичности пројекта и компаније као целине, треба упоредити параметре дистрибуције нето садашње вредности, стандардне девијације и коефицијента варијације пројекта са стандардном девијацијом и коефицијентом варијације које би имало пословање компанија без пројекта. Ако је нпр. коефицијент варијације пројекта већи од оног који има компанија, пројекат је ризичнији од просечног пројекта компаније, и обрнуто. Ако су коефицијенти варијације компаније и пројекта идентични и ризичност им је једнака. Предност сценаријске анализе је што поред осетљивости на промене кључних чинилаца у испитивање укључује и вероватноћу њихових промена, односно сагледава и ризичност пројекта. Са друге стране, слабост сценаријске анализе је у томе што се ослања на ограничен број сценарија, за разлику од стварних ситуација, где је могућ готово неограничен распон нето садашњих вредности пројекта.

Симулациона анализа

Детаљнија анализа сценарија назива се симулациона анализа. Њоме се исправља основни недостатак сценаријске анализе, а то је да узима ограничен број могућих вредности појединих кључних чинилаца у процени пројекта. Уместо разматрања релативно малог броја сценарија, захваљујући компјутерским програмима, може се генерисати практично неограничен број могућих комбинација и конструисати дистрибуција вероватноће свих могућих резултата.

Поступак методе симулације може се описати кроз пет корака. То су:

1. Избор кључних фактора ефикасности пројекта и утврђивање њихових дистрибуција вероватноће. Могући фактори су: величина тржишта, стопа раста тржишта, продајне цене, тржишни удео, инвестициони трошкови, варијабилни и фиксни трошкови, предвидиви економски век трајања пројекта и др.

2. Компјутерски избор вредности дистрибуције вероватноће сваког фактора према таблицама случајних бројева.

3. Комбиновање тих вредности за израчунавање нето садашње вредности.

4. Континуирано понављање претходног процеса. Тај поступак се понавља много пута према унапред утврђеном програму све док се не састави репрезентативна дистрибуција вероватноће могућих будућих нето садашњих вредности или интерних стопа приноса.

5. Вредновање резултата дистрибуције вероватноће. Тако добијена дистрибуција вероватноће нето садашње вредности или интерне стопе приноса вреднује се применом кључних мера оцене ризика.

Поступак симулације, без обзира на сличан крајњи резултат и истоветан поступак вредновања, прецизнији је метод дистрибуције вероватноће пројекта него сценаријска анализа, управо зато што се може више пута израчунавати велики број фактора у различитим варијететима, коришћењем развијених софтверских програма. Овај метод оцене ризика често се назива и симулацијом „Монте Карло“, јер је заснована на симулационим процесима за анализу вероватноће остваривања добитака на рулету у коцкарницама. Модел се заснива на случајном избору вредности датих *input*-а и на могућности да се готово неограничено комбинују. Програм садржи и графичку презентацију добијених резултата, као и проценат сигурности кретања прогнозираних вредности, слично проценама временске прогнозе. Програм такође садржи и могућност оптимизације, односно избора пројекта са максималном профитабилношћу. Међутим, програм не даје идеалне резултате, јер они у великој мери зависе од коректности унетих *input*-а и њихове међусобне повезаности.

Анализа стабла одлучивања

Анализа стабла одлучивања је метод анализе ризика пројекта, који се посматра кроз одређене фазе инвестирања у оквиру економског века трајања инвестиције. Метод се заснива на раздвајању животног века пројекта на одређене фазе у време инвестирања и ефектуирања, са крајњим циљем да се умањи ризик инвестирања.

Анализа стабла одлучивања спроводи се за пројекте који захтевају вишеструка инвестициона улагања у дужем периоду, као што су нпр. инвестиције у потпуно нове производне капацитете. Код таквих пројеката менаџмент компаније спроводи вредновања пројекта по појединим фазама инвестирања, а онда се или прихвата улазак у следеће фазе или се пројекат одбацује. Корист од таквог приступа је у томе што се умањују потенцијални губици, који би свакако били већи уколико би се инвестиција одбацила тек по окончању свих, раније предвиђених, инвестиционих фаза.

Инвестициони пројекат и цена капитала

Цена капитала је цена средстава добијених од добављача капитала, поверилаца и власника. Та цена је принос који захтевају они који компанију снабдевају капиталом. Што је већи ризик пројекта, већи је и принос који траже, а отуда је већа и цена капитала.

Цена капитала пројекта може се одредити и као збир онога што добављачи капитала захтевају због пружања средстава, а састоји се од:

1. приноса који представља компензацију за временску вредност новца, ако је пројекат безризичан, и
2. компензације ризика.

Често се дешава да компанија инвестира у пројекте са различитим ризицима, при чему се суочава са утврђивањем цене капитала пројекта. Коришћење бета активе компаније у том случају није погодно, јер бета активе одражава тржишни ризик целокупне активе компаније, и то не би био исти ризик као за пројекат који се евалуира. Један од начина на који треба разрешити ову дилему јесте да се процени цена капитала компаније која се бави само једном врстом делатности, а која је иста као делатност разматраног пројекта. Како није могуће бацити поглед на приносе пројекта и видети какви су они у односу на приносе на тржишту у целини, могуће је проценити тржишни ризик акције друге компаније, чија једина делатност има ризик идентичан ризику пројекта. Услов за примену овог метода јесте да постоји компанија у којој се тржишни ризик њене акције може искористити као први корак у процењивању тржишног ризика пројекта. Компанија која обавља само једну делатност назива се специјализована компанија. Дакле, треба прво издвојити компанију или компаније које имају исту делатност као и пројекат који се процењује, након чега треба пронаћи њихове бета коефицијенте и, на крају, израчунати просечну бету издвојених компанија. Та просечна бета узима се као мера тржишног ризика пројекта и на основу ње се утврђује захтевана стопа приноса за планиране новчане токове пројекта. Међутим, проналажење одговарајуће специјализоване компаније није једноставно, јер већина компанија обавља више делатности.

У ситуацији када се бета не може израчунати на стандардан начин, као што је поређење приноса на поједине акције компанија према приносима на неки тржишни индекс, могуће је проценити бету на основу рачуноводствених података. Такав приступ, који се примењује код пројекта чији ефекти нису валоризовани на јавном тржишту, познат је као метод рачуноводствене бете. У том методу пореде се основни показатељи профитне снаге компаније, као што је *EBIT* (зарада пре камате и пореза) и тржишни индекс, на основу јавно објављених података. Рачуноводствена бета може се израчунавати на нивоу компаније, за одређене делове компанија, као и за одређене пројекте компанија. Међутим, често се поставља питање могу ли рачуноводствени подаци бити адекватна замена за тржишно израчунате бета коефицијенте. Истраживања показују да постоји ограничена веза између рачуноводствено и тржишно утврђених бета, где компаније са високим рачуноводственим бетама имају и високе тржишне бете, и обрнуто. Корелација између тих бета је ниска и креће се у распону од 0,5 до 0,6. То је и разлог што се рачуноводствене бете могу користити само као груба апроксимација тржишног ризика и трошка капитала. У пракси је тешко одредити фер бета коефицијент за пројекте, било због немогућности изолације моноиндустријских компанија које одговарају пословима пројекта, било због сумње у рачуноводствене бете. Зато је укључивање ризика у дисконтну стопу у великој мери субјективно.

Када се користе технике дисконтовања новчаног тока, цена капитала пројекта која се користи за евалуацију пројекта требало би да одражава ризик пројекта. Када се процењује колики су трошкови инвестирања у дати пројекат и колике користи се очекују од пројекта у будућности, то се чини са приличном дозом неизвесности.

Иако процена пројектног ризика никада неће бити егзактна наука, могуће је одредити ризик на основу сагледавања неколико фактора. Као прво, висок удео фиксних трошкова у односу на варијабилне трошкове повећава ризик пројекта, јер било каква промена у приходима може имати драматичан утицај на добит. Пројекти који укључују високе фиксне трошкове обично имају и веће бета коефицијенте. Као друго, битна је корелација између добити компаније и укупних добити свих компанија на тржишту. Компаније чији приходи и добит имају велике осцилације са мењањем услова на тржишту, односно компаније које припадају тзв. циклчним гранама, по правилу, имају високе бета коефицијенте и висок трошак капитала. За разлику од њих, компаније на које не утиче у толикој мери стање у привреди, тј. компаније које припадају тзв. стабилним гранама (као што је прехранбена индустрија), имају низак бета коефицијент и низак трошак капитала. Треће, инвестиције које носе висок степен неизвесности о томе хоће ли се и остварити (као што је потрага за златом), имају високу стандардну девијацију, али низак бета коефицијент, јер остварење циља у тој активности није у великој вези са стањем на остатку тржишта.

Дисконтна стопа која одговара одређеним инвестицијама уобичајено се дефинише као каматна стопа на улагања без ризика, увећана за премију ризика. Као мера компензације за временску вредност новца узимају се приноси на хартије од вредности без ризика, као што је принос на записе америчког државног трезора (*T-bill*). Компензација ризика је додатни захтевани принос због неизвесности будућих новчаних токова пројекта. Због тога што тржишни ризик пројекта представља релевантни ризик, у случају да инвеститори траже већи принос, биће већи и тржишни ризик пројекта. Концептуални оквир тржишног ризика пројекта подразумева да је могуће прилагодити дисконтну стопу, која ће се применити на новчане токове пројекта, према релевантној тржишној ризичности. Приступ укључивања ризика у оцену ефикасности пројекта назива се дисконтна стопа прилагођена ризику (*Risk-Adjusted Discount Rates* – RADRs). То је стопа приноса која мора бити остварена на пројекту да би компензовала ризик, односно да би цена акција остала бар на истом нивоу или се повећала. Што је већи ризик пројекта, већа је захтевана стопа приноса (дисконтна стопа), а последично и мања нето садашња вредност будућег новчаног тока. Компаније које користе дисконтну стопу кориговану због ризика обично то раде путем класификовања пројекта у класе ризика, према типу пројекта. На пример, компанија која има цену капитала од 10% може искористити цену капитала од 14% за нове производе, а много нижу стопу од 8% за резервне пројекте. Када постоји више цена капитала, менаџменту остаје само да утврди којој класи пројекат припада и да, након тога, примени ону стопу која је додељена тој класи.

Компаније, такође, могу кориговати цену капитала и онда када класификација није према типу пројекта. На пример, компаније које инвестирају у пројекте у иностранству понекад ће вршити кориговање због додатног ризика иностраног пројекта, као што су ризик девизног курса, инфлациони ризик и политички ризик. Како се специфичан ризик компаније, као и пројекта, може диверсификацијом умањити или потпуно елиминисати, ризик пројекта своди се само на тржишни (системски) ризик. Зато се чини логичним да се дисконтна стопа која се примјењује на новчане токове пројекта прилагоди само у односу на припадајући тржишни ризик. Пројекти са бетом вишом од оне коју компанија има без пројекта имаће вишу дисконтну стопу, односно веће трошкове капитала и обрнуто – пројекти са бетом нижом од бете компанија имаће нижу захтевану стопу приноса.

При процени цене капитала пројекта често се користи формула приноса из модела одређивања цене капиталне активе (*Capital asset pricing model – CAPM*). Када се примењује овај метод, неопходно је тачно одредити премију за сношење просечног ризика на тржишту у целини, а затим је, коришћењем мерила тржишног ризика, подесити како би одразила тржишни ризик пројекта. Тржишна ризикопремија, за тржиште у целини, јесте разлика између очекиваног просечног тржишног приноса, r_m , и очекиване безризичне каматне стопе, r_f . Ако компанија купи активу чији је тржишни ризик исти као онај на тржишту у целини, очекује да ће приносом од $r_m - r_f$ надокнадити инвеститорима за тржишни ризик.

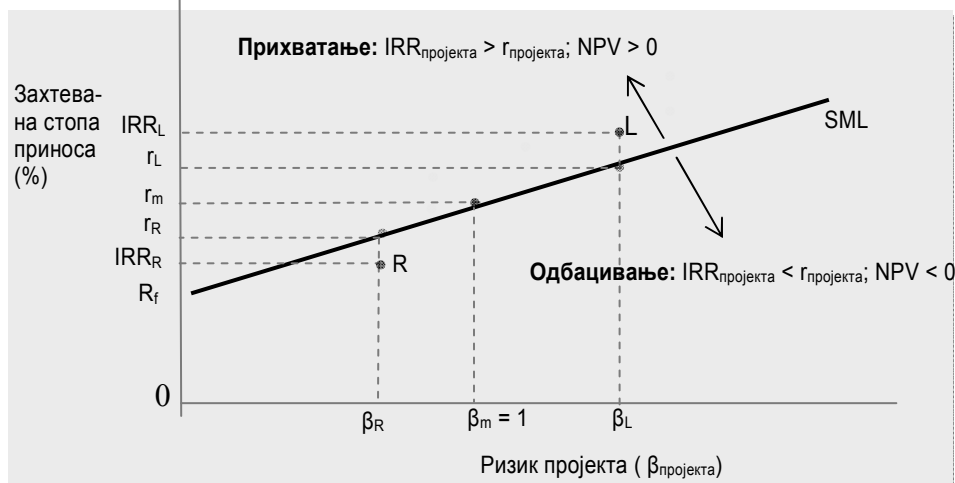
Кориговање тржишне ризикопремије, због тржишног ризика датог пројекта, захтева множење тржишне ризикопремије и бете активе тог пројекта, β_{asset} :

Компензација тржишног ризика је $\beta_{\text{asset}}(r_m - r_f)$

То је додатни принос, неопходан за компензацију тржишног ризика пројекта. Бета актива коригује ризикопремију на тржиште у целини, како би одразила тржишни ризик одређеног пројекта. Ако, затим, томе додамо безризичну каматну стопу, стижемо до цене капитала:

$$\text{Цена капитала} = r_f + \beta_{\text{asset}}(r_m - r_f)$$

Графички се цена капитала заснована на методу CAPM може приказати помоћу тзв. тржишне линије капитала (*Security Market Line – SML*). На графикону 2 представљена су два пројекта – Л и Р. Пројекат Л има ризик исказан бетом (β_L) и интерну стопу приноса (IRR_L). Захтевана стопа приноса за пројекат Л са ризиком β_L је r_L . Пројекат Л генерише принос већи од захтеване стопе приноса ($IRR_L > r_L$), па је зато прихватљив. Такође, пројекат Л има позитивну NPV када се његови новчани токови дисконтују захтеваном стопом приноса (r_L). Са друге стране, пројекат Р генерише принос мањи од захтеване стопе приноса ($IRR_R < r_R$), има негативну NPV када се његови новчани токови дисконтују захтеваном стопом приноса (r_R), па је зато неприхватљив.

Графикон 2 – Тржишна линија капитала

Процена ризика пројекта у пракси

Велики број компанија, на овај или онај начин, узима у обзир ризик при евалуацији инвестиционих пројеката. Главни проблем при евалуацији ризика је субјективност, наспрот објективнијим резултатима добијеним симулационом анализом или анализом осетљивости.

Истраживања су показала да компаније које користе технике дисконтованог новчаног тока, као што су методи нето садашње вредности и интерне стопе приноса, више користе цену капитала кориговану због ризика, али најчешће користе пондерисану просечну цену капитала компаније као референтну тачку. Али, велики проценат компанија користи једну цену капитала за све пројекте, што је непоуздано. Компанија може да користи исту цену капитала за све своје пројекте уколико они имају исти ризик и ако цена капитала која се користи одговара том степену ризика. Међутим, ако компанија користи исту цену капитала, а сваки пројекат има различит степен ризика, општа цена капитала није адекватна мера.

Цена капитала компаније одражава њен просечно ризичан пројекат. Шта ће се десити када се за све пројекте примени та цена капитала у методама дисконтованог новчаног тока, као што су нето садашња вредност или интерна стопа приноса? То ће довести до тога да компанија:

- одбија профитабилне пројекте (оне који би увећали богатство власника) чији је ризик нижи од ризика просечно ризичног пројекта, јер је компанија превише дисконтовала будуће новчане токове пројекта,
- прихвата непрофитабилне пројекте чији је ризик већи од ризика просечно ризичног пројекта, јер је компанија недовољно дисконтовала будуће новчане токове пројекта.

Највећи проблем при евалуацији ризика у пракси јесте велико ослањање на субјективност. Често се евалуација више заснива на искуству него на принципима заснованим на науци. Истине ради, научни приступи у мерењу и евалуацији ризика такође зависе од субјективне процене ризика, расподеле вероватноће будућих новчаних токова и правилног расуђивања у вези са тржишним ризиком.

Закључак

Инвестирање је комплексан процес. Доношење инвестиционих одлука спада у ред најсуптилнијих и најзначајнијих одлука са дугогодишњим импликацијама. Пошто инвестирање представља улагање у садашњости како би се остварили одређени ефекти у будућности, ризик је неизоставан део инвестиционог процеса. Ризик представља неизвесност да се очекивани ефекти пројекта неће остварити, односно да ће одступати од планираних. Другим речима, ризичност инвестиционог пројекта представља варијабилност токова новца пројекта у односу на очекиване токове. Сматра се да је пројекат ризичнији што је варијабилност већа. Степен ризика пројекта разликује се према карактеру пројекта. Инвестициони ризик при замени опреме знатно је мањи него ризик приликом увођења потпуно нових производа, нових технологија и производних поступака или када се освајају нова тржишта.

У процени ризичности пројекта користе се: сензитивна анализа, сценаријска анализа, симулациона анализа и анализа стабла одлучивања. Сензитивна анализа је најзаступљенија анализа индивидуалног ризика пројекта и има и предности и недостатке. Једна од њених највећих предности је једноставност, а недостаци су нејасни резултати и субјективност. Сценаријска анализа исправља недостатке сензитивне анализе, јер укључује оба кључна фактора ризичности пројекта – његову осетљивост на промене кључних чинилаца и вероватноћу њихових промена. Симулационом анализом се, захваљујући компјутерским програмима, може генерисати неограничен број могућих комбинација и конструисати дистрибуција вероватноће свих могућих резултата, чиме се исправља основни недостатак сценаријске анализе услед ограничења броја могућих вредности кључних чинилаца у процени пројекта. Анализом путем стабла одлучивања ризик пројекта се посматра кроз одређене фазе инвестирања у оквиру економског века трајања инвестиције. Ризик пројекта одражава се на цену капитала, која се може израчунати на више начина, проналажењем цене капитала сличних компанија (пројеката), коришћењем дисконтне стопе прилагођене ризику, рачуноводствене бете, просечне пондерисане цене капитала, применом CAMP модела и др. Упркос бројним техникама евалуације ризика, највећи проблем при евалуацији ризика у пракси јесте превелика субјективност.

Идентификовани, објашњени и практичним примерима илустровани методи евалуације ризика инвестиционих пројеката, као што сензитивна анализа, сценаријска анализа, симулациона анализа и анализа стабла одлучивања, као и различити методи за израчунавање цене капитала, потврђују хипотезу да не постоје универзални методи евалуације ризика и цене капитала инвестиционих пројеката који су применљиви у свим околностима.

Литература

1. Bodie, Z., Kane, A., Marcus, A. J., (2009) *Основи инвестиција*, 6. издање, ДАТАСТАТУС.
2. Brealey, R. A., Myers, S. C., Marcus, A. J., (2007), *Основе корпоративних финансија*, Загреб, Мате.
3. Брзаковић Т. (2013), *Стратешки финансијски менаџмент-евалуација капиталних инвестиција*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд.
4. Gitman L. J., (2009), *Principles of Managerial Finance*, 12th ed., Pearson Prentice Hall.
5. Gervais, S., (2009), *Behavioral Finance: Capital Budgeting and Other Investment Decisions*, Behavioral Finance, November 24.
6. Dedi, L., Orsag, S., (2007), *Capital Budgeting Practices: A Survey of Croatian Firms*, South East European Journal of Economics & Business, 2 (1).
7. Ehrhardt M. C., Brigham, E. F., (2011), *Corporate Finance: A Focused Approach*, , Fourth Edition, South-Western Cengage Learning.
8. Koller, T., Goedhart, M., Wessels, D., (2005), *Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies*. , Hoboken (New Jersey): McKinsey & Company, John Wiley.
9. Орсар С., (2002), *Буџетирање капитала: Пројена Инвестицијских пројеката*, Загреб, Масмедиа.
10. Parrino R., Kidwell D. S., Bates T. W., (2012), *Fundamentals of corporate finance*, second edition, John Wiley & Sons, Inc.

11. Pike, R., Neale, B., (2006), *Corporate finance and investment decisions & strategies*, Fifth Edition, FT Prentice Hall.
12. Shim J. K., Siegel, J. G., (2009), *Budgeting Basics and Beyond*, Third edition, Wiley, John Wiley & Sons, Inc.
13. Van Horne J. C., Waskovicz, J. JR, (2007), *Osnovi finansijskog menadžmenta*, DATASTATUS, 12. Izdanje.
14. Fabozzi, F. J., Drake P. P., (2009), *Finance : capital markets, financial management, and investment management* , John Wiley & Sons.
15. Fabozzi, F. J., Drake P. P., (2010), *The basics of finance : an introduction to financial markets, business finance, and portfolio management*, John Wiley & Sons.

ЕВОЛУЦИЈА ОРГАНИЗАЦИЈА – ОД ХИЈЕРАРХИЈСКЕ ДО МРЕЖНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Небојша Закић¹

Универзитет „Унион – Никола Тесла“ у Београду,
Факултет за предузетнички бизнис

Радмила Грозданић²

Висока школа академских студија „Пословна економија
и предузетништво“, Београд

Владан Ковачевић³

Tehnicom Group, Београд

Предмет истраживања у овом раду јесте историјски развој организације, теорије и праксе. Основни циљ рада јесте да систематизацијом историјских извора допринесе проширењу знања и ефикасности људи да усвоје организационе промене и перформансе као процес непрекидне дијагнозе, акције планирања, спровођења и оцењивања у примени организационих принципа, мисије и визије савремене организације. Трансфер знања и вештина, мотивација људских ресурса, лидера и тимова да унапреде своје капацитете за решавање проблема управљања и будућих промена су све битнији у даљем развоју организационе структуре и процеса. У томе посебну улогу имају мрежне организације, виртуелни тимови и њихове међусобне везе, посебно у примени промена и њиховог утицаја на организацију.

Кључне речи: *мрежна организација, организационе границе, процесна оријентација, хоризонтална организација, организационе промене*

Увод

Организације нису статичке; оне се мењају. У организацијама се, углавном, дешавају еволутивне промене које су постепене, секвенцијалне и уже фокусиране. Оне су кумулативне пошто се појединачне промене временом акумулирају.

По Burke-у (2010) 95% свих промена су еволутивне. Свакако, у организацијама се дешавају и револутивне промене које су интензивне, симултане и широко фокусиране, а више организационих компоненти се мења истовремено.

¹ Др Небојша Закић је ванредни професор, nebojsa.z@fpb.edu.rs

² Др Радмила Грозданић је редовни професор

³ Владан Ковачевић, vladan.kovacevic@tehtnicom.com

У кратком периоду организације се радикално мењају револутивним путем. Међутим, у дужем периоду организације се могу радикално променити и еволутивним путем, кроз низ инкременталних и парцијалних промена које се током тог периода акумулирају. Стога, разлика између еволуције и револуције је питање временског рока посматрања (Јанићијевић, 2012).

Ако продужимо временски хоризонт, у дугом временском периоду можемо посматрати еволуцију организација. У одређеним периодима можемо уочити спорије промене, а у неким другим интензивније, што зависи од низа екстерних и унутрашњих фактора.

До почетка осамдесетих година важеће поставке биле су: већа организација значи боља организација, бескрајан раст је био природан и пожељан процес у развојном животном циклусу организације; организациона адаптивност је повезивана са обиљем ресурса и конзистентност и конгруенција били су обележје ефективне организације (Samenon и сарадници, 1993). Од тада свет организација се променио.

Већ у току једне деценије, услед драматичних промена окружења, настојања организација да у новим околностима одрже и повећају конкуритивну предност, и развоја новог знања, стратегија што веће то боље постала је превазиђена. Суочавајући се са променама у окружењу организације су се адаптирале, мењале или потпуно трансформисале.

У посматраном периоду у окружењу су се десиле многе економске, технолошке, друштвене и политичке промене.

Тржишта роба, рада и информација су се глобализовала, конкуренција се интензивирала, купци су постали захтевнији, информационо-комуникационе технологије су оствариле драматичан напредак, настало је доба економије знања.

Глобализација, пораст конкуренције, пораст очекивања купаца и пословних партнера, промене производа и услуга, интензивне технолошке и процесне промене, промене у демографији и радној снази, регулаторне и социјалнополитичке промене, промене економских стања су међу најважнијим факторима који су носиоци притиска окружења на организације (Jamrog и сарадници, 2006).

Традиционалне организационе форме функционисале су добро унутар окружења које је било релативно стабилно и предвидиво. Међутим, са растом стопе промена у окружењу ове структуре постале су мање делотворне.

По Burns-у и Stalker-у (1966), тамо где су стања окружења стабилна одговарајуће је и трошковно ефективно да се користе механистичке структуре. Међутим, када је окружење нестабилно, органске или више флексибилне структуре воде успеху компаније.

Традиционалне организационе форме могу бити исувише споре да одговоре на претње или искористе прилике које се појављују у окружењу. Динамика и турбулентност окружења ставља приоритет на брзину и респонзивност. Како би се успешно носиле са променама окружења, од организација се данас захтева да буду флексибилне и агилне.

Флексибилност се може дефинисати као варијетет организационих способности да се одговори на неодређености и промене у окружењу (Han, 2001). Према Volberd-у (1997) истовремена потреба организације да управља променама и континуитетом представља парадокс флексибилности. Фирма је под контролом када за сваку промену окружења има кореспондентну менаџерску способност и одговор организације. Износ флексибилности зависи од степена турбулентности окружења чија су три главна узрока: динамизам, комплексност и предвидљивост.

Агилност је новији концепт, настао деведесетих, као одговор на изазове окружења у којем доминирају промене и неодређеност. Сагласно Maskell-у (2001) агил-

ност је способност да се напредује и просперира у окружењу константне и непредвидљиве промене. Агилност захтева динамичке способности које одражавају способност предузећа да интегрише, гради и реконфигурише интерне и екстерне компетенције, како би се носиле са променљивим окружењем (Pavlou и El Sawy, 2011).

Суочавајући се са променама у окружењу у последњој четвртини двадесетог века организације су тражиле различите приступе у настојању да опстану и просперирају. Промене које су спровођене и уведена решења учинила су свет организација различитим у поређењу са оним у претходном времену.

Три ере у дизајну организације

Према Anand-у и Daft-у (2007) могу се уочити три ере у дизајну организације у последњих тридесет година.

I. У првој ери организације биле су самодоволне са јасним екстерним границама између организација, као и интерним границама између функционалних области.

II. Друга ера је ера хоризонталног организационог дизајна, тимски и процесно заснованих организација. Док су традиционалне организације претходне ере оличавале потребу за хијерархијском контролом и одвојеним функционалним специјализацијама, процесно засноване организације циљале су на изостављање интерних граница које су сметала бољим перформансама.

III. Трећу еру карактерише отварање интерних и екстерних организационих граница, што је водило укључивању организација у варијетет интерорганизационих мрежа.

Од Другог светског рата до почетка осамдесетих, сагласно Cameton-у и сарадницима (1993) корпорације су рапидно расле и имале су све више менаџера

Централизоване хијерархијске структуре биле су виђене као ефективне за управљање великим бројем радника, али им је недостајала агилност и нису биле у стању да брзо процесирају информације кроз организацију.

У таласу даунсајзинга током осамдесетих и почетком деведесетих то се драстично променило; многе организације су сравњивале њихове структуре, што је водило смањењу броја менаџера и ширем распону контроле.

Смањењем нивоа менаџмента одлучивање постаје брже и ближе месту извршења, елиминишу се непотребни трошкови и рад који не додаје вредност. Као резултат сравњења хијерархије мање је хијерархијских лествица и могућности промоције за запослене, али се зато уводе промоције по питању научених знања и вештина (Lytle, 1999). Тиме напредовање у оквиру прогресије посла постаје замена за напредовање у хијерархији.

Тимови у организацијама нису нов концепт, према Nielsen-у (2008) историја истраживања тимова може се трасирати још у Hawthorn студијама из тридесетих година. Истраживање тимског рада интензивирано је у педесетим и шездесетим годинама. Организације почињу да користе тимове са напретком менаџмента тоталног квалитета и блиских приступа. Ипак, примена тимова није била популарна до почетка осамдесетих, односно постаје општеприхваћена тек од деведесетих година (Nielsen, 2008).

Сагласно Devine-у и сарадницима (1999) организациони рад је све више међузависан и тимски заснован. Померање од индивидуализираних структура ка тимским структурама у свим областима организације доводи до промена компоненти организације, укључујући и промене у системима мерења и компензацији и организационој култури.

Тимски рад проширује послове и брише границе између њих, обезбеђује реалне бенефите попут приступа све више диверсификованом знању, добицима у ефикасности, сатисфакцији, учењу и синергетским процесима (Valentine и Edmondson, 2014).

Увођење тимова доводи и до саврењања хијерархија, пошто се ауторитет помера од управљачких и супервизорских позиција ка тиму, што је један од разлога зашто су организације равније.

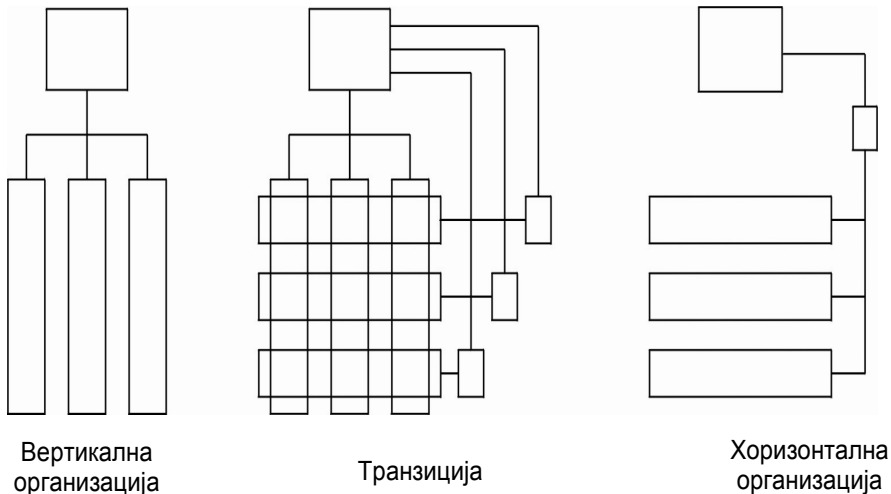
Процесна оријентација еволуирала је током осамдесетих и деведесетих из многих праваца: менаџмента тоталног квалитета, реинжењеринга, Портерових ланаца вредности, Рамлер-Брејч приступа, развоја пословног софтвера (системи радног тока, ЕРП системи) и др. У средишту процесне оријентације су пословни процеси, укључујући и исходе из процеса и задовољство купца.

Према Kohlbacher-у и Gruenwald-у (2011) концепт процесне оријентације се састоји од седам димензија: дизајн и документација процеса, менаџмент ангажован ка процесној оријентацији, власништво процеса, мерење процесних перформанси, корпоративна култура усклађена са пословним процесима, примена методологија побољшавања процеса и процесно-оријентисана организациона структура.

У организациону теорију и праксу деведесетих уведена је хоризонтална организација, заснована на пословним процесима.

Принципи дизајна ове организације су (Ostroff, 1999): организовање рада око сржних пословних процеса, не функција; постављање власника процеса који има одговорност за цео сржни процес; креирање тимова који су основа дизајна и перформанси; саврењавање хијерархије уклањајући рад који не додаје вредност и давање ауторитета члановима тима да доносе одлуке директно везане за њихове активности унутар процеса и интегрисање са купцима и добављачима.

На слици 1 приказана је транзиција од вертикалне до хоризонталне организације како се организациона структура мења од функционалне до процесно засноване.

Слика 1 – Транзиција од вертикалне до хоризонталне организације
(Извор: Адаптирано према Johannessen-у и сарадницима (1997))

Процесна оријентација од менаџера захтева системско и процесно мишљење.

Сваки систем је дизајниран за одређену сврху и свака акција на некој компоненти подсистема треба да буде просуђивана у смислу утицаја на цео систем, односно сврху система (Rummler и Brache, 1990). Извршавање појединачних интервенција на компонентама организације у изолацији игнорише потребу за интеграцијом и усклађивањем (Закић, 2009).

Према Gardner-у (2004) пословни процеси имају способност, више него иједна друга компонента да усклађују и повезују друге компоненте организације тако да свака доприноси укупним перформансама система.

Фокусирајући се на пословне процесе, организације постижу бројне бенефите, стичу знање о томе како се рад реално обавља, концентришу се на испоручивање вредности за купце, елиминишу рад који не додаје вредност, усмеравају се на побољшање перформанси, унапређују мерење перформанси, побољшавају координацију и дељење знања кроз организацију и др.

Вертикални организациони ентитети (обично функционалне области), у традиционалним структурама, често постају острва унутар веће организације. Невидљиви зидови између тих области спречавају хоризонталну комуникацију и сарадњу. У питању су функционални силоси који се дефинишу као испарцелисане јединице изоловане од њиховог окружења (Motiwalla и Thompson, 2012).

Појединци и групе унутар силоса фокусирају се на парцијалне циљеве њихових јединица губећи видокруг укупне сврхе организације. Свако одељење гледа на ствари из своје властите перспективе и ради у своју корист, љубоморно чувајући своје границе (Gerst, 2001). Силоси отежавају да се организација брзо помера, прилагоди променама окружења, интегрише кроз функције и усмери на задовољавање потреба купаца.

Примена процесно-оријентисане организације циља на укидање ових невидљивих граница. По Кутаг-у и сарадницима (2010) имплементирање процесне оријентације омогућава смањење тензија између функција, пораст повезаности кроз одељења, пораст интерне координације и јача тимски дух.

Менаџери су настојали да проналазе решења не само за премошћавање унутрашњих већ и спољних граница. Једна од организационих иновација почетком деведесетих је „организација без граница” коју је промовисао Jack Welch, генерални директор „General Electric-a”.

Организација без граница препознаје лимите вертикалних граница (између хијерархијских нивоа), хоризонталних граница (између функција и одељења), екстерних граница (између организације и њених партнера) и географских граница.

Фокус је организовати људе, задатке, процесе и локације за најбоље кретање идеја, информација, талената и одлука тамо где су најнеопходније да би се остварила организациона ефективност, и уградити флексибилност у организационе структуре услед утицаја динамике екстерног окружења на организацију (Barnes, 1997).

Термин „без граница” не треба схватити буквално; термин указује на повећање пропусности унутрашњих и спољних организационих граница. Унакрсни хијерархијски тимови (који укључују топ менаџере, средње менаџере, супервизоре и раднике) и партиципативне праксе одлучивања примери су повећане пропусности вертикалних граница.

Увођење тимова који укврштају више функција и организовање активности око пословних процеса примери су за хоризонталне границе. Организација без граница

тежи да премости и баријере са њеним стејкхолдерима (купцима, добављачима, партнерима и др.), чак и конкурентима, такође и географске границе. То се односи на мрежне организације, као и колаборативан рад између учесника на врло удаљеним локацијама. Остварењу веће пропусности унутрашњих и спољних граница знатно доприноси напредна информационо-комуникациона технологија.

Anand и Daft (2007) наглашавају да се екстерне и интерне границе организација отварају као никада пре. Менаџери су свесни да њихове организације не би могле ефикасно извршавати све потребне задатке за реализацију производа или услуга. Пошто су велике организације некада извршавале многе интерне активности, њихово дислоцирање спољним партнерима водило је тешким периодима прилагођавања. Организацијама које су настајале и развијале се било је лакше пошто су у старту биле пројектоване да многе активности препусте екстерним партнерима. Укључење у мрежне организације представљало је чинилац опстанка и компетитивне предности у суочавању са турбулентним окружењем.

Мрежне организације

Од осамдесетих година прошлог века настаје фундаментално померање од дијадичке перспективе односа интерорганизационе размене ка мрежној перспективи. Мрежна перспектива претпоставља да су учесници уграђени унутар мреже међуповезаних односа која обезбеђује могућности и ограничења за њихове акције (Brass и сарадници, 2004).

Свет интерорганизационих мрежа је веома комплексан и може се посматрати из више праваца. По Achrol-у (1997) постоји значајна разлика између појмова мрежне организације и мреже организација, претпостављајући улогу менаџмента и управљивост мреже. Мрежним организацијама, које су формиране са сврхом, и са промишљено креираним структурама, улогама и циљевима, може се и реално мора управљати како би биле ефективне и ефикасне.

С друге стране, мреже организација посматрају се као комплексни адаптивни системи који нису централно вођени (Stacey, 1996). Оне се састоје из комплексних, међусобно дејствујућих скупова организационих и социјалних релација у којима сваки учесник следи властите циљеве; спонтане су и слабо су управљиве (Ritter, 2004).

Осамдесетих и почетком деведесетих било је спорења да ли се може говорити о мрежним организацијама као новим организационим формама. Мрежне организације Williamson (1985) је посматрао као хибридне форме између тржишта и хијерархије.

Међутим, Powell (1990) је доказивао да мрежни тип организације није „неки мешани хибрид” већ посебна организациона форма. Аутор је истицао да се кооперација и колаборација, које се дешавају међу организацијама, не могу објаснити лимитираним ослањањем на уговоре и правни систем на једној страни (економски учесници на тржишту) и на административне декрете и бирократске рутине (хијерархијска организација) на другој. У складу с тим је и аргументација коју даје Granovetter (1985) да је агрегација организација у веће ентитете стабилнија него што се претпостављало и да се не може разумети из перспективе тржишних трансакција, као и Perrow (1992) да мрежне организације следе правила која се разликују од команде и контроле карактеристичних за хијерархије.

Према Snow-у и сарадницима (1992) мрежне организације су нове организационе форме које су се појавиле као одговор на бурне промене окружења и неадекватност традиционалних хијерархија да задовоље ове изазове.

Многи аутори настојали су да дају допринос схватању различитих карактеристика које издвајају мрежне организације од других организационих форми. Сагласно Verschoore и сарадницима (2014) мрежне организације се конституишу као посебна организациона форма чије границе и идентитети се дефинишу стратегијом, структуром, координацијом, процесима и релацијама. Границе једне мреже одвајају чланице те мреже од организација које нису чланице мреже.

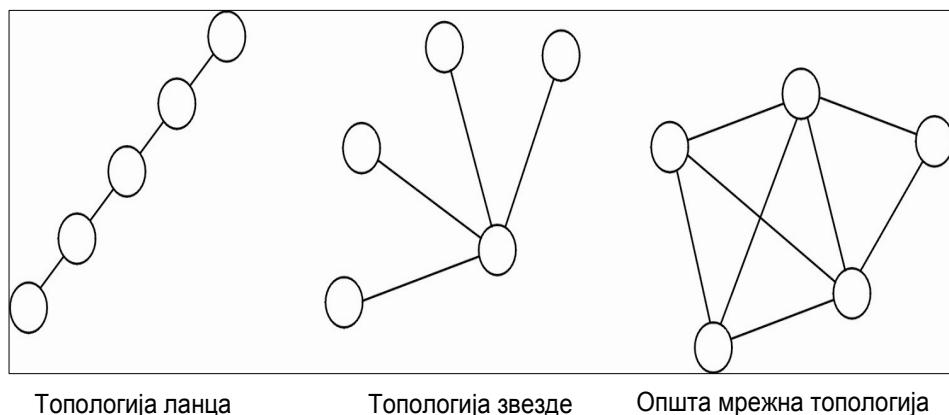
Границе се дефинишу дужином и ширином; дубина може бити виђена као мера колико релација има фокална организација на директном току производа/услуге (ове релације могу бити са купцима и добављачима), а ширина се користи да се испита природа релација које фокална организација има са другим утицајним учесницима ван формалног система испоруке производа/услуге (Henneberg и сарадници, 2004). Мрежне организације током времена развијају властити идентитет.

Мрежни идентитет нам говори како чланице мреже, односно чланови организација које су чланице мреже, колективно доживљавају и граде своју интерорганизациону мрежу као посебан ентитет (Rometsch и Sydow, 2003).

Стратегија мрежне организације разликује се у односу на рационалне индивидуалне конкуренције, презентоване у традиционалном стратешком менаџменту, пошто претпоставља претежно колективни напор који комбинује конкуренцију и кооперацију.

По Katzu-у и сарадницима (2005) у појмовима структуре три типа се често појављују у пракси:

- 1) топологија ланца, као у случају ланца снабдевања у производним индустријама;
- 2) топологија звезде која је уобичајена у грађевинарству и аутомобилској индустрији и
- 3) општа мрежна топологија (примери су креативне индустрије и гране засноване на знању, што је приказано на слици 2).

Слика 2 – Примери топологија мрежних организација
(Извор: Адаптирано према Katzu и сарадницима (2005))

Постоји више избора структуре управљања за мрежне организације. По Milward-у и Provan-у (2006) фирме могу креирати самоуправну мрежу која функционише на бази консензуса, у мрежи може постојати водећа организација која преузима одговорности за управљање мрежом (али ово не имплицира хијерархију међу чланицама мреже), и може се формирати посебна организација чији је задатак управљање мрежом.

Фирме, чланице мреже, креирају наменске структуре да управљају и координирају њихове мрежне активности. Ове структуре прилагођавају се и мењају одражавајући динамику релација између чланица и еволуирајуће партнерске потребе и приоритете (Kale и сарадници, 2009).

Координација је, према Nooteboom-у (2004), потребна за консолидовање мрежне организације и њене ефективности за достизање организационих циљева. Она води и контролише улоге учесника и њихове колективне праксе.

Мрежна координација фирми чланица одржава се социјалним механизмима као што су реципроцитет, социјализација и репутација (Jones и сарадници, 1997). За разлику од интерних, локалних процеса, мрежни пословни процеси укрштају границе чланица мреже. Ови процеси, поред осталог, омогућују да чланице следе кораке и предузимају акције неопходне за успех сарадње, као и за успешну селекцију партнера и преговарање колективних акција (Kale и сарадници, 2009).

Пословне релације унутар мреже могу бити са различитим учесницима, ранга релација у којима фирма која учествује представља њен релациони портфолио. Укупан портфолио једне фирме састоји се од више сегмената, односно субпортфолија који се односе на сваки тип релационог партнера. У основи то су: купци, добављачи, комплементатори, али и компетитори.

Термин комплементатор односи се на све друге организације које нису купци и добављачи, а доприносе порасту вредности излаза фирме. За кооперативне релације са компетиторима користи се термин коопетиција.

Разумевање релација између партнера је есенцијално за функционисање мрежних организација. Сагласно Himmelman-у (2002) концепт колаборације међу партнерима је сложен и представља једну од стратегија заједничког рада које чине развојни континуум, а то су: умрежавање, координирано умрежавање, кооперација и колаборација. Ове стратегије су најефективније када постоји заједничка визија и сврха, смислена подела моћи, узајамно учење и узајамна одговорност за резултате.

По Himmelman-у (2002) и Camarinha-Matos-у и Afsarmanesh-у (2008) дефиниције ових појмова су следеће:

- 1) умрежавање обухвата комуникацију и размену информација за узајамне бенефите;
- 2) координирано умрежавање, поред комуникације и размене информација, обухвата усклађивање и мењање активности како би се остварили ефикаснији резултати, што захтева више времена и већи ниво поверења;
- 3) кооперација се дефинише као размена информација, усклађивање и мењање активности, и дељење ресурса за остваривање компатибилних циљева. Она захтева знатан износ времена, висок ниво поверења и неку поделу рада међу учесницима;
- 4) колаборација је процес у којем ентитети деле информације, ресурсе и одговорности за заједничко планирање, имплементирање и оцену програма активности да се оствари заједнички циљ; она захтева велико ангажовање времена и напор, врло висок ниво поверења, дељење ризика, ресурса, одговорности и награда.

Свака од ових стратегија конституише градивни блок за наредну дефиницију на развојном континууму. Тако колаборација садржи све што и умрежавање, координира-но умрежавање и кооперација, али и додатни блок активности. Обично је најтеже пову-ћи јасну границу између кооперације и колаборације. Колаборација може да се не де-шава све време међу организацијама у мрежи. Постоје периоди интензивне колабора-ције међу чланицама мреже (нпр. у фази дизајна и планирања) које смењују периоди кооперације када чланице мреже извршавају своје задатке, да би колаборација поново била потребна при интегрисању резултата и решавању заједничких проблема.

У литератури постоји више класификација мрежних организација. Класификаци-је које се највише цитирају дате су још деведесетих (Snow и сарадници, 1992; Cra-vens и сарадници, 1996; Achrol, 1997). Изузимајући интерне мреже у свим овим кла-сификацијама мрежне организације се формирају око једне водеће компаније, која делује као координатор, контролишући кључне активности и ресурсе.

Сагласно Miles-у и Snow-у (1992) мрежне форме постале су очигледне осамдесетих година, када су међународна конкуренција и брзе технолошке промене изнудиле широ-ке организационе промене. Суочавајући се са променама у окружењу, организације су настојале да буду ефективне и ефикасне и одрже конкуритивну предност, адаптирају се са порастом брзине на тржишне притиске и иновације конкуритора, истовремено контролишући и снижавајући трошкове производње, односно реализације услуге.

Уместо форсирања раста кроз вертикалну интеграцију, организације су се оријен-тисале на оно у чему су најбоље, оснажујући своје сржне компетенције, и аутсорсују-ћи остале активности другим организацијама са којима су се ближе повезивале.

Резултат тих процеса било је реструктурирање компанија и формирање мре-жних структура. Нова предузећа избегавала су раст кроз вертикалну интеграцију, ступајући у алијансе са независним добављачима и дистрибутерима.

У овим генералним трендовима искристалисале су се три врсте мрежних структура: интерне, стабилне и динамичке мрежне форме (Snow и сарадници, 1992). Интерна мрежа функционише унутар фирме где је централа предузећа координатор, а специја-лизоване јединице чланице мреже. У стабилној мрежи, водеће предузеће извршава делимичан аутсорсинг поверивши одређене активности другим предузећима. У дина-мичким мрежама водеће предузеће извршава екстензиван аутсорсинг и преузима уло-гу брокера, проналазећи и ангажујући одговарајућа специјалистичка предузећа.

Achrol (1997) разликује: интерне тржишне мреже, вертикалне тржишне мреже, интертржишне мреже и мреже могућности. Интерне тржишне мреже сличне су ин-терним мрежама, односно мреже могућности динамичким мрежама у класификаци-ји Snow-а и сарадника (1992). Вертикалне тржишне мреже су комплексније у односу на стабилне мреже (Snow и сарадници, 1992); оне се односе на мреже добављача и дистрибутера организованих око фокалне организације која је најбоље позицио-нирана да се носи са критичним контингенцијама на одређеном тржишту.

Фокална организација може да извршава ограничене производне, маркетинг и друге функције, аутсорсујући остале активности другим организацијама. Интертр-жишне, односно концентричне мреже су алијансе које функционишу у различитим индустријама, чине је мреже предузећа организованих око финансијске институци-је, велике трговачке или производне компаније, карактеришу се интерконекцијама у дељењу ресурса, стратешком одлучивању, идентитету и др. (Achrol, 1997).

Према Cravens-у и сарадницима (1996) рационала за формирање мрежних форми може се наћи у суочавању организација са континуираним и често непредвидивим променама окружења и развоју поверења међу организацијама. Аутори (1994) идентификују четири типа мрежних организација: шупље, флексибилне, мреже које додају вредност и виртуелне; у односу на две димензије: степен мрежних релација и степен нестабилности промена окружења.

У шупљој мрежи водећа организација најчешће извршава маркетинг или брокерске функције и ослања се на ресурсе других организација како би задовољила променљиве потребе купаца.

Виртуелне организације

Флексибилна мрежа заснива се на дугорочној сарадњи водеће организације и чланица мреже и карактерише се комплексним производним и дистрибуционим процесима. У мрежи која додаје вредност водећа организација задржава значајне интерне операције (њене сржне компетенције су у дизајну производа, координацији производње и маркетингу) и користи мрежу уско специјализованих снабдевача. У виртуелној мрежи водећа организација окупља чланице са приступом тржиштима и специјализованим технолошким способностима.

Anand и Daft (2007) наводе: шупљу, модуларну и виртуелну организацију. Шупље организације задржавају сржне процесе који су критични за пословне перформансе, креирају компетитивну предност и омогућују раст. Сви други процеси су кандидати за аутсорсинг мрежним партнерима. Модуларне организације наручују различите делове од екстерних добављача и склапају их у производ; да би то функционисало предузеће мора поделити производ у управљиве делове, одредити које делове би могло да производи ефикасније ван организације и аутсорсује их добављачима (Anand и Daft, 2007).

Виртуелна организација је, према Byrne-у (1993), привремена мрежа независних предузећа повезаних информационим технологијама, при чему предузећа међусобно деле знање, способности, трошкове и тржиште. Сваки партнер уноси властити домен изврсности. Виртуелну организацију карактеришу:

- независност мрежних чланица,
- временско ограничење организације и
- уникатност,
- динамика,
- хетерогеност чланица, географска дистрибуција чланица (предузећа могу бити на веома удаљеним локацијама) и
- коресподентно коришћење информационо-комуникационе технологије (westphal и сарадници, 2010).

Према Радовић-Марковић (2013), из великог броја различитих дефиниција виртуелних организација искристалисали су се и главни атрибути које би свака виртуелна организација требало да поседује. Ти атрибути представљају различите погледе на дефиницију.

Претпоставка је да пет атрибута добро описују особине које виртуелна организација треба да поседује, као што су(Гримсхав, Квок, 1998., стр. 45-70):

1. удруживање ради заједничких циљева,
2. примена информационих и комуникационих технологија,
3. вертикална интеграција,
4. глобализација,
5. сарадња.

Постојање дефиниција, за сваки посматрани атрибут виртуелне организације, чини основ за покретање закључка о формалним карактеристикама (Бурне, 1993, стр. 98-102), које обезбеђује најшири прихваћен и цитиран појам виртуелне организације у стручној литератури: „Виртуелна организација је привремена мрежа независних компанија – добављача, купаца, па чак и конкурената – повезана помоћу информационо комуникационих технологија за деобу вештина, трошкова и приступа различитим тржиштима” (Радовић-Марковић, 2007, стр. 150). Овај модел организације је флексибилан – групе сарадника који се брзо уједине и искористе одређену прилику.

Концепт у свом најједноставнијем облику представља сваку организацију која се повезује са другима за стварање виртуелне корпорације и која доприноси само у опсегу њене основне надлежности. Технологија има централну улогу у развоју виртуелне организације.

Тимови људи у различитим компанијама раде заједно, преко рачунарске мреже у реалном времену (Бурне, 1993, стр. 98-102). Ова дефиниција даје јасну структурну перспективу и детаљну слику, што чини виртуелне организације.

Виртуелну организацију карактеришу:

- а) високодинамични процеси,
- б) уговорени односи међу ентитетима,
- в) непостојање ограничења у погледу ширења своје мреже независних компанија и
- г) структура која се лако може мењати (Радовић Марковић, 2007, стр. 150).

Пошто се виртуелна организација састоји од мреже независних компанија, свака од њих доприноси својом основном надлежношћу. Организација која иницира кооперацију одређује најпогодније пословне процесе који су комплементарни са пословним вештинама различитих фирми. Синергијски ефекат који је резултат комбиновања свих основних надлежности омогућава формирање организације са флексибилним начином испуњавања захтева корисника.

Према Акену (Акен, 1998) виртуелна организација мора да има свој сопствени идентитет. Ако идентитет партнера остаје видљив, поред идентитета организације, то се сматра „лабаво повезаном виртуелном организацијом”, док „чврсто повезана виртуелна организација” изгледа према корисницима као једна заједничка организација. Развој информационо-комуникационих технологија омогућио је да се премосте разлике у погледу раздаљине између виртуелних организација за њихов заједнички рад. Равноправност партнера у виртуелној организацији омогућава да је организација без хијерархије. Позитивни ефекат овакве структуре воде до повећања ефикасности и одговорности организације (Бултје, 1998, стр. 7-20).

Виртуелна организација често се описује као организација са мноштвом спољашњих веза, којима управљају тимови који се, по потреби, формирају и растављају. Карактеристика виртуелних организација је велика променљивост задатака и ци-

љева организације, улоге на тржишту и радних задатака. Виртуелна организација састоји се од мањих организационих јединица које међусобно сарађују, а везе међу њима условљене су захтевима потрошача и динамиком у окружењу.

С обзиром на то да се организације састоје од мреже независних компанија, оваква структура повезивања зове се и мрежна структура. Она се разликује од хијерархијске по великом броју бочних комуникација, који ову организациону структуру чини изузетно координационо интензивном (Радовић-Марковић, 2012).

У зависности од потреба и могућности формирања степена сарадње и управљања, постоје различити модалитети повезивања виртуелних организација, а самим тим и различити типови информација које се размењују. Типови неопходних информација које се размењују у управљивој виртуелној организацији на и-основи, (Радовић-Марковић, 2012):

- планирајуће (П): информације које се користе за дефинисање заједничке сврхе, за одређивање обима и правца рада целокупне виртуелне организације.
- оперативне (О): информације о активностима које треба да се реализују свакодневно дан за дан сваког члана.
- координационе (К): информације токова како би се осигурало да оперативне активности ефективно постигну свој циљ.

Аспекти виртуелности јављају се у многим традиционалним организацијама. Тако, на пример, иако већина компанија има дивизиону структуру, оне све више формирају спољашње везе са другим фирмама у облику стратешког партнерства, алијанси и уговора. Овакве тенденције указују на то да фирме добијају све више виртуелних карактеристика.

Основне карактеристике које виртуелну организацију чине различитом од традиционалне су:

- географска распрострањеност,
- електронска повезаност,
- функционална и културна различитост,
- бочне насупрот хијерархијским везама,
- чланство које се лако мења.

Предности овакве виртуелне организације у односу на чисту тржишну трансакцију се, такође, могу објаснити са становишта трошкова трансакције.

Као основне предности и разлози за организовањем активности у виртуелној организацији наводе се:

- повећана потреба за флексибилношћу, с тим да се неопходне суштинске компетенције могу постићи у сарадњи са спољњим партнерима, и
- потреба за ефикасношћу, путем деобе ресурса са осталим партнерима.

Интеракција чланова виртуелног тима је готово увек преко електронске комуникационе и колаборационе технологије. Виртуелни тимови се, према Марковић-Радовић (2012), могу формирати трајно или привремено, до завршетка неког постављеног задатка. Чланство у тиму се мења у зависности од захтева посла.

Оправданост постојања виртуелних тимова је велика. Они утичу на повећану брзину и агилност, моћ експертизе и вертикалну интеграцију између компанија, како би се брже обезбедили ресурси.

Постоји пет критичних фактора успеха виртуелног тима, а технологија је само један од њих. То су следећи фактори:

- Политика људских односа треба да буде усмерена у смислу подршке виртуелном раду. Систем мора бити интегрисан и у стању да препозна, пружи подршку и награди људе који раде и воде виртуелне тимове.

- Формална обука и оспособљавање чланова за коришћење технологије је од виталног значаја за успех. Бесмислено је потрошити огромне суме новца на савремену технологију, софтвер, хардвер, а не утрошити на инструкторе који би подучавали и обучавали запослене.

- Организациона култура укључује норме које се односе на слободне токове информација и поставља стандарде за заједнички рад виртуелног тима. За успех виртуелног тима, организациони лидери морају успоставити културу која вреднује тимски рад, комуникацију и учење.

- Кључ успостављања организационе културе која унапређује рад виртуелних тимова је у томе да менаџери и вође виртуелних тимова на свим нивоима морају бити отворени ка променама и да пружају подршку виртуелном раду.

Најзад, битно је установити јасна очекивања у вези с радом виртуелног тима. Процедуре и циљеви морају бити јасно дефинисани.

На основу изложеног, види се да виртуелна организација представља квалитивно различит облик организације, заснован на информационим технологијама и средствима комуникације, без којих би њен опстанак био незамислив.

Не може се занемарити чињеница да је велики број компанија, примењујући различите облике виртуелности, успео да постигне значајне конкурентске предности.

Свет мрежних организација је веома сложен, а наведене класификације не обухватају све ситуације које се појављују у пракси. Поједини аутори настојали су да дају обухватније класификације засноване на циљевима које мрежа тежи да оствари. Један такав је покушај de Man-a (2004) који мрежне организације сврстава у три групе: квазиинтеграционе мреже, мреже оријентисане ка добављачима и купцима и технолошки оријентисане мреже.

Повезаност мрежа

Квазиинтеграционе мреже су хоризонталне мреже које се успостављају да остваре тржишну моћ и повуку комплементарне ресурсе лимитираног скупа организација –чланица. Мреже оријентисане ка добављачима и купцима деле се на две категорије: вертикалне мреже – између добављача и произвођача унутар ланца вредности и мреже решења – између фирми са комплементарним производима/услугама које решавају специфичне проблеме за купца.

Технолошки оријентисане мреже такође се деле на две категорије: мреже за истраживање и развој – оне се оснивају да деле ризике, трошкове и компетенције у развоју нових технологија и мреже за стандардизацију – хоризонталне мреже које настоје да успоставе доминантну технологију у пољу производа услуге.

Једну обухватну поделу дају Camarinha-Matos и Afsarmanesh (2008), мада поред пословних организација аутори у ову поделу уврштају и владине организације, организације јавног сектора и невладине организације.

Мреже организација и људи аутори класификују у две групе: колаборативне мрежне организације и ад хок колаборације (мреже). Колаборативне мрежне организације поседују неку форму организације, укључујући структуру, активности, дефинисане улоге и скуп принципа и правила. Ад хок колаборације су спонтане форме без унапред дефинисане структуре. Даље, колаборативне мрежне организације деле на: дугорочне стратешке мреже и циљнооријентисане мреже.

Дугорочне стратешке мреже су стратешке алијансе. Иако су их сврстали у колаборативне мрежне организације Camarinha-Matos и Afsarmanesh (2008) истичу да се у овим мрежама практично остварује само кооперација. Оне су усмерене да понуде услове и окружење за подршку брзим и флуидним мрежним конфигурацијама. Њихови циљеви генерално су везани за побољшање конкурентности организација укључених у мрежу. У ову групу спадају: индустријски кластери и дистрикти, пословни екосистеми, интерконтиненталне алијансе предузећа, мреже за спасавање од катастрофа, виртуелне лабораторије и професионалне виртуелне заједнице.

Према Camrinha-Matos-у и Afsarmanesh-у (2008) циљно оријентисане мреже су оне у којима се остварује пуна колаборација ка остваривању заједничког циља или скупа компатибилних циљева. Оне се деле на мреже за хватање прилика и мреже континуиране производње/пужања услуге.

Мреже за хватање прилика воде се циљем фокусирања на једну (или неколико) прилику за колаборацију и расформирају се пошто је циљ остварен. У ове мреже спадају виртуелна предузећа и организације, проширена предузећа и виртуелни тимови. Мреже за континуирану производњу/реализацију услуге вођене су или су оријентисане ка активностима континуиране производње, односно реализације услуге; оне су дугорочне у трајању и релативно стабилне. Ове мреже деле се на ланце снабдевања, виртуелне владе, транспортне мреже и дисперговану производњу.

Приметимо да класификације које дају Snow и сарадници (1992), Cravens и сарадници (1996) и Achrol (1997) углавном спадају у категорију циљнооријентисаних мрежа које дају Camrinha-Matos и Afsarmanesh (2008). У овим мрежама остварује се значајна колаборација, па их треба пажљиво дизајнирати и њима управљати да би се остварили постављени циљеви.

За циљнооријентисане мрежне организације, сагласно Snow-у и сарадницима (1992), карактеристично је што одређени менаџери делују преко организационих граница, располажући ресурсима контролисаним од спољних стејхолдера, при чему преузимају улогу брокера.

Петковић и сарадници (2009) истичу да су мрежне форме захтевне структуре, које уз низ других претпоставки подразумевају високе способности менаџера (Брокерске способности), које постају важан ресурс предузећа у условима глобализације. Такође, мрежне организације траже знатан когнитивни напор за схватање концепта мреже и колаборације међу партнерима. Како би се омогућила обострана просперитетна сарадња нарочито је важно да између партнера буде створен висок ниво поверења.

Према Morgan-у и Hunt-у (1994) поверење је кључно пошто подстиче partnere да раде на очувању сарадничких односа, пружа отпор краткорочним алтернативним решењима у корист очекиваних дугорочних бенефита и посматра потенцијално високо-ризичне акције као разборите због веровања да њихови партнери неће поступити опортунистички.

Закључак

Еволуција организација је сталан процес. Трендови промена произилазе из екстерног окружења у којем организација функционише.

Ако посматрамо историју организација 20. века можемо приметити да су хијерархијске организације дуго доминирале. Оне су се ослањале на вертикалну хијерархију и ланац команде и биле су самодовољне, са јасним границама између организације и њеног окружења (купаца, добављача, компетитора). У последњим деценијама двадесетог века десиле су се драматичне промене у окружењу које су дефинитивно промениле свет организација.

Глобализација, хиперкомпетиција, промене потреба и очекивања купаца, напредак информационо-комуникационе технологије, регулаторне и социополитичке промене и други фактори окружења снажно су утицали на организације да се мењају и трансформишу. Кључне промене биле су увођење процесне оријентације и пут од вертикалне до хоризонталне организације са једне стране и отварање организационих граница и улазак у свет интерорганизационих мрежа са друге. Anand и Daft (2007) означили су ове промене као другу и трећу еру у дизајну организације.

Процесна оријентација увела је процесно и системско мишљење, усмеравање на купца и његове потребе и очекивања, схватање међузависности процеса и других компоненти организације ради доприноса укупним перформансама система, савњивање хијерархије и елиминисање унутрашњих организационих граница, интегрисан приступ побољшања организационих перформанси.

Процесна оријентација је снажно заснована на тимовима и тимским структурама. Модел организације у којој је остварена потпуна доминација процеса је хоризонтална организација. У њој су процеси основа за груписање послова, а тимови су основа њене формалне структуре.

Упоредо са увођењем процесне оријентације у организацијама и растом тела знања са ширењем и сазревањем процесне оријентације, организације су све више отварале своје границе и укључивале се у интерорганизационе мреже.

Самодовољност организација која је доминирала у двадесетом веку уступила је место умрежавању организација, што је постало саставни део стратегије предузећа и настојања да се постигне компетитивна предност. Мрежне организационе форме искристалисале су се као посебне организационе форме које имају своје границе и идентитет дефинисане стратегијом, структуром, координацијом, процесима и релацијама.

Релације у мрежама могу бити са купцима, добављачима, партнерима (комплементаторима), али и компетиторима, при чему је за чланице мреже неопходно да разумеју и развијају кооперацију и колаборацију. Раст значаја интерорганизационих мрежа нагнао је истраживаче да идентификују различите форме мрежних организација са којима се организације суочавају. У раду је приказано више релевантних класификација, које су знатно допринеле разумевању ове комплексне материје.

Мрежне организације данас су предмет интензивне пажње фирми, пошто настоје да се такмиче у динамичком компетитивном окружењу, које захтева флексибилност и агилност, изградњу интерних способности да се носе са сталним променама окружења и истовремено буду ефективне и ефикасне.

Глобализација, нове могућности информационо-комуникационих технологија, улазак у доба економије знања и други фактори, као и потреба за специјализацијом, воде фирме да се концентришу на развој сржних компетенција и способности, што појачава захтеве за кооперацијом и колаборацијом у мрежним организацијама.

Мрежне организације су неопходност у глобалном и умреженом свету 21. века. Сагласно томе, у наредним годинама неопходни су интегрисани и мултидисциплинарни приступи мрежним организацијама, чему могу допринети различите научне дисциплине и области.

Литература

1. Achrol, R. S. (1997). Changes in the theory of interorganizational relations in marketing: Toward a Network paradigm. *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 25, No. 1, pp. 56-71.
2. Anand, N., Daft R. L. (2007). What is the right organization design? *Organizational Dynamics*, Vol. 36, No. 4, pp. 329-344.
2. Barnes, N. J. (1997). The boundaryless organization: Implications for Job Analysis, Recruitment, and Selection. *Human Resource Planning*, Vol. 20, No. 4, pp. 133-147.
4. Brass, D. J., Galaskiewicz J., Greve H. R. & Tsai W. (2004). Taking stocks of networks and organizations: A multilevel perspective. *Academy of Management Journal*, Vol. 47, No. 6, pp. 795-817.
5. Burke, W. W. (2010). *Organizational change: Theory and practice*. 3rd ed. SAGE Publications: Thousand Oaks.
6. Burns, T., Stalker G. M. (1966). *The management of innovation*. 2nd ed. London: Tavistock Publications.
7. Byrne, J. (1993). The virtual corporation. *Business Week*, February 7, pp. 37-41.
8. Camarinha-Matos, L. M., Afsarmanesh, H. (2008). *Collaborative networks: Reference modeling*. New York: Springer.
9. Cameron, K. S., Freeman S. J., Mishra A. K. (1993). Downsignig and Redesignig Organizations. Huber, G. P. & Glick W. H. (eds.). *Organizational change and redesign: Ideas and insights for improving performance*. Oxford: Oxford University Press.
10. Cravens, D. W., Piercy, N. F., Shipp S. H. (1996). New organizational forms for competing in highly dynamic environments: The network paradigm. *British Journal of Management*, Vol. 7, pp. 203-218.
11. de Man, A.-P. (2004). *The network economy: Strategy, structure and management*. Cheltenham: Edward Elgar.
12. Devine, D. J., Clayton L. D., Philips J. L., Dunford B. B., Melner S. B. (1999). Teams in organizations – Prevalence, characteristics, and effectiveness. *Small Group Research*, Vol. 30, No. 6, 678-711.
13. Gardner, R. (2004). *The process-focused organization*. Milwaukee: ASQ Quality Press.
14. Gerst, R. M. (2001). *The performance improvement*. Calgary: Converge Consulting Group.
15. Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *The American Journal of Sociology*. Vol. 91, No. 3, pp. 481-510.
16. Han, C. C. (2001). Organizational size, Flexibility, and Performance: A System Dynamic Approach. *Proceedings of the 19th International Conference of the System Dynamic Society*, 23-27 July 2001, Atlanta, Georgia, USA.
17. Henneberg, S. C., Mouzas S., Naude P. (2004). Network pictures – Concepts and representations. 20th Annual IMP Conference, Copenhagen, 2-4 September, 2004.

18. Himmelman, A. T. (2002). *Collaboration for a change*. Minneapolis: Himmelman Consulting.
19. Jamrog, J. J., McCann J. E., Lee J. M., Morrison C. L., Selsky J. W., Vickers, M. (2006). *Agility and resilience in the face of continuous change*. American Management Association: New York.
20. Johannessen, J.-A., Olsen B., Olaisen J. (1997). *Organizing for innovation*. Long Range Planning, Vol. 30, No. 1, pp. 96-109.
21. Jones, C., Hesterly, W. S., Borgatti, S. P. (1997). A general theory of network governance: Exchange conditions and social mechanisms. *Academy of Management Review*, Vol. 22, No. 4, pp. 911-945.
22. Kale, P., Singh H., Bell J. (2009). *Relating well: Building capabilities for sustaining alliance networks*. Kleindorfer P. R., Wind Y., Gunther R. E. (eds.). *The network challenge: Strategy, profit and risk in an interlinked world*. Upper Sadle River: Pearson.
23. Katzy B., Zang C., Loh H. (2005). *Reference models for virtual organizations*. Camarinha-Matos L. M., Afsarmanesh H., Ollus M. (eds.). *Virtual organizations: Systems and practices*, pp 45-58. Springer: New York.
24. Kohlbacher, M., Gruenwald S. (2011). *Process orientation: conceptualization and measurement*. *Business Process Management Journal*, Vol. 17, No. 2, pp. 267-283.
25. Kumar, V., Mohavedi B., Lavassani K. M., Kumar U. (2010). *Unleashing process orientation: A comparative study of enterprise system implementation in Canadian and US firms*. *Business Process Management Journal*, Vol. 16, No. 2, pp. 315-332.
26. Lytle, W. O. (1999). *Designing a high performance organization*. New Jersey: Block Petrella Weisbrod.
27. Maskell, B. (2001). *The age of agile manufacturing*. *Supply Chain Management: An International Journal*. Vol. 6, No. 1, pp. 5-11.
28. Miles, R. E., Snow C. C. (1992). *Causes of Failure in Network Organizations*. *California Management Review*, Vol. 34 (Summer), pp. 53-72.
29. Milward, H. B., Provan K. G. (2006). *A Manager's Guide to Choosing and Using Collaborative Networks*. Washington DC: IBM Center for the Business of Government.
30. Morgan, R. M., Hunt S. D. (1994). *The commitment – Trust theory of relationship marketing*. *The Journal of marketing*, Vol. 58, No. 3, pp. 20-38.
31. Motiwalla, L., Thompson J. (2012). *Enterprise systems for management*. 2nd ed. Upper Sadle River: Prentice Hall.
32. Nielsen, T. M. (2008). *The evolving nature of work teams: Changing to meet the requirements of the future*. Wankel C. (ed.). 21st century management: A reference handbook. 2nd ed. SAGE Publications: Thousand Oaks.
33. Nooteboom, B. (2004). *Inter-firm collaboration, learning and networks: An integrated approach*. London: Routledge.
34. Ostroff, F. (1999). *The horizontal organization*. New York: Oxford University Press.
35. Pavlou, P. A., El Sawy O. A. (2011). *Understanding the elusive black box of dynamic capabilities*. *Decision Sciences Journal*, Vol. 42, No. 1, pp. 239-273.
36. Perrow, C. (1992). *Small firms networks*. Nohria N. & Eccles R. G. (1992). *Networks and organizations*. Boston: Harvard University School Press.
37. Powell, W. (1990). *Neither market nor hierarchy: Network forms of organization*. *Research in Organizational Behavior*, Vol. 12, pp. 295-336.
38. РАДОВИЋ Марковић, М, Марковић Д, Милић С. (2012) Утицај електронске комуникације на виртуелне организације, У: Економски сигнали. - ИСЦН 1452-4457. - Вол. 7, бр. 2 (2012), стр. 69-79.

39. Ritter, T., Wilkinson I. F., Johnston W. J. (2004). Managing in complex business networks. *Industrial Marketing Management*, Vol. 33, No. 3, pp. 175-183.
40. Rometsch, M., Sydow, J. (2003). Identities of Networks and Organizations – The Case of Franchising. EMNet-Conference on "Economics and Management of Franchising Networks", Vienna, June 26-28, 2003.
41. Rummler, G. A., Brache A. P. (1990). Improving performance: How to manage the white space on the organizational chart. 2nd ed. San Fransico: Jossey-Bass.
42. Snow, C. C., Miles R. E., Coleman H. J. (1992). Managing 21st century network organizations. *Organizational Dynamics*, Vol. 20, No. 3, pp. 5-20.
43. Stacey, R. (1996). Complexity and creativity in organizations. San Francisco: Berret-Koehler.
44. Valentine, M. A., Edmondson A. C. (2014). Team scaffolds: How meso-level structures support role-based coordination in temporary groups. Working paper 12-062. Boston: Harvard Business School.
45. Verschoore, J. R., Balestrin A., Peruica A. (2014). Small-firm networks: Hybrid arrangement or organizational form? *Organizações & Sociedade (O&S)*. Vol. 21, No. 69, pp. 275-292.
46. Volberda, H. W. (1997). Building flexible organizations for fast-moving markets. *Long Range Planning*, Vol. 30, No. 2, pp. 169-183.
47. Westphal, I., Thoben T.-D., Seifert M. (2010). Managing collaboration performance to govern virtual organizations. *Journal of Intelligent Manufacturing*, Vol. 21, No. 3, pp. 311-320.
48. Williamson, O. (1985). The economic institutions of capitalism. New York: Free Press.
49. Закић, Н. (2009). Иновације и менаџмент пословних процеса. Београд: Задужбина Андрејевић.
50. Јанићијевић, Н. (2011). Управљање организационим променама. 3-е издање. Београд: Економски факултет.
51. Петковић, М., Јанићијевић Н., Богићевић-Миликић, Б. (2009). Организација: дизајн, понашање, људски ресурси, промене. Београд: Економски факултет.

СТРАТЕГИЈСКИ КОНТЕКСТ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Станислав Стојановић* и Вељко Благојевић
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

У тексту се разматрају околности које су биле одлучујуће за креирање стратегијског контекста за почетак Првог светског рата. Анализирају се политички економски и стратегијски интереси кључних актера европског међународног поретка крајем 19. и почетком 20. века и њихов утицај на поларизовање европске политике и формирање супротстављених савеза. Исто тако, разматрају се главне идеје њихових ратних планова, као и агресивно позиционирање Немачке и Аустроугарске пред почетак Великог рата. Посебна пажња посвећена је геополитичкој позицији Србије након стицања независности до почетка Првог светског рата, као и изазовима са којима се сусретао балкански простор у вртлогу замршених међународних односа у европској политици крајем 19. и почетком 20. века.

Кључне речи: *Први светски рат, стратегијски контекст, европски међународни поредак, интереси, стратегије, ратни планови*

Увод

Први светски рат или Велики рат представља догађај који је најави 20. век као век у којем ће насиље и деструкција задобити такве глобалне размере какве никада раније нису забележене у људској историји. Пораз заговорника милитаризма у Првом светском рату није поштедео Европу неизвесности од будућих ратних катастрофа. Версајски мировни споразум само је привремено потиснуо испољене анимозитете и противуречности и фрустрације Централних сила, пре свега Немачке, који ће само након 20 година свет поново гурнути у вртлоге још страшнијег Другог светског рата.

Разматрање околности које су креирале услове за настанак Првог светског рата јесте предмет бројних расправа широм света које се воде са готово истим интензитетом од самих почетака рата па све до данас. Литература о његовим узроцима, току и последицама већа је од било ког другог оружаног сукоба и рата у људској историји. Наравно, и након сто година мишљења историчара и других друштвених теоретичара о томе како се Европи десио Први светски рат су подељена. Кључна

* Ванр. проф. др Станислав Стојановић, stanislav.stojanovic@mod.gov.rs

неслагања и контраверзе тичу се питање узрока рата и главних виновника за почетак Првог светског рата.

Један број историчара настоји да историјске околности које су довеле до Првог светског рата представе као много више случајан след догађаја, чиме покушавају да потврде став да се ниједној земљи не може приписати изразита кривица за почетак Великог рата. Присутна су и залагања да се нарочито место да Сарајевском атентату и улози Србије у тим процесима. Наравно, настојања да се Сарајевски атентат посматра издвојено из контекста укупних међународних односа у европској политици тога времена, сасвим сигурно води исхитреним и крајње историјски неутемељеним закључцима¹. Сарајевски атентат, ултиматум а убрзо и објава рата Аустроугарске Србији, повезани су са низом одлука главних европских сила које су комплетирале стратегијски оквир за избијање Првог светског рата. Несумњиво да су у том процесу креирања стратегијских детерминанти за почетак рата логика конфронтираних савеза и позиција кључних актера европске политике, њихових интереса и њихових империјалних амбиција, као и јачање милитаристичке перцепције у процесу успостављања нове дистрибуције светске моћи, имали одлучујући утицај.²

Међународна политика на почетку 20. века

Француско-пруски рат 1870/71. био је прекретница у историји Европе 19. века, јер је њиме окончана двестагодишња надмоћност Француске на европском континенту, омогућено уједињење Немачке и најављена њена знатно снажнија улога у међународној политици. Чин уједињења Немачке изменио је однос снага на европској међународној сцени, јер се у центру Европе појавио актер који је својом војном силом, привредним могућностима и политички динамизмом у сваком смислу захтевао респект.³ Тако ће Немачка, која се у светску политику укључује са неколико деценија закашњења, захваљујући својој нараслој моћи, постати кључни носилац реконфигурације односа у европској политици, као и фактор који ће најснажније одређивати токове европске политике све до почетка Првог светског рата.

Немачки канцелар Бизмарк⁴, који се сматра креатором уједињења Немачке, залагао се после 1871. године за очување успостављеног стања у Европи, јер је веровао да је нова држава Немачка након објављеног уједињења и припајања Алзаса и Лорена, била „задовољена сила“, без даљих територијалних амбиција. Наиме, након заокруживања граница немачког царства, које је било резултат ратова који су вођени од 1864. до и 1871. године против Данске, Аустрије и Француске, Бизмарк

¹ А. Момбауер, *Узроци првог светског рата*, CLIO, Београд, 2013.

² Х. Хервиг проблематизује значај наведених фактора, настојећи да укаже на важност менталних и других особина доносилаца одлука за почетак Првог светског рата. Видети у: Н. Н. Heolger, „Military Doomsday Machine? The Decisions for War 1914“, *Jurnal Military and Strategic studies*, Volume13, Issue 4, Summer 2011.

³ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, стр. 201.

⁴ За шире сагледавање живота и деловања Бизмарка видети: Kersten Kurt: *Bizmark i njegovo doba*, No-lit, Beograd, 1991.

се трудио да релаксира односе са суседима и да избегава конфронтацију са њима. Због тога је настојао је да системом савезништва осигура мир и обезбеди новоуспостављено царство од било каквих кошмарних коалиција⁵. Другим речима, очување тековина уједињења и безбедности њених граница, али и сузбијање револуционарних промена били су кључни аспекти спољнополитичког деловања Немачке.⁶

Тако је Бизмарк, да би сачувао *status quo* у Европи које је гарантовало надмоћност немачке политике и држање Француске у стању међународне изолације,⁷ склопио савез са Аустроугарском и Италијом. Двојни савез са Аустроугарском, Немачка је склопила 1879. године. Наведени савез прерастао је у Тројни савез након прикључења Италије 1882. године. Неколико година касније Немачка је, да би Француску удаљила од својих потенцијалних савезника, закључила и тајни уговор са Русијом који је гарантовао обострану неутралност у случају избијања рата.⁸

Овај сложен и брижљиво осмишљен и грађен систем савезништва⁹ почиње да се урушава након крунисања цара Вилхелма II и уклањања канцелара Бизмарка са власти. Спољна политика Вилхелма II, који је на престо дошао 1888. године, постала је непредвидљива, недоследна и почела је да урушава равнотежу снага у Европи која је грађена од 1871. године.¹⁰ Цар Вилхелм II сматрао је да новостечена економска моћ Немачке треба да се огледа и у њеној адекватној позиционiranости као велике светске силе. Наиме, он и њему наклоњено окружење били су уверења да је, за разлику од европских држава, Немачка пропустила прилику да се уврсти у ред колонијалних сила, па због тога не би смела да поново пропусти историјску прилику да постане Велтмахт – светска сила. Наравно, опредељујући се за светску политику, Вилхелм II се није одрекао програма европске експанзије већ је, у духу пангерманизма, целу Централну Европу сматрао подручјем директних немачких интереса.¹¹ Таква стремљења била су увод у заоштравање односа Немачке са својим суседима.

У Француској, којој су оштетили Алзас и Лорен и која је након пораза од Немачке изгубила на међународном престижу и утицају, реваншизам се сматрао главном националном мисијом. Њена двадесетогодишња изолација из главних токова европске политике доживљавала се као велико понижење. Прва прилика за Француску

⁵ Током своје владавине Бизмарк је био снажно оптерећен кошмаром француско-руске коалиције која би била усмерена против Немачке. Видети у: А. Момбауер, *исто*, стр. 9.

⁶ Наравно, то не значи да је Бизмарков спољнополитички програм после 1871. године, који је у основи био дефанзиван, био истовремено и мирољубив. Видети у: Ч. Попов, *исто*.

⁷ Интересантно је поменути став Ота фон Бизмарка да Елзас –Лорен и Балкан представљају два фокуса свих могућих европских компликација. Видети у: Ј.В.Романова, „Балкан у међублоковским противречностима великих држава”, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 71.

⁸ Следећи своју визију равнотеже снага у Европи, Бизмарк је 1873. године склопио Тројецарски савез који је имао за циљ да Немачка овековечи своју надмоћност над Француском и обезбеди Немачкој арбитражну позицију у руско-аустријском надметању на европском југоистоку. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 206.

⁹ А. Момбауер, *исто*, 9.

¹⁰ Уједињење Немачке и њен свеукупни динамичан развој природно је водио до појаве такве политике. Немачка тог времена је, сасвим извесно, постала „активан геополитички играч”, како је то дефинисао З. Брежински. Ради се о државама које имају способност и националну вољу за примену моћи и утицаја преко својих граница ради мењања геополитичких односа. Такве државе имају потенцијале и предиспозиције да буду непредвидиве. Видети у: З. Брежински: *Велика шаховска плоча*, Загреб, стр. 34-38.

¹¹ Ч. Попов, *исто*, стр. 272.

да се извуче из међународне дне изолације био је Бизмарков пад 1890. године, када је цар Вилхелм II најавио снажан заокрет у спољној политици немачке државе и њен знатно амбициознији наступ у светској политици. Наравно, нова спољнополитичка оријентација имала је за последицу постепено удаљавање Немачке од Русије, што је, почев од 1890. године, пратило и зближавање Русије и Француске¹².

Русија је крајем 19. века, иако се суочавала са тешким изазовима неразвијености и заосталости, била велика војна сила.¹³ Међутим, будућност Русије као велике силе превасходно је зависила од осавремењавања њене привреде, као и од изградње инфраструктурних објеката и модернизације њене оружане силе. Такви захтеви подразумевали су огромна инострана улагања, а њих је тада могла да обезбеди најпре Француска. Та зависност од француских инвестиција била је несумњиво један од најзначајнијих разлога подстицања политичког приближавања Русије Француској и склапања савеза са њом 1894. године¹⁴. Наравно, поред финансија, савез са Француском требало је да ојача руску позицију у надметању са Аустроугарском на Балкану и Енглеском у Централној Азији. Савез је за Французе представљао обезбеђење од Немачке као важног предуслова за даљи енергичан наставак колонијалне експанзије.¹⁵ Тако су се до 1894. године четири велике силе континенталне Европе већ груписале у два супарничка савеза. Немачка, Аустроугарска и Италија склопиле су тројни савез, а Француска и Русија двојни савез, а главни ривалитети која ће најснажније утицати на конфронтацију између подељених савеза све до почетка Првог светског рата биће француско-германски анимозитети и аустријско-руско ривалство на Балкану.¹⁶

Затегнутост између два савеза од самог почетка настала је у великој мери услед новог курса немачке спољне политике. „Велтполитик“ који је делимично био израз немачке економске и војне снаге, а делом израз империјалистичког расположења, био је кључни разлог што Немачка више није била задовољна својим положајем у Европи. Уместо тога, Немачка је тежила да постане светска сила са глобалним амбицијама, а најважнији циљеви светске политике подразумевали су сигурност у средњој Европи – спречавање рата на два фронта – против Француске и Русије и укључивање у трку за поделу света.¹⁷

Наиме, неравномеран економски развој водећих европских држава почетком 20. века давао је снажан подстрек односима који су водили поремећају равнотеже међу њима. Уједињена Немачка је за релативно кратак период успела да престигне Француску

¹² Значајно је напоменути да је после пораза 1871. године и уједињења Немачке у политичким концепцијама свих француских влада савез са Русијом био незаобилазан, као што за слабљење Француске није било места у руској спољној политици. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 256.

¹³ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949. стр. 13.

¹⁴ Привредни развој Русије, пре свега изградња железнице, друмских, речних и поморских комуникација и привредних објеката захтевао је обимне инвестиције. Велика финансијска средства захтевала је и обнова и модернизација оружаних снага као гаранта улоге Русије у међународним односима. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 262.

¹⁵ Ч. Попов, *исто*, стр. 267.

¹⁶ Руско и аустријско ривалство на Балканском полуострву настало је као последица географског положаја ове две силе и прогресивног распадања Турског царства на Балкану.

¹⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 198.

и Енглеску, које су важиле за водеће индустријске силе и највеће колонијалне силе у свету. Развијајући се 3-4 пута брже од осталих сила, Немачка је заузела водеће место у европској и светској индустријској производњи. Њен капитал је незадрживо продирао у привреду других земаља, потискујући Француску и Енглеску у борби за нова тржишта, изворе сировина и сфере утицаја. Нарочито снажан експанзионизам Немачки капитал је показивао према колонијама у којима су суверено владале Француска и Енглеска.

Наравно, снажан развој индустрије подстицао је и убрзани развој јаких копнених и поморских снага, што је утицало на снажење милитаристичког духа међу главним актерима политичке сцене у Немачкој.¹⁸ Исто тако, имајући у виду да је број становника била једна од прворазредних чињеница са којом се калкулисало у процењивању оружаних снага и одлучности с којом се наступало на међународном плану¹⁹, значајно је истаћи да је Немачка у периоду од 1870. године скоро удвостручила број својих становника. Она је 1870. године имала 38 милиона, а 1910. године 65 милиона становника. У истом периоду број становника Француске порастао је са 36 на 39 милиона.²⁰

Међутим, до тренутка када је Немачка почела да тражи ново место у светској дистрибуцији моћи, готово да је процес колонизације био завршен. Великим делом због тога што јој је недостајао вентил за империјалистичке амбиције, као и због неодлучности на који део света да усредреди своје амбиције, немачка светска политика попримила је изузетно несталан карактер.²¹ Несигурност је била последица географског положаја Немачке у средишту Европе, што ју је приморавало, за разлику од њена два супарника на континенту, Француске и Русије, да се суочава са могућношћу вођења рата на два фронта²². Чињеница да су циљеви немачке светске политике били неодређено дефинисани само је повећало зебњу коју су Британија, Француска и Русија почеле да осећају. Свака сила тумачила је немачку политику на свој начин. Британија је то првенствено схватала као угрожавање британске превласти на мору, Русија као изазов њеном утицају на Блиском истоку, а Француска је сматрала да се угрожава њен интерес на Средоземљу.

Чињеница да је Немачка након уједињења постала прворазредни фактор у европској политици представљала је важан моменат ка снажнијем приближавању Аустроугарске Немачкој и заокрета у политици Хабзбуршке монархије. Та промена била је и снажно повезана са генералном спољнополитичком оријентацијом аустро-угарске

¹⁸ Немачки Рајхстаг је 1898. године донео одлуку о изградњи нове немачке ратне флоте.

¹⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 10.

²⁰ За време Француско-пруског рата 1870/71. Немачка је била незнатно јача од Француске по броју становника и привредној снази. Међутим, при крају 19. века наталитет у Немачкој био је највиши у Европи, док је у Француској био најнижи, а немачка привреда развијала се по готово двострукој већој стопи раста од Француске. Крајем 19. века Немачка је надмашивала, како војнички, тако и привредно све државе у Европи. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 9.

²¹ Видети у: Џ. Нај, *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006, стр. 107-109.

²² Значајно је напоменути да су у Немачкој постојале две концепције спољне политике. Прва, коју је заступао Бизмарк са својим присталицама, подразумевала је доминација у Европи, а друга, чији је заступник био Вилхелм II, подразумевала је колонијалну експанзију и залагање за шири контекст *Weltpolitik*. Носећа идеја за присталице друге концепције била је да моћ велике силе лежи на морима и океанима и зато највећу пажњу треба посветити развоју поморских снага и ваневропској експанзији и на тај начин парирати британској надмоћности. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 271.

аристократије да очување монархије потражи експанзијом на Балкан.²³ Наиме, окружена Немачком, Италијом и Русијом, Аустроугарска, која се суочавала са бројним унутрашњим изазовима у функционисању двојног царства, била је свесна да сопствени међународни престиж и моћ не може да изграђује експанзијом на запад и исток. Имајући у виду такву геополитичку ситуацију, јачање монархије и ширење њених интересних сфера било је могуће једино на простору Балкана. Баш због тога, након пораза од Италије 1859. године и од Немачке 1866. године, балкански регион постаје преовлађујући фокус спољне политике Аустроугарске,²⁴ при чему се тај момент поклопио са периодом пораста нестабилности на Балканском полуострву. За њену експанзију на Балкан главна препрека била је Русија, а моћна Немачка шанса да се изазови продора на балкански простор умање. То су главни разлози што се Аустро-угарска залагала за савез са Немачком која је требало да најпре издејствује руску незаинтересованост за судбину словенских народа у Хабзбуршкој монархији и одрицање од једностраних акција око Источног питања. То значи да је уједињење Немачке било дакле, „пресудно за преоријентацију аустроугарске политике, са концепције реванша против Немачке, на концепцију продора на Балкан, уз помоћ и подршку Немачке”.²⁵

Крајем 19. века аустроугарска традиционалистички усмерена елита суочавала се са бројним проблемима очувања свог хетерогеног царства, настојећи да неутралише идеје и националне покрете народа који су живели на њеним територијама. Посебно је страховала од могућег уједињења Босне и Србије и стварања југословенски језгра, јер би тиме Аустроугарска била свесно изложена опасности да српско-хрватски елементи унутар њеног састава „буду стално узнемиравани привлачном снагом такве творевине која би по традицији и интересима била упућена на проширење на основу племенске сродности”.²⁶ Отуда је њена балканска политика имала само један приоритетан задатак – сузбијање национално-револуционарних и ослободилачких покрета српског и других јужнословенских народа како би се онемогућило образовање једне велике и јаке Србије. Таква држава могла би „подстицати и охрабривати сличне покрете у Хабзбуршкој монархији и што би вероватно, постала руско упориште у овом осетљивом делу света”.²⁷ Веровало се да ће неутралисањем моћи Србије бити угушене тежње и покрети осталих јужнословенских народа за национално ослобођење и њиховим даљим свеславенским окупљањем. Баш због тога, њен стратешки интерес био је подвргавање Балкана што чвршћој контроли, што другим речима значи да је агресивна спољна политика Аустроугарске на Балкану била одговор на унутрашње напетости и пораст националне свести поробљених народа које су угрожавале Хабзбуршку монархију као национално хетерогену империју²⁸. На Србију, која је себе отворено сматрала за језгро будуће југословенске државе, хабзбуршка власт је гледала као директну опасност која угрожава опстанак Аустроугарске.

²³ Mitrović Andrej, *Serbia's Great War 1914-1918*, Hurs & Company, London, 2007, p. 28.

²⁴ Cristopher Clark, *The Sleepwalkers How Europe went to War in 1914*, www. HarperCollins.com, p. 69.

²⁵ Ч. Попов, *исто*, стр. 205.

²⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918* (књига 2), Просвета, Београд, 1989, стр. 291.

²⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 204.

²⁸ Из тога времена потиче и назив „гробница народа” за Аустроугарску, који јасно осликава буђење националне свести и расположења народа у саставу Царевине, али и супротстављених европских држава.

Француска је на почетку 20. века настојала да очува континуитет своје колонијалне експанзије кроз ширење колонија на тлу афричког континента. Она је била посебно преокупирана жељом да се реваншира Немачкој за последњи ратни пораз и тако поврати Алзас и Лорену и освоји Сарску област, што је у одређеној мери лимитирало амбиције колонијалне политике. Та дилема – колоније или Алзас и Лорена подразумевало је да се колонијална политика води тако да не изазива сукобе са Великом Британијом, а истовремено да се кроз зближавање са Русијом врше припреме за рат са Немачком и повратак изгубљених територија.²⁹ Главни инструмент експанзије и јачања њене улоге требало је да буде француски капитал, а простори ширења њеног утицаја и учвршћивања њене позиције постаће Русија, Балкан и Турска.³⁰

Главни циљеви енглеске политике на крају 19. и почетку 20. века примарно су били усмерени на очување граница огромног колонијалног царства и одбрану стечених позиција, као и жеља да се освоје или преотму нове колоније и даље шири њена интересна сфера. Посебан важан сегмент тако пројектованих циљева представљало је осујећивање других сила да без британског учешћа шире сфере својих утицаја. Кључне претпоставке за успех енглеске спољне политике била је равнотежа снага у Европи и доминација над главним светским поморским комуникацијама у Средоземљу, Атлантику и Индијском океану. Прекоморска колонијална експанзија сматрала се гарантом супериорне позиције Енглеске у међународној политици и њеног напретка. Таква спољнополитичка колонијална стратегија представља оквир безбедности Велике Британије и заштите њених интереса у Азији и Африци и Далеком истоку. Иначе, идеја колонијалних освајања имала је дугу традицију у енглеској политици, као извор благостања и њеног цивилизаторског мисионарства.

У Великој Британији, као колонијалној сили првог реда, крајем 19. века постојао је уверење да њена моћ расте захваљујући чињеници да је ван свих европских савеза. Наиме, држећи се своје традиционалне политике „изванредне изолације”, Велика Британија је све до почетка 20. века успевала да се дистанцира од дешавања у Европи која се не тичу њених директних интереса³¹. Међутим, немачка Светска политика и њене амбиције да кроз убрзано поморско наоружавање постане поморска сила³², као и продор Русије на Пацифик, приморали су је да преиспита своју европску изолационистичку политику и да тражи начина да се снажније укључи у политичке односе старог континента. Наиме, заоштравањем односа са Немачком, које је започело оног тренутка када је она изазвала британску премоћ на мору својим програмом изградње велике морнарице,³³ отпочео је процес знатно снажнијег укључивања Велике Британије у већ увелико компликоване односе на континенту.

Тиме је у односима између две државе било све више подозрења које је прерастало у непријатељство, што је Британију приближавало прикључењу савеза са Француском и Русијом. Немачка је све више за Британце постајала главни извор

²⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

³⁰ Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

³¹ Ч. Попов, *исто*, стр. 273.

³² „Стратешки циљ немачког плана „Трипиц” из 1911. године био је изградња друге највеће морнарице на свету и тиме успон у ранг светске силе”. Видети у : Џ. Нај, *исто*, стр. 106.

³³ А. Момбауер, *исто*, стр.

претњи равнотеже сила у Европи и британским интересима на Истоку. Све оштрије супротности Немачке и Велике Британије у светским размерама учинили су од Балканског полуострва једним од оних зона на којим су Британци настојали да спрече светске амбиције немачке спољне политике.³⁴ Тако је светска политика Немачке приближила ставове Велике Британије и Француске и убрзала стварање њихове дефанзивне коалиције као важног аспекта њихове безбедности и заштите њихових интереса. Енглеска и Француска су 1904. потписале споразум који је требало да отклони несугласице које су дуго компликовале англо-француске односе у северној Африци. Споразум је постао прекретница у међународним односима због реаговања Немачке на стварање тог споразума и изазивања прве мароканске кризе, прву у серији европских криза које су обележиле деценију пред избијање рата 1914. године.³⁵

После пораза Русије у рату са Јапаном, током 1904. и 1905. године, односи између Русије и Велике Британије почели су постепено да се мењају и отопљавају. Наиме, Енглези су били задовољни слабљењем руског утицаја у Тихом океану након пораза од Јапана, чиме је нестало један од кључних разлога њихових сукоба на Далеком истоку. Руско-енглески савез потписан је 1907. године. Нема сумње да су Британци значај тог споразума видели у процени да су Русија и Балкан препрека продору Централних сила на Исток,³⁶ иако су доста дуго националне покрете на Балкану третирали само као експоненте руске политике. Потписивањем тог споразума комплетирано је уобличавање Антанте, чиме су се кључне европске силе сврстале у два супарничка тора, а Европа постала политички дефинитивно подељена.

За Русију је приоритетан правац експанзије крајем 19. и почетком 20. века био Далеки исток. Русија је, такође, имала планове да припоји Галицију и преузме надзор над стратешки важним Цариградом и Босфором и Дарданелима, који су се сматрали примарним спољнополитичким циљем³⁷ чије достизање би требало да обезбеди доминантну позицију у борби за отоманско наслеђе. Такође, освајање мореуза сматрано је историјским и стратешким приоритетом,³⁸ јер је њихово поседовање од суштинског значаја спољнополитичке стратегије експанзије Русије у Централну Азију и излазак на Средоземно море, што је диктирало потребу обезбеђења сигурне позадине на Балкану.^{39 40} Сасвим сигурно, простори Персије, Авганистана и Кине били су трговачко-привредни и стратешки значајни за њен убрзани капиталистички преображај. Међутим, таква спољнополитичка стремљења била су основ сукобљавања са Великом Британијом и њеном експанзивном политиком у Централној Азији и Кини. Британска

³⁴ А. Митровић, „Значај источне кризе 1875–1918 за историју балканских народа”, М. Стојковић, *Историја дипломатије – избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, 1983, стр. 280.

³⁵ Након потписивања споразума, Немачка је одлучила да јавно покаже како је он безвредан. Њен покушај да оспори позицију Француске у Мароку наишао је на снажан отпор Француске и Велике Британије.

³⁶ Ј. В. Романова, *исто*, стр. 77.

³⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 268.

³⁸ И. В. Домињин „Балкански фактор Великог рата у погледима војних писаца руске дијаспоре”, Зборник радова, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, стр. 608.

³⁹ Ј. В. Романова, *исто*, стр. 74.

⁴⁰ Наравно, спољна политика Русије суочавала се са дилемом између брзог продора у Централну Азију, уз дефанзиву и *statusa quo* на Балкану и брзог продора на Балкан уз дефанзиву у Централној Азији. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 203.

настојања да сачува свој колонијални посед, посебно позицију Индије, наметали су изузетан значај њиховој доминацији на Босфору и Дарданелима.

Анализа геополитичких и стремљења и аспирација великих европских сила и њихових савеза указују на мноштво супротности и конфликта и испреплетаних економских и других интереса између држава поларизоване Европе, при чему су франко-германски антагонизми и аустријско-руске супротности око решавања Источног питања пројектовали главне изворе нестабилности европског континента који ће на крају довести до Првог светског рата.⁴¹

Геополитичка позиција Србије уочи Првог светског рата

Простор Балкана крајем 19. века, када започиње процес раскида балканских народа са оријенталним наслеђем и њихове постепене европеизације, за кратко време постаје предмет огромног интересовања европске политике, али и заоштравања односа између сила сврстаних у два супротстављена савеза. Процес слабљења Османлијског царства, јачање националних покрета балканских народа, као и политика империјализма великих сила представљали су детерминишуће факторе да простор Балкана задобије изузетан значај у европској политици.

Буђење националних покрета балканских народа, стварање независних држава неких од тих народа, као и рађање амбиција за њиховим територијалним ширењима утицали су на турбулентну динамику политичких односа на тим просторима. Тој динамици нарочит подстрек давала је чињеница да је тај процес еманципације балканских народа био праћен њиховим укључивањем у амбиције и сукобе најмоћнијих држава.⁴² Стратегијски значај Балкана је због своје, како комуникацијске, тако и привредне важности, утицао да тај простор задобија све истакнутије место не само у регионалним већ и светским амбицијама великих сила. *Једни су сматрали да политичка и привредна хегемонија над Балканом олакшава даљи продор на Југоисток и Блиски исток и излазак на топла мора Средоземља, док је за друге доминација над тим простором предуслов да се спрече таква стремљења и оснаже раније стечене позиције на евроазијском и афричком континенту.*⁴³ Такав многоструки значај Балкана угрожавао је самосталан развој балканских држава, посебно Србије, као централне државе на Балкану.

Велика источна криза⁴⁴ која је настала након снажних националних покрета у Херцеговини током 1875. године и турбулентних националних превирања на читавом простору Балкана у наредних неколико година, отворила је процес политичког, привредног и културног повезивања балканских народа са европским простором и

⁴¹ J. B. Романова, *исто*, стр. 72.

⁴² А. Митровић, *исто*, стр. 275.

⁴³ Завршетак изградње железнице Београд–Солун и Београд–Софија–Цариград почетком 20. века и нешто раније отварање Суецког канала додатно су актуелизовали значај поморског саобраћаја преко Средоземног мора и интензивирали надметање за превласт великих сила над Средоземљем и Балканом.

⁴⁴ Велика источна криза започела је устанком у Херцеговини 1875. године и касније се проширила у Србији, Црној Гори, Грчкој, Македонији, Румунији и Бугарској. Такође, током кризе отворено је и албанско питање. Криза је окончана Берлинским конгресом.

њиховог постепеног интегрисања у заједницу европских народа⁴⁵. Истовремено, поклопила се са политиком империјализма великих сила,⁴⁶ а била је, такође, и увод у заоштравање позиције заинтересованих центара моћи у Европи поводом Балкана. Своје интересе поводом Источног питања имала је Турска, као држава на заласку своје моћи (која је због тога називана болесником са Босфора), Аустроугарска, са наглашеним империјалним амбицијама према балканском простору, као и Русија, чија је блискост са словенским народима и могућност изласка на топла мора, чинила простор Балкана предметом њене снажне заинтересованости. За Немачку, као најближем савезнику Аустроугарске, Балкан је представљао незаобилазан простор њене политике продора на исток. Велика Британија и Француска су, такође, балкански простор сматрале важном тачком у својим спољнополитичким наступима према Азији и Африци.

Берлински конгрес,⁴⁷ који је одржан 1878. године под покровитељством Немачке и њеног канцелара Бизмарка, представља догађај од огромног историјског значаја због нарочитог места у пројекцији историјских околности које ће утрти пут догађајима који су довели до почетка Првог светског рата. Својим одлукама конгрес је извршио поделу интересних сфера између европских сила и потврдио централну улогу Немачке у дефинисању политичке мапе Европе⁴⁸, посебно Балкана. Такође, конгрес, који је био сазван да понуди решења поводом источног питања, увео је у европску политику балканске народе и њихове покрете,⁴⁹ али и промовисао директно мешање европских сила на Балкану. Управо у тој чињеници налази се разлог због којег Берлински конгрес није решио нека од горућих питања која су се тичала социјалне и националне еманципације балканских народа у оквиру Отоманског царства, чиме је отворио просторе за даље антагонизовање односа на Балкану и поводом Балкана. Напротив, захваљујући одредбама Берлинског конгреса о праву на анексију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је крупним корацима закорачила на Балкан,⁵⁰ што ће представљати снажан подстрек креирању стратегијског контекста у којем ће европски мир бити тешко одржив. Наиме, одлуком да се Босна и Херцеговина препусти Хабзбуршкој монархији и тако сузбије утицај Русије на Балкану, створен је нови узрочник сукоба на том простору, а национално питање и све снажнији национализми балканских држава тесно су испреплетани са утицајном и, што је још значајније, многонационалном централноевропском државом.⁵¹

⁴⁵ А. Митровић, *исто*, стр. 268-271.

⁴⁶ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁴⁷ Конгресу су присуствовали и представници балканских народа, али нису учествовали у његовом раду, већ су право учешћа имале само велике силе – Немачка, Русија, Британија, Аустроугарска, Француска и Италија.. Видети у: В. Потемкин, *исто*, стр. 50.

⁴⁸ Берлински конгрес сазван је због незадовољства, пре свега Аустроугарске одредбама Санстефанског мировног уговора којим је окончан Руско-турски рат 1878. године. Санстефански мир није задовољио аспирације балканских држава. Створена је Велика Бугарска, а други народи Балкана су у већој или мањој мери остали незадовољни. Одредбама тог уговора посебно је била незадовољна Аустроугарска, јер је у формирању Велике Бугарске видела опасност од трајне доминације Русије на Балкану.

⁴⁹ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁵⁰ Ж. Обрадовић, *исто*, стр. 293.

⁵¹ А. Митровић, *исто*, стр. 275.

Страх Аустроугарске од преливања националних револуција на Балкану на остале просторе и стварања јужнословенске државе, као могућег упоришта руске доминације у решавању Источног питања, актуелизовао је потребу да се на Берлинском конгресу велике европске силе сагласе да се Аустроугарској додели мисија да умири и пацификује Балкан. Чињеница да је Аустроугарска најпоузданији немачки савезник и нека врста претходнице њеног продора на исток била је од кључног значаја да, уз претходно обезбеђивање сагласности Русије, Аустроугарска добије мандат Европе за мирно запоседање Босне и Херцеговине.⁵² Руска сагласност је издејствована тајном Будимпештанском конвенцијом из 1877. године, којом је Русија обезбедила неутралан став Аустроугарске у случају њеног рата са Турском. За узврат, Русија се сагласила да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину. Истом конвенцијом, што је још важније, потврђена је руска сагласност о забрани стварања велике словенске државе на Балкану.⁵³

Берлински конгрес, који је промовисао политику директног мешања европских сила на Балкан, темељно је ревидирао одредбе Санстефанског мира и формализовао окупацију Босне и Херцеговине, као једине ефикасне мере ка смиривању националних тензија унутар све крхкијег Отоманског царства. На тај начин умањена је опасност од ширења Србије и неизвесности које би таква српска експанзија могла да носи. Анексијом Босне и Херцеговине Аустроугарска је дубље и трајније закорачила на Балкан и ојачала своје позиције на њему. Међутим, дугорочно, то ће јој донети много судбоносних тешкоћа. Србија, Црна Гора и Румунија постале су независне државе, уз одређена територијална проширења, али, што је још важније, проглашењем независности тих држава остварена је основна претпоставка за коначну европеизацију Балкана, чиме тај простор престаје да буде само објекат већ постаје и субјект историјских токова.⁵⁴

Са процесом еманципације балканских народа од Отоманског царства започео је и процес нарушавања њихове тек стечене независности од стране великих европских сила. Аустроугарска се на Берлинском конгресу сагласила са независношћу Србије и њеним територијалним проширењима у Македонији,⁵⁵ при чему је своју подршку условила економским и политичким везивањем Србије за Хабзбуршку монархију. У економском смислу то је подразумевало обавезу изградње железнице и крајње дискриминаторски трговински уговор којим се Аустроугарској даје повлашћени положај, без икаквог реципроцитета за српску трговину.⁵⁶ Краљ Милан се обавезао да ће сузбијати антиаустријску пропаганду у Србији и да неће склапати било какав уговор са трећом државом без претходног консултовања са Аустроугарском. Тако се након стицања независности Србија нашла под окриљем и контролом Хабзбуршке монархије, како у економском, тако и у политичком погледу.

⁵² Ч. Попов, *исто*, стр. 212.

⁵³ В. Круљ, „Берлински конгрес“, М. Стојковић, *Историја дипломатије – избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, стр. 295.

⁵⁴ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁵⁵ С. Clark, *исто*, стр. 34. На Берлинском конгресу Србији је било признато територијално проширење на Нишки, Топлички, Пиротски и Врањски округ које је српска војска ослободила 1878. године.

⁵⁶ Крајем 19. века Србија је 80% свог извоза пласирала у Аустроугарску, а 90% робе из увоза долазило је из Аустроугарске. Видети у: Б. Ратковић, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка“, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL, стр. 223.

Берлински конгрес је само примирио кризу Источног питања кроз одређено прекомпоновање Балкана, при чему су национални покрети, велике силе и Отоманско царство и даље остали кључни фактори сложене балканске политике. Чињеница да Конгрес није решио питање опстанка Турске која је показивала јасне знаке неспособности да управља и контролише процесе на просторима своје империје имало је посебно снажан утицај на даљи смер односа међу водећим европским државама. То је ширило просторе неслагања и неповерење око Балкана због његовог све већег значаја у оквиру светских политика великих сила и њихових колонијалних аспирација које су биле чврсто испреплетане са проблемима унутар европских односа створених после Берлинског конгреса.⁵⁷ Наравно, историјску динамику међународних односа у Европи, укључујући и Балкан на прелазу из 19. у 20. век, диктирала је Немачка. Када је реч о Балкану, може се закључити да је активнија балканска политика била израз потреба немачког империјализма који је тражио излаз из геополитичке стешњености наметнуте од стране Русије, Француске и Велике Британије, а тај излаз водио је ка Истоку.⁵⁸

Наиме, након неуспеха Немаца да се значајније наметну као колонијална сила на значају добија њихов продор на Балкан – овладати балканским коридорима као услови остварења политике продора на Исток. Једна од препрека на том путу била је Србија и српски националноослободилачки покрет који је окупљао све снажније антигерманске снаге. Неуспех у првој Мароканској кризи⁵⁹ био је додатни подстицај Немачкој да закључи да је прави час за продор на Блиски исток и Медитеран, а полазне тачке на том путу су Србија и Босна и Херцеговина. Улога предводнице и првог ешелона немачког продора на исток додељена је Аустроугарској⁶⁰ и она је тај задатак требало да испуни овладавањем Моравско-вардарском комуникацијском долином или алтернативним правцем, Санџачком железницом, која је ишла од Сарајева преко Новог Пазара и Скопља до Солуна.

Мултинационална аустроугарска царевина била је оптерећена очувањем сопствених великодржавних позиција⁶¹ које је угрожавао процес јачања националне свести народа унутар етнички хетерогеног царства. Отуда се интерес Аустроугарске да потпуно овлада Босном и Херцеговином огледао у њеној јасној намери да угуши српско-југосло-

⁵⁷ Након Берлинског конгреса наставља се колонијална експанзија на просторе Кине, Индокине, Јужне и Централне Африке. У освајања Кине, поред Француске и Велике Британије, укључује се и Немачка, Русија и Јапан. Русија настоји да освоји кинеску област Манџурију због стратешког значаја ових пространа за њен транзит према Тихом океану, што ће представљати увод у руско-јапански сукоб који ће 1904. године ескалирати у рат. Због страха од руског продора на Исток, Велика Британија у том сукобу подржаће Јапан који ће, захваљујући тој подршци, током 1904. и 1905. године потпуно поразили Русију. Тиме је највећи део Манџурије дошао под контролу Јапана и спречено је руско угрожавање британских интереса на Истоку. Пораз од Јапана иницирао је дубоку политичку, социјалну, економску и моралну кризу у царској Русији, која ће се веома споро и дуго опорављати од њених последица. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

⁵⁸ А. Митровић, *исто*, стр. 279.

⁵⁹ Прва мароканска криза окончана је 1906. године неуспехом Немачке да ограничи право Француске да контролише Мароко.

⁶⁰ Б. Ратковић, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка”, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL, стр. 223.

⁶¹ Ј. В. Романовна, *исто*, стр. 80.

венски програм као отворене опасности очувања Аустроугарске од распада.⁶² Таква стремљења водила су поновном отварању источног питања, а нерешена аграрно и национално питање у Босни и Херцеговини довели су до потреса и интензивирања националних и ослободилачких покрета уз јачање антиаустријског расположења и нетрпљивости југословенских народа према Хабзбуршкој монархији.⁶³ Исто тако, неуспех програма пантурцизма и даље слабљење Турске и њено западање у хаотична преварања додатно је иницирало питање политичког статуса Босне и Херцеговине.

Настојање Аустроугарске да онемогући самостални политички и економски развој Србије и њено претварање у сировинску базу своје индустрије јачало је отпор аустрофилској политици династије Обреновића. Нестабилност владе краља Александра Обреновића, маргинализација парламента, скандали на двору везани за женидбу краља, дефицит буџета и пораст дугова довели су до мајског преврата 1903. године, када су убијени краљ, краљица, председник владе и министар војни. На власт је доведен краљ Петар I Карађорђевић којим је започео нови период владавине династије Карађорђевића у Србији. Уведен је парламентаризам који је по свом либерализму био међу водећим у Европи, а Србија је започела самосталан политички и економски развој. Као таква, Србија је све више сагледавана као простор који би могао да буде генератор јачања идеје о уједињењу Јужних Словена у јединствену државу.

Мајским превратом и династичком сменом 1903. године, што је био први корак раскида са аустрофилском политиком и ослобађања од несносних економских и политичких притисака Аустроугарске,⁶⁴ наступиле су значајне промене у спољнополитичкој оријентацији Србије. Иако је око две деценије била под хегемонијом Аустроугарске, Србија је после 1903. године свој ослонац у политичком и војном погледу тражила у Русији и Француској, а касније, од 1907. године, и у Великој Британији. Наравно, рушење аустрофилске династије отвара период заоштравања односа Србије са Хабзбуршком монархијом. Незадовољна рушењем династије Обреновића, Аустроугарска започиње 1906. године Царински рат са Србијом и намеће јој снажну економску блокаду. Успела је да из Царинског рата изађе као победник пошто је успела да преоријентише своју спољну трговину и развије индустрију и тако се ослободи економске блокаде које јој наметнуо Беч. Њена способност да у Царинском рату испољи неочекивану виталност отпора и отпочне убрзану привредну еманципацију, био је додатни мотив Аустроугарској за даље радикализовање своје балканске политике.

Даље заоштравање односа између Аустроугарске и Србије, али исто тако и заоштравање односа великих сила поводом дешавања на Балкану, уследило је након анексије Босне и Херцеговине коју је Аустроугарска самоиницијативно извршила октобра 1908. године, са јасним циљем да трајно демонстрира своју премоћ на Балкану.⁶⁵ Припајањем Босне и Херцеговине Аустроугарској монархији створени су услови за дугорочну реализацију њене балканске политике, која је простор Балкана сматра-

⁶² Посебну опасност Аустроугарска је видела у Србији, па је њена балканска политика била примарно усмерена да се Србији трајно онемогући самосталан развој и да се она сведе у што је могуће мање оквире. Наравно, таква политика нужно ће довести до непремостивог јаза у односима две државе и умногоме ће одредити њихове спољнополитичке стратегије почетком 20. века.

⁶³ Ч. Попов, *исто*, стр. 284.

⁶⁴ Ч. Попов, *исто*, стр. 286.

⁶⁵ Х. Кисинџер, *Дипломатија*, Клуб ПЛУС, Београд, 2008, стр. 161.

ла простором на којем она полаже највећа права. Немачка је подржала Аустро-угарску као јединог поузданог савезника, чврсто верујући да, следећи своје интересе на Балкану, Аустроугарска биће битку за Немачку и њен продор на Исток.⁶⁶

Анексиона криза била је прва криза на Балкану која је настала у условима конфронтираних савеза. Истовремено, за многе историчаре представљала је једну од најдубљих криза у односима између великих сила поводом Балкана, због чега се са разлогом назива прологом Првог светског рата.⁶⁷ Криза је показала дубину противуречности које су постојале у систему међународних односа, при чему је њену регионалну детерминанту представљала аустројско-српска конфронтација.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је посебно снажне реакције у Србији, због чега су неки кругови у Аустроугарској ситуацију која је настала након анексије сматрали првим кораком на путу ка рату са Србијом.⁶⁸ Иако је рат изгледао неизбежан, до њега није дошло због слабости Русије, која се још увек споро опорављала од пораза са Јапаном и унутрашњих револуционарних превирања, што је приморало Француску и Британију да се држе уздржано. Оптерећена бројним проблемима и слабостима Русија је признала анексију и утицала на Србију да учини исто и да одустане од антихабсбуршког деловања. Након признавања анексије, Аустроугарска је, имајући у виду да јој измиче изговор за поход на Србију, захтевала од ње да јавно објави како анексија ничим не повређује српске интересе и да ће стога онемогућити сваку агитацију против Аустроугарске. Србија се с тим захтевом сагласила марта 1909. године. Тиме је анексиона криза била окончана, остављајући опасне последице, продубљено неповерење између два блока, понижену Русију, огорчену Србију.⁶⁹

Важно је истаћи да је упоредо са изазовима које је носила балканска политика Централних сила, стабилност Европе и целог света перманентно нарушавала све интензивнија трка у наоружавању, уз образложење да равнотежа моћи чува мир. Трка у наоружавању довела је до увећања војне силе у готово свим европским земљама, што је за последицу имало додатно дестабилизовање међународних односа. Нарушени међународни односи и логика безбедносне дилеме отварају су простор за даљу милитаризацију међународне политике и подстицање агресивних националних политика које су решења за унутрашње и међународне проблеме тражили у даљим експанзионистичким стремљењима.⁷⁰ Ратоборни наступи политичких елита отварају су просторе за појаву национализма, шовинизма и расизма у Немачкој, у којој се јавља и промовише и идеја о јачању словенства које је у бити антигерманско настројено и као такво представља опасност за Германе.⁷¹

⁶⁶ J. B. Романовна, *исто*, стр. 79.

⁶⁷ R. F. Hamilton, H. H. Hervig, *The Origins of World War I*, Cambridge, University Press, 2003, p. 18.

⁶⁸ J. B. Романовна, *исто*, стр. 76.

⁶⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 290.

⁷⁰ У Немачкој су ратне припреме достигле свој врхунац током 1912. године, када је немачки Рајхстаг донео Закон о повећавању мирнодопских војних ефектива са 620 на 750 хиљада војника. Узнемиреност због немачког поморског наоружавања подстиче јачање војних потенцијала и настављање трке у наоружавању у Европи. Француска прави планове јачања оружаних снага и изгласава продужавање војне службе са две на три године. Русија, која се споро опорављала од пораза у рату са Јапаном и унутрашњих револуционарних потреса, највећи део зајма троши на наоружање, а њена ратна индустрија радила је пуним капацитетима. Јачање војних ефектива било је опредељење и малих држава.

⁷¹ J. B. Романовна, *исто*, стр. 82.

После анексионе кризе Аустроугарска је ишчекивала нову прилику за дефинитиван обрачун са Србијом као средиштем борбеног српског националног покрета, и постепеног окупљања јужнословенских народа око идеје заједничке борбе за ослобођење од Аустроугарске. Иза агресивних припрема монархије чврсто је стајала Немачка, решена да своју експанзивну политику настави продором на Исток. Источно питање, као „најопаснији детонатор на експлозивној сцени Европе“⁷², додатно је радикализовано јачањем нестрпљења националних покрета на Балкану за ослобођењем од Турске империјалне власти. Револуционарни покрет се заоштравао на читавом српском националном простору, али је посебно био заоштрен и кулминирао у Босни и Херцеговини. Таква стремљења подстицали су и одређени руски политички кругови, сматрајући да је за Русију сваки удар на Турску добродошао.

Балкански ратови који су вођени током 1912. и 1913. године представљали су отварање новог поглавља у решавању Источног питања и догађаје који су водили даљем заоштравању односа Аустроугарске и Србије, као и поновном суочавању Европе са опасношћу свеопштег рата. Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка имале су своје националне и стратешкоекономске претензије протеривања Отоманске власти са Балкана. Зато је њихов савез за напад на Турску био могућ и брзо остварљив. Балкански савез потписан је средином 1912. године, чиме су по први пут у историји Балкана Срби, Бугари и Грци били спремни да иступе заједно. На тај начин створени су стратегијски предуслови за почетак Првог балканског рата⁷³.

Балканске државе су за кратко време приморале Турску на дефанзиву и повлачење са највећег дела Балкана, због чега је она, крајем новембра исте године, била приморана да тражи прекид рата.⁷⁴ Поразом у Првом балканском рату Турска је изгубила скоро све европске територије и у суштини престала да буде фактор утицаја на балканску политику.⁷⁵ Успеси Балканског савеза у Првом балканском рату и протеривање Турске са европских простора, као и територијално увећање Србије, представљали су озбиљно ограничење за империјалне амбиције Аустроугарске. Због тога се Аустроугарска, чија је константа балканске политике било угрожавање интереса Србије, ултимативно противила изласку Србије на Јадранско море и захтевала њено повлачење са севера Албаније. Исто тако, Аустроугарска је била један од водећих заговорника идеје о независној држави Албаније, као начину да се ограничи даље територијално ширење Србије и Црне Горе и јачање њихове међународне позиције.⁷⁶

Због тога се Аустроугарска снажно залагала за сукобе унутар Балканског савеза, што је током јуна 1913. године довело до Другог балканског рата. Наиме, стварањем албанске државе Аустроугарска је успела да спречи излазак Србије на Јадранско море, због чега је морала свој излаз на море да тражи у моравско-вардар-

⁷² Ч. Попов, *исто*, стр. 293.

⁷³ Силе Антанте су прећутно прихватиле Балкански савез из страха да се Централне силе не домогну стратешки значајних комуникација, па су настојале да рат локализују и спрече мешање Немачке и Аустроугарске.

⁷⁴ Србија се за овај рат добро припремила. Имала је ново оружје, добру артиљерију и довољно муниције. Видети у: С. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд, „Јован“, 201, стр. 695.

⁷⁵ А. А. Сагомањин, „Балкански ратови 1912–1913 као весници Првог светског рата“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 157.

⁷⁶ Ч. Попов, *исто*, стр. 296.

ској долини и да тражи промену савезничког уговора с Бугарском. Неслагања око поделе спорне територије између Србије и Бугарске и неспремности Србије да испусти Вардарску Македонију коју је ослободила српска војска и тиме јој се спречи директна веза са Солуном довели су до њиховог међусобног оружаног сукоба. Србија је на Брегалници поразила Бугарску. Одредбама мира у Букурешту Србији је остала цела Вардарска Македонија, али тиме је престао да постоји Балкански савез, отварајући простор нетрпељивост између Бугарске и Србије, што их је неизбежно гурало у супротне војно-политичке блокове.⁷⁷

Балкански ратови и територијално преуређење Балкана унели су нови динамизам у односе међу балканским државама и подстакли даље заоштравање ионако већ поремећених односа између Србије и Аустроугарске. Успеси Србије у Балканским ратовима⁷⁸ покренули су велики револуционарни ентузијазам међу јужнословенском омладином на простору Аустроугарске монархије и јачање југословенске идеје, што је представљало најдиректније поткопавање темеља Хабзбуршке државе и њених великодржавних амбиција, као и даље урушавање њене доминантне позиције на Балкану.⁷⁹ Све то имаће далекосежне последице на блиску будућност Балкана. Још оштрије конфронтирање односа Србије и Аустроугарске било је неизбежно. Међутим, Србија је након Балканских ратова, иако територијално увећана, била и материјално и људски истрошена. Огромни губици у људству и велика материјална напрезања у знатној мери су лимитирали укупни одбрамбени потенцијал Србије. Такве околности наметале су крајњи опрез у односима са велики суседом и избегавале било какво заоштравање односа са њим.

Победе у Балканским ратовима изазвале су кулминацију непријатељства државних вођстава у оба дела Хабзбуршке монархије. Српским победама и ентузијазмом који су пропраћене, доведено је у питање не само престиж и великодржавни статус Аустроугарске, већ и сам њен опстанак. Аустроугарска је била спремна на рат и било је евидентно да се главни разлог „агресивних намера Двојне монархије

⁷⁷ А. А. Сагомањин, *исто*, стр. 158.

⁷⁸ Развој професионалне војне организације у Србији представља важан фактор војничког успеха у Балканским ратовима. На основу сталног кадра од 2.439 официра и 29.206 подофицира, Србија је могла да пред епоху ратова мобилише по пет пешадијских дивизија 1. и 2. позива и једну коњичку дивизију. Располагала је са укупно 286.818 људи оперативне војске, 55.580 људи 3. позива и 3.310 обвезника последње одбране. Српска војска имала је изузетан старешински кадар који је стваран кроз строг систем селекције, пун иницијативе, као и одлично обучен, национално хомоген, дисциплинован и национално фанатизован. Опремана је најсавременијим ратном техником уз огромна материјална напрезања која су износила више од 40% државних прихода. На убрзану модернизацију српске војске утицала је анексиона криза и неспремност Србије да се одлучније супротстави Аустроугарској. У периоду 1908–1912. године српска војска опремила се савременом артиљеријом, митраљезима, теретним аутомобилима, а била је међу првима која је увела и ваздухопловство. Пред Балканске ратове јединице српске војске наоружане су пушкама „маузер“, а војска је располагала са 644 топа, 230 митраљеза и 8 авиона. Српска теорија ратне вештина стварана је под снажним утицајем пруске војне мисли која је након ратова 1870/ 1887. представљала највећи војни ауторитет у Европи. Снази српске војске значајно ће допринети и ратно искуство из 1912/1913. године, па ће морална спремност јединица бити на највишем нивоу. Видети у: Д. Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920“, Зборник радова *Први светски рат и балкански чвор*, Међународна научна конференција, Београд, 2011. стр.

⁷⁹ М. Павловић, „Балкански чвор и Први светски рат“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, стр. 32.

према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје⁸⁰. Србија је беспштедно нападана као најопаснији реметилац мира и главни подстрекач антихабсбуршког покрета на Балкану. Посебно се у залагањима за радикализацију односа са Србијом истицао Франц Конрад фон Хецендорф, начелник генералштаба аустроугарске војске, чији је став био да само рат против Србије може да спаси монархију. Због тога је, почев од анексионе кризе упорно захтевао превентивни рат против Србије, њену инвазију и анексију.⁸¹

Међутим, опет је у својим агресивним намерама Аустроугарска била привремено заустављена од стране Немачке. Наиме, иако је била заговорник европског рата којим би се изменио однос снага у Европи, Немачка је сматрала да постојећи однос снага још увек није такав да би гарантовао успех Централним силама, због чега је испољила уздржаност на захтеве Конрада фон Хецендорфа током 1913. године да се Србија што пре нападне и војно разбије.⁸² Међутим, уздржаност сила Антанте након Балканских ратова и њихова миротворна залагања, која су сматрана изразом војне инфериорности, била су преломна тачка да се Немачка определи за ратну акцију. Ова преоријентација на рат била је последица интензивног развоја немачке привреде који је подразумевао нужност стварања великог привредног простора у Европи, али је кључни аргумент била њена војна надмоћност у односу на силе Антанте. Немци су с правом страховали да би та предност за две-три године интензивног наоружавања Француске и Русије била изгубљена, што значи да је време радило за Антанту, а не за Централне силе. Ако немачка жели европску хегемонију мора што пре у рат.⁸³ Почетком јуна 2014. године Немачка је прихватила аустроугарску концепцију. За отпочињање рата само се тражио довољно прихватљив разлог.

Аустроугарска политика систематског сузбијања националних осећања Срба, Хрвата и Муслимана у Босни и Херцеговина изазивала је отпор таквим настојањима и јачала је идеје југословенства. Млада Босна, која је представљала тајну организацију Срба, Хрвата и Муслимана, залагала се за рушење аустроугарске власти и стварање услова за формирање јединствене државе јужнословенских народа. Да би угушила националноослободилачке тежње народа у Босни Херцеговини, а у оквиру припреме за све извеснији рат, Аустроугарска је крајем јуна одржала велике војне маневре у Босни и Херцеговини. Током свечаности Гаврило Принцип, припадник Младе Босне, без знања и помоћи званичне Србије, извршио је атентат и усмртио аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу. Атентат је убрзо попримио размере догађаја који ће бити увод у Први светски рат. Аустроугарска, снажно подржана немачком милитаристичком политиком, сматрала је да је то изузетан тренутак за коначан обрачун са Србијом. Ултиматум који је упућен Србији представљао је њену решеност да отпочне рат са Србијом.

⁸⁰ Ч. Попов, *исто*, стр. 297.

⁸¹ С. Clark, *исто*, стр. 85.

⁸² Немачки цар Вилхелм II и Молтке млађи сматрали су да би напад на Србију 1913. године била грешка са великим негативним последицама. Чак су се залагали да се политика непријатељства према Србији замени политиком сарадње. Продор на исток може се, према њиховом мишљењу, извршити у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Беч је остао доследан у ставу да се Србија за догледно време мора сматрати и третирати као непријатељ. Видети шире у: Ч. Попов, *исто*, стр. 299.

⁸³ *Исто*, стр. 300.

Међутим, остаје као неспорно да је Аустрија ушла у рат против Србије „не зато што је Србин извршио атентат на надвојводу Франца Фердинанда, него зато што је хтела да ослаби Србију и спречи је да постане магнет међу балканским Словенима”⁸⁴ Другим речима, атентат је послужио као основа за конструкцију рата са Србијом коју је „требало изоловати од осталих балканских држава, територијално умањити и уклонити као снажног фактора на Балкану”.⁸⁵ Главне претње за Немачку представљале су Француска и Русија. Зато су догађаји након Сарајевског атентата били изузетна прилика да се заштити и очува савезништво са Аустроугарском и да се одбаце претње које долазе од Француске и Русије. Лето 1914. године сматрали су као „сада или никад”.⁸⁶

Ратни планови зараћених снага

Велике европске силе су своје ратне планове конципирале знатно пре отпочињања рата. Ту су посебно предњачиле Немачка и Аустроугарска које су основе својих ратних планова дефинисале скоро једну деценију пре почетка Првог светског рата. Ратни планови били су одраз стратегијске реалности и основних постулата војне мисли тог времена који су офанзиву учиниле носећим елементом стратегијског промишљања војних стратега великих сила.

Милитаризација светске политике Немачке захтевала је израду ратног плана за могућност европског сукоба, који је, како је одмицала прва деценија 20. века, изгледао све извеснији. Оквире ратног плана Немачке израдио је Шлифен, начелник Генералштаба немачке војске још 1894. године. План је дограђиван све до 1905. године, а његов политички оквир чинили су спољнополитичке аспирације Немачке као велике силе, као и динамика и смер политика европских сила.

Француско-руски савез, склопљен 1893. године, био је сигуран наговештај да ће Немачка у случају европског сукоба морати да води рат на два фронта. Та солуција била је за Немачку крајње онеспокојавајућа, јер је било безнадежно да се бројчано такмичи са француско-руским блоком.⁸⁷ Чињеница да је Аустроугарска имала одређене лимите који су потицали од њеног етнички хетерогеног састава, да Италија није била поуздан савезник, као и да је Британија све јасније постајала могући противник, додатно су усложавали могућности Немачке да истовремено води рат на два фронта. Кључна тешкоћа била је како превладати бројчану надмоћ потенцијалних противника и на истоку и западу.

Шлифен је сматрао да инфериорност Немачке у људству може да буде превладана маневром снага, нападом са бокова и брзом мобилизацијом. Када је реч о маневру снага, он је сматрао да преимућство немачких снага у људству може да буде

⁸⁴ Џ. Нај, *исто*, стр. 108.

⁸⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 2011, стр. 38.

⁸⁶ R. F. Hamilton, „War Planning: Obvious Needs, Not so Obvious Solutionc”, R.F. Hamilton, H. H. Herwig, *War Planning 1914*, p. 1.

⁸⁷ Е. М. Ерл, *Творци модерне стратегије*, Београд, стр. 205.

тачка ослонца ратног плана само под условом да Немачка у почетној фази рата ризикује и определи се за неравномерну поделу својих снага, чиме би обезбедила своју надмоћ на једном ратишту. „Према Шлифеновом мишљењу ову привремену немачку надмоћност требало је употребити тамо где би било највероватније да ће резултати бити не само победоносне битке већ и брзо решење рата”.⁸⁸ Опасност од вођења дуготрајног рата у случају да се најпре нападне Русија утицали су на Шлифена да у случају европског рата фаворизује офанзиву против Француске, а тек након њеног пораза отпочне са офанзивним дејствима против Русије.⁸⁹ Шлифенов план да се рат на два фронта отпочне муњевитом офанзивом против Француске са територије Белгије прихваћен је још 1905. године⁹⁰

Основна идеја Шлифеновог плана била је да се на западу најпре победи Француска, а затим, пре него што Русија заврши мобилизацију својих снага и допреми их до границе са Источном Пруском, тежиште операција премести на исток. Главна тачка плана били су мобилизација снага, нарушавање (занемаривање) неутралности Белгије и Луксембурга и њихову инвазију и снажан продор источног крила немачких снага у северну Француску и даље наступање кроз француску територију. План је подразумевао ангажовање малих снага на Источном фронту, а скоро осам деветина немачких снага било је предвиђено за напад на Француску и пораз њене оружане силе.⁹¹ Дакле, ангажовање више од 90% расположивих снага требало је да обезбеди брзу и ефикасну победу над Француском, након чега би уследило преношење тежишта на Источни фронт. План је, такође, рачунао и са изузетно спором мобилизацијом руских снага.

Основна премиса немачког ратног плана није мењана у периоду од 1905. до 1914. године и иницијално се заснивала на слабој Француској и брзој и одлучујућој победи над њом, након чега би се требало окренути непријатељу на истоку – Русији, пре него што она успе да мобилише своје главне снаге.⁹² Проблем вођења рата на два фронта и неопходност да се порази један од противника пре него се уђе у рат са другим⁹³ и даље је представљало суштинско ограничење ратног планирања. Управо због тога немачки стратеги су сматрали да рат мора да почне са првим ударом Немачке, што подразумева да нападне прва на једном правцу и да након победе на том правцу већину војних ефектива усмери на други фронт.⁹⁴ Другим речима, и Молтке, који је наследио Шлифена на месту начелника немачког Генералштаба, више је желео два рата у низу него један рат на два фронта, што је намета-

⁸⁸ Е. М. Ерл, *исто*, стр. 205.

⁸⁹ Е. М. Ерл, *исто*.

⁹⁰ Има мишљења да је Шлифенов ратни план из 1905. године уствари био само један од његових идејних пројеката.

⁹¹ Е. М. Ерл, *исто*, стр. 206.

⁹² A. Mombauer, «German War Plans», R.F. Hamilton, H. H. Herwig, *War Planning 1914*, Cambridge, University Press 2010, p. 56.

⁹³ Џ. Нај, *исто*, стр. 112.

⁹⁴ Џорџ Фридман сматра да такво опредељење немачке стратегијске мисли није било последица неразумевања основних принципа ратне вештине, већ је оно било резултанта економске и стратегијске стешњености у којој се нашла Немачка пред почетак Првог светског рата. Видети у: G. Friedman, „Borderlands – The New Strategic Landscape”, Stratfor, htm, pristupljeno 06.05.2014.

ло брзу победу против Француске на западу као неминовност.⁹⁵ Био је свестан опасности да ће офанзива против Француске апсорбовати велики део снага, тако да ће остатак трупа бити недовољан за доношење одлуке против Русије.⁹⁶

Молтке је у Меморандуму из 1911. године поставио своје принципе за ратни план, где је сасвим јасно назначио да победа над Француском мора да буде немачки приоритет, наглашавајући да је она немачки најопаснији непријатељ „...Француска би морала да буде поражена у првој великој бици, имајући у виду да нема велику резерву у људству и да ће због тога тешко моћи да настави да води дуготрајан рат. ... Русија може да се одврати од рата после изгубљене битке унутар њене територије... Немачки напори морају да имају за циљ окончање рата најпре на једној страни што је могуће пре”.⁹⁷ Он је, као што је мислио и Шлифен пре њега, видео немачку највећу шансу у брзој победи на западу пре него на истоку, а то се могло јасно видети у плану размештаја снага у годинама пре рата, као и у ратном плану са којим је Немачка ушла у Први светски рат. Тако је немачки ратни план пред почетак Првог светског рата резултирао покретом трупа на два правца – седамдесет дивизија сврстаних у седам армија упућују се на запад и девет дивизија остају на истоку.⁹⁸ Од резерве снага и снага које су биле у процесу формирања Молтке је још пет дивизија накнадно упутио на исток и тако укупан број на том ратишту повећао на четрнаест дивизија. Због страха да би рат могао да води на три фронта, Молтке је део снага оставио за одбрану морске обале на северу и евентуалне подршке Данској и Холандији у случају искрцавања британских снага на тим просторима. Распоред снага више него јасно указује да је тако конципиран план подразумевао кратак рат са брзим маневрима. Управо због тога што план није предвиђао могућност дуготрајног рата, недостатак ресурса за Немце показаће се фаталним.⁹⁹

Стратегијска агенда Аустроугарске подразумевала је тражење солуције да се спречи распад царства, а главну претњу у том смислу представљала је Србија. Страх од стварања веће словенске државе на њеним јужним границама био је основни мотив у понашању хабзбуршке политике тог времена¹⁰⁰. Полазећи од тога да ће „за монархију бити немогуће задржати југословенске покрајине ако на Балкану постоји снажна Србија”, аустроугарски владајући кругови тражили су погодан час за дуго припремани, коначни обрачун са Србијом. Сарајевски атентат на Фрању Фердинанда је добродошао агресивним круговима Хабзбуршке монархије, као жељно очекивани повод за рат против Србије. Ултиматум који је после тог атентата упућен Србији био

⁹⁵ Молтке старији, који је поставио основе немачке стратегије, заступао је идеју првог удара на Исток. Немачки стратеги касније напуштају Источну офанзиву и фаворизују стратегијски план који дозвољава офанзиву на Западу. Француска је била главни циљ почетне офанзиве. Видети у: А. Mombauer, *исто*.

⁹⁶ Очигледно је да су и Шлифен, а касније и Молтке млађи, потценили снагу и одлучност будућих противника, верујући да би бројчана инфериорност Немачке могла да буде надокнађена супериорним моралом и бољом обученошћу. Обојица су, међутим, страховала да би противници могли у блиској будућности да остану моћнији, што би отежавало победу Рајха. Због тога су обојица давала предност превентивном рату.

⁹⁷ А. Mombauer, *исто*, стр. 56.

⁹⁸ А. Mombauer, *исто*, стр. 65.

⁹⁹ Colin S. Gray, „How Has War Changed since the End of the Cold War?”, *Parameters*, Spring 2005, p. 14-26.

¹⁰⁰ А. Mitrovic, *Serbia's Great War*, Hurst & Company, London, 2007, p. 85

је таквог садржаја да га је било практично немогуће прихватити. Незадовољна српским одговором, Аустроугарска је 28. јула 1914. објавила рат Србији.

За Аустроугарску рат на два фронта – против Србије и Русије – егзистирао је као највероватнији сценарио још од Босанске кризе 1908–1909. године, али неизвесна политичка констелација чинила је немогућим да се предвиди тајминг интервенције од стране Русије. Нема дилеме да је за Аустроугарску Србија била дестабилизирајући фактор, али њена главна претња била је Русија. Управо због тога, ратни план Аустро-угарске подразумевао је рат на два фронта – први са слабом Србијом, а затим са знатно моћнијим противником – Русијом. То је подразумевало покрет војске на Србију и њен брз и потпун пораз, а затим премештање тежишта у Галицију и сукоб са Русијом, за коју се сматрало да не може правовремено да пружи помоћ својим словенским савезницима¹⁰¹. Таква стратегијска замисао значила је да је главно војиште у Галицији и сукоб са Русијом, а споредно војиште представљао је простор на Балкану. Руски војни ресурси, брзина мобилизације и распоред њених снага били су полазишта стратегијског планирања за рат са Русијом¹⁰².

Ратни план Аустроугарске, због непознанице како ће се Русија понашати у моменту отпочињања ратних дејстава са Србијом, имао је две варијанте¹⁰³. Наиме, за очекивани конфликт на Балкану израђена је верзија „Б” (Балкан) ратног плана, која је разматрала стратегију и операцијски развој аустроугарских снага за један изолован конфликт на Балкану. Насупрот томе, постојала је и као мање повољна верзија „Р” (Русија плус Балкан), која је као полазну основу имала рат на два фронта, на Балкану и у Русији, која се касније и остварила.¹⁰⁴ Целокупна аустроугарска војска била је, ради боље координације дејстава, подељена на три такозвана „ешелона”, од којих је А-ешелон требало да се ангажује само против Русије, „минимална група за Балкан” на југоистоку, а Б-ешелон, по потреби и на основу развоја ситуације, био је планиран или за Балкан или за подршку А-ешелону на руском фронту.¹⁰⁵ Оваква калкулација снага била је резултат процене да Аустроугарска, с обзиром на своје војне капацитете, није у стању да у довољној мери снабде снагама оба фронта, већ је морала да предвиди формирање тежишта снага. У случају „флексибилне” концентрације снага најважнија је била могућност флексибилног извођења планираних дејстава, тј. у којој мери је било могуће извршити брзу промену ратног плана. Ратним планом било је предвиђено да од укупно 48 пешадијских дивизија, колико је имала војска Аустроугарске, у састав Минималне групе Балкан уђе осам дивизија из састава 5. и 6. армије са задатком да брани Босну и Херцеговину или нападне Србију и Црну Гору.¹⁰⁶ У случају напада на Србију, било је предвиђено да Минимална група Балкан буде ојачана

¹⁰¹ G. Kronenbitter, «Austria-Hungary», R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 39 ?

¹⁰² G. Kronenbitter, *исто*, стр. 36.

¹⁰³ М. К. Ортнер, „Рат против Србије 1914-1915”, *Војноисторијски гласник* 1/2010, р. 211- 232.

¹⁰⁴ Битна разлика између ова два сценарија манифестовала се у чињеници да је у оквиру еластичног развоја снага плана „Р”, који је крајем 1908. године израдио начелник аустроугарског генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф, главнина снага требало да дејствује против Русије, док у случају активирања плана „Б” није предвиђена чак ни мобилизација свих јединица. Видети у: М. К. Ортнер, *исто*, стр. 112.

¹⁰⁵ М. К. Ортнер, *исто*.

¹⁰⁶ Интересантно је напоменути да је највећи број ових војника припадао 13. и 15. корпусу који су били стационирани у Босни и Херцеговини и Далмацији и 16. корпусу који је био стациониран у Хрватској. Видети у: R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 34

снагама Б-ешелона (групе) – друга армија, која је касније могла да буде премештена на северозапад или југозапад у случају руске или италијанске интервенције, чиме се обезбеђивао флексибилнији одговор на промене стратегијске ситуације.¹⁰⁷

Прижељкивана варијанта био је рат са Србијом без сукоба са Русијом и подразумевала је да се Балканска група бори само на Балкану¹⁰⁸. У таквим околностима напад на Србију са севера био је прихватљивија опција, имајући у виду да се Београд и Моравска долина наслањају на границу са Угарском. Главну операцијску основу за напад на Србију са севера чинили су простори реке Дунава, Саве и Дрине, одакле је требало да отпочне предузимање концентричног наступање долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве ка Крагујевцу и Нишу, географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Међутим, напад из Босне носио је могућност стратегијског изненађења и довођење српске војске у крајње тешку ситуацију. Иако су се високорангирани официри залагали за напад са севера, Франц Конрад фон Хецендорф, начелник Генералштаба аустроугарске војске, одлучио је да главни упад аустроугарских снага у Србију буде из Босне, које би се као клин забиле у српске трупе на северозападном делу земље. Због тога је напад на Србију планиран из Босне, што је подразумевало да се главне акције изводе са Дрине, а са севера су била предвиђена само демонстративна дејства. На главном правцу биле су предвиђене снаге 5. и 6. армије, а на северу су биле предвиђене снаге 2. армије¹⁰⁹.

Руски ратни план је током година пре рата често био мењан и дограђиван. Традиционо искуство из рата са Јапаном указивало је да Русија не може успешно да се супротстави истовременим нападима и на истоку и на западу. Динамика политичких односа давала је приоритет западу. Међутим, проблем је био у томе што су и на западу Немачка и Аустрија, као главни противници, оствариле су бројчану надмоћност, јер су заједно могле да ангажују око две хиљаде батаљона, при чему су и њихови железнички капацитети били више него дупло јачи од руских.

У основи, руски ратни план подразумевао је распоређивање снага дуж границе са Аустроугарском и Немачком. Као резултат стратегијског концепта, који се заснивао на планским приоритетима зацртаним 1912. године, руски ратни план имао је две варијанте. Варијанта А подразумевала је снажан офанзивни напор против Аустро-угарске, а дефанзиву према Немачкој. Варијанта Г је, за разлику од варијанте А, тежиште у почетној фази рата имала управо на Истоку. План Г никада није до краја развијен и Русија је у августу 1914. године ушла у рат на основу плана А, који је био одобрен маја 1912. године и који се мењао током 1913. године.¹¹⁰ Про-

¹⁰⁷ Током лета 1914. године Аустроугарска је мобилисала близу два и по милина војника.

¹⁰⁸ Ж. Станисављевић, „Ратни и операцијски план Аустроугарске за акцију на Балкану”, *Ратник*, свеска IV, година XLIV, април 1928, стр. 85.

¹⁰⁹ Значајно је напоменути да је аустроугарска Врховна команда пре почетка ратних операција, на предлог генерала Поћорека, изменила основну стратегијску концепцију за рат против Србије. Наиме, ступањем Русије у рат требало је да Минимална група Балкан (V и VI армија) остане у дефанзиви, али је њен командант, генерал Оскар Поћорек, одлучио да искористи привремено присуство II армије у Срему и пређе у напад. Сматрао је да Србија, исцрпљена у Балканским ратовима, неће представљати озбиљнијег противника и да ће снаге Минималне групе Балкан за кратко време поразити српску војску.

¹¹⁰ B. W. Menning, „War Planning and Initial Operations in the Russian Context”, R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 121.

мене су биле усмерене на јачање Северозападнoг фронта на рачун Југозападнoг фронта, што је знатно ослабило југозападни фронт, као стратегијско тежиште руског ратног плана. Рачунало се да дефицит у људству може да буде надокнађен храброшћу и вештином руских војника против мултиетничке Аустроугарске војске оптерећене дефетизмом и дезинтеграцијом.

Према плану А почетна мисија руске војске током периода концентрације била је транзиција у офанзиву против Немачке и Аустроугарске са циљем да се рат пренесе на њихову територију. На југозападном фронту против Аустроугарске предвиђено је ангажовање 3, 4, и 5. армије које су у свом саставу имале укупно 744 батаљона и 594 ескадрона, а њихов крајњи циљ био је победити снаге аустроугарске војске и спречити покрет значајних снага непријатеља јужно од Дњестра или Кракова на запад.¹¹¹ Према истом плану било је предвиђено да се против Немачке ангажују 1. и 2. армија које су у свом саставу имале укупно 481 пешадијски батаљон и 316 ескадрона.¹¹² Основни задатак ових снага био је одбрана од немачких снага распоређених у Источној Пруској, а касније да се те снаге поразе и да се тако обезбеди предност руским снагама у будућим операцијама.

За *Француске војне стратегије* највећу бригу представљали су пораз у рату 1870. године и појава уједињене Немачке као нове силе у централној Европи. Посебно популацијски пораст и економска експанзија Немачке, као и њени снажни технолошки продор у области авијације и комуникације, бацали су Француску на другоразредну позицију европског политичког простора. Наравно, Француска и даље није одустајала од своје колонијалне политике, али је стрепела од Немачке и њене све веће моћи. Тај страх од Немачка био је снажан мотив да крене са опсежним војним припремама ради повећања својих борбених ефектива, како би француска војска могла да, кад време опасности дође, одговори адекватно. Међутим, знало се, такође, да Француска не може сама да се супротстави Немачкој и да ће изгубити рат са њом ако јој изостане помоћ савезника, јер од „свих конкурентских народа, Немачка је најача 1911.“¹¹³ Отуд важан сегмент стратегијског планирања представља снажно залагање за савезништво, најпре са Русијом, а нешто касније и са Великом Британијом.

Основна идеја ратног плана полазила је од претпоставке да је Немачка приморана да се бори на два фронта. Веровало се да она не може да победи на оба фронта и да ће због мањка људства бити приморана да дели своје снаге. Полазећи од такве претпоставке, француски стратеги су процењивали да ће Немачка вероватно своје главне снаге да усмери против Француске на почетку рата и да ће послати само мале снаге против Русије.¹¹⁴ Такође, претпостављало се да ће Немци вероватно извршити инвазију Белгије, али да неће имати довољно снага за даље продоре. Француски планери су наглашавали да је од кључног значаја да Француска одмах отпочне офанзиву против Немачке, као првог услова да се оствари примарни циљ, односно да се порази Немачка. Наравно, савезништво са Русијом и пуна координација деловања са њом, такође су чинили стратегијске претпоставке

¹¹¹ B. W. Menning, *исто*, стр. 122.

¹¹² B. W. Menning, *исто*, p. 122.

¹¹³ R. A. Doughty, „France”, R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, *исто*, стр. 144.

¹¹⁴ R. A. Doughty, *исто*, стр. 146.

успеха. Такво опредељење представљало је оквир за планирање офанзивних дејстава француско-руских снага према Немачкој, јер поразити немачке армије – „остаје основни циљ савезничких армија”.¹¹⁵

Посебан проблем за француске стратеге, који је лимитирао офанзивност њених снага, представљала је неутралност Белгије. Француска није желела да прва наруши белгијску неутралност пре него то уради Немачка, што, другим речима, значи да није желела да преузме одговорност за почетак рата са Немачком. Почетком 1914. године, под руководством генерала Жозефа Жофра, главни делови ратног плана XVII били су завршени. Веровало се да је Француска спремна за рат и да након победе у том рату може да поврати своје изгубљене територије. Француски ратни план предвиђао је брз продор у рурску област, која је представљала срце немачке индустрије, пошто је процењено да ће заузимањем те области Немачка бити онемогућена да настави даље вођење рата. Према плану, концентрација главних снага била је предвиђена на североистоку, где је било распоређено пет армија – прва, друга, трећа и пета армија размештене су дуж граница са Немачком, Луксембургом и Белгијом, а четврта армија остала је у резерви.

Сва четири ратна плана кључних актера европске политике пред Први светски рат рачунала су на брзину као одлучујући фактор за победу. Баш због тога сви ратни планови били су наклоњени офанзивним дејствима, што је било у супротности са достигнућима војних технологија, стварним могућностима зараћених страна и развојем ситуације на терену¹¹⁶. Исто тако, поред култа офанзиве, доктринарна нефлексибилност и раздвојеност снага, као и дефицит резерве, такође су били озбиљни лимити стратегијског планирања.

Ратни план Србије

За Србију је рат са Аустроугарском 1914. године дошао у незгодном тренутку. У два Балканска рата она је до краја исцрпела своје економске и војне ресурсе, при чему се посебно осећао недостатак знатне количине наоружања и опреме. Српској војсци је за рат недостајало 120.000 пушака и знатан број митраљеза, док је у артиљеријском наоружању недостајала тешка артиљерија¹¹⁷. Такође, није било довољно запрега у артиљеријским јединицама, а најозбиљнији проблем био је недостатак артиљеријске муниције. У погледу одеће и друге опреме стање је било још лошије. Војници првог позива били су снабдевени истрошеним оделима, преосталим из Балканских ратова, други позив није имао комплетну одећу, а трећи позив носио је своја народна одела¹¹⁸. Поред тога, велика оскудица владала је и у логорској опреми, храни, понтонирском материјалу, телеграфско-телефонској опреми, санитарском материјалу, колима, коњима и многим другим средствима и опреми.

¹¹⁵ R. A. Doughty, *исто*, стр. 146.

¹¹⁶ S. D. Sagan, „1914 Revisited Allies, Offense and Instability”, *International Security* Vol.11, No 2 (Autumn 1986), p.151-175.

¹¹⁷ Б. Ратковић, *исто*, стр. 233.

¹¹⁸ М. К. Ортнер, „Рат против Србије 1914-1915”, *Војноисторијски гласник* 1/2010, стр. 115.

Губици у људству током Балкански ратова такође су били огромни, јер се процењује да је било више од 71.000 хиљаде погинулих, рањених и несталих војника¹¹⁹. Непосредно по завршетку Другог балканског рата избила је албанска побуна, што је захтевало поновно мобилисање и ангажовање знатних снага, па је Врховна команда наредила мобилизацију Моравске и Дринске дивизије другог позива и три прекобројна пешадијска пука. У исто време, требало је да се ставе у мобилно стање посаде у новим областима стеченим у Балканским ратовима, које до почетка Првог светског рата 1914. године Србија није стигла да интегрише у своју војску.¹²⁰ На тај начин српска војска је до почетка 1914. године исцрпела готово све материјалне резерве и умањила расположиво људство, наоружање и опрему.¹²¹

Исто тако, географско-стратегијски положај Србије био је врло неповољан, јер је са севера и запада, на дужини од око 600 километара, била обухваћена аустроугарском територијом. Гранични фронт је, својим правцем протезања, нудио аустроугарској војсци повољне услове да са обухватне операцијске основице Банат–Срем–Босна предузме концентрично наступање долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве ка Крагујевцу и Нишу – географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Ако се томе дода чињеница да се Бугарска ужурбано припремала да уђе у рат на страни Аустроугарске, дужина српског граничног фронта, који је ионако био несразмеран снази српске оперативне војске, повећавала се преко 500 километара. Од руског фронта граница је била удаљена око 600 километара, а од француског око 2.000 километара у ваздушној линији, па о некој непосредној помоћи савезника није могло бити говора. Балкански савез престао је да постоји, Румунија је већ била на страни Централних сила, Грчка је настојала да се држи неутрално, а Бугарска се све више приближавала Централним силама. Исто тако, са Црном Гором нису постојале савезничке одлуке нити конвенција. Међутим, очекивања да Русија неће остати по страни у случају напада Аустроугарске на Србију, представљала је значајно охрабрење.

Тако је Србија, која је тада имала четири милиона становника, била приморана да 1914. године прихвати рат са многоструко надмоћнијом Аустроугарском, која је у то време имала преко 50 милиона становника, јер је стављена пред алтернативу: рат или жртвовање статуса суверене државе. Упркос слабом наоружању и непотпуној материјално-техничкој опремљености, српска војска била је високог морала и одлучна да брани земљу. Све јединице I и II позива биле су обогаћене драгоценим ратним искуством, национално хомогене и морално снажне. Мобилисано је 11 дивизија I и II позива и једна коњичка дивизија, као и трупе III позива. До септембра 2014. године укупно је мобилисано око 423.000 војника.¹²²

¹¹⁹ Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981. стр. 792.

¹²⁰ На подручју пет нових дивизијских области – Битољска, Брегалничка, Вардарска, Косовска и Ибарска – које су формиране августа 1913. године, није био завршен попис војних обвезника.

¹²¹ Српска војска је пред почетак Првог светског рата располагала са 184.000 брзометних петометки, 45.000 заплењених, углавном турских и једним мањим бројем бугарских пушака и 65.000 старих једнометки.

¹²² Према мишљењу Андреја Митровића, Србија је „у јулу 1914. године мобилисала близу 500.000 људи, а тај број је могао да нарасте до 530.000 људи у септембру исте године, да би тај број мобилисаних износио око 570.000 људи у августу 1915. године. Међутим, само око 350.000 је вероватно било оспособљено да може да одговори захтевима вођења рата тога времена”. Видети у: A. Mitrovic, *Serbia's Great War*, Hurst & Company, London, 2007, p. 60.

Имајући у виду да у глобалној стратегији Антанте нису били прецизирани место и улога српске и црногорске војске, није постојао ни заједнички операцијски план. Због тога су Србија и Црна Гора биле приморане да се саме организују за борбу против много надмоћнијих непријатељевих снага. Српска и црногорска врховна команда завршиле су заједнички операцијски план тек почетком августа 2014. године. У његовом уводном делу било је истакнуто да се улога српске и црногорске војске састоји у томе да привуку и привежу за себе што јаче снаге Аустроугарске, како би биле што слабије у односу на руске. Ако би аустроугарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузела офанзиву, улога српске и црногорске војске у прво време била би дефанзивна, а чим би се указала повољна прилика, прешло би се у офанзиву.

Основна идеја српског ратног и почетног операцијског плана била је: држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а затим дејствовати према ситуацији. Очекујући да ће главне аустроугарске снаге дејствовати преко Дунава и доњег тока Саве према долини Велике Мораве, српска Врховна команда извршила је концентрацију и стратегијски развој војске према следећем:

- Прва армија: на простору Свилајнац, Топола, Рача и део снага на Дунаву;
- Друга армија: на линији Аранђеловац–Лазаревац и део снага код Београда;
- Трећа армија: у ширем рејону Ваљева и део снага на Сави и Дрини;
- Ужичка војска: на простору: Рогачица, Бајина Башта, Мокра Гора, Прибој, Ужице.¹²³

Концентрација и стратегијски развој српске војске извршени су у духу основне идеје ратног и почетног операцијског плана, која је захтевала дубље ешелонирање главних снага, да би им се просторно и временски омогућила слобода маневра по унутрашњим операцијским правцима док се не испољи намера непријатеља, односно правац дејства његових главних снага. Главне снаге – Прва и Друга армија груписане су између Велике Мораве и Колубаре, на подручју Свилајнац–Аранђеловац–Лазаревац, са истуреним одредима за одбрану Саве и Дунава. Помоћне снаге – Трећа армија груписана је око Ваљева, са истуреним одредима за одбрану Саве и доњег тока Дрине, и један армијски одред око Ужица, са истуреним деловима на горњем току Дрине и на Лиму.

За разлику од ратних циљева Аустроугарске, који су били усмерени на уништење Краљевине Србије и поделе њене територије, па чак и потпуна анексија српских територија, ратни циљ Србије био је на почетку рата само одбрана територије. Јасно је наглашен њен дефанзивни карактер рата и за такав став било је много разлога.¹²⁴ Југословенски програм, за који је аустроугарска сматрала да је део експанзионистичке политике Србије и обједињавање свих јужнословенских простора у једну јединствену државу, током лета 1914. године још увек није ни био на помолу у било каквом облику.¹²⁵

¹²³ Б. Ратковић, *исто*, стр. 231.

¹²⁴ А. Митровић, *исто*, стр. 86.

¹²⁵ На такав став упућује и мишљење Марка Корнвала који каже да се југословенски програм појављује крајем 1914. године и, након првих победа Српске војске постаје део агенде међународне политике. Видети у: M. Comval, Introduction. A.Mitrovic, *Serbian's Great Powers* p. xi

Закључак

Вишеструки геополитички и геостратешки значај Балкана учинили су да тај простор постане средиште најдиректнијег преламања различитих интереса кључних актера европске политике почетком 20. века. Борба за утицај, престиж, покровитељство или контролу балканског простора представљали су важан аспект спољнополитичких стратегија европских сила у настојању да задрже и ојачају или стекну нове геополитичке позиције у светској економији и политици тога времена. Наравно, компликованост политичке конфигурације балканских народа и тешкоће које су пратиле процес њихове националне еманципације додатно су појачавали већ постојеће анимозитете и фрустрације поводом Балкана и антагонизовали актере у већ увелико поларизованој Европи. Све то чинило је да Балкан у специфичним историјским околностима, логиком поделе на супротстављене савезе, буде претворен у епицентар европског конфликта. Такав стратегијски контекст учинио је да распоред снага на Балкану постане важна компонента европског баланса, а поремећај равнотеже у корист једног од савеза на балканском простору гурао је Европу у Велики рат.¹²⁶

Не спорећи сложену прошлост узрока Првог светског рата, који је у основи био резултанта геополитичких надметања европских сила за доминацију у светској политици, германски и германофилски фактор с правом заузима средишње место у дизајнирању геополитичког и стратегијског контекста за почетак Великог рата. Геополитички циљеви, спољнополитичке стратегије и понашање у међународној политици, као и ратни планови Немачке и Аустроугарске, недвосмислено указују на то да до Првог светског рата није дошло игром случаја. Напротив, врло озбиљни историјски аргументи потврђују жељу Берлина и Беча да *пусте рат с ланца*, много пре осталих европских престоница.¹²⁷

Заокупљеност идејом светске силе и експанзионистичке пројекције у међународним односима нужно су водили Немачку у конфронтацију са својим окружењем. Нарасла економска и војна моћ чинила је Немачку све нестрпљивијом, због чега је она у спољној политици све чешће фаворизовала милитаристичку опцију. Ратни план Немачке одражавао је агресивне амбиције паневропских размера њене светске политике и опредељености да се ангажовањем војне силе мења дистрибуција односа моћи у Европи, као кључне претпоставке глобалне хегемоније. Све то указује на то да немачка предратна политика и њене аспирације да буде светска сила с правом има средишње место када се говори о узроцима Првог светског рата.¹²⁸

Исто тако, и настојање мултиетничке Аустроугарске да сачува империју од нараслих унутрашњих дезинтеграционих сила и поврати престиж и кредибилитет велесиле представљали су детерминишуће факторе њеног агресивног понашања на Балкану и креирања контекста за увод у почетак Првог светског рата. Опседнутост Србијом и опасностима које би панславизам могао да изазове унутар Хабзбуршке

¹²⁶ Ј. В. Романова, „Балкан у међублоковским противречностима великих држава“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 71.

¹²⁷ А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, стр. 104.

¹²⁸ А. Момбауер, *исто*, стр. 8.

монархије, били су полазна основа у њеној балканској политици. Непомирљив став Аустроугарске према независности Краљевине Србије, као реметилачког фактора отварао је просторе за доминацију милитаристичке опције експанзије на Балкан и његовог преуређења и дисциплиновања. Историјски је неспорна чињеница да је Аустроугарска планирано ушла у рат са Србијом, а за Немачку, ако је већ требало да буде рата, више га је желела 1914. године него касније.¹²⁹

Отуда су настојања заговорника тезе да Србија и њен национализам и експанзионизам сnose највећу одговорност за почетак Првог светског рата неартикулисане и без објективног историјског основа. Апсурдност наведене тезе, која је много више мотивисана политичким, а не историографским разлозима, оспорава чињеница да је за Србију, која је била економски и војно исцрпљена у тек завршеним Балканским ратовима и стабилизацијом безбедносне ситуације у новоослобођеним подручјима, рат са неупоредиво моћнијом Аустроугарском царевином пре представљао претећу катастрофу него организовано експанзионистичко спољнополитичко деловање.

Литература

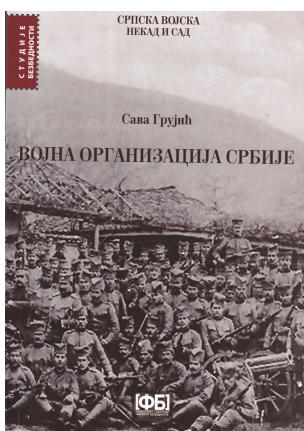
1. Brežinski Zbignjev: *Velika šahovska ploča*, Zagreb, 2000.
2. Gray S.Colin, „How Has War Changed Since the End of the Cold War?“, *Parameters*, Spring 2005
3. Денда Далибор, „Српска војска у предвечерје епохе ратова1912–1920“, Зборник радова *Први светски рат и балкански чвор*, Међународна научна конференција, Београд, 2011.
4. Екмечић Милорад *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
5. Едвард Мид Ерл, *Творци модерне стратегије*, Београд, 1952.
6. Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014.
7. Кисинџер Хенри, *Дипломатија*, Клуб ПЛУС, Београд, 2008.
8. Kersten Kurt: *Bizmark i njegovo doba*, Nolit, Beograd, 19916.
9. Марио Кристијан Ортнер, „Рат против Србије 1914–1915“, *Војноисторијски гласник* 1/2010
10. Mitrović Andrej, *Serbia' s Great War 1914-1918*, Hurs & Company, London, 2007
11. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
12. Митровић Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908—1918*, Београд, 2011.
13. Момбауер Аника, *Узроци Првог светског рата*, CLIO, Београд, 2013.
14. Нај Џозеф, *Како разумевати међународне односе*, Стубови културе, Београд, 2006.
15. Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.
16. Потемкин П. В., *Историја дипломатије Дипломатија новог доба (1872-1919)*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949.
17. Ратковић Борислав, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка“, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL

¹²⁹ Џ. Нај, *исто*, стр. 117.

18. Scott D. Sagan , „1914 Revisited Allies, Offense and Instability”, *International Security* Vol.11, No 2 (Autumn 1986), p.151-175.
19. Станисављевић Живко, „Ратни и операцијски план Аустроугарске за акцију на Балакану”, *Ратник*, свеска IV, година XLIV, април 1928.
20. Стојковић Момир, *Историја дипломатије –избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, 1983.
21. Ћоровић Светозар, *Историја Срба*, Београд, Јован, 2011.
22. Clark Cristopher, *The Sleepwalkers How Europe went to War in 1914*, www.HarperCollins.com
23. Hamilton F.Richard, Herwig H.Holger, *War Planning 1914*, Cambridge, University Press 2010
24. Hamilton F.Richard, Herwig H.Holger, *Decisions for War, 1914-1917* Cambridge, University Press 2004.
25. Herwig H.Holger, „Military Doomsday Machine? The Decisions for War 1914”, *Jurnal Military and Strategic studies*, Volume13, Issue 4, Summer 2011

ПРИКАЗ КЊИГЕ *ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА СРБИЈЕ, САВЕ ГРУЈИЋА*

Горан Д. Матић*

Војна организација Србије,
Сава Грујић, Факултет безбедности, Београд, 2014.

Почетком 2014. године, у оквиру едиције „Студије безбедности“, из штампе је изашло издање књиге Саве Грујића¹ под насловом „Војна организација Србије – са критичким прегледом војне организације старих и нових народа“, која представља репринт издања из далеке 1874. године, а која је објављена пре реформи војске које је обавио Милан Обреновић и пре српско-турских ратова 1876–1878. године. Овој књизи претходио је текст у тадашњем социјалистичком листу „Јавност“ који је објављен 1873. године и због којег је тада артиљеријски капетан Сава Грујић, одлуком министра војног Косте Протића, одстрањен из војске, уз оцену да својим писањем „подрива већ формирану државну мисао“. Под притиском јавности Грујић је враћен у војску 1875. године.

Ово драгоцено дело, као и његов аутор Сава Грујић, оспораван и похваљиван, крајем 19. и почетком 20. века имало је значајну улогу у тадашњем војном и политичком животу Србије. Као такво, ово дело може послужити свима који се и данас баве реформом система одбране и војске као његове најзначајније целине. По речима самог аутора Грујића, које су актуелне и у 19. веку „свака земаљска установа треба да има јасно одређен циљ, јер од тога зависи тачна одредба дужности и права држављана справ такве установе, а циљ установе треба да је израз друштвене потребе, јер би иначе сама установа била излишна. Према овом начелу, можемо се упитати да ли је војна установа неопходна држави? Не би ли се без ње могло опстати?“ Данас скоро постоји, као и у време када је ова књига објављена, уврежено политичко мишљење, засновано на „благонаклоности гарантних сила“, да институција војске представља економски терет друштва и латентну претњу демократи-

* Др Горан Д. Матић је научни сарадник Института за упоредно право и директор Канцеларије Савета за националну безбедност и заштиту тајних података Р. Србије.

¹ Сава Грујић (рођен у Коларима 25. новембра 1840. године – преминуо 3. новембра 1913. године у Београду) био је српски генерал, државник, војни писац и дипломата – председник владе (министарског савета) пет пута, министар војни, министар иностраних дела, посланик у Атини, Петрограду и Цариграду, дугогодишњи председник Државног савета, члан Сената, почасни члан Српске краљевске академије. Аутор је бројних расправа из историје ратова и дипломатије.

ји. Према речима Бјелајца, само површност једног соја аналитичара може да објасни да се данас не разуме поливалентна улога војног фактора, како у очувању мира и независности, тако и улоге тог фактора у модернизацији српског друштва од 19. века до данас.

Ово вредно дело је написано на 150 страна, док је издавач био „Факултет безбедности“ из Београда. Уводну реч написао је Владимир Н. Цветковић, редовни професор Факултета безбедности у Београду, предговор Миле Бјелајца, научни саветник Института за новију историју Србије из Београда, док је поговор написао Бранко Крга, пензионисани генерал и начелник Генералштаба Војске Југославије и Војске Србије и Црне Горе и предавач на Академији за дипломатију и безбедност у Београду. Тираж овог издања био је 500 примерака. У новије време није написана ауторска публикација, нити књига слична оној коју је написао Сава Грујић далеке 1874. године, иако је Бранко Крга у свом поговору истакао да можда Сава Грујић и није сам написао ову књигу, односно да су му помагали колеге истомишљеници.

За ондашње време књига је била издање средње величине, а разврстано је у четири дела: Историјски развитак војске, Основи војне организације, Војна организација Србије и IV део без наслова. Књига садржи и Грујићево обраћање читаоцима, што представља својеврсни краћи увод са освртом на кључна питања, закључак и важније исправке обављеног текста. Издавач је, поред тога, књизи придодео и комплетне текстове Владимира Цветковића (Уводна реч), Милета Бјелајца (Генерал Сава Грујић – Традиција и модернизација српске и југословенске војске) и Бранка Крге (Ауторско дело и стратешка документа – компаративна анализа 1874–2010). Конкретније посматрано, књигу чини девет глава које су насловљене као:

- Глава 1 – Војно уређење старих народа;
- Глава 2 – Војно уређење нових народа;
- Глава 3 – Устројство војске јевропских држава;
- Глава 4 – Како се развила данашња наша војна система;
- Глава 5 – Општа начела за организацију српске војске, са посебном целином Унутрашња деоба војске;
- Глава 6 – Величина простих и сложених одељења војске, са посебном целином Основне деобе у војсци на старије и млађе;
- Глава 7 – Наоружање војске;
- Глава 8 – Будуће војно васпитање младежи; и
- Глава 9 – Примена основних начела организације, са целинама: А) Унутрашња деоба и састав војске (активна војска, попуњујућа војска, деоба резервне војске и деоба посадне (гарнизонске) војске, као и Б) Издржавање војске (трошак за храну, трошак за одела, издаци за плату).

Интересантно је напоменути да је Грујић у овом делу изоставио анализу војске Русије и Француске, као пример без практичне вредности, јер је започела њихова најновија реорганизација, док је анализу турске војске и хришћанских народа на балканском полуострву, вероватно случајно, изоставио, иако је у примедби на 92. страни навео да ће је доцније изнети.

Објављивање класика српске војне мисли треба да оствари спој нашег времена и традиције на креативан начин и може увек корисно да послужи, тако да подстакне

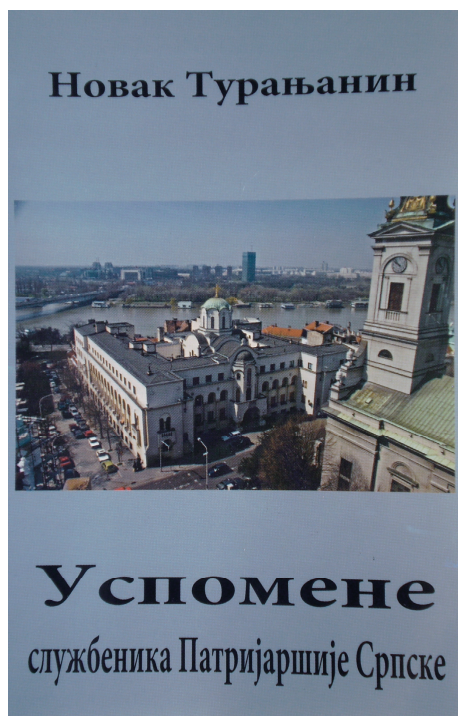
конструктивну знатижељу, али и да охрабри и подстакне креативно мишљење везано за нове реформске курсеве Србије.

И поред временске дистанце више од скоро једног века од објављивања овог дела, можемо констатовати да је имати добро организовану и мотивисану војску, способну за највећа напрезања и жртве остала једна од основних идеја и за данашњу Србију. Наиме, овим делом успешно је реализована намера издавача да подсети стручну јавност на дело које је било једно од камена темељаца за стварање нове српске војске, као основе нове југословенске државе, настале 1918. године, након окончања Првог светског рата. Такође, представљене су основне поставке концепта реформе система одбране примерене читаоцу у тренутку када је то најпотребније и када то представља један од приоритетних задатака у Србији на путу ка европским интеграцијама. Поред тога, отворени су и правци размишљања о перспективама и сталном развоју ове области у складу са модерним потребама и политичком ситуацијом на почетку 21. века.

На крају, књигу Саве Грујића „Војна организација Србије – с критичким прегледом војне организације старих и нових народа” можемо са задовољством препоручити не само професионалним припадницима Војске Србије, као и научној и стручној јавности, већ и студентима различитих факултета у Србији, али и полазницима специјализованих едукација која се спроводе за потребе система одбране, као помоћ у изучавању основних појава и института реформе војне организације.

ПРИКАЗ КЊИГЕ УСПОМЕНЕ СЛУЖБЕНИКА ПАТРИЈАРШИЈЕ СРПСКЕ, НОВАКА ТУРАЊАНИНА

Никола Тошић Малешевић

Успомене службеника Патријаршије српске, Новак Турањанин, приредио Радован Пилиповић, Архив Српске православне цркве, Београд, 2013, 210 стр.

Историчар и теолог, директор Архива Српске православне цркве, Радован Пилиповић, приредио је и објавио 2013. године списе Новака Турањанина (*Моја сећања и успомене као службеника Патријаршије и Аутобиографија*), службеника српске Патријаршије под насловом *Успомене службеника Патријаршије српске*. Ова књига представља мемоаре, тј. личну историју једног обичног човека, потпуно другачију од мемоара црквених великодостојника и осталих особа које су заузимале високе црквене и државне функције. Наиме, како је то приметио приређивач ове књиге, Новак Турањанин није имао потребе, разлога или интереса да прилагођава историјску стварност, јер није припадао високим црквеним или државним круговима. Он је, као обичан службеник (портир) Патријаршије посматрао свет својим очима.

Наравно, треба казати и нешто о самом аутору *Успомена*. Новак Турањанин је рођен око Свете Петке, крајем октобра 1916. године у Љубињу (тада Аустроугарска, данас Република Српска, Босна и Херцеговина). Основну школу завршио је у родном месту да би 1934. године отишао у Сремске Карловце где се, на препоруку епископа зворничко-тузланског др Нектарија Круља, запослио у Богословији Светог Саве. Ту је најпре радио у кухињи, да би касније, 1939. године, био постављен за портира. На том месту га је затекао Други светски рат. Био је последњи Србин који је остао запослен у згради Богословије, све до 5. септембра 1941. године, када је, услед терора усташа и власти квислиншке Независне Државе Хрватске, био приморан да избегне у Београд, где је прво радио у кухињама Народних ресторана, а почетком јуна 1944. године добио место портира у згради српске Патријаршије. После Другог светског рата, на вечерњим предавањима, завршио је четири разреда гим-

назије. Потом је до 1953. године завршио средњу Економску школу у Београду, док је у Патријаршији унапређен са места портира у чиновничког приправника за дужност помоћника Патријаршијског двора и рада у канцеларији Администрације Гласника. Касније, 1958. године, патријарх Герман га је ослободио дужности помоћника Двора. Тако је Новак Турањанин до пензионисања 1974. године остао на дужности у Администрацији Гласника. Оженио се 1981. године, али није оставио директних потомака. Преминуо је у Београду, 2. фебруара 1994. године.

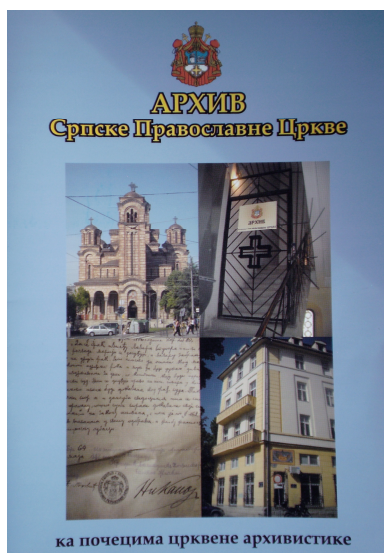
На почетку овог дела налази се предговор патријарха српског, господина Иринеја. После предговора следи главни текст књиге, подељен на 17 потцелина. То су: *Пролог; Поријекло и родослов Турањана; Рано дјетињство; Божићни обичаји у Херцеговини; Незгода и њене последице; Полазак у нови свијет; Живот и рад у Сремским Карловцима; Поново у родном крају; Априлски рат и окупација земље; Усташка власт у Сремским Карловцима; Из окупације у окупацију; Ослобођење и послужератни период; Архијереји и људи за памћење; Сан и више од тога; Даљи житијски пут; Ходочашћа по светим мјестима и Новаково богословље.*

У књизи је приказан живот једног обичног човека у бурним годинама и деценијама људоломног 20. века и његова перцепција и доживљаји великих историјских догађаја. Како је то приметио приређивач књиге, господин Пилиповић, једноставност и искреност извире из приповедања ове честите херцеговачке душе. За све оне које занима прошлост нашег народа веома су значајни делови књиге у којима се говори о положају грађана Сремских Карловаца српске националности у првим месецима постојања тзв. НДХ, о њиховим прогонима и убијањима, о уништавању њихових културних и историјских добара, о егзистенцијалној несигурности и психози, страху и притисцима којима су непрестано подвргавани. Такође, Новак Турањанин је дао и преглед општег оквира живота Српске православне цркве у Београду у подужем периоду од 1941. до 1989. године.

На крају књиге налази се поговор приређивача овог дела, господина Радована Пилиповића. После њега следи садржај. Књига је добро опремљена фотографијама, фотокопијама избегличких исказа и ратних плаката из Другог светског рата, као и кратким биографијама српских патријарха и епископа из времена 20. и почетка 21. века. Књига је штампана у 500 примерака, а извршни издавач је штампарија „Алтера – књижевно издавачка задруга“ из Београда.

ПРИКАЗ КЊИГЕ АРХИВ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, КА ПОЧЕЦИМА ЦРКВЕНЕ АРХИВИСТИКЕ, РАДОВАНА ПИЛИПОВИЋА

Никола Тошић Малешевић

Архив Српске православне цркве, ка почецима црквене архивистике, Радован Пилиповић, Архив Српске православне цркве, Београд, 2013, 32 стр.

Директор Архива Српске православне цркве, историчар и теолог Радован Пилиповић, објавио је 2013. године књигу под насловом *Архив Српске православне цркве, ка почецима црквене архивистике*. Аутор се у овој књизи бави представљањем обнове рада Архива Српске православне цркве који је дуго времена био запуштен и заборављен и о којем се није много водило рачуна. Као последица таквог односа дошло је до угрожавања и пропадања вредне архивске грађе, драгоцене за нашу националну, државну и црквену историју.

Приликом писања овог дела, аутор је користио одређене изворе и литературу. Од извора поменућемо одлуку Светог архијерејског синода

Српске православне цркве, бр. 1934/ Зап. 542 од 4. јула 1949. године о уважавању молбе Српске академије наука и уметности (САНУ) да јој Српска православна црква (СПЦ) уступи на чување и коначно уређивање архивске фондове из Патријаршијско-митрополијског архива у Сремским Карловцима. Од литературе ту су следећа дела: Горан Латинковић *Фондови и збирке Српске православне цркве у хрватским архивима и музејима* (чланак објављен у *Архиву*, научном часопису Архива Југославије у Београду); *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу* кога је приредио мр Слободан Милеуснић; *Преглед историјата Архива САНУ у Сремским Карловцима (1949–2009)* Жарка Димића, те рад Љубе Влачића *Противљења намесника Далмације грофа Лилиенберга да се епископу Рајачићу дозволи преглед архива православних породица у Боки Которској*, објављен у *Гласнику историјског друштва* у Новом Саду.

Текст књиге подељен је на две главне целине. Прва носи наслов *Обнова рада Архива Српске православне цркве – почеци и тешкоће*, док друга целина под насловом *Разговор са Радованом Пилиповићем, директором Архива Српске православне цркве, представља интервју директора Архива дат Православљу – Новинама Српске Патријаршије*, бр. 1108. Прва целина (*Обнова рада Архива Српске пра-*

вославне цркве – почеци и тешкоће) подељена је на пет потцелина, а то су: Српски црквени архиви – историја и значај; Протокол о сарадњи Светог архијерејског синода, Министарства културе и Архива Србије од 14. децембра 2007. године; Почетак организованог рада Архива Српске православне цркве крајем 2012. године; Представљање Архива Српске православне цркве у штампаним и електронским медијима и Старинарско наравоучење.

У овој књизи представљен је основни историјат српске црквене грађе, као и напори и рад руководства Архива и Српске православне цркве да се та грађа (увелико запостављена и запуштена, у опасности од коначног пропадања и нестанка) у сарадњи са државом и нашим осталим институцијама културе, сачува и среди и да се преко штампаних и електронских медија јавност упозна са тим трудом. У интервјуу директора Архива СПЦ (друга целина књиге), који је водила Олга Стојановић, Радован Пилиповић, директор Архива, објашњава значај архивске грађе која се налази у Архиву, и важност да се она очува и спаси. Ова књига, иако невеликог броја страна, пружа веома корисне информације и податке о овом, до данас мало познатом Архиву и вредности архивске грађе у њему, као и о опасности да она буде заувек изгубљена.

Књига је богато опремљена фотографијама од којих неке јасно приказују колики је био немар према архивској грађи, док друге, пак, сведоче о вредним и важним документима о нашој прошлости који се налазе у Архиву. Ово дело штампано је у 200 примерака, а извршни издавач је штампарија „Алтера – књижевно издавачка задруга” из Београда.

S U M M A R I E S

The New Military Order

Todor Mirković

The political, economic, military, and other professional literature very often deals with and discusses the political, economic, legal and other world orders, but rarely, or not at all, addresses the global military order. This paper deals exactly with the global military order established by the most powerful military powers together with (or without) their allies.

The military order, as any other order shaped by the human reality, is changeable, both in duration, and in structure. It is usually created in a great world war, when some military powers disappear, and others emerge. During the industrial revolution, and with turning into the technological age, especially during the twentieth century, there were several such events.

The global military order may be represented by only one nation with its allies, and it is the unipolar global military order. In that case the nation dominates the global military/politico-military stage and shapes it in a certain way. When the politico-military stage is dominated by two military powers, it is the bipolar global military order, and when it is dominated by three or more military powers, it is the multipolar global military order. These orders, as a rule, do not represent a peaceful harmonized system. Its main subjects are usually involved in periodical or continuous confrontations, which in the past often resulted in armed conflicts. The most recent global bipolar order was an exception in that it did also result in a war, but a "cold" one.

The recent bipolar order has been replaced by unipolar global military order. Namely, since 1991, the global politico-military stage has been dominated by a single nation, the United States of America, and the only remaining military alliance (NATO), in which the USA plays a leading role. No other nation or group of nations has been able to match its part in the decision-making on key international issues, nor to challenge it as a matching opponent. Lately, however, great changes have been caused very quickly, often unexpectedly, in various fields of human activity, even in the constellation of global powers. Recently, the economic and, along with it, political and military supremacy, is being transferred from West to East. Over the past ten years or more, defense spending of a group of Euro-Asian countries has been drastically increased, resulting in strengthening of their military posture. This trend continues, indicating the multipolarization of the global military order. There are enough clear signs and convincing evidence that the unipolar global military order is being superseded by the new multipolar global military order and the new balance of powers in the world.

Key words: order, military order, global military order, force, military power, military capability, military alliance, war, armed conflict, constellation of powers

Eastern Question and the Ukrainian Crisis

Biljana Stojković

This paper looks into little-known former history of separatist tendencies of the population of the Crimea and eastern Ukraine, but also gives a scientific explanation of what the so-called Eastern Question has meant in the diplomatic history and the history of international relations, as it is still reflected in the present geopolitical situation of a large number of Eastern European and Balkan countries. It refers to the maxim that the history is "a teacher of life" and leads to a conclusion that it could certainly be argued that the history of diplomacy is a "teacher" of contemporary international political relations. In other words, based on historical facts, one comes to a conclusion that today almost nothing happens unless in the past it had its origins in a complex diplomatic game of the most powerful European dynasties, as well as the royal and military elites, international organizations and high religious circles of the Orthodox, Roman Catholic and Islamic provenance, from the late 16th to the late 20th century. These were the times of a dangerous "diplomatic game" played for geopolitical supremacy in the Mediterranean, through the resolution of the status of the Crimea, and also the status of "the cradle of Christianity" in Kiev, Eastern Europe. The aforementioned conflicting interests culminated in the divisions and diplomatic and military conflicts that "renamed" then Malorussia in Ukraine, and in the 21st century led to a bloody civil, political and religious divisions and the armed conflict in Ukraine.

Key words: geopolitics, history of diplomacy, Eastern question, Ukrainian crisis

Geopolitics of the Republic of Turkey

Momčilo Sakan

The paper deals with four logically related areas: general characteristics of Turkey, its historical development, geopolitical aspirations, and prospects. The section on general characteristics provides general information about the territory, neighbors, political system, features of economic development, and the military posture. The section on the historical development focuses on the age of the Ottoman Empire, when Turkey was one of the most powerful empires in the world. The third section points out the geopolitical aspirations of the current political elite seeking to achieve strong political, economic and military influence on all nations in the region, especially the areas with Muslim population in the Balkans. The section on the prospects points to serious consequences that might result from unreasonable moves of the political elite of Turkey and its allies.

Keywords: Turkey, Turkey's historical development, geopolitical aspirations, prospects

Swiss 2014 Presidency of OSCE: "Security community in the service of citizens"

Heidi Grau and Hans Georg Lüber

OSCE Presidency made it possible for Switzerland to confirm in practice its peaceful policy and to be jointly engaged in the European security policy. Specifically, the Swiss commitment to the OSCE Presidency is compatible with the basic ideas of Swiss

security policy: security through cooperation. The orientation for dialogue and consensus – two fundamental principles of cooperation in the OSCE – are the most important features of Swiss politics. That is exactly why Switzerland made efforts to be good "builder of bridges" in the OSCE – to find common answers for common challenges.

This text was published in the Swiss Army's magazine *Military Power Revue* No. 1/2014, pp. 12–21, under the original title *Schweizer OSZE-Vorsitz 2014: „Eine Sicherheitsgemeinschaft im Dienste der Menschen schaffen“*.

Key words: *OSCE (CSCE), participating nations, Vienna Document 2011, Ukrainian crisis*

Legal Aspects of the Organization and Functioning of the European Space Agency

Mladen R. Tišma

The paper discusses the legal aspects of the establishment of the European Space Agency and its functioning from the perspective of its own autonomous rights and the public international law. It presents and analyzes main legal instruments underlying the activity of the European Space Agency, primarily the Convention for the Establishment of a European Space Agency of 30 May 1975, as the basic source of autonomous rights of this regional specialized international organization. What follows is an outline of the competences of the Agency and the structure of its bodies. Attention is paid also to the funding of ESA, as a particularly important matter. A separate section discusses the position of the Agency from the standpoint of relevant international agreements that constitute the cosmic law as a branch of the positive public international law, both in terms of the establishment of the organization itself, and in terms of the performance of its activities in the space.

Key words: *European Space Agency, astronautics, cosmic law, human activities in the space, space program, public international law, universe, international organizations*

Collective Security Treaty Organization Between Illusion and Anti-NATO

Miroslav Mladenović, Zoran Jeftić and Goran Mandić

The new security paradigm of the modern world, created in 1990s, led to a security organization of a number of countries of the former Soviet bloc. Also evolving, at varying pace, was the contractual relationship of collective security, which, due to the escalation of activities of extremist groups on the territory of Central Asia, the deterioration of Russia–NATO relations, as well as the emergence of the US military bases in the region, resulted in a decision to form the Collective Security Treaty Organization (CSTO) in 2002. The basic declared purpose of the organization is a desire of the signatory countries to increase the effectiveness of their cooperation in the field of security.

Established as a typical military alliance with characteristics of multifunctional organization for securing peace, CSTO aspires to the role of a regional leading

organization in the field of security cooperation, with many open questions concerning its functioning and future development.

Whether the new security organization raises the level of collective security of its associate member countries, and whether the said organization contributes to the security of the region and the world, only time ahead will tell.

Key words: *security, collective security, military alliance*

Theoretical Aspects of the Security System Capacity Research - "Never Again"

Zoran Milosavljević and Jovan Krstić

"Never Again" is the title of a book by John Ashcroft, former US Attorney General, sending an important message in which the author has focused all his wisdom and courage towards the change of the overall security system after September 11 (2001), which is of interest for our research. The aim of this paper is to review the national framework or performance of the security system of profiled national framework to determine the sufficiency or insufficiency of the desired profile according to relevant standards and, in this respect, to consider the possibility of increasing its capacity (study of the national profile effectiveness).

Key words: *intelligence and security community, capacity building, reform, symbolic approach*

The Criminal Act of Aggression in International and Criminal Law of Serbia

Dragan Jovašević

Among the international criminal acts, the crime of aggression stands out by its meaning, nature and character. This is a crime against peace and international security. In the international law, the crime of aggression is identified by a number of international instruments, such as the Statute of the International Military Tribunal at Nuremberg; the Statute of the International Military Tribunal for the Far East; the Law No. 10 of the Control Council for Germany; and the Rome Statute of the permanent International Criminal Court. Interestingly, this serious international crime is not recognized by the respective Statutes of The Hague Tribunal and the International Criminal Tribunal for Rwanda. The national criminal legislation of the Republic of Serbia also provides for this criminal offense as an aggressive war. This criminal act involves calling for, inciting, or ordering the conduct of an aggressive war. The act of execution is calling for or inciting to an aggressive, or offensive war. These are acts of encouragement which herein assumed the character of independent act of execution. For this criminal act the law provides for a prison sentence of two to twelve years of imprisonment. The most severe form of an act of aggression is an order issued to wage an aggressive war. For this crime the law provides for

a prison sentence of minimum ten years of imprisonment, or a prison sentence of thirty to forty years of imprisonment. The concept, characteristics and features of the crime of aggression from the theoretical and practical aspects are exactly what this paper deals with.

Key words: *international law, peace, crime of aggression, war, responsibility, court, punishment*

Defense Diplomacy - Theoretical Approach and Practical Application (Case Study of the Republic of Serbia in 2013)

Aleksandar Milenković

The paper introduces the concept of defense diplomacy and its relation with general diplomacy, its institutions, activities and objectives. It presents a theoretical approach to the basic principles and activities of defense diplomacy and how they were implemented in the Republic of Serbia in 2013. It analyzes in detail every aspect of defense diplomacy with an emphasis on the activities of the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces at bilateral, multilateral and regional levels. In particular, the paper deliberates on the aspects of military economic, sports and military education diplomatic activity. It aims to present, on the basis of public activities, the activities of the defense diplomacy of the Republic of Serbia in 2013, its achievements and accomplishments, and to give an insight into highly intensive work and activities of the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces in the area of foreign policy.

Key words: *diplomacy, defense diplomacy, bilateral diplomacy, multilateral diplomacy, regional diplomacy, military economic diplomacy, sports diplomacy, military diplomatic representative office, military mission, military commission, military inspection*

The Influence of Religious Service on the Preparation and Execution of the Army Operations

Stevica S. Karapandžin and Rade Slavković

The paper discusses one of the segments through which it is possible, by positive influence on the moral component in particular, to contribute to the development and improvement of military capability of the Army in operations. This segment is the newly established religious service in the Serbian Armed Forces. The authors present specific possibilities to influence the planning, preparation and execution of an operation of the Army through all its phases and, what is important to point out, in terms of *doctrinal provisions*. This means that it is not the development of theological thought that is imperative, but the contribution to further doctrinal organization of the area of the Army operations, upgrading of the moral component, improving of the overall military capability of the Army and the Serbian Armed Forces, and the advance of the development level of the art of operations as one of defense sciences. The paper presents personal views in

order to focus the attention on the need and possible directions for further doctrinal and sublegal development of the area. Specifically, it is necessary to upgrade a set of doctrinal documents in the areas of operations, doctrines of armed services, civil-military cooperation, and human resource management. Also, it is necessary to develop work methods and procedures of chaplains in the commands and headquarters in the operational planning process, and improve the level of their implementation through advanced training and preparation of the officer corps.

Keywords: *chaplains, religious servants, operations, Army*

Dimensions of Family Functioning and the Choice of the Military Profession

Dejan Vučinić

Samples of the Military High School students (N = 170) and students of civil high schools (N = 204) were examined for family functioning perception characteristics from the perspective of Olson Circumplex model of marital and family systems. The study was aimed to determine the presence of specificities in the perception of family functioning in the Military High School students and socio-economic characteristics of their families, which may be one of the factors in the choice of military profession. The results revealed that the Military High School students came mostly from families of four (4) or more members; the number of children in the families was usually two (2) or greater; monthly income of the family was under average and average; and the level of parents' education was usually secondary school degree. Regarding the characteristics of the dimensions of family functioning, examinees from both samples perceive their families as functional. However, the main difference lies in the fact that the Military High School students show higher scores on the balanced scales of cohesivity and flexibility, while on the unbalanced scales of disunity and chaotic condition they show lower scores as compared to civil high school students. The highest percentage of the Military High School students believe that permissive parenting style is dominantly present in their families.

Key words: *professional commitment, family, military profession, Circumplex model, cohesivity, flexibility, parenting styles, FACES IV*

The Impact of the Economy Condition on the Economic and National Security

Miroslav Talić, Vladimir Tatić and Ranko Lojić

The syntagma "national security", per se, points to the vital role that belongs to it in safeguarding the state. It is the foundation without which no society could develop economically, culturally, socially, and militarily. On the other hand, the major potential for improvement and strengthening of national security arises from the economic strength of

the country. Therefore, the economic security of the state is one of the basic pillars of the national security, keeping in mind that it is unachievable without adequate economic potential of the state. The interdependence of the economic security and the national security is unbreakable, since it is not possible to establish an effective system of national security of the state without the developed national economy.

The competitiveness of the economy and its economic entities in the global market is vital for the development of the national economy, since it reflects its ability to engage in the international division of labor. Macroeconomic parameters of the Serbian economy are not encouraging and are largely a consequence of its low competitiveness at micro and macro levels. Predictive observation and a deeper analysis of the economic aspect of national security refer to the need to redefine the economic model on which the Serbian economy is based. To clarify the impact of economic factors on national security, the paper proceeds from the integral discourse of an analysis of the importance of these factors. The objective of an analysis of the most important macroeconomic parameters in Serbia is a careful comprehension of the impact of the country's economic conditions on the national security. Also, an analysis of the situation of micro- and macro-competitiveness is used to point out the crucial influence of economic factors on the overall national security.

Key words: security, national security, economic security, competitiveness

Implementation of Risk in the Evaluation of Investment Projects

Tomislav D. Brzaković, Danijela M. Dinčić and Suzana M. Dinčić

Making the investment decisions means making some of the most subtle and most important decisions with long-term implications. Investors expect their investments to bring them returns greater than the invested funds, i.e. they want the projects to achieve a positive net present value. Since investing means making an investment in the present in order to achieve certain effects in the future, the risk is an inevitable part of the investment process. It refers to uncertainty that the expected effects of the project may not be achieved, or may not reach those expected. Risk and uncertainty are some of the main characteristics of any project. The risk of an investment project is the variability of the project cash flows in relation to the expected flows. The project with higher variability of net cash flows and lower probability of acceptance is more risky than a project whose cash flows are more stable and with a better chance of acceptance. The degree of risk of the projects varies according to the nature of projects. In assessing the risk of the project, the Sensitivity analysis, the Scenario analysis, the Simulation analysis, and the Decision Tree analysis are used.

The scope of this paper is the identification and explanation of the risk sources, factors and types present in investment projects. The aim is to identify, explain and illustrate with practical examples the methods for measuring the risk of investment projects and its impact on the cost of capital. Starting from the above objective, the following hypothesis is defined: there is no universal method of evaluating the risk of investment projects and measuring its impact on the cost of capital, which is applicable in

any circumstances. To prove or to dispute the above hypothesis, the paper is based on the descriptive and analytical methods.

Key words: evaluation, *investment project*, *risk*, return

The Evolution of Organizations – from Hierarchical to Network Organizations

Nebojša Zakić, Radmila Grozdanić and Vladan Kovačević

The scope of the research presented in this paper is the historical development of the organization, theory and practice. The main aim is to contribute, through the systematization of historical sources, to the expansion of knowledge and efficiency of people to adopt organizational changes and performances as a process of continuous diagnosis, planning action, implementation, and evaluation in the application of the organizational principles, mission and vision of modern organization. Transfer of knowledge and skills, motivation of human resources, leaders and teams to improve their capacity to solve problems of management and future changes, are all increasingly important for further development of organizational structures and processes. In this process, special roles are played by network organizations, virtual teams and their interconnections, especially in the implementation of changes and their impact on the organization.

Key words: *network organization*, *organizational boundaries*, *process orientation*, *horizontal organization*, *organizational changes*

The Strategic Context of World War I

Stanislav Stojanović and Veljko Blagojević

The paper discusses the circumstances that had been decisive for the creation of a strategic context for the outbreak of World War I. It analyzes the political, economic and strategic interests of key actors in European international order in the late 19th and early 20th century, and how they led to the polarization of European politics and the formation of opposing alliances. Also, the main ideas of their war plans are discussed, as well as the aggressive positioning of Germany and Austro-Hungary before the commencement of the Great War. Special attention is addressed to the geopolitical position of Serbia from after it had gained independence until the beginning of World War I, as well as the challenges faced by the Balkan region in the swirl of complicated international political relations in Europe by the late 19th and early 20th century.

Key words: *World War I*, *strategic context*, the European *international order*, *interests*, *strategies*, *war plans*

Војно дело“ је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије и представља отворени форум за публикавање и стимулисање иновативног промишљања и критичку размену искустава о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране, у националном и међународном домену.

Чланци „Војног дела“ фокусирају се на компаративне и мултидисциплинарне теме које обрађују кооперативну националну, регионалну и глобалну безбедност, демократско управљање одбраном, цивилно-војне односе, формулисање стратегије безбедности и планирање одбране, тероризам, контролу наоружања, управљање кризама и чување мира.

Чланци, обима до 1,5 ауторски табак (24 странице формата А4 са по 1.800 карактера, са белинама између речи), достављају се Редакцији „Војног дела“ електронском поштом на адресу vojno@mod.gov.rs (формат А4, фонт – *Times New Roman*, величина 12, проред – један ред). Чланак треба да садржи: наслов, име аутора, назив установе аутора, сажетак, кључне речи, увод, разраду, закључак, списак литературе и резиме.

Наслов треба да одражава тему чланка, а речи које га чине треба да буду прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се придода и поднаслов.

Име аутора и електронска адреса. Наводи се пуно име, средње слово, презиме аутора и лична интернет адреса у институцији у којој је аутор запослен. Уколико има више аутора, наводи се само електронска адреса једног, обично првог аутора.

Назив установе аутора. Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример, Војна академија, Катедра друштвених и економских наука, Београд). Бар једна организација у хијерархији мора бити правно лице. Назив установе испишује се иза имена аутора. Функција, чин и звање аутора се не наводе.

Сажетак представља кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Треба да садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Саставни делови сажетка су: циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да се налази између заглавља (наслов, име аутора и назив институције) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Кључне речи јесу термини или фразе које адекватно представљају садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их додељивати ослањајући се на неки међународни извор (попис, речник или тезаурус) који је најшире прихваћен унутар да-те научне области (за науку уопште то је листа кључних речи *Web of Science*). Број кључних речи не може бити већи од 10, а учесталост њихове употребе треба да буде што већа. У чланку се пишу непосредно након сажетка, односно резимеа.

Захвалница. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансијала пројекат или програм, наводи се у посебној напмени на сталном месту, по правилу при дну прве стране чланка.

Претходне верзије рада. Ако је чланак у претходној верзији био изложен на званичном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напмени, по правилу при дну прве стране чланка. Чланак који је већ објављен у неком иностраном часопису одговарајућег репомеа може се публиковати у „Војном делу“ једино у преводу на српски језик, уколико се тиме обогаћује национални академски корпус текстова.

Текст и језик чланка. Текст чланка мора да садржи увод, раду и закључак. Текући наслови у тексту се не нумеришу. Рад може бити написан на српском, енглеском, немачком, француском или руском језику. Текст мора бити језички и стилски дотеран, систематизован и без скраћеница (осим стандардних).

Табеларни и графички прикази. Фотографије, цртежи, графикани и табеле треба да буду јасни, прегледни и погодни за репродукцију. Треба их радити у програмима *Word*, *Corel* или *Excel* и поставити на жељено место у тексту. Уколико графички и табеларни прикази нису оригинално ауторово дело потребно је навести извор из којег је преузимање извршено.

Навођење (цитирање) у тексту. Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити једнообразан. У самом тексту, на месту на којем се врши позивање, односно цитирање, у угластим заградама обавезно треба написати редни број извора из одељка литература.

Напомене (фусноте) пишу се при дну стране на којој се налази текст на који се односе. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример, научној грађи, приручницима), али не могу бити замена за цитирану литературу.

Листа референци (литература). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и наводи се искључиво у засебном одељку на крају текста чланка,

у виду листе референци. Референце се набрајају редоследом којим се наводе у тексту и не превode се на језик рада. Библиографски податак за књигу садржи презиме и иницијале имена аутора, назив књиге, назив издавача, место и годину издања. Библиографски податак за часопис садржи презиме и име аутора, наслов чланка, назив часописа, број и годину издања, као и број странице. Наслови цитираних часописа наводе се у оригиналном, пуном или скраћеном, али никако у преведеном облику. При навођењу интернет сајта као литературе наводи се пуна електронска адреса странице која се цитира и датум када се последњи пут приступило тој страници. Обавезно је позивање на литературу у самом тексту, навођењем броја у угластим заградама. Бројеви треба да одговарају списку литературе који је дат у засебном одељку, при крају чланка.

Резиме. Ако је рад написан на српском језику пожељно је да се, поред сажетка на српском, даје и сажетак у проширеном облику на енглеском језику – као тзв. резиме (*summary*). Он се наводи на крају чланка, након одељка литература. Потребно је да буде у структурираном облику, а његова дужина може бити до 1/10 дужине чланка (опширнији је од сажетка на српском језику). Почетак резимеа може бити преведени сажетак на српском језику (са почетка чланка), а затим треба да следе преведени главни наслови, поднаслови и основе закључка чланка (литература се не преводи). Потребно је да се преведе и део текста испод наслова и подналова, водећи рачуна да он буде пропорционалан њиховој величини, а да одражава суштину. За резиме на енглеском језику Редакција обезбеђује лектуру.

Категорија (тип) чланка. У „Војном делу“ публикују се научни чланци који се разврставају у категорије:

- оригиналан научни рад (у којем се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);
- прегледни рад (који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у којем је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);
- кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);
- научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

Изузетно, у неким областима, научни рад у часопису може имати облик монографске студије, као и критичког издања научне грађе (историјско-архивске, лексикографске, библиографске, прегледа података и сл.), дотад непознате или недовољно приступачне за научна истраживања. Радови класификовани као научни морају имати бар две позитивне анонимне рецензије.

Такође, у „Војном делу“ се публикују и прилози ваннаучног карактера, уколико пружају информацију значајну за академску заједницу. То могу бити:

- стручни рад (прилог у којем се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);

- информативни прилог (уводник, коментар и сл.);

- приказ (књиге, рачунарског програма, случаја, научног догађаја, и сл.).

Сви радови подлежу анонимној стручној рецензији, а објављени радови и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима Министарства одбране Републике Србије.

Подаци о аутору. Аутор је, приликом достављања чланка Редакцији, дужан да достави и пропратно писмо у којем треба да наведе:

- о којој врсти чланка се ради,

- податке о аутору: име, средње слово, презиме, чин, звање, и-мејл адреса, адреса послодавца (или војна пошта), ЈМБ грађана, кућна адреса, општина становања, телефонски број на радном месту и код куће, број мобилног телефона, жиро рачун и назив банке.

Уредник

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводилац на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

Тираж 480 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази двомесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промашљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.